

१	वंदना	:		:	१
२	पर्युषण स्तोत्र	:	आ. म. श्री. विजयपद्महरिजी	:	२
३	तंतीस्थानेधी	:		:	३
४	पथुपल्लु भास भूय	:	श्री. कुंवरशुभाषुंदल	:	७
५	मथुराकी एक विशेष प्रतिमा	:	श्री. वासुदेवशरण अग्रवाल	:	८
६	प्राचीन इतिहास	:	आ. म. श्री. सागरचंद्रसरिण	:	९
७	नैन तीर्थो	:	मु. म. श्री. नूनविजयल	:	१४
८	सनाइ जति	:	श्री. नाथलाल जगनलाल शाह	:	२६
९	चमकते सितारे	:	श्री. ईश्वरलालजी जैन	:	३०
१०	आगमोक्तं पदाशेयन	:	श्री. हरिदास रसिकदास कापडिया	:	४४
११	गुड-परंपरा	:	मु. म. श्री. न्यायविजयल	:	४६
१२	जीतभयपत्तन कहां है	:	पं. म. श्री. समुद्रविजयजी	:	७५
१३	आगमवाचना	:	श्री. मोहनलाल दीपचंद चौकसी	:	८०
१४	मे शिष्यरत्नो	:	मु. म. श्री. सुशीलविजयल	:	८५
१५	कालकाचार्य	:	श्री. नथमलजी चिनोरिया	:	९९
१६	नैन राजगो	:	मु. म. श्री. दर्शनविजयल	:	१०७
१७	युक्तिप्रबोध नाटकोनो उपक्रम	:	पं. म. श्री. धर्मविजयल	:	१२५
१८	प्राचीन नैन रथापत्यो	:	श्री. साराभाइ भण्डाल नवाय	:	१३५
१९	इतिहासवाडमां नैन शिल्पोनो इत्यदि	:	श्री. दसमुषलाल धी. सांकेणिया	:	१४९
२०	श्री वन्दरवामी	:	मु. म. श्री. वाचस्पतिविजयल	:	१५३
२१	जैन आगम साहित्य	:	श्री. अगरचंदजी नाहटा	:	१६८
२२	पाठवीपुत्र	:	पं. म. श्री. अक्षयविजयल	:	१७५
२३	दस श्रावको	:	आ. म. श्री. विजयपद्मसरिण	:	१८४
२४	अेक हनर दर्पनां पादचिह्नो	:	मु. म. श्री. न्यायविजयल	:	१९९
२५	राजधिराज	:	श्री. आलाभाइ वीरचंद देसाइ	:	२०९
२६	धर्मवीर अेकचरन्	:	२	:	२१४

— वार्षिक लवाणम —

अहमदाबादना ये इपिया : स्थानिक होड इपियो : छुटक अ'कना त्रलु आना
 आ अ'कनुं मूल्य अेक इपियो
 (टपालपर्य साथे)

● श्री नैनधर्म सत्यप्रकाशक समिति ●
 नेशिजलार्धनी वाडी, घोडांटा : अमदावाद (गुजरात)

भगवान सहार्वारिस्वर्भा

श. १०००

णमो ऽथु णं भगवत्रो महावीरस्स

श्री जैन सत्य प्रकाश

[पयुधजु पुव' विशेषांक]

सिरि रायनयरमज्जे संमीलिय सव्वसाहुसंमइयं।

पत्तं मासियमेयं भव्वाणं मग्गयं विसयं ॥ १ ॥

पुस्तक ४ :

: कमांक ३७-३८ :

: अंक १-२

विक्रम संवत् १९९४ :

वीर संवत् २४१४

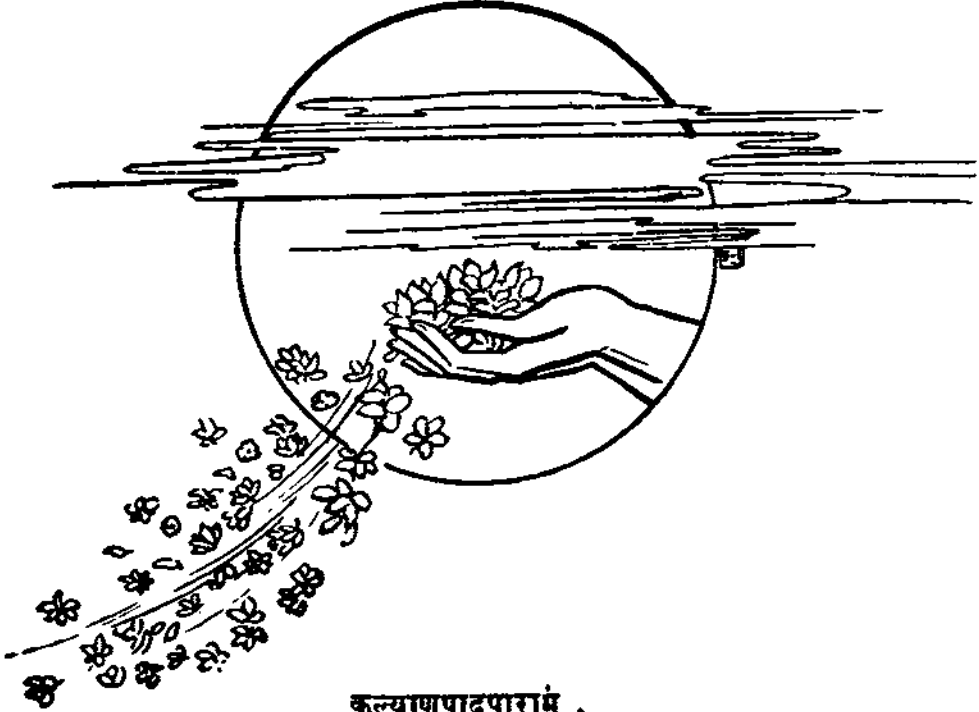
: सन १९३८

आवजु लाद्रपद वदि १

गुडवार

ओगस्ट सप्टेम्बर १५

वंदना

कल्याणपादपारामं ,
धृतगङ्गाहिमाचलम् ॥
विश्वाम्भोजरवि देवं,
वन्दे श्रीज्ञातनन्दनम् ॥

● श्री पर्युषणा स्तोत्रम् ●

कर्ता-आचार्य महाराज श्री विजयपद्मसूरिजी

॥ आर्यावृत्तम् ॥

सिरिकेसरियाणाहं पणमिय हियणेमिसूरिचरणकर्यं ॥
बुच्छं सुत्ताणुगयं, पज्जोसवणाइ माहप्यं ॥ १ ॥
पज्जोसवणावसरो, कम्मकखयसमविहाणनिउणयरो ॥
सच्चानदणिहाणो, लम्भइ पुण्णेण पुण्णेण ॥ २ ॥
जह बंभीपमुहाणं, अणुहावो दीसए विसिट्ठयरो ॥
कालस्स तथा णेओ, आगमवयणेण भव्वेहि ॥ ३ ॥
अस्सि पहाणसमए, अप्पभवा भाविणो पमोया जे ॥
पकुण्ठे दाणाई, चिच्चा सवकोहमाणाई ॥ ४ ॥
निसुणंति कप्पसुत्तं, तवम्मि पवरट्ठमं विहाणेणं ॥
वरिसाहसुद्धिकरणं, मणवच्छियदाणसामत्थं ॥ ५ ॥
आवस्सयज्जिणपूया, पोसहगुरुभत्तिभाववंदणयं ॥
साहम्मियवच्छल्लं, तहप्पयारं परं किच्चं ॥ ६ ॥
साहंति ते लहंते, खिप्पं संतिं समोवसग्गाणं ॥
वरमुद्धिकित्तिरिद्धो, सिद्धिं पवरट्ठगुणललियं ॥ ७ ॥
इदो जह देवाणं, चंदणरुक्खो तरुण सिट्ठयरो ॥
मेरु गिरीण सिट्ठो, पसूण सीहो पहाणयरो ॥ ८ ॥
गंगा णईण मुक्खा, कमलं पुप्फाण तेयसालीणं ॥
भाणु पहाणभावो, कंदप्पो रूवसालीणं ॥ ९ ॥
हंसो जह पक्खीणं, सिट्ठो मंताण वरणमुक्कारो ॥
जलहीणं च सयंसू, तहेव पज्जोसणा णेया ॥ १० ॥
पज्जोसवणापव्वं, जिणसासणमंडणं पवरसुहयं ॥
आराहंता भव्वा, मंगलमाला लहंतु सया ॥ ११ ॥
रइयं संघहियट्ठं, गुरुवरसिरिणेमिसूरिसीसेणं ॥
पोम्मेण सुइसिययं, पज्जोसवणाइ माहप्यं ॥ १२ ॥

આ 'શ્રી પર્યુષણ પર વિશેષાંક' સાથે 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ'ના ચેષ્ટા વર્ષનો પ્રારંભ થાય છે.

શ્રી રાજનમર-અમદાવાદ-માં, સંવત્ ૧૯૯૦ની સાલમાં મળેલ અખિલ ભારતવ્યાપી જૈન સ્વેતાંતર મૂર્તિપૂજક મુનિસમ્મેલનના દસમા દરાર પ્રમાણે જૈનધર્મના વિવિધ અંગો ઉપર થતા આક્ષેપોનો યોગ્ય પ્રતીકાર કરવાના ઉદ્દેશ્યે શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. એ વાત જાણીની છે. આ સમિતિએ, સમસ્ત મુનિમંડળે પોતાને સુપ્રત કરેલા કાર્યને સુમંપલ કરવા માટે, 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક પ્રગટ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો આ રીતે સમસ્ત મુનિસમુદાયના માનીતા માસિક બનવું, એ આ માસિકનાં ગૌરવ અને મહત્તા છે.

મયા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન પોતાના ઉદ્દેશ અને નીતિ-રીતે પ્રમાણે 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેમાં પ્રતીકારલક્ષી સાહિત્ય પ્રગટ કરવા ઉપરાંત જૈન તથો, જન ઇતિહાર, જૈન સાહિત્ય કે જૈન કળા અને શિલ્પ સંબંધી યથાશક્ય સાહિત્ય શ્રોત્રધને ચરણે ધર્યું છે. આપણે ત્યાં જૈન ઇતિહાસ કે સાહિત્ય વિષયક માસિકની જે આમી હતી તેને 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' કેટલેક અંશે પૂરી કરી છે એમ એના ત્રણ વર્ષનું કાર્ય જ્ઞેતાં લાગ્યા વગર નહીં રહે.

મયા ત્રણ વર્ષના પ્રતીકારના કાર્યમાં ખાસ કરીને દોઝાંબરોએ કે સ્થાનકવાસીઓએ તેમજ જૈનેતરોએ જૈનધર્મ ઉપર કરેલા જે આક્ષેપોની અમને જાણ થઈ તેના યોગ્ય ઉત્તર અમે આપ્યો છે. ઉપરાંત દિલ્લી કલ્યાણ માસિકમાં પ્રગટ થયેલ ભ મહાવીરસ્વામીના મિલકુલ અશાસ્ત્રીય ચિત્ર માટે, શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાહે 'રાજહાયા' પુસ્તકમાં જૈનધર્મ

ઉપર કચેર આક્ષેપ માટે અને શ્રી ઇ. પી. રાજરત્નને કનડીભાષામાં લખેલ 'ગૌતમચુદ્ધ' પુસ્તકમાંના 'તીર્થક' શબ્દથી આપણા સમાજમાં થયેલ શિરાપોહ માટે તે બધાની સાથે સીધો પત્રવ્યવહાર કર્યો છે અને એ જણાવતાં અમને હર્ષ થાય છે કે એ પત્રવ્યવહારનું કાંઈ અંશે ધાર્યું પરિણામ આપ્યું છે. માસિકના વાચકો આ બધી હકીકતથી પરિચિત છે એટલે એ માટે વિશેષ લખવું જરૂરી નથી.

માસિકના સંચાલન માટે સમિતિએ જે મર્યાદાઓ આંકી છે તેમાં એક અને ખાસ અગત્યની મર્યાદા એ છે કે કોઈ પણ સંયોગમાં 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' કોઈ પણ જાતની આપણા સમાજમાં કંઈની આંતરિક ચર્ચામાં જરા પણ ભાગ લેવો નહીં. ગયા ત્રણ વર્ષના અમારા કાર્યનું અવલોકન કરનારા કોઈ પણ સજ્જનને લાગ્યા વગર નહીં રહે કે અમે અમારે માટે નક્કી કરવામાં આવેલી આ મર્યાદાને બહુ જ સચોટ રીતે વળગી રહ્યા છીએ, એનું રજૂ નેટલું પણ કલ્પવંશ નથી કર્યું. માસિકના શરૂ થયા પછી સમાજમાં કંટાળી શકે તેવાં નો વચ ટેણાં આવી ગયાં, છતાં 'શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ' એ બધાથી તદ્દન અત્રિપ્ત રહ્યું છે. અને અમારા ત્રણ વર્ષના અનુભવથી અમને એ જણાવતાં અતિ હર્ષ થાય છે કે માસિક પોતાના ઉદ્દેશ પ્રમાણે કાર્ય કરીને સમાજની જે પ્રીતિ સંપાદન કરી છે તેના જેટલી જ-કદાચ તેના કરતાં વિશેષ-પ્રીતિ આવી રીતે કોઈ પણ જાતની આંતરિક ચર્ચામાં નહીં ઉતરવાથી સંપાદન કરી છે.

અત્યાર સુધીમાં અમને માસિકના અંગે જે કાંઈ અભિપ્રાયો જાણવા મળ્યા છે તેથી માસિકની ઉપયોગીતા વિશેનો અમારો મત વધુ દૃઢ બન્યો છે. એ વાતમાં અમને આનંદ થાય છે કે દિવસે દિવસે આ માસિક પૂજ્ય મુનિરાજનેમાં વિશેષ વિશેષ આદરચાત્ર બનતું જાય છે અને જૈન વિદ્વાનો અને સદ્ગૃહસ્થો પણ એને પોતાનું માસિક માનવા લાગ્યાં છે. માસિકના સંપાદનમાં અમને આ બધા તરફથી ખૂબ સહકાર મળ્યો છે અને ભવિષ્યમાં વિશેષ પ્રમાણમાં મળશે એવી અમને ખાત્રી છે.—

પૂજ્ય મુનિમહારાજને તરફથી અમને જે સહકાર મળ્યો છે—મળે છે તેના કરતાં વિશેષ સહકારની આશા, આ માસિક સમસ્ત મુનિસમુદાયનું હોવાના દાવે, રાખીએ તો તે જરાય અસ્થાને નથી. અમને લાગે છે કે આપણા પૂજ્ય મુનિમહારાજને આ પ્રમાણે અનેક રીતે સહકાર આપીને આ માસિકને વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવી શકે:

૧ માસિક માટે વિશેષ પ્રમાણમાં લેખો મોકલીને. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણા પૂજ્ય મુનિરાજનેને પોતાના આચારોનું યથારિયત પાલન કરવા ઉપરાંત સદા જ્ઞાનધ્યાનમાં રત રહેવાનું હોય છે. આ રીતે તેમના જ્ઞાનને લાભ, તેઓ વિવિધ વિષયના વિદ્વાનબર્યાં લેખો લખીને આપી શકે. ઉપરાંત આપણા જૂતકાળની ગૌરવગાથા સમા ઇતિહાસ અને સ્થાપત્યના કેટલાય પ્રદેશો હજુ સાવ અણખેડાયેલા પડ્યા છે. એમાસાના સમય સિવાય હમેશાં પાદ-વિહાર કરીને ગામેગામ અને દેશેદેશ કરતા આપણા પૂજ્ય મુનિરાજને, તે તે ગામ કે દેશના જૈન ઇતિહાસની વિગતો મેળવીને અત્યાર સુધી અધારામાં રહેલ ઇતિહાસ ઉપર ખૂબ પ્રકાશ પાડી શકે. સેંકડો રૂપિયાનું ખર્ચ કરવા છતાં જે કાર્ય ન થઈ શકે તે કાર્ય આ રીતે સહજ માત્રમાં થઈ શકે! અમને આશા છે કે પૂજ્ય મુનિમહારાજને અમારી આ વિનંતી તરફ અવશ્ય ધ્યાન આપી અમને એવું સાહિત્ય પૂરું પાડવાની કૃપા કરશે.

આપણા પૂજ્ય મુનિરાજનેમાં લેખો લખવાની પ્રણાલિકાનો હજુ વિશેષ પ્રચાર નહીં

થયો હોવાથી, દરેક વિષયના પ્રખર વિદ્વાનો આપણે ત્યાં હોવા છતાં, લેખો મેળવવામાં મુશ્કેલી નડે છે. પણ અમારી તો એ ઉમેદ છે કે ધીમે ધીમે આ માસિક દ્વારા એ પૂજ્યોની વિદ્વાનો વિશેષ લાભ સમાજને આપવો. અમારી આ ઉમેદ કેટલેક અંશે સફળ પણ છે. વળી આ માસિક તો એ પૂજ્યોનું જ છે એટલે જરા પણ સંકોચ રાખવાની જરૂર જ ક્યાં રહી ?

૨ માસિકનો પ્રચાર કરીને સારા સાહિત્યનું વાચન એ ધર્મ-સંસ્કારનું આવશ્યકીય અંગ છે. પોતાના વિહાર દરમ્યાન ગામેગામ ફરતા પૂજ્ય મુનિરાજો ત્યાં ત્યાંની જૈન જનતાને આ માસિકથી પરિચિત કરીને તે માટે પ્રેરણા કરી શકે. કોઈ પણ પત્રનું મુખ્ય ઇવન એના ગ્રાહકો છે. ગ્રાહકોની સખ્યા જેમ વધુ તેમ એ પત્ર વધુ સફર. ગ્રાહકો વધવાથી પત્રને એ રીતે લાભ થઈ શકે : એક તો નિયમિત આર્થિક આવક થતી રહે અને બીજું એ પત્રના વાચનનો ફેલનો થાય. આપણા પૂજ્ય મુનિરાજો “ શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ ” માટે આ તરફ લક્ષ્ય આપે તો માસિકને પુષ્કળ લાભ થઈ શકે. આ ઉપરાંત શક્ય હોય ત્યાં માસિકને આર્થિક મદદ કરવાનો પણ ઉપદેશ આપી શકે.

૩ યોગ્ય સૂચનાઓ મોકલીને. સમયે સમયે, માસિક કાંઈ રીતે વધુ આકર્ષક અને સાઈ અને તે માટે જરૂરી સૂચનાઓ અમને મળતી રહે તો અમને અમારા કાર્યમાં વિશેષ સરળતા રહે. વળી પ્રતીકરને યોગ્ય જે જે સાહિત્ય તેઓના જીવનમાં આવે તે તરફ અમારું ધ્યાન દોરીને પણ તેઓ અમને સહકાર આપી શકે. આ માટે તો અમે પૂજ્ય મુનિરાજોની જેમ સૌ જૈન ભાઈઓનો પણ સહકાર માગીએ છીએ

માસિકના ગત ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન જે જે પૂજ્ય મુનિરાજો તથા અન્ય વિદ્વાનો તરફથી અમને સહકાર મળ્યો છે તેમનો તથા જે જે સદગૃહસ્થો તરફથી આર્થિક મદદ મળી છે તેમનો અમે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ અને ભવિષ્યમાં પણ તેમનો એ સહકાર ચાલુ રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

પ્રસ્તુત વિશેષાંકની યોજના લગભગ છએક મહિના પહેલાં તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આ યોજના પ્રમાણે આ વિશેષાંક ‘ શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ ’ના ‘ શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક ’ નામના પ્રથમ વિશેષાંક-૧ અનુસંધાનરૂપે પ્રગટ કરવાનો હોઈ આમાં ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછીના એક હજાર વર્ષને લગતા જૈન ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડતા લેખો આપવામાં આવ્યા છે. આ રીતે અમારા આ એ વિશેષાંકથી ભગવાન મહાવીરસ્વામી અને તેમની પછીના એક હજાર વર્ષના ઇતિહાસને લગતું કેટલુંક સાહિત્ય પ્રકાશિત થયું છે. હવે પછીનો ત્રીજો વિશેષાંક અમે તૈયાર પછીના બીજા હજાર-ચારસો વર્ષના જૈન ઇતિહાસને લગતો પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ, કે જેથી એક સળંગ જૈન ઇતિહાસને લગતી સા. શ્રી એક જ ડેકાણેથી મળી શકે.

આ વિશેષાંકમાં શ્રી દેવકિંગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમય સુધીના ઇતિહાસની મામત્રી આપવાની હોવાથી અને કલ્પસૂત્રના જાહેર વાચનનો પ્રારંભ તેઓના સમયમાં થવાથી તેમજ આ અંક પર્યુષણ પર્વની લગભગ પ્રકાશિત થવાનો હોવાથી આનું નામ ‘ પર્યુષણ પર્વ વિશેષાંક ’ રાખ્યું છે. અમારી ઇચ્છા તો પર્યુષણપર્વ દરમિયાન જ આ અંક અમારા વાચકો પાસે પહોંચી ગય એવી હતી, પણ લેખો મોડા મળવા વગેરે અનિવાર્ય સંયોગોને લઈને અમે તેમ કરી શક્યા નથી.

ભગવાન મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછીના એક હજાર વર્ષનો જૈન ઇતિહાસ ઘણો અંધારામાં છે તેમજ તેમાં વિદ્વાનોના મેટા મતભેદો પણ છે. આ સ્થિતિમાં આવો વિશેષાંક તૈયાર કરવો એ ઘણું કઠિન કાર્ય છે. અને અમારે કસ્ટ કરવું જોઈએ કે અમે જોઈએ તેવું સાહિત્ય આ વિશેષાંકમાં આપી શકાય નથી છતાં જે કંઈ મેળવવું શક્ય હતું તે માટે પૂરો પ્રયત્ન કરીને અમે આ વિશેષાંકને સમૃદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જૈન ઇતિહાસના શૈષ્ટક અભ્યાસીને દિશા-સુચન જેટલી પણ સહાયતા જો આમાંથી મળશે તો આની યોગ્યતા સફળ થઈ શકશે.

આ વિશેષાંકમાં જે લેખો છે તે બધાંય ઐતિહાસિક સત્યથી ભરેલા ન છે કે એ લેખો ઇતિહાસનું આખરી સ્તર રચી કરે છે એમ અથવા તો એ લેખોમાંના બધાંય નિષ્ણયો અમને માન્ય ન છે એમ કોઈ ન માને ! અમે તો એક પ્રકારે, અમુક ઇતિહાસને ભગની સામગ્રી ભેગી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર જેમ જેમ વધુ ખેડાય તેમ તેમ તેમાંથી નવું નવું જાણવાનું મળી રહે છે. એટલે કોઈ પણ નિષ્ણયને આખરી સ્તર તરીકે સ્વીકારતા પહેલાં બહુ વિચાર કરવો જોઈએ.

આ વિશેષાંકમાં ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રીયુત કનુભાઈ દેસાઈએ દોરેલ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું ત્રિરંગી ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના એક સુંદર ચિત્રની માગણી, આપણે ત્યાં લાંબા વખતથી થતી હતી, પણ અત્યાર સુધીમાં એવું સરસ ચિત્ર બહાર પડવાનું જાણ્યું નથી. એ જણાવતાં અમને હર્ષ થાય છે કે અમે આવું સુંદર ચિત્ર આપીને સમાજની એ માંગણી પૂરી કરી છે.

આ ચિત્રમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ધ્યાનમગ્ન ચિત્ર ઉપરાંત, ચિત્રની અંદર વિતાનો ભાવ વ્યક્ત થઈ શકે તે માટે, આસપાસ કુદરતનો દેખાવ આપેલો છે. આ માટે ખીચ કોઈ તરફ દૃષ્ટિ ન નાખતાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીને કેવળાત્મન ઉત્પન્ન થયું તે વખતના આસપાસના વાતાવરણને આ ચિત્રમાં મૂર્ત કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે આમાં દૂર જ્વલિંગ ગામ, તેની આગળ ઝડબુવાલુકા નદી, એક તરફ યક્ષનું જીર્ણ મંદિર અને મોટું શાલવૃક્ષ અને તે વૃક્ષની નીચે ભગવાનની ખેડક-આટલી વસ્તુ આપવામાં આવી છે. આસપાસનું કોઈ પણ દૃશ્ય કે કોઈ પણ વસ્તુ મૂળ ચિત્રને જરા પણ ઠાંકી ન દે એટલું જ નહીં પણ દરેક વસ્તુ મૂળ ચિત્રના ઉદ્દેશમાં સહકાર આપે તે માટે ચિત્રકારે પૂન જ ચોંટ રાખી છે. આ ચિત્ર પોતે જ પોતાની સુંદરતા ખોલે એવું છે એટલે એ માટે વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી. આ ચિત્ર માટે શ્રી કનુભાઈ દેસાઈનો અને તેનો વખતસર ખોદક બનાવવાની આપવા મટે નવચેતનના તંત્રી શ્રી ચાંપશીભાઈ ઉદેશીનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

આ વિશેષાંક માટે જે જે પૂજ્ય મુનિમહારાજો તથા અન્ય વિદ્વાનોએ લેખો મોકલવાની ઉદારતા બતાવીને અમને સહકાર આપ્યો છે તે સૌનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

હેવટે-અમે જાણીએ છીએ કે આપણા સાહિત્ય કે ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં જે વિપુલ કાર્ય કરવાનું પડ્યું છે તેના પ્રમાણમાં અમે બહુ જ ઓછું કાર્ય કરી શક્યા છીએ. છતાં અમારાં શક્તિ અને સાધનોના પ્રમાણમાં અમે કાર્ય કર્યું છે અને ભવિષ્યમાં તેમાં જેટલો વધારો થશે તેટલા પ્રમાણમાં અમે વધુ કાર્ય કરવાની ભાવના સાથે ચોથા વર્ષમાં પાઠવું કરીએ છીએ !

પર્યુષણનું

ખાસ કૃત્ય

લેખક:—શ્રીમાન શેઠ કુંવરજી આણંદજી

પર્યુષણ અષ્ટાહનિકા વ્યાખ્યાનમાં પર્યુષણ પર્વમાં કરવાનાં ૧૧ કૃત્યો બતાવ્યાં છે, તે બધાં યથાશક્તિ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ તે સર્વ કૃત્યોમાં પરસ્પર ખમાવવારૂપ કૃત્યે મારા હૃદયનું વિશેષ આકર્ષણ કર્યું છે. જૈનધર્મ સિવાય આ પ્રવૃત્તિ અન્ય ધર્મોમાં દષ્ટિગત થતી નથી. આ પ્રવૃત્તિ-પરસ્પર ખમાવવાની-એટલી બધી લાભદાયક છે કે જા પ્રત્યેક જૈનખંધુ તેને અમલમાં મૂકે અને સંવચ્છરીને દિવસે પરસ્પર ખમીખમાવીને જો ત્યાં સુધીનાં સર્વ જીવોની સાથેના ખાતાં ચૂકતાં-ભર પાયા કરી દે-ખાકી લેણું દેવું કાંઈ પણ ન કાઢે-કોઈ પ્રકારનો કલેશ-દ્વેષ કુસંખે ખાકીમાં ન રાખે તો કેટલા બધા ઝગઝા પતી બંધ, કેટલાં આર્ત-ધ્યાનનાં નિમિત્તો ઘટી બંધ અને કોઈને ચડીને કરાતાં કેટલાં ખર્ચો આગમી બંધ? પરંતુ આ ખામણાં ઉપરથી નહીં-માત્ર વચનદ્વારા નહીં, પરંતુ શુદ્ધ અંતઃકરણથી કરવા જોઈએ, કોઈ બંધનું મલિનપણું રાખવું ન જોઈએ, તેમ પર્યુષણ પછી ત્યાર અગાઉનું કલેશનું નિમિત્ત સંભારવું કે યાદ આપવું પણ ન જોઈએ. આ ક્રિયાના લાભની હદ નથી, કારણકે આર્તધ્યાન વડે આ જીવ જેટલાં કર્મ બાંધે છે તેટલાં ખીબ કશાથી બાંધતો નથી, તે સર્વ કર્મબંધનાં કારણો આ ક્રિયાથી બંધ થઈ બંધ છે-અટકી બંધ છે.

ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનયવિગ્નયજી મહારાજ પુન્ય પ્રકાશના સ્તવનમાં મોક્ષમાર્ગ આરાધનના દશ પ્રકારો પૈકી ત્રીજો પ્રકાર પરસ્પર ખમત-ખામણા કરવાનો નીચે જણાવેલા શબ્દોમાં કહે છે :

જીવ સવે ખમાવીએ સા. યોનિ ચોરાશી લાખ તો;
મન શુદ્ધે કરો ખામણા સા. કોઈશું રોષ ન રાખ તો.
સર્વ મિત્ર કરી ચિંતવો સા. કોઈ ન જાણો શત્રુ તો;

રાગ-દ્વેષને પરિહરી સા. ક્રીજે જન્મ પવિત્ર તો.
 સાહમીસંઘ ખમાવીએ સા. જે ઉપની અપ્રતીત તો;
 સન્નજન કુકુંબ કરો ખામણા સા. એ જિનશાસન રીત તો.
 ખમીએ ને ખમાવીએ સા. એહી જ ધર્મનું સાર તો;
 શિવગતિઆરાધન તણો સા. એ ત્રીલો અધિકાર તો.

અર્થ સરલ હોવાથી લખવાની જરૂર નથી, પરંતુ એવા રહસ્યભૂત એ ત્રણ વાક્યો કહેલાં છે તેની ઉપર લક્ષ્ય ખેંચવાની જરૂર છે.

એ મહાયુરૂષ પ્રથમ તો કહે છે કે—‘મન શુદ્ધિ કરો ખામણા’ એટલે ઉપરથી નહીં પણ મનની શુદ્ધિ વડે—નિર્મળતા વડે ખામણા કરો.

પછી કહે છે—‘રાગદ્વેષને પરિહરી, ક્રીજે જન્મ પવિત્ર’ અર્થાત્ જન્મને પવિત્ર કરવાનો ઉપાય જ રાગદ્વેષને તજવા તે છે.

પછી કહે છે કે—‘સન્નજન કુકુંબ કરો ખામણા, એ જિનશાસન રીત’— અર્થાત્ આ ઉત્તમ રીતિ જૈનશાસનમાં જ અવિચ્છિન્ન વર્તે છે.

પ્રાંતે કહે છે કે—‘ખમીએ ને ખમાવીએ, એહી જ ધર્મનું-સાર’ આ પ્રમાણે ખમવું ને ખમાવવું એ જ જૈનધર્મનું સાર—રહસ્ય છે—સમજ્યાનું, જ્ઞાન મેળવ્યાનું કે હહાપણનું સાર—તત્ત્વ એ જ છે. તે જ ભણ્યો કે જે કલેશ માત્રને પર્યુષણમાં તો સમાવી જ દેય. તે જ સમજ્યો કે જે કલેશ ને કુસંપ તીવ્ર આત્મધ્યાનના નિમિત્ત સમજી તેને તજી દેય. તે જ હહાપણવાળો કે જે કલેશોને શમાવવામાં પોતાના હહાપણનો ઉપયોગ કરે.

આ વાત એ બરાબર સમજવામાં આવે, તેને હૃદયમાં ઉતારવામાં આવે અને તેનો અમલ કરવામાં આવે તો પારાવાર લાભ થાય, પરસ્પર દ્રષ્ટિમાં અમૃત વરસે ને સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ રહે.

પ્રસંગે એટલું જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે—કેટલેક સ્થાને આખા વર્ષના અઘડા પર્યુષણમાં જ લાવીને મૂકાય છે, પરંતુ જૈનબંધુએ એવા કોઈ પણ બલતના નાના મોટા કલેશ હોય તો તે પર્યુષણપર્વ આવ્યા અગાઉ શમાવી દેવા, સમાધાની કરી લેવી. કદી તેમ ન બને તો તેવા બધા અઘડાઓના કેસની મુદત પર્યુષણ પછી એક માસની નાખવી, પણ પર્યુષણમાં તો તેવો એક પણ કેસ ફાઈલ પર લેવો નહીં. જે આ પ્રમાણે કરવાની મારી વિનંતિ સ્વીકારવામાં આવશે તો કેટલેક સ્થળે પર્યુષણમાં ન દેખાવા જેવા દેખાવો દ્રષ્ટિએ પડે છે તે પડશે નહીં અને એ મહાન્ પર્વનું આરાધન સારી રીતે થઈ શકશે. પરિણામે મુદતમાં નાખેલા કેસો ફાઈલ પર લેવા જ નહીં પડે—સ્વયમેવ ઉપશમી જશે.

આશા છે કે—જૈન તરીકે ઓળખાતી સર્વ વ્યક્તિઓ મારી આ વિનંતિનો અવશ્ય સ્વીકાર કરશે.

मथुराकी एक विशेष प्रतिमा

लेखक—श्रीयुत वासुदेवशरण अग्रवाल, एम ए.

क्युरेटर—मथुरा म्युजियम

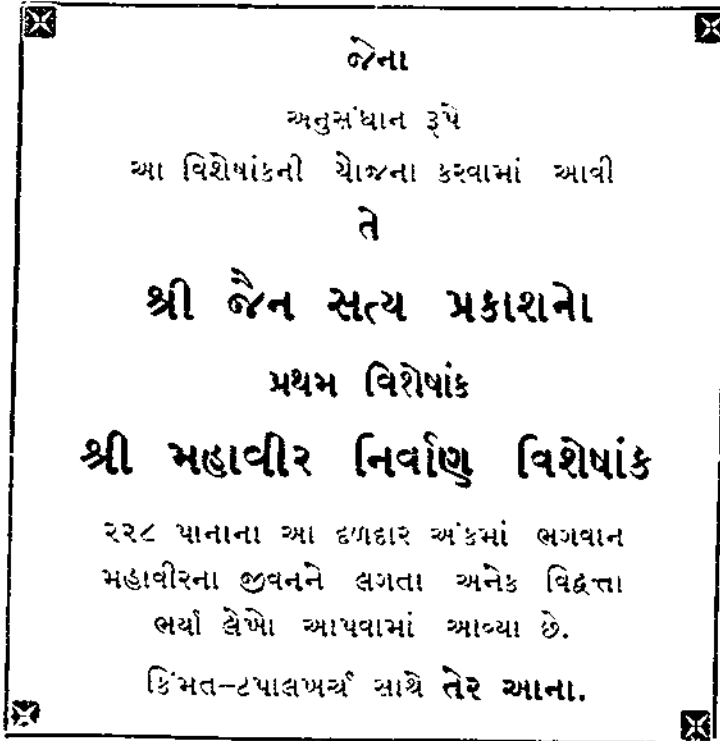
मथुरा जैन पुरातत्त्व की खान है। यहां को अद्भुत जैन मूर्तियोंका भंडार अनन्त है। जैनोंका यहां पर एक विशाल स्तूप था जहांसे हजारों उत्तमोत्तम शिल्पके नमूने प्राप्त हो चुके हैं। जिन विद्वानोंने कंकाली टीलेसे प्राप्त कलाकी सामग्रीका अध्ययन किया है वे जानते हैं कि मथुराकी जैन धर्मसम्बन्धी कला भारतीय कला के इतिहासमें कितना ऊंचा स्थान रखती है। जैन प्रतिमा शास्त्रके लिए तो यह सामग्री अनमोल ही है।

कंकाली टीलेसे प्राप्त सकल सामग्रीका सचित्र प्रकाशन एक अत्यन्त आवश्यक कार्य है जो अभी होने को बाकी है।

इस समय कई एक रिसर्च के प्रेमी विद्वान् जैन प्रतिमा शास्त्र (Jain Iconography) के विषय पर अनुसन्धान कर रहे हैं। श्री उमाकान्त प्रेमानन्द शाह, घडियाली पोल, बडौदा, ने हमसे मथुरा के जैन सम्बन्धी अनेक चित्र मंगाये हैं। वे जैन मूर्ति विद्याकी गवेषणा कर रहे हैं। बम्बई के श्री एस० सी० उपाध्याय भी इस सम्बन्ध में कार्य कर रहे हैं। कलकत्ते के सुविख्यात हमारे मित्र स्वर्गीय श्री पूर्णचन्द्रजी नाहर ने भी कई महत्त्वपूर्ण लेखों के द्वारा जैन मूर्तिशास्त्र पर प्रकाश डाला था। स्वर्गीय डाक्टर बुहलरने अपनी छोटी, परन्तु महत्त्व पूर्ण पुस्तक The Indian Sect of the Jainas में चौबीस तीर्थकरों की प्रतिमा, यश्र यक्षिणी, लांछन, आदि के सम्बन्ध में अच्छा प्रकाश डाला था। पर भारतीय पुरातत्त्व में जैन भास्कर शिल्प की सामग्री बहुत अधिक है। और उस सबका श्रमपूर्वक अध्ययन और साक्षात् दर्शन करके जैन प्रतिमाशास्त्र पर एक सचित्र ग्रन्थ के निर्माणकी आवश्यकता का अब सब और अनुभव हो रहा है। आशा है जैनधर्मके उत्साही विद्वान् शीघ्र इस कमी को पूर्ण करेंगे।

प्रस्तुत लेख एक विशेष प्रतिमाकी ओर जैन विद्वानोंका ध्यान दिलाने के लिए लिखा गया है। इसका चित्र इसी लेखके साथ प्रकाशित है। यह मूर्ति मध्यकालीन है। मथुरा जिलेमें महावन नामक स्थान से मिली थी। मूर्ति १'-८" ऊंची है। इस मूर्तिमें चौकीके ऊपर एक दम्पति एक

कल्पवृक्षके नीचे ऊंचे आसन पर अधिष्ठित हैं। वृक्ष के ऊपर जैन तीर्थंकर की ध्यानमुद्रा में आसीन मूर्ति है। दम्पती के पीछे कमलाकृति शिरश्चक्र है। स्त्री की बाईं गोदमें एक बालक है। चौकी पर सामने की ओर एक पुरुष और छः बालक हैं, बालक क्रीड़ा संलग्न हैं। बालकोंके पास दो मेष (मेढे) हैं जिनके ऊपर वे चढ़ी खा रहे हैं। मूर्तिमें सबसे माकेंकी बात यह है कि कल्पवृक्ष के तने पर सामने की ओर उपर की चढ़ती हुई एक छपकली का चित्र है। मूर्ति सम्भवत किसी यक्ष-यक्षिणी की प्रतीक होती है। पर इसका पूरा प्रामाणिक विवरण अभी नहीं मिला। आशा है कोई जैन विद्वान इस पर अधिक प्रकाश डालनेकी कृपा करेंगे। इसी प्रकारकी दो छोटी मूर्ति और भी हमारे अजायबघरमें हैं। एक पेसी ही मूर्ति बूढ़ी चंदेरी स्थान (रियासत ग्वालियर) से श्री गदं महोदय को मिली थी जिसका चित्र भारतीय पुरातत्त्व विभागकी सन् १९२४-२५ की वार्षिक रिपोर्टकी प्लेट नं० ४२ डी० (Plate XLII d) में दिया हुआ है। उसकी प्राप्ति एक मध्यकालीन जैन मन्दिरसे ही हुई थी। उस रिपोर्ट में उसका विशेष परिचय नहीं दिया गया है। इन मूर्तियोंका विवेचन किसी विद्वानके द्वारा कर्तव्य है।

अद्रीनाथना मूर्ति

अद्रीनाथमां अत्यारे हिन्दु देव तरीके पूजती आ मूर्ति मूण जैन होवातुं अने अद्रीपार्श्वनाथ तरीके पूजात होवातुं मनाय छे.

आ माटे गुणो मुनिराज श्री ज्ञानविजयलना “जैन तीर्थो” नामक बेभमांतुं अद्रीतुं वर्णन, पृ० २०.

मथुराका एक अज्ञात शिल्प

इस जैन शिल्प में क्या आशय मूर्त किया गया है यह ज्ञान नहीं होता। देखिये—श्री वासुदेवशरण अग्रवाल लिखित “मथुराकी एक विशेष प्रतिमा” शीर्षक लेख, पृ० ८ अ. तथा श्री साराभाई नवाब लिखित “प्राचीन जैन स्थापत्यो” शीर्षक लेख पृ० १४६-१४७.

મહાતીર્થ મુંડસ્થલનું જિનમંદિર

આમુની તળેટીમાં, ખરેડીથી ચાર માઇલ દૂર આવેલું આ જિન મંદિર અત્યારે પોતાની અતિ હર્ષ્ય અવસ્થામાં પણ પોતાના ભૂત કાળની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપી રહ્યું છે. આવાં તો આપણાં કેટલાંય જિન મંદિરો-તીર્થો નામશેષ થઇ ગયાં છે!

આ માટે જુઓ—મુનિરાજ શ્રી જ્ઞાનવિજયજીનો “નૈન તીર્થો” શીર્ષક લેખ, પૃ. ૧૪

प्राचीन धतिहास

: वेपथुः :

आचार्य महाराज
श्रीसागरस्य दस्रिण

श्रमण भगवान् महावीरस्वामीधी देवद्विगणेषु श्रमा-
श्रमण सुधीना नैन धतिहासनी, श्रीमन्नाजपुरीय
पृष्ठतपागच्छपट्टावलीना आधारे लण्ठेसी दुःखी नोंध.

वीरजिणे सिद्धिगणे वारसवरिसेहिं गोयमो सिद्धो ।
तह वीराओ सुहम्मो वीसे वरिसेहिं सिद्धिगओ ॥ १ ॥
सिद्धिगण वीरजिणे चोसट्टि वरिसेहिं जंजू नामुत्ति ।
केवलनाणे सम्मं बुच्छिन्ना दम इमे ठाणा ॥ २ ॥
१मण २परमोहि ३पुलाण ४आहारण ५खवण ६उवसमे ७कप्पे ।
८संजमतिग ९केवल १०सिद्धि जंजूमि बुच्छिन्ना ॥ ३ ॥
दसमपुव्वुच्छेओ १वयरे तह अद्धकीलिसंघयणा ।
पंचहिं वाससएहिं चुलसी समयमहियंमि ॥ ४ ॥
चउपुव्वुच्छेओ २ वरिससअे सित्तरंमि अहियंमि ।
महवाहुम्मियजाओ वीरजिणंदे सिवं पत्ते ॥ ५ ॥
सिरिवीराओ गअेसु पणतीसहिअेहिं तिसयवरिसेहिं ।
पढमो कालगसुरी जाओ सामुज्ज ३ नामुत्ति ॥ ६ ॥
चउसय तिपन्नवरिसे कालिगगुरुणा ४ सरस्सई गहिया ।
चउसय सत्तरि वरिसे वीराओ विक्रमो जाओ ॥ ७ ॥
पंचेवय वरिससअे सिद्धसेणो दिवायरो पयडो ।
सत्तसय वीस अहिअे ५कालिगगुरु सकसंथुणिओ ॥ ८ ॥
पंचसु सअेसु वरिसाण अइगअेसुं जिणाउ वीराउ ।
वइरो सोहग्गनिही (धी) सुनंदगअे समुप्पन्नो ॥ ९ ॥
रहवीरपुरे नयरे तह सिद्धिगयस्स वीरनाहस्स ।
छसय नवउत्तरिअे खमणा पासंडिया ६ जाया ॥ १० ॥
नवसय तेणूएहिं समइक्कंतेहिं वद्धमाणाओ ।
पञ्चसणा चोत्थी कालिगसुरीहिं तो ठविया ॥ १२ ॥
वल्लहिपुरंमि नयरे देवड्डिपमुहेण समणसंघेण ।
पुत्थअे आगमलिहिया नवसय असीई तहा वीरे ॥ १२ ॥

१ वज्रात् अर्धकीलीकां यावत् ४ संहनन. २ अंत्य ४ अर्थतः ३ श्यामा-
चार्य. ४ द्वितीयेन गर्हभिलात् भगिनी गृहीता. ५ तृतीयः इद्रेण स्तुतः
६ नामे दिगंबर.

શ્રી વર્દમાનસ્વામી વિક્રમ સંવતથી અગાઉ ૪૭૦ વર્ષ પર ૭૨ વર્ષનું આયુ ભોગવી મોઘા આરાના અંત પહેલાં ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના આકી રહે છતાં પાવાપુરી નગરીમાં આસો વદ અમાસની પાછલી રાત્રે મોક્ષે સિધાવ્યા. તે સમયના શ્રેણિક (ત્રિભિ-સાગ), શ્રેણિક (અગ્નનશત્રુ), કિદાથી, કિદાપન, ચેટક, નવમશિકક જ્વલતા રાગ નવલેચ્છિક જ્વલતા રાગ, ઉજ્જેણીના રાગ અંડપ્રહીતન, આમલકકદ્ધાનગરીનો રાગ શ્વેત, પોલાસપુરનો રાગ ત્રિજ્ય, ક્ષત્રિયકુડનો રાગ નરિવચન, વીનભયપટ્ટનો રાગ કિદાપન, દશાણુપુરનો રાગ દશાણુભદ્ર તથા પાવાપુરીનો રાગ હસ્તિપાલ કલ્પાદિક ગાનએ શ્રી વીરસ્વામીના ઉપાસક હતા. મગધદેશની રાજધાની મુખ્ય રાજગૃહનગરમાં હતી. ત્યાં વિક્રમથી અગાઉ લગભગ પાંચસો વર્ષના સુમાર પર પ્રસેનજિત રાગ રાજ્ય કરતો હતો. તેની ગાદીએ શ્રેણિક રાજ થયો. શ્રેણિકને અભયકુમાર, મેઘકુમાર, કોણિક, હલ્લ, વિહલ્લ વગેરે ધણુ પુત્રો હતા. અભયકુમાર ધણુ યુદ્ધિમાન હોવાથી તેને મંત્રોપદ મલ્યુ હતું. આ અભયકુમાર તથા મેઘકુમારે શ્રી વીરપ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી, તેથી રાજ્યવારસ કોણિક થયો. તે રાજ્ય-વારસ હોવા છતાં તેણે અધીન થઈ આપને પાંચરામાં કેદ કરી પોતે રાજગાદી પર બેઠો. પાછળથી એ આગત પશ્ચાતાપ કરી આપને કેદમાંથી મુક્ત કરવા ગયો, તેટલામાં શ્રેણિક રાજ તાલપુટ વિપતના પ્રયોગે આપદાત કરી મરણ પામ્યા. તેથી તે ધણુ દીલગીર થયો. અંત આ શેઠમાં તેણે રાજગૃહ છોડી અંધપુરને રાજધાની કરી. કોણિક આદ તેનો પુત્ર કાથી ગાદી પર બેઠો. તેણે અંધપુર ગદલી પાટલીપુત્ર (પટણા) શહેરમાં રાજધાની સ્થાપી. આ કાથી રાજને પૌષ્પશાળામાં પોષહમાં એક અભવ્યે કપટથી બાર વર્ષ સુધી સાધુના વેશમાં રહી દગાથી માર્યો. હવે રાજને કાંઈ કુવર ન હોવાથી પંચદિવ્યથી રાજ પસંદ કરવો કર્યો. અને તે દિવ્યથી કુદ્રવંશી નંદરાગ્ય રાજગાદી પર આવ્યો. વળી કપિલ-વસ્તુ નગરમાં શાક્ય જ્વલનો રાગ શુદ્ધોદન નામે રાજ્ય કરતો હતો. તેને શાક્યસિંહ નામે પુત્ર હતો. તેનું બીજું નામ ગૌતમ હતું. તેની માતાનું નામ માયાદેવી હતું અને સ્ત્રીનું નામ યશોધરા હતું. તેના સારથીનું નામ હંદક, ઘોડાનું નામ કંક, પ્રધાન શિષ્યનું નામ આનંદ હતું. તેણે દીક્ષા લીધી અને ઔદ્ધર્મ ચલાવ્યો. યુદ્ધ વિક્રમથી અગાઉ ૪૮૩ વર્ષ પર થઈ ગયા છે.

શ્રી વીરને કેવલજ્ઞાન થયા પછી ૧૪ વર્ષે જમાલી 'કહેમાણે કહે' એ વચનો કલ્યાણક પ્રથમ નિહાવ થયો. શ્રી વીરને કેવલજ્ઞાન થયા પછી ૧૨ વર્ષે તિલ્લગુપ્ત થયો, તેણે છવના અત્ય પ્રદેશમાં છવ સ્થાપન કર્યો. એ બીજો નિહાવ થયો.

શ્રી વીનિર્વાણાથી ૧૨ વર્ષે શ્રી ગાતમસ્વામી મોક્ષે ગયા.

” ” ૨૦ વર્ષે શ્રી સુધર્માસ્વામી ” ”

” ” ૬૪ વર્ષે શ્રી જામુસ્વામી ” ”

” ” ૬૪ વર્ષે દશ બોલ વિરહોદ ગયા. ૧ આ પ્રમાણે:—

૧ સત્યપર્કવજ્ઞાન. ૨ પરમાવધિજ્ઞાન. ૩ પુલાહલમ્પિ. ૪ આહાત્કલમ્પિ. ૫ ક્ષપકશ્રેણુ. ૬ કપશમશ્રેણુ. ૭ જિનકલ્પ. ૮ સૂદમસંપરાય ચારિત્ર. પરિકાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર તથા યથાખ્યાત ચારિત્ર. ૯ કેવલજ્ઞાન. ૧૦ સિંહગમન.

श्री वीरनिर्वाणुथी	११५ वर्षे	श्री प्रभास्वामी	स्वर्गे गया.
" "	६८ वर्षे	श्री सत्य भवस्वामी	" "
" "	१४८ वर्षे	श्री यशोमद्रस्वामी	" "
" "	१५२ वर्षे	श्री संकृतिविजयस्वामी	" "
" "	१७० वर्षे	श्री अद्रप्यपुराणी	" "
" "	२०० वर्षे	सीकंदरे छिद्रस्तान पर यज्ञां करी.	
" "	२१४ वर्षे	व्यवहनवादी नीजे निहव थयो.	
" "	२१५ वर्षे	श्री स्थानमद्रस्वामी	स्वर्गे गया.
" "	२१५ वर्षे	पडलु पदकपभनाराय संघयलु, पडलु समयनु	
" "	२२० वर्षे	रस संस्थान अने छेडा यार पूर्व अम तलु वरनुअः विच्छेद थध.	
" "	२२० वर्षे	अन्यवादी योयो निहव थयो.	
" "	२२८ वर्षे	अक समये मे क्रिया वेदे मे प्रमाणे स्थापन करनार	
" "		गम नामे पांयमे निहव थयो.	
" "	२७५ वर्षे	श्री आर्यमहागिरिसुरि	स्वर्गे गया.
" "	२८३ वर्षे	आय सुदरितसुरि	स्वर्गे गया.
" "	३३६ वर्षे	श्री अस्थितसुरि	स्वर्गे गया.
" "	३७२ वर्षे	श्री सुप्रतिपदसुरि	स्वर्गे गया.
" "	३७५ वर्षे	श्री पन्नवणसूतना	स्वयंभवा श्यामाचार्य स्वर्गे गया.
" "	४२१ वर्षे	श्री हन्द्रदिनासुरि	स्वर्गे गया.
" "	४५३ वर्षे	गर्भमिल्लराजना कुच्छेदक श्रीग्न श्यामाचार्य-	
" "		हालप्राचार्य थया.	
" "	४५३ वर्षे	अगुच्छे महातगरे श्री अपुष्टाचार्य थया.	
" "	४५३ वर्षे	श्री ब्रह्मवादी तथा श्री पादलिमाचार्य थया.	
" "	४५७ वर्षे	विक्रम राजने पोतानुं राज्य, शक राजनेने लडावीने,	
" "		पाहुं भेगव्युं.	
" "	४५८ वर्षे	आर्यगंयु नामे आचार्य थया.	
" "	४७० वर्षे	विक्रम राजने सुवर्णहनथी पृथ्वीने कणु रहित	
" "		श्री पोताने सवत यलाथे.	
" "	४७० वर्षे	याह श्री सिद्धसेन दिवाकर थया. विक्रम राजने	
" "		प्रतिभोध आपी नैन कथे.	
" "	४९६ वर्षे	श्री १००२स्वामीने जन्म. ५८४ मां स्वर्गे गया	
" "	५२५ वर्षे	श्री शत्रुंजयने छेद थयो.	
" "	५३३ वर्षे	आर्यरहितसुरिअे अथः शास्त्रोभाथी अनुयोग शुद्धे	
" "		पाडी शुद्ध अनुयोगदारसूत्र रच्युं.	
" "	५४४ वर्षे	तोळवनुं स्थापन करनार छेदी निहव रोडमुथ थयो.	
" "	५४७ वर्षे	श्री सिद्धगिरिसुरि	स्वर्गे गया.

- શ્રી વીરનિર્વાણથી ૫૪૮ વર્ષે ત્રૈશિકમતવાળા રોહગુપ્તને ઇતનાર શ્રી ગુપ્તસુરિ થયા.
- ” ” ૫૭૦ વર્ષે શ્રી શત્રુઞ્જયનો ઉદ્ધાર જવડશાહે કર્યો.
- ” ” ૫૮૪ વર્ષે શ્રી વજ્રસ્વામી સ્વર્ગે ગયા.
- ” ” ૫૮૪ વર્ષે દશપૂર્વતું જ્ઞાન તથા અર્ધનારાય સધયણુ વિચ્છેદ થયા.
- ” ” ૫૮૪ વર્ષે સાતમે નિહવ ગોષ્ઠમાહિલ થયો.
- ” ” ૫૯૫ વર્ષે કોરંટક નગરમાં તથા સાચોરમાં નાહડમંત્રીએ જજ્જક-સુરિ પાસે શ્રી વીરપ્રભુના ગિમ્મની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.
- ” ” ૬૦૯ વર્ષે આર્યકૃષ્ણસુરિના શિષ્ય શિવભૂતિએ રથવીરપુ:માં દિગંધર મત ચલાવ્યો.
- ” ” ૬૧૧ વર્ષે તાપસસાધુઓથી ‘અહાદ્વીપિકા’ શાખા કહેવાણી, અને તેમાંથી અહાણી ગચ્છ નીકળ્યો.
- ” ” ૬૨૦ વર્ષે શ્રી વજ્રસેનસુરિ પોતાનું ૧૨૮ વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું કરી સ્વર્ગે ગયા. જવડશાહે શ્રી ગિરનાર ઉપર ઉદ્ધાર કર્યો.
- ” ” ૬૨૭ વર્ષે શ્રી ચંદ્રસુરિ સ્વર્ગે ગયા.
- ” ” ૬૭૦ વર્ષે શ્રી સામન્તભદ્રસુરિ સ્વર્ગે ગયા.
- ” ” ૬૭૨ વર્ષે પુવાર અને અજમેર વસાવ્યું.
- ” ” ૬૯૯ વર્ષે શ્રી વૃદ્ધદેવસુરિએ પોતાના ૮૪ શિષ્યોને વડનક્ષે આચાર્યપદે સ્થાપ્યા. તે આચાર્યો જે જે ગામમાં રહ્યા તે તે ગામનાં નામે ગચ્છનાં નામે થયાં.
- ” ” ૭૭૦ શ્રી વીરસુરિએ દક્ષિણ નાગપુરમાં શ્રી નમિનાથના ગિમ્મની પ્રતિષ્ઠા કરી,
- ” ” ૮૦૨ વર્ષે શ્રી વીરસુરિ સ્વર્ગે ગયા.
- ” ” ૮૨૦ વર્ષે શ્રી જયદેવસુરિ સ્વર્ગે ગયા.
- ” ” ૮૪૫ વર્ષે વલ્લભાનગરનો ભંગ થયો.
- ” ” ૮૮૨ વર્ષે ચૈલવાસી થયા.
- ” ” ૮૮૬ વર્ષે અહાદ્વીપિકા શાખા નીકળી.
- ” ” ૯૦૪ વર્ષે ગાંધર્વ આદિ વેતાલે ઉપદ્રવ કર્યો. તે વખતે વલ્લભીનો ભંગ થયો. અને શ્રી શાંતિસુરિએ સંધની રક્ષા કરી, ક્યચિત્ આમ પણ લખે છે.
- ” ” ૯૪૭ વર્ષે નિવૃત્તનિકુલમાં રાજ્યચૈલગચ્છના ધનેશ્વરસુરિએ શત્રુઞ્જયમાહાત્મ્ય સંક્ષેપી શિલાદિલ રાગને સંભળાવ્યું.
- ” ” ૯૮૦ વર્ષે વલ્લભી પરિષદમાં શ્ર: શોહિલ ગણિના શિષ્ય શ્રી દેવદિગણિ કામાશ્રમણુ છેલ્લા ૬૪૬૨, જેમને ૬૫ ગણિ શિષ્ય શ્રી દેવયાચક પણ કહેવાય છે, તેમણે સિદ્ધાન્તો લખ્યા.
- ” ” ૯૯૩ વર્ષે ભાવડગચ્છે કાલિકાચાર્ય થયા. તેમણે રાગના આ-દેશથી, ધરણુ દોગથી ગોથનાં પર્થુપણુ કર્યાં.

શ્રી વીરનિર્વાણ્યથી ૫૫૪ વર્ષ વેશાખ સુદ ૪ રોહિણી નક્ષત્રે શ્રી કાલિકાચાર્ય સ્વર્ગે ગયા
 ,, ,, ૧૦૦૦ વર્ષે સલ્વમિત્રાચાર્ય સાથે પૂર્વ વિચ્છેદ થયા.

શ્રી વીરથી ૫૧ વર્ષે લગી શ્રેણિકવંશી રાજ્ય આણ્યું. વીરથી ૨૦૬ લગી ૧૫૫ વર્ષે
 સુધી નવનંદોનું રાજ્ય આણ્યું. વીરથી ૨૦૬ માં આણક્ય નામના શ્રાહણે નવમા નંદને
 રાજ્યમાંથી કાઢી સૂકીને મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત રાજાને ગાદીપર બેસાડ્યો. એ રાજ્ય જૈન
 હતો. ચંદ્રગુપ્ત રાજા પછી તેનો પુત્ર બિન્દુસાર રાજા થયો. તેની પછી તેનો પુત્ર અશોક
 રાજા થયો. તેણે બુદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો. અને તેણે આખા દિગ્વિસ્તાર તથા ચીન, જાપાન વગેરે
 દેશોમાં પણ ફેલાવ્યો હતો.

શ્રી વીરથી ૧ થી ૪૧૦ સુધીની રાજ્યસત્તા. વીરનિર્વાણ્ય વખતે ઉચ્છેદણીમાં અંક-
 પ્રદ્યોતનનો પૌત્ર પાલક મહારાજા થયો. તેનું રાજ્ય ૬૦ વર્ષ આણ્યું. ત્યારબાદ પાટલીપુ-
 ત્રમાં નવનંદોનું રાજ્ય ૧૫૫ વર્ષ સુધી આણ્યું. અદ મૌર્યવંશી રાજ્ય ૧૦૮ વર્ષ સુધી
 આણ્યું. ત્યારબાદ ૩૦ વર્ષ મુખ્યમિત્રનું રાજ્ય આણ્યું. પછી ૬૦ વર્ષ ગણમિત્ર અને
 બાનુમિત્ર રાજા તે પાટલીપુત્રના રાજા થયા. (અને કલ્પચૂર્ણમાં કહેલ કાલિકાચાર્યનો
 બહિષ્કાર કરનાર ઉચ્છેદણીના બાનુમિત્ર અને બાનુમિત્ર છે તેઓ પ્રથમનાથી જુદા છે.
 અને તેઓ વિક્રમ સદી પાંચમાં થયા છે.) ત્યારબાદ ૪૦ વર્ષ નભવાહન રાજાનું રાજ્ય
 હતું. ત્યાર પછી ૧૩ વર્ષ ગર્ધભિદ્ધ રાજાનું રાજ્ય થયું. ત્યારપછી ૪ વર્ષ શક જ્ઞાનના
 લોકોએ રાજ્ય કર્યું. એ શક લોકોને વિક્રમ રાજાએ ૪૮૧ લીધા.

પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજાનો પત્ર.

શ્રી પાટણ તા. ૨૪-૬-૩૮

પાટણથી મુનિ કાંતિવિજયજી તરફથી અમદાવાદ શ્રી જૈનધર્મ સંન્ય
 પ્રકાશક સમિતિના મેનેજર ધ. શ્રા. રતિલાલભાઈ સ. પ. ધર્મલાલ સાથે માનુષ
 થાય કે—

ગઈ કાલે આપના તરફથી પત્ર તથા સાથેનું લેન્ડખીલ વાંચી આનંદ થયો છે.

જવાબમાં જણાવતું કે મારા ઉપર ઉપકાર કરી જેમ લખવા જણાવ્યું
 તેના ઉત્તરમાં જણાવે કે-હું તો કંઈક દિવસથી પથારીવશ છું. તેમજ તેજો
 તથા કાન કામ કરતાં નથી. માત્ર તમારૂં માસિક આવે છે તેમાંના લેખો તથા
 ખીર્જા પત્રો આ પત્ર લખનાર ચીમનલાલ ભોજક વાંચે છે. પત્રાદિકનો ઉત્તર
 પણ તેઓ જ આપે છે. માટે પરવશ હોવાથી આપે જે પરોપકારનું કામ
 જણાવ્યું, પણ હું તે લાભ લેવા અશક્ય છું. આપના પત્રમાંના લેખો વાંચાવી
 આનંદના સાથે અતુભાદન કરું છું એટલો મહોદય માતું છું. આપ ધર્મસ્નેહ
 તથા પરોપકારનાં કાર્યોમાં વધારો કરવા કૃશળ છો. દેવદર્શન કરતાં સંભારણી
 મંગલમરતુ.

પ્રવર્તકજી મહારાજ સાહેબના કહેવાથી

શ્રી ચીમનલાલ ભોજકના જયજિનેન્દ્ર વાંચશો.

વીર-નિર્વાણ સંવત એક હજાર વર્ષ સુધીનાં

જૈન તીર્થો

લેખક:—મુનિરાજ શ્રી. જ્ઞાનવિજયજી

ઉપકેમ

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પૂર્વે અને તે પછી અનેક તીર્થો સ્થાપત થયેલ છે, જે મુખ્યતઃયા એ વિભાગમાં વહેંચાયેલાં છે.

૧. સિદ્ધલેવ-તીર્થકરોની પાંચે કલ્યાણકની ભૂમિઓ, વૈભારગિરિ, શત્રુઞ્ચ વગેરે.

૨. આતિશય ક્ષેત્ર—શંખેશ્વર, અન્નરા, સ્તંભન, તક્ષશિલા, મથુરા વગેરે.

આ પૈકીના ૨૩ તીર્થકરોની કલ્યાણકભૂમિઓ, તક્ષશિલા, મથુરા, અન્નરા, શંખેશ્વરજી, (જગન્નાથપુરી) વગેરે તીર્થો ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીનો પહેલાંનાં છે. ક્ષત્રિયકુંડ, ઋણુવાલુકા, મુંડસ્થલ, નાંદિયા તથા ઉપનર્ગનાં સ્થાનોનાં મંદિરો વગેરે ભગવાનના સમયનાં તીર્થો છે. તેમાંનું ક્ષત્રિયકુંડ, ભગવાનના ત્રણ કલ્યાણકાંતુ સ્થાન છે. ઋણુવાલુકા ભગવાનનાં કેવલજ્ઞાન-ભૂમિ છે. મુંડસ્થલ તે આજની તબેટીમાં ખરેટીયા તાર માહલ પશ્ચિમે આવેલ તીર્થ સ્થાન છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામી દીક્ષા લીધા પછી છઠ્ઠે વર્ષે અહીં પધાર્યા હતા એમ કહેવાય છે. વીરનિર્વાણનું એક વર્ષ જતાં તે સમયનો રાજા પુષ્પપાળ, કે જેણે અપાપાપુરીની અંતિમ દેશનામાં ભગવાનનો સ્વપ્નદ્રશ્ય પૂછ્યું હતું તેણે તે સ્થાને મંદિર બનાવ્યું હતું. આ મંદિરના અનેક છબ્બોદ્ધાર થયા છે. અંતિમ છબ્બોદ્ધાર સં. ૧૪૨૬માં થયો હતો. આજ એ મંદિરના ખરેર તથા અસ્તવ્યસ્ત શિલાલેખો ત્યાં મૌજુદ છે. (વિશેષ જાણવા માટે જુઓ 'જૈન સાય પ્રકાશ' વ. ૨. પૃ. ૩૪૨માંનો લેખ.) એટલે કે મુંડસ્થલ તથા તેની પાસેનું નાંદિયા એ ભગવાનની વિહારભૂમિ છે. આ દરેક, ભગવાનના સમયનાં તીર્થસ્થાનો છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી હજાર વર્ષ સુધીમાં સ્થપાયેલ જૈન તીર્થો નીચે પ્રમાણે છે :

પાવાપુરી

ભગવાન મહાવીરસ્વામી આસો (હિન્દી કાર્તિક) વદ અમાવાસ્યાની પાછલી રાત્રિએ નિર્વાણ પામ્યા; અને કાર્તિક સુદ એકમે પ્રભુના પુનાત દેહને શોક મિશ્રિત ઉત્સવ પૂર્વક

દેવતાઓએ જે સ્થાને અગ્નિદાહ કર્યો, તે ચિતા શાંત થઈ જવા પછી, દેવતાઓ-સુરેન્દ્રો દાહા આદિ લઈ ગયા. ધીમે ધીમે ત્યાંની પુત્રીત રાખ પથ્થુ જનતાએ ઉપાડી, રાખ જવા પછી ત્યાંની માટી પણ પવિત્ર માની જનતાએ ઉપાડી અને ત્યાં એક ખાડા જેવું થયું. અનુક્રમે એ જ સ્થાને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના વડીલ બન્ધુ રાજા નંદિવર્દને સુદર જિનમંદિર બંધાવ્યું અને ચોતરફ ફરતું વિશાલ તળાવ બંધાવ્યું. આ તળાવ ચોરાશી વીધાનું હતું. વચમાં દેવવિમાન જેવું ભવ્ય, નાનું અને નાનુક વીર પ્રભુનું મંદિર અને ચોતરફ પાણી જ પાણી દેખાતું. જાણે વરુણદેવતા પ્રભુના ચરણસ્પર્શ કરવા આવ્યા હોય એવું મનોહર-રમણીય દ્રશ્ય દેખાતું.

આ પાવાપુરીનું પ્રથમ નામ અપાપાપુરી હતું. અહીં શ્રી હરિતપાલ રાજા રાજ કરતો હતો. વીર નિ સં પૂર્વે ૩૦ વર્ષે ભગવાન મહાવીરે અહીં પધારી સોમલ્લ મકાના યજ્ઞમાં ક્રિયા કરાવવા આવેલા કન્દલૂતિ-ગૌતમ વગેરે મુખ્ય અગિયાર બ્રાહ્મણોને પ્રતિબંધ કરી સંઘ-સ્થાપના કરી હતી. સાથે અગિયારે ગણુવરોએ દ્વાદશાંગી ઠી સ્થાના પણ અહીં જ ફરેલી. આ પછી અરાવર ત્રોસ વર્ષ, અન્તિમ ચતુર્માસ માટે પ્રભુ મહાવીરે અહીં પધાર્યા અને તેમની પ્રાણી માત્રને હિતકારણી અન્તિમ દેશના અહીં જ થઈ.

જે સ્થાને પ્રભુની દેશના થઈ એ સ્થાન અધ્યાત્મિક વિષયમાં છે અને ત્યાં એક નાનો સ્તૂપ છે. નજીકમાં એક નાનો કુવો (કુબ) છે. આ સ્તૂપના સ્થાપનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા શિવ-મંજના સંઘપતિને ઉપદેશ અપાતાં તેમણે પાંચ હજાર રૂપિયા આપવાને વચન આપ્યું છે. પાવાપુરી તીર્થના વ્યવસ્થાપકોએ આ કાર્ય જરૂર જલ્દી શરૂ કરવું જોઈએ.

ગામમાં ભવ્ય જિનાલય છે જે પ્રભુના અન્તિમ દેશના અને નિર્વાણનું સ્થાન છે. અને જે જલમંદિર છે તે અગ્નિદાહનું સ્થાન છે. આ સિવાય જલમંદિરની સામે ચોમુ-ખજીનું મંદિર છે, જે અર્ચાચીન છે. તેમજ ધર્મશાળા પણ ઘણી સારી છે.

આજે પાવા અને પુરી બે ગામ કહેવાય છે. આ બંને ગામની વચ્ચે હાલમાં એક માઇલનું અંતર છે.

અહીંની બધી વ્યવસ્થા શ્વેતાંબર જૈન સંઘ તરફથી શ્વેતાંબર પેઢીના મેનેજર બાપુ-ધનુશાયજી સુચનિત અને લક્ષ્મીચંદ્ર સુચનિત કરે છે. તેઓ બિહારના રહેવાસી છે. તેમની વ્યવસ્થા ઘણી સારી છે.

જલમંદિરનો હમણાં જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે પાવામાંથી મોટી અને બારે ધંપે નીકળી હતી, જે આ મંદિર અહીં હવે પર્વતનું પુરાણ છે એમ અરાવર સિદ્ધ કરે છે. જીર્ણોદ્ધારમાં આખું જિનમંદિર આરણ્ય કરાવ્યું છે અને ઠાકાર પણ શોભા વધારી છે. શ્વેતાંબર શ્રાસંઘ તરફથી જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. તેમજ તળાવનો સુધારો પણ શ્રે. જૈનોએ જ કરાવ્યો છે અને કરાવે છે. જલમંદિરની પાદુકા ઉપર પર્વતના દિવસે શુદ્ધ હારાની આંગળી ચહે છે જે લાખો રૂપિયાના મૂલ્યની છે. બાકી સાદી અંગરચના-પુષ્પાદ તેો રોજ ચહે છે. ત્યાં પાસે જ એક બાળુ ગૌતમસ્વામીની પાદુકા અને બીજી બાળુ સુધર્મા-સ્વામીની પાદુકા છે. પ્રાચીન કાળમાં જલમંદિરમાં ઘણી શ્રે. પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત હતી તેવો ઉલ્લેખ મળે છે. આજે દ્વિગંબર બાહ્યોએ વિરોધ ઉઠાવવાથી કાયમ થોડી પ્રતિમા રહે છે.

અહીં શ્વેતાંબર જૈનો તરફથી દાનશાળા અને એક સુંદર ઔષધાલય ચાલે છે.

પાવાપુરી આવવા છત્તનાર શ્રાવકોએ પટણથી બિહાર લાઇનમાં ખેસી બિહાર કાંતરવુ. ત્યાંના જિનમંદિરનાં દર્શન-પૂજન કરી ત્યાંથી મોટરનું સાધન મળે છે તે દ્વારા પાવાપુરી આવ્યા છે. ખીન્ને રસ્તો ગયાથી નવાદા; યા તો લખીસરાઇથી નવાદા આવવું. અને ત્યાંથી ગુણ્યાયાજી જે ગુણશીશ્રવન ચાલ્ય કહેવાય છે, અને જ્યાં પ્રભુ મહાવીરદેવ ઘણીવાર પધાર્યા હતા અને એના સ્મારકરૂપે જ્યાં નાનું જલમંદિર છે, તેમજ સુંદર ધર્મશાળા છે, અને શ્વેતાંબર પેઢી તરફથી વ્યાસ્થા ચાલે છે, ત્યાં જઈ પૂજન-દર્શન કરી ત્યાંથી મોટર દ્વારા પાવાપુરી આવી શકાય છે.

એક આશ્ચર્ય—પાવાપુરી જલમંદિરના તળાવમાં અનેક જળચર જીવો વસે છે. તેમાં સાપ મુખ્ય છે. આ સાપ બહુ મોટા મોટા હોય છે અને બમ્બાં પણ હોય છે, પરંતુ કદી કોઇને કરડતા નથી. આ જળચર જીવો મીઝ જલચર જીવોને સતાવતા નથી. ખેચર પક્ષાઓ પણ અહીં માછલી વગેરે નથી પકડતા. સાપને લોકો લોટની ગોળીઓ ફરી ખવડાવે છે. સંધ્યા સમયે અનેક સાપ જલમંદિરમાં પહોંચવાના પુલ ઉપર અને ઘાટ ઉપર આવે છે, પણ કદી કોઇને આબડયા નથી. આ સાપને ઉલ્લેખ વિવિધતીર્થકલ્પમાં બિનપ્રમસરિજી કરે છે અને યાત્રીઓને કલ્યાણ આશીર્વાદ આપતાં લાભે છે કે :

નાગા અચાપિ યસ્યાં પ્રકૃતિનિલયા દર્શયન્તિ પ્રભાવં,
નિસ્તૈલે નીરપૂર્ણે જ્વલતિ ગૃહમણિઃ કૌશિકે યન્નિશાસુ ॥
મૃચિષ્ઠાશ્ચર્યમૃશ્વમિશ્વરમજિનવરસ્તૃપરમ્યસ્વરૂપા,
સાડપાપા મધ્યમાદિર્ભવતુ વરપુરી ભૂતયે યાત્રિકેભ્યઃ ॥ ૧ ॥

(વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ૦ ૨૫)

જલમંદિરની પાદુકા અતિ જીર્ણ છે અને પછવાડે જ સુંદર શિલાલેખ છે. પાવાપુરીના કેટલાક શિલાલેખો સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાલુ પુરણચંદ્રજી નહારજીએ પ્રગટ કર્યા છે. ક્ષેત્રના મંદિરમાં પણ જીર્ણ પાદુકા છે.

આ તીર્થ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી ॥ શાસનમાં સૌથી પ્રથમ તીર્થ છે અને પ્રાચીન છે.

વૈભારગિરિ

રાજગૃહાં નગરીની નજીકમાં જ સુવર્ણગિરિ, કદ્યગિરિ આદિ પાંચ પહાડો છે, તેમાં વૈભારગિરિ પણ એક સુંદર નહાનો પહાડ છે. ભગવાન મહાવીરદેવના અગિયારે ગણુ-ધરોતું નિર્વાણુસ્થાન વૈભારગિરિ છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછી બાર વર્ષે શ્રી ગૌતમસ્વામીનું અને વીશ વર્ષે શ્રી સુધર્માસ્વામીનું અહીં નિર્વાણુ થયું છે. એટલે આ સ્થાન તીર્થરૂપે જ સ્થપાયું છે. પહાડ નાનો અને વિશાળ છે. ગૌતમસ્વામીની દેરી છે. ધન્ના-શાલાભદ્રની દેરી પણ છે. વૈભારગિરિથી પૂર્વમાં દશેક કોશ દૂર પાવાપુરી છે. આઠાસ સ્વચ્છ હોય, ધૂમ્મસ કે વાદળ ન હોય ત્યારે પહાડ પરથી પાવાપુરી દેખાય છે.

ભદ્રેશ્વર

કચ્છના પૂર્વ કિનારે ભદ્રાવતી નગરી હતી, એ આપણું આજનું ભદ્રેશ્વર છે. અહીં ભગવાન સુધર્માસ્વામી પ્રતિષ્ઠિત શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની ભવ્ય પ્રતિમા છે. અત્યારે આવન

જિનાલયનું પ્રાચીન અને ભવ્ય મંદિર છે. આ પ્રાચીન મંદિરનો વિ. સં. ૧૯૩૯ માં જીર્ણોદ્ધાર થયો ત્યારે એક તામ્રપત્ર મળ્યું હતું જેમાં પ્રાચીન લિપિમાં અક્ષરો લખેલા હતા. આ તામ્રપત્ર ડો. એ. ડબ્લ્યુ. ર્ડોલ્ફ હોર્નલ ઉપર મોકલવામાં આવ્યું હતું. એ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને જાણાવ્યું કે આ લેખ પ્રાચીન ખરોટ્ટી લિપિમાં લખાયેલો છે જેને આપણે દેવલિપિ-ભાષામાં લખેલું માનીએ છીએ. તેમાં નીચેના શબ્દો સ્પષ્ટ વચ્ચે છે, આકૃતિના શબ્દો ઘસાઈ ગયા છે.

“ ૧ દેવચંદ્રીય શ્રી પાર્શ્વનાથદેવસ્યેતો ૨૩ ॥ ”

બીજા છૂટક અક્ષરોના આધારે આનો અર્થ એમ કરવામાં આવ્યો છે કે-વલિક દેવચંદ્રે બનાવેલ શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું મંદિર. જે પહેલાં ૨૩ વર્ષે ભગવાન મહાવીર હતા.

સુપ્રસિદ્ધ જગવિખ્યાત પૂ. પા. શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી મહારાજ લખે છે કે આ મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર-નોંધરૂપ પુસ્તકમાં અને કચ્છની ભૂગોળમાં લખ્યું છે કે “ વીરાત ૨૩ વર્ષે ઇદં ચૈત્યં સંજાતમિતિ ” અસલ તામ્રપત્ર અત્યારે કેની પાસે છે તે ચોક્કસ નથી, પરંતુ ભૂગર્ભરના યતિ (સુંદરજી કે તેમના શિષ્ય) પાસે હોવાનું સંભળાય છે, અને તેનો સંસ્કૃત અનુવાદ મંદિરના દીવાલમાં લગાવેલ છે એવી નોંધ મળે છે.

આ બંધા ઉપરથી એમ નિર્ણય કરવામાં આવે છે કે ભગવાન સુધર્માસ્વામીએ વોર સં. ૨૩ માં આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આ મૂર્તિ પ્રાચીન અને ભવ્ય છે અને સામાન્ય દર્શક પણ આ મૂર્તિ મહારાજ સંપ્રતિના સમયની છે એમ સમજી શકે તેમ છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાજ કુમારપાળે કરાવ્યો છે અને ત્યારપછી જગદ્ગુણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે એમ ત્યાંના શિલાલેખો ઉપરથી સમજાય છે.

કેટલાક લેખો મંદિરજીના ખંભા-મજબૂત સ્થંભો ઉપર કોતરેલા છે, જેમાં નીચેની સાલોના ઉલ્લેખ મળે છે. “ સં. ૧૧૩૪ વૈશાખ સુ. ૧૫. શ્રીમાળી...દેહરં...સમરાવ્યું. આ સિવાય, સં. ૧૨૨૩, ૧૨૩૨, ૧૨૩૫ ૧૩૫૩, અને ૧૩૫૮ના લેખો મળ્યા છે અને તેની યાદિ ડો. અર્જેસ અને રાવ સાહેબ દલપતરામ ખખખરે આપી છે.

કાળક્રમે આ મંદિર જીર્ણ થયું અને ત્યાંની ચમત્કારી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ એક બાવાના હાથમાં ગઈ. સં. ૧૬૬૨ના જીર્ણોદ્ધાર સમયે આ પ્રાચીન મૂર્તિ બાવાના હાથમાં હતી. તેણે એ મૂર્તિ મંદિરજીમાં મૂળનાયક તરીકે પધરાવવાને ન આપી એટલે શ્રાવકોએ વીરપ્રભુની મૂર્તિ મૂળનાયક તરીકે પધરાવી. આ મૂર્તિ પણ પ્રાચીન અને ભવ્ય છે. તેની સં. ૧૨૨૨માં અંજનશલાકા થયેલી છે. પાછળથી બાવાએ સમજી જઈ મૂર્તિ આપી દાંધી જે પાછળની દેરીમાં વિરાજમાન કરી છે અને જે અલ્પાવધિ વિદ્યમાન છે.

વીસમી સદીમાં વિ. સં. ૧૯૨૦માં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો અને ત્યારપછી વિ. સં ૧૯૩૯માં મહા સુદ ૧૦ મે માંડવોવાસી મોણસી તેજસીની ધર્મપત્ની મીડી-આઈએ સમારકામ કરાવ્યું છે. સોનેરી રંગરોગાનનું કામ તો ત્રણે સમય ચાલ્યું હતું.

અત્યારે આ મંદિર ૪૫૦ ફૂટ લાંબા, ૩૦૦ ફૂટ પહોળા કમ્પાઉન્ડના મધ્ય ભાગમાં છે. તેની લંબાઈ ૧૫૦ ફૂટ, પહોળાઈ ૮૦ ફૂટ, ઉંચાઈ ૩૮ ફૂટ છે, મંદિરમાં ૨૧૮

ચાંબલા છે. બંને બાજુ અગાશી છે. ફરતી દેરીઓ છે. પ્રવેશદ્વારમાંથી જ પ્રભુ દેખી શકાય એવી ગોઠવણી છે. આગળના ભાગમાં સુંદર કમાનો અને સુંદર કોતરણીતું કામ છે. મંદિરના કમ્પાઉન્ડની ચારે બાજુ વિશાળ ધર્મશાળા છે, ડાબી બાજુ-કૃપાશ્રવ છે અને ફરતો ગઢ છે. અહીં શ્વેતાંશર જૈનસંઘ તરફથી વર્દ્ધમાન કંટ્યાણુજીની પેઠી વહીવટ ચલાવે છે.

અહીં સં. ૧૯૪૨ સુધી તો ક્રા. સુ. ૭, ૮, ૯, તો મોટો મેળો ભરાતો હતો. હમણું તો ક્રા. સુ. ૪-૫ તો મેળો ભરાય છે.

અહીંથી સમુદ્રમાર્ગે જામનગર માત્ર આર કોસ થાય છે. બહેશ્વરથી જામનગર સુધી તું બોંચરું હતું એમ કહેવાય છે.

બહેશ્વર જના માટે અંબર, મુદ્રા, અને વાંકીપત્રના જુદા જુદા રસ્તા છે. આવન-જિનાલયતું આ ભવ્ય મંદિર હજી પણ પોતાની પ્રાચીનતા અને ભવ્યતાનું દર્શન કરાવી રહેલ છે.

ભ. મહાવીર—આનો જ એક પ્રાચીન શિલાલેખ એક બાલાજના મહામાંથી પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવેત્તા રા. બ. ગૌરીશંકર હીરાશંકર ઓઝાને કૃપણપંચ થયેલ છે. જે લેખ પ્રાચીન ખરોખરી ત્રિપિમાં છે અને શ્રી વીર ભગવાન પછી ૮૪ વર્ષ્યાદ બનેલા એક જિનમંદિરનો છે. આ લેખ અત્યારે અજમેરના મ્યુઝીયમમાં વિદ્યમાન છે. પ્રાચીન વાપાના અભ્યાસીઓ આ લેખ વાંચીને કહે છે કે તેમાં ચોરાય મગવતે ૮૫ વર્ષ્યાદ છે. અર્થાત્ વીર ભગવાન પછી ૮૪ નો આ શિલાલેખ છે. આ લેખ એક પ્રાચીન મંદિરના પથ્થાસણનો છે. સંભવ છે કે હાંસપુર કે જે પ્રાચીનકાળમાં હર્ષપુર નામનું મોટું નગર હતું, અને જ્યાંથી હર્ષપુર ગચ્છનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, તે સ્થાનના જિનાલયમાંનો શિલાલેખ હોય ! મથુરા

આ આન પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે. અહીં પહેલાં સુપાર્શ્વનાથ અને પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો હતાં. બાદમાં અન્તિમ કેવલી શ્રી જંબૂસ્વામી અને આર્ય શ્રુતકેવલી શ્રી પ્રમવસ્વામી આદિ પર ૭ જણાએ એકી સાથે દીક્ષા લીધાની સ્મૃતિરૂપ પર ૭ સ્તૂપ મથુરામાં બનાવવામાં આવ્યા હતા. જે સત્તરમી શતાબ્દી સુધી વિદ્યમાન હતા. હીરસૌભાગ્યમાં તેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે :

“સમહં મથુરાપુર્યાં યાત્રાં પાર્શ્વસુપાર્શ્વયો : ।

પ્રમુઃ પરીતઃ પૌરૌઐશ્વારણર્ષિરિવાકરોત્ ॥ ૨૪૧ ॥

જમ્બૂપ્રમવમુખ્યાનાં મુનિનામિહ સ પ્રમુઃ ।

સસન્તવિશતિં પચ્ચશતીં સ્તૂપાન્ પ્રણેમિવાન્ ॥ ૨૫૦ ॥”

૧ સ્થાનકમાંથી સંપ્રદાયના વિદ્વાનો આ લેખો વાંચી વિચારીને સમજે કે મૂર્તિપૂજા કેટલી પ્રાચીન છે. ખરી રીતે મૂર્તિપૂજા તો અનાદિ કાળની છે. કિન્તુ તેનો વિરોધ કયાસ્થી શરૂ થયો ?—એ જ શોધવાનું છે. ઇસ્લામી સંપ્રદાય પહેલાં મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કોઈએ નથી કર્યો. અને ભારતમાં પણ ઈસ્લામના વધુ પરિચયના પ્રતાપે જ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ શરૂ થયો છે. એ પહેલાં એ ન હતો.

આ સિવાય આચાર્ય આર્યમંજુ, શ્રી નંદીસુત્રની ગુર્વાવલીના આધારે, આર્યસમુદ્રસૂત્રિ-
જ્ઞના શિષ્ય હતા. મથુરાકલ્પમાં જિનપ્રભસૂત્રિજ્ઞ તેને માટે લખે છે કે: “અહીં શ્રુતસાગરના
પારગામી આર્યમંજુ આચાર્ય તદ્દિશાતાગારવમાં વૃષ્ઠ અને યક્ષપણું પામ્યા અને જીમ
બહાર કાઢીને સાધુઓને અપ્રમાદી થવા માટે પ્રતિબોધ કર્યો.” અહીં આચાર્ય આર્યમં-
જુની યક્ષરૂપે મૂર્તિ હતી.

વીર નિ. સં. ૮૨૭ આઠ આચાર્ય સ્કંદિલાચાર્યજ્ઞએ શ્વેતાંબર શ્રમણસંઘને એકત્ર
કરી આગમવાંચના કરી હતી, અને ૮૪ આગમ વખાયા હતા તેના સ્મરણરૂપે, ચોર.શીતુ
મંદિર બન્યું જે અવાવધિ વિદ્યમાન છે.

મથુરામાં કંકાલી ટીલામાં વણાં જિનમંદિરો હતાં, જેમાંની મૂર્તિઓ વખતો મ્યુઝીયમ
અને મથુરા મ્યુઝીયમમાં છે. ખાસ કરીને કનિષ્ઠ અને હવિષ્ઠ કાલીન મૂર્તિઓ છે. અહીંથી
ભગવાન મહાવીરના ગર્ભાપહુરણની આકૃતિ તથા ભગવાન મહાવીરની આમલકી
કીડાની સુંદર આકૃતિઓ હાથ આવી છે. આ દૃષ્ટિએ શ્વેતાંબર જૈનોનું આ પ્રાચીન
તીર્થ છે. હાલમાં ધીયામડીમાં શ્વેતાંબર જૈનમંદિર છે.

વલ્લભીપુર

વીર નિ. સં. ૯૮૦ થી ૯૯૨ સુધી અહીં જૈન આગમે પુસ્તક ઉપર લખાયા હતા.
આમાં શ્રી દેવદિગ્ગણિ ક્ષમાશ્રમણ; ગંધર્વવાદિવેતાલ શાન્તિસૂત્રિજ્ઞ વગેરે મુખ્ય હતા.
એટલે પ્રાચીન આગમતીર્થરૂપે આ સ્થાન પવિત્ર મનાય છે.

દારિકા

કાઠિયાવાડની વાયવ્યમાં એખા નામનો એક પ્રાંત છે. અહીં ગુપ્ત રાજાઓના રાજ્ય-
કાળમાં એક જિનાલય બન્યું છે જે સ્થાન પ્રાચીનકાળમાં વસહી તરીકે ખ્યાત હતું,
એટલે જૈનોનું તીર્થ હતું. શંકરાચાર્યના વખત પછી તે અજૈનોના હાથમાં ગયું અને તે
જૈન તીર્થ મટીને વૈષ્ણવતીર્થ બન્યું.

વોટ્સન સાહેબના કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરમાં આ માટે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે વિમલવસહી
વગેરેની પેઠે આ સ્થાન પણ જૈનોનું છે. પાસે વસહ ગામ હતું અને આ મંદિરની
સ્થાના જૈન મંદિરોને મળતી છે, ગુપ્ત કાલીન શિલ્પ છે, તે પહેલાં જૈન મંદિર
હતું ધર્યાદિ.

શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી દેલવાડકર પણ આજ સાથે કહે છે કે—“જગત્તદેવાલય કયા
વર્ષમાં કોણે બનાવ્યું તેનો કશો પણ આધાર ઇતિહાસ કે પુરાણોમાંથી મળી શક્યો નથી.
કેટલાક એમ કહે છે કે—આ મંદિર વજનાબે કરાવ્યું નથી, પણ ત્રણ હજાર વર્ષ
ઉપર જૈની લોકોએ કરાવ્યું છે અને તેમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી તે મૂર્તિ
હાલ નગરમાં છે. વળી મૂર્તિના ચરણમાં લખ્યું છે કે આ મૂર્તિ જગત્તદેવાલયમાં,
સ્થાપન કરી હતી.”

દારિકા વિષે પૌરાણિક ઉલ્લેખો સિવાય જૂના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં વિ. સં. ૧૨૦૦
સુધીનો ઉલ્લેખ મિલકુલ જોવામાં આવેલો નથી. (તેનો સં. ૧૧૧૨ થી ૧૯૧૭ સુધીનો
ઇતિહાસ મળે છે.) સદ્ગત તનસુખરામ મ. ત્રિપાઠી પણ જણાવે છે કે—“વિ. સં.
૧૨૦૦ પછી દારિકા વૈષ્ણવતીર્થરૂપે સર્વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોય એમ જણાય છે.”

આ જગત્કેવાલયમાં દાવાલો પર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની જ્ઞાન વગેરે ચિત્રો ખોદેલ છે. થોડા વર્ષ પહેલાં ગાયકવાડ સ્ટેટે આ મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ત્યારે આ ચિત્રોને અસલ રૂપમાં સુરક્ષિત રાખવા માટે શ્રીયુત ગોકળદાસ નાનજીભાઈ ગાંધીએ ગાયકવાડ નરેશને પ્રાર્થના કરી હતી, અને સંભળવા પ્રમાણે તે પ્રાર્થનાનો ધણે અંશે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

મતલ કે આજનું દ્વારિકાતું જગત્કેવાલય તે જૈનોનું ચુપ્તકાલીન જિનમંદિર છે વસ્તુતઃ આ દ્વારિકા જ નથી. આ તો શંખોદ્ધાર દ્વીપ છે. વૈષ્ણુવેની દ્વારિકા અહીંથી ૧૧ કોપ દૂર કોડિનારનો પાસે છે, એમ વિચારક વૈષ્ણુવ વિદ્વાનો માને છે, પરંતુ કોઇક સંયોગમાં આ દેવાલય વૈષ્ણુવેના હાથમાં આવેલ છે અને શંખોદ્ધારને જ દ્વારિકા તરીકે માની લીધેલ છે.

જગન્નાથપુરી

વિશાખાનગરીના કોણિક-ચેટકના યુદ્ધ પછી ચેટકનો પુત્ર શોભનરાય કલિંગમાં પોતાના સસરાને ત્યાં આવી રહ્યો અને સસરાની પછી તે કલિંગનો રાજા બન્યો. આ રાજા પરમ જૈન હતો. તેના પિતા પશુ ભ. પાર્શ્વનાથના શાસનના શ્રાવક હતા. આથી આ કુટુંબમાં ભૃગુ પાર્શ્વનાથ પ્રત્યે અધિક શ્રદ્ધા હોય એ સ્વાભાવિક છે. સંભવે છે કે રાજા શોભનરાયે પોતાનો રાજધાની પાસે જ જગન્નાથપુરીમાં ભૃગુ પાર્શ્વનાથનું તીર્થ સ્થાપ્યું હોય. તેના ઉત્તરાધિકારી રાજાઓ પશુ જૈન હતા, એટલે આ તીર્થ વિશેષ જાણ્યું. અને તેમાંય લાંબા “પુરીમાં છુતાછુત નહી” લક્ષણવાલા સાધર્મીકાતસલ્યે એ તીર્થને જગત્તીર્થ બનાવ્યું. આચાર્ય શ્રી વજ્રસ્વામી વિક્રમની પહેલી સદીમાં અહીં પધાર્યા હતા.

ત્યારબાદ શંકરાચાર્યના અભ્યાચારથી જૈનધર્મ આ પ્રદેશમાં રહ્યો નહીં અને એ પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થ શૈવતીર્થ બની ગયું છતાંય એ તીર્થની એ પ્રાચીન જિનપ્રતિમા આજ પશુ ત્યાં તેવે જ રૂપે વિદ્યમાન છે.

પદ્મપિ શૈવાચાર્યોએ એ મૂર્તિને હટાવી નહીં પણ તેનું બાહ્યસ્વરૂપ ઔપચારિક ચાર હાથવાળું બનાવી રાખ્યું છે. અંદર મૂર્તિ પ્રાચીન છે તે જ છે. ઉપર લાકડાનું ખોળું (આંગી) છે તેમાં નીચેના બે હાથો તો ધ્યાનસ્થ દેશાવાળા છે. ખભાની ઉપર ખીજા બે હાથો જોડી દેવામાં આવ્યા છે. આ લાકડાનું ખોળું દર બાર વર્ષે માત્ર રાજા, પુરોહિત અને સુતાર એ ત્રણના હાજરીમાં જ બદલાવાય છે.

આજે જૈનો અને સોનીને આ મંદિરમાં જવાની સાફ મના છે.

જગન્નાથપુરી એ પ્રાચીન જૈન તીર્થ છે, પરંતુ જૈનોના દર્શન માટે બંધ છે.

બદ્રી

આ સ્થાન પશુ બદ્રીપાર્શ્વનાથ નામનું પ્રાચીન જૈનતીર્થ છે. શંકરાચાર્યના યુગમાં તે નારાયણ તીર્થ બનેલ છે. પરંતુ તેમાં મૂર્તિ તો જૈન તીર્થકરની છે.

ઋષિકેશથી ૧૬૭ માઇલ દૂર બદ્રીની અગિયારેક વાર યાત્રા કરી આવેલ એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે એક વાર વાતચીતમાં જણાવ્યું હતું કે “એક મહત્તને સ્વપ્નમાં ૨૪ જિનપ્રતિમાનાં દર્શન થયાં અને તે અનુસારે શોધ કરતાં સ્વપ્ન-સૂચિત પ્રદેશમાંથી એક પરિકર વાળી પ્રતિમા મળી આવી. તે જ પ્રતિમા આજે બદ્રી મંદિરમાં સ્થાપિત વિદ્યમાન છે. આ

પ્રતિમાનું અસલ સ્વરૂપ અવિકૃત છે, પરંતુ તે મંદિરના મહારામાં પૂજારી સિવાય કોઈ જાણ શકતું નથી અને જો તે માટે તે મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની જ મના જેવું છે. એટલે તેનું વાર્તાવિક સ્વરૂપ લોકોથી અજ્ઞાત છે.” વગેરે વગેરે, તેનાં ચિત્રો બહાર પડ્યાં છે, જેમાં ચાર હાથ બતાવવામાં આવે છે તે કલ્પિત જ છે. અસલી ચિત્ર બે હાથવાળું મળે છે પણ દુર્લભ છે. જેની એક કોપી અમને પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ ચિત્ર આ અંકમાં વાચકો દેખી શકશે. ત્યાંનું મંદિર જૈન શૈલીથી બનેલું છે. તે તરફના અજૈન મંદિરોથી પ્રસ્તુત મંદિરનું શિલ્પ બિન્ન છે. મંદિરનો આગળનો દરવાજો જૈન શૈલીવાળો છે.

અંદર પણ ક્રમશઃ ગભારો, કેરી, ગૂદમંડપ અને રંગમંડપ બનેલા છે. શુભઅજૈન શૈલીનું છે.

મંદિરમાં ઘંટાકર્ણમહાવીર ક્ષેત્રપાળ છે. ત્યાં જૈન લોજક હતા જે હાલ પણ મંધવં બ્રાહ્મણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. માણા ગામમાં રહે છે. મૂળ પ્રતિમા ૨૫ ફૂટ ઊંચી અને પરિકરવાળી છે, પાસણમાં સ્થાપેલ છે, ઉપર છત ધરાય છે, કેસરથી પૂજા થાય છે, પૂજારી પરિકરના ખાડામાં રંગબેરંગી કપડા બરાબી મૂર્તિની શોભા વધારે છે.

આ રીતે બીજી એ પાર્શ્વનાથનું જૈનતીર્થ છે.

ઋષિકેશનું ભરત-મંદિર પણ વચમાં બૌદ્ધ મંદિર રૂપે જાહેર થયું અને આજે વેષ્ણુવ મંદિર રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. આ મંદિરની સામે વડની નીચે આદિનાથ, પાર્શ્વનાથ વગેરેની ખડિત મૂર્તિઓ છે.

બીજીથી ૧૦૫ માઇલ નીચે કેદારમાં કેદારપાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું. આજે ત્યાં એક મૂર્તિ વિદ્યમાન છે, જેની પર જનોઈ અને હારની આકૃતિ છે.

માનસરોવરનું મંદિર પણ બૌદ્ધમંદિર તરીકે ઓળખાય છે. સંભવ છે કે આ તીર્થો બંને પાર્શ્વનાથના શાસન કાળનાં હોય.

તક્ષશિલા:

તક્ષશિલાનાં બાહુબલિએ બંને ઋષભદેવરવામીના ધ્યાનના સ્થાને ધર્મચક્ર તીર્થ સ્થાપ્યું હતું.

સત્રાટ્ટ સમ્પ્રતિએ અહીં પોતાના પિતા કુણ્ડલને દક્ષિણ નિમિત્તે કે તેમના સ્મરણ નિમિત્તે જિનવિહાર બનાવ્યો હતો. તેના બંને શેરો આજે કુણ્ડલરૂપ તરિકે તક્ષશિલાના શિરકાષ વિભાગમાં વિદ્યમાન છે.

અવન્તી પાર્શ્વનાથ

શ્રી રથુલમંડળ મહારાજના પટ્ટધર આર્યમહાગિરિ અને આર્યસુહસ્તિસુરિજી થયા. આર્યસુહસ્તિજીએ સત્રાટ્ટ સમ્પ્રતિને પ્રતિભેદી પરમાર્દતોપાસક બનાવ્યો. એ આર્યસુહસ્તિ-સુરિજી મહારાજ એક વાર અવન્તીમાં પધાર્યા હતા અને ભદ્રા શેઠાણીના મકાનમાં કિતર્યા હતા. ત્યાં સ્વાધ્યાય સમયે નલિનીગુહમ વિમાનનું વર્ણન સાંભળી ભદ્રા શેઠાણીના સુપુત્ર અવન્તિસુકુમારે પ્રતિભેદ પામી સુરિજી મહારાજ પાસે દીક્ષા લીધી અને તે જ દિવસે ગામ બહાર સ્મશાન ભૂમિમાં જઈ કાઉરસંગ ધ્યાને રહ્યા અને રાત્રે જ શ્વાયાલણી તેમનું ભક્ષ્ય કરી ગઈ, ભદ્રામાતાને આ સાંભળી ધણુ દુઃખ થયું. અને એક ગભવતી વહુને

છોડીને બધાએ દીક્ષા લીધી. મર્લાવતી વહુએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. આ પુત્રે મોટા થયા પછી પિતાનું વૃત્તાંત જાણી પિતાજીના સ્મારકરૂપે સ્મશાન ભૂમિમાં જ પાર્શ્વનાથ પ્રભુજીનું ભવ્ય મંદિર બનાવ્યું છે. બનાવનારનું નામ મહાકાલ હોવાથી તે મહાકાલ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. મંદિરમાં મૂર્તિ શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની બિરાજમાન કરી, જે અવન્તિ પાર્શ્વનાથજી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ છે. વીર નિ. સંની ત્રીજી શતાબ્દીમાં આ મંદિર બન્યું છે. આ પછી પુષ્યમિત્ર રાગ્નના સમયમાં દ્વેષથી આ મંદિરનું પરાવર્તન થયું, અને પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ ત્યાં ભોંયરામાં પધરાવી દીધી અને કાંપર મહાદેવજીની પીડી આવી ગઈ. પાછળથી સુપ્રસિદ્ધ ચિકિત્સાધિકારી સમયમાં શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીએ ત્યાં જઈ ભક્તામર સ્તોત્ર બનાવ્યું અને મહાદેવજીની પીડી શ્રાદ્ધી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ પ્રગટી. ત્યારથી અવન્તિપાર્શ્વનાથજીના તીર્થરૂપે આ સ્થાન ઉચ્ચગિનીમાં વિદ્યમાન છે. નજીકમાં મહાકાલનું મંદિર પણ છે.

ચિરાપદ્ર

બનાસકાંઠા એજન્સીમાં થરાદ ગામ છે, જેનાં જૂનાં નામો ચિરાપદ્ર, મથિરાપદ્ર, ચારાપદ્ર, ચિરાદ્રી અને કેચિરપુર વગેરે છે.

સોલંકી પરમાર ચિરાપાત્રજીએ વિ. સં. ૧૦૧માં આ શહેર વસાવ્યું હતું. તેની બેન હરકુએ અહીં ૧૪૪૪ યાંબલાવાળું બાવન જિનાલયનું જીનમંદિર બંધાવ્યું હતું, જેના પુરાણ ખંડેરો આજે ઘેરા ભીમડીના ૭૫ ટુટલાળા મેદાનમાં છે. અહીંની સં. ૧૩૬માં પ્રતિષ્ઠાપિત ૩૧ ઇંચ જાંચી અજિતનાથની સર્વ ધાતુની મૂર્તિ વાવના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે અને પૂજાય છે.

આ શહેરમાં ચંદ્રકુલના આચાર્ય વટેશ્વરસૂરિયી ચિરાપદ્ર ગમ્બઝીની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

થરાદના ઇશાન ખુણે પોણો માઇલ દૂર નાણાદેવીનું મંદિર છે, જેની મૂર્તિ ચિકમની તેરમી સદીમાં ભીન્નમાલથી આવેલ છે, જેનું બીજું નામ આશાદેવી હતું.

આ જ થરાદમાં ૩ મોટાં અને ૭ ઘરદેરાસર મળી કુલ ૧૦ જિનમંદિરો છે.

ઝોશિયા

ઉપકેશગમ્બઝીય આચાર્ય શ્રી રત્નપ્રમસૂરિએ એકમતે વીરનિ સં. ૧૧૦ અને બીજામતે સં. ૨૦૨માં ઝોશિયાનગરમાં ઝોસવાણ વંશની સ્થાપના કરી અને ત્યાં બં મહાવીર સ્વામીનું જિનાલય બનાવ્યું હતું.

આ સ્થાન અત્યારે પણ ઝોસવાણના ઉત્પત્તિસ્થાન અને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના તીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત છે.

ભીન્નમાલ

ગ્યારે ઝોસવાણ વંશ સ્થપાયો, લગભગ તે જ અરસામાં શ્રીમાલપુરમાં શ્રીમાળી વંશની સ્થાપના થયેલ છે. શ્રીમાલપુરનું બીજું નામ ભીન્નમાલ છે. આ સ્થાન પણ તીર્થ તરીકે મનાય છે. વિરનિ. સં. ૮૪૫માં વલ્લભી ભાંગ્યુ ત્યારે ત્યાંની મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાને અધિષ્ઠાયક દેવે અહીં લાવી સ્થાપી છે, એટલે આ તીર્થના માહાત્મ્યમાં વિશેષ વધારો થયો હતો.

શત્રુજય

મધુવતીના ગવડશાહે વિ. સં. ૧૦૦ થી ૧૦૮માં તક્ષશિલાથી જિનપ્રતિમા લાવી આ વજ્રસ્વામીના હાથે તેની અંજનશલાકા કરાવી શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આ પછી પણ આ સ્થાનના અનેક ઉદ્ધારો થયા છે.

શત્રુજયની હકીકત યહુ જાણીતી છે તથા તે બધી આપવા માટે એક સ્વતંત્ર લેખ તૈયાર કરવો જોઈએ તેથી અહીં તેનો નામમાત્રથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વલ્લભીપુર

આ સ્થાન પ્રાચીનકાળથી જૈનોનો વિહારભૂમિ છે. અહીં વિશેષતઃ ગુપ્તવંશ અને વલ્લભીવંશે રાજ્ય કરેલ છે, જેમાંના ઘણા રાજાઓ જૈન હતા. અહીં અનેક જિનાલયો હતાં વીરનિ. સં. ૮૪૫માં વલ્લભીનો નાશ થયો ત્યારે અહીંની અગ્નિકા અને ક્ષેત્રપાલોથી સુકત શ્રી ચંદ્રપ્રભુ ભગવાનની પ્રતિમા અધિષ્ઠાયક દેવોના પ્રભાવથી આકાશ માર્ગે દેવપટ્ટણુ (પ્રભાસપાટણુ) જઈને બિરાજમાન થઈ અને શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા એ જ રીતે શરદપૂનમે શ્રીમાલનગરમાં જઈ પહોંચી. આ સિવાયની જિનપ્રતિમા ત્યાં કાયમ રહી હતી. શત્રુજય તીર્થની તળાટી પણ એક યુગમાં આ સ્થાનમાં હતી.

પુનઃ વલ્લભીપુર વસ્યુ એટલે અહીં વીરનિ. સં. ૯૮૦માં મુનિસંઘે મળીને શ્રી દેવર્ધિગણિશ્વમાશ્રમણુની અધ્યક્ષતામાં આગમોતું લખાણુ કર્યું.

આ રીતે વલ્લભીપુર પ્રાચીન જૈનતીર્થ છે. આગમતીર્થ પણ છે. આજે આ સ્થાન કાઠિયાવાડમાં “વળા”ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શહેરનો બહાર શત્રુજયની તળાટીનું અસલ સ્થાન પણ વિદ્યમાન છે.

(વિવિધતીર્થકદપ, તપશ્ચ પટ્ટાવલી.)

પ્રભાસપાટણુ

અહીં વીર નિ. સં. ૪૧૬ લગભગમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું મંદિર બન્યું હતું. અન્ય લેખ પ્રમાણે વીર નિ. સં. ૮૪૫ માં વલ્લભીથી આવેલ શ્રી ચંદ્રપ્રભુ બિરાજમાન થયા છે. આ નગરનાં દેવપટ્ટણુ, સોમનાથપાટણુ, પ્રભાસપાટણુ વગેરે નામો છે. આ ચંદ્રપ્રભુ તીર્થકરનું તીર્થ હતું એટલે શૈવોએ પણ અહીં ચંદ્રમૌલિનું તીર્થ સ્થાપ્યું હતું.

આ સ્થાન કાઠિયાવાડમાં જુનાગઢ રાજ્યના વેરાવળ બંદર પાસે સમુદ્ર કિનારે વિદ્યમાન છે. અહીં નેમિનાથ તથા ચંદ્રપ્રભુ વગેરે તીર્થકરોના નવ જૈનમંદિરો છે. આજે પણ જૈનતીર્થ તરીકે વિખ્યાત છે.

(પટ્ટાવલીસમુચ્ચય પૃ. ૫૦, ૧૬૯, વિવિધતીર્થકદપ પૃ. ૨૦)

સ્થાવર્તગિરિ

શ્રી વજ્રસ્વામીનું વિ. સં. ૧૧૪ માં એક પહાડીપર અનશન પૂર્વક સ્વર્ગગમન થયું. ઇંદે આવી પોતાના સ્થ સહિત તે પહાડને ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપી હતી તેથી આ પહાડનું સ્થાવર્તગિરિ નામ પડ્યું. જે સ્થાન પ્રાચીન તીર્થ રૂપે છે. આ સ્થાન ક્રયું છે અને ક્યાં આવ્યું તેનો હાલ ચોક્કસ પત્તો મળી શકતો નથી.

(આવશ્યકસૂત્ર-વૃત્તિ)

કેરંટા

નાહડ રાજના મંત્રીએ કેરંટામાં જિનમંદિર કરાવ્યું તેની પ્રતિષ્ઠા વીરનિં સં ૫૯૫ વિં સં ૧૨૫માં શ્રી સમન્તભદ્રસૂરિના પદ્મર દેવસૂરિએ કરી હતી. આ સ્થાન અત્યારે પણ પ્રાચીન તીર્થ તરીકે વિખ્યાત છે.

(તપગચ્છ પટ્ટાવલી)

સ્વર્ણગિરિ

વિક્રમનું રાજ્ય વર્ષ ૬૦, ધર્માદિત્યનું રાજ્ય વર્ષ ૪૦, ભાઇલ્લનું રાજ્ય વર્ષ ૧૧, નાઇલનું રાજ્ય વર્ષ ૧૪, નાહડનું રાજ્ય વર્ષ ૧૦ એ રીતે નાહડના રાજ્યકાળમાં જલોરના પહાડ પર કરોડપતિ રહેતા હતા. જેમાં નવાણું લાખવાળાને પણ સ્થાન ન હતું. તે સ્વર્ણગિરિ પર વિં સં ૧૩૫માં નાહડ રાજ્યે યક્ષવસતિ નામનો મહાવીર પ્રાસદ બનાવ્યો હતો. આ સ્થાન પણ પ્રાચીન જૈનતીર્થ છે. આ પહાડનું બીજું નામ કનકાચલ છે.

(વિચારશ્રેણી)

સાયોર

મહોવરનો રાજ કુટુંબની અટપટથી માર્ગે ગયો, ત્યાર પછી તેની રાણીએ બંબાણમાં ભાગી જઈ ત્યાં એક બાલકને જન્મ આપ્યો. આ બાલકનું નામ નાહડ રાખવામાં આવ્યું. બાલક મોટો થતાં આચાર્ય જ્ઞાનગસૂરિની કૃપાથી તથા નવકાર મંત્રના પ્રભાવે રાજ થયો. તેણે આચાર્ય મહારાજના ઉપદેશથી ચોવીસ મોટાં જિનાલયો બનાવ્યાં.

ત્યાર પછી નાહડે આચાર્ય મહારાજના કથનાનુસાર એક ગાય એક સ્થાને ચારે આંચળ વડે દૂધ કરતી હતી ત્યાં મોટું જિનાલય બનાવી તેમાં વીર નિં સં ૬૭૦માં આં શ્રી જ્ઞાનગસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત પિત્તળની શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા બિરાજમાન કરી, જે સ્થાન સાયોર તીર્થ તરીકે જાહેર થયું છે.

આચાર્ય મહારાજે તે જ દિવસે વિન્ધરાયનો મૂર્તિનો પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. સંખકુમારે તે દિવસે પૂર્વલગ્નમાં શંખકુવો ખોલો હતો, જે દુકાળ હેઠળ તે પણ વૈં શુન ૧૫ના દિને પાણીથી અવશ્ય ભરાઈ જાય છે. અને આચાર્ય મહારાજે દુગ્ગાચર્ય તથા વચણપમાં સાધુ મોક્ષી તે જ લગ્નમાં જિનપ્રતિમાનો પ્રતિષ્ઠા કરાવો હતી.

જગચિંતામણી ચૈત્યવંદનમાં જયત વીર સચ્ચરરી મંહણથી સાયોરના મહાવીરને સ્તવ્યા છે. આ અસદ્ પ્રતિમા વિં સં ૧૩૬૭ સુધી અહીં વિદ્યમાન હતી. આ સ્થાન આજે પણ જોધપુર રાજ્યમાં ભીનમાલની પાસે સાયોર તીર્થ તરીકે વિખ્યાત છે.

(વિવિધ તીર્થકલ્પ, પટ્ટાવલી સમુચ્ચય પૃ ૪૯, જૈન સત્ય પ્રકાશ વં ૨, વિશેષાંક પૃ ૩૩૮)

નાગોર

માનવુંગસૂરિના પદ્મર શ્રી વીરસૂરિએ નાગપુરમાં વીરનિં સં ૭૭૦ (વિક્રમ સંવત ૩૦૦)માં શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. જે સ્થાન આજે નાગોર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

(તપગચ્છ પટ્ટાવલી)

નાગદા

અહીં મૌર્યસમ્રાટ સમ્પ્રતિએ મંદિર બનાવી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનો પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, લગભગ વીરનિર્વાણની દસમી સદીમાં તેને હડપ કરવા માટે પ્રયત્ન આદર્યો, પરંતુ ખોખાણુ કુલમાં જન્મેલ રાજવંશી આચાર્ય સમુદ્રસૂરએ દિગ્મંપરેને છતી એ તીર્થતુ રક્ષણ કર્યું હતું.

પૂ. આ. મુનિસુદરસૂરિએ સ્વતંત્ર સ્તોત્રદ્વારા નાગદાદ પાર્શ્વનાથનો સ્તુતિ કરેલ છે.

માંડવગઠના મંત્રી પેઠડકુમારે અહીં નેમનાથ ભગવાનનું અને નવલખા ગોત્રીય સારંગશાહે સં. ૧૪૯૪ મ. યુ. ૧૧ દિને શ્રી શાન્તિનાથજીનું મંદિર બનાવેલ છે. જે પૈકીનું શાન્તિનાથનું મંદિર આજે વિદ્યમાન છે જેના મૂળ નાયક સ્થાને શ્રી શાન્તિનાથજીની ૯ પુટ જિંચી પદ્માસનવાળી અદ્ભુત પ્રતિમા પિરાજમાન છે જેનું ખીજી નામ અદ્યમદજી છે. આ સ્થાન આજે પણ પ્રાચીન તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને તેની મેઝાડનો પથ તીર્થમાં-કેસરિયાજી, કરેડા, અદ્યમદજી, દેલવાડા તથા દ્યાલશાહનો કિલ્લો, એ રીતે ગણના થાય છે.

(પંડાવલો સમુચ્ચય, જૈન સત્ય પ્રકાશ વ. ૧, પૃ. ૩૦૫)

આણુદંધુર

અહીં ભગવાન ઋષભદેવસ્વામીનું પ્રાચીન મંદિર હતું. તથા વીરનિ. સં. ૯૬૩માં અહીં શ્રી ચતુર્વિંધ સંઘની વચ્ચે કલ્પસૂતના વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ થયો છે. અત્યારે પણ આ તીર્થ “વડનગર”ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે મહેસાણેથી તારંગા તીર્થ જતાં યાત્રિકો અહીંની પણ યાત્રા કરે છે.

પ્રાંતે

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછીના ૨૦૦૦ વર્ષમાં ઉપર પ્રમાણે જૈન તીર્થો સ્થપાયાં છે. આ પુનોત ભૂમિએ ભવ્ય છવોના આત્માને પવિત્ર કરી તારે એ ભાવના પૂરક આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

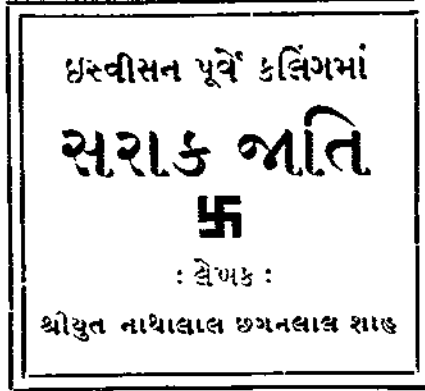
તીર્થયાત્રાનું ફળ

આરમ્ભાણાં નિવૃત્તિર્દ્રવિણસકલતા સંઘવાતસલ્યમુચ્ચૈ-
નેમલ્યં દર્શનસ્ય પ્રણયિજનહિતે જીર્ણચૈત્યાદિકૃત્યમ્ ।
તીર્થોન્નત્યં ચ સમ્યગ્ જિનવચનકૃતિસ્તીર્થસત્કર્મકત્વં,
સિદ્ધેરાસન્નભાવઃ સુરનરપદવો તીર્થયાત્રા ફલાન્નિ ॥૧॥

—ઉપદેશતરઙ્ગિની

તીર્થયાત્રા કરવાથી અનેક પ્રકારના આરભોની નિવૃત્તિ, ધનની સફળતા, સંઘનું વાતસલ્ય (ભકિત), સમકિનની નિર્માળતા, પ્રેમી લોકોનું હિત, જીર્ણ ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર વગેરે કાર્ય થાય છે, તીર્થનો ઉન્નત થાય છે. સમ્બદ્ પ્રકારે જિનેશ્વરના વચનનું પાલન થાય છે, તીર્થકર નામ કર્મનો બંધ થાય છે, મોક્ષ સમીપે આવે છે, તથા દેવ અને મનુષ્યનું પદ એટલે ઉચ્ચ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે; આ સર્વ તીર્થયાત્રાનું ફળ છે.

(સુભાષિત પદ્ય રતનાકર. ભાગ ૨)

પુરાતન કલિંગ દેશને વર્તમાન ઓરિસ્સા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એક સમય એવો પણ હતો કે કલિંગ દેશ “નવખંડ પૃથ્વી” ના ખંડોમાંનો એક ખંડ ગણાતો. એ વિષે તામિલ શબ્દ કોષમાં જણાવેલ છે. (જુઓ સેન્ડર-સનનો કાનડી કોશ.) જૈનોના પ્રસાપના સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ કલિંગ દેશની રાજધાનીનું શહેર “કંચનપુર” હતું. કેટલ

શહેરમાં ૩૫૦૦૦ મનુષ્યને વસવાટ હતો. (જુઓ ખંડગિરિ પર્વત પરનો હાથી યુદ્ધનો શિલાલેખ.)

વર્તમાન ઓરિસ્સામાં વસવાટ કરી રહેલ સરાક નામથી ઓળખાતી જાતિનું આવા ગમન હિંદ અહારના પ્રદેશમાંથી થએલ હોય તેમ જણાઈ આવે છે. કલિંગનો પ્રદેશ અંગાળના ઉપસાગરના કિનારા પર આવેલ છે. પૂર્વેના સમયમાં આ પ્રદેશનો સંબંધ જવા તેમ બાલીદ્વીપ સાથે જોડાયેલ હતો, જેની સભ્યતા, વ્યવહાર અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ કલિંગના જેવાં જ હતાં, એમ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ તપાસનાં જણાઈ આવે છે. આ સમયમાં કલિંગ દેશ વહાણવટાના ઉદ્યોગ માટે દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ ગણાતો.

ક્ર. સ. પૂર્વે અને તે પછીના સૈક્રઓમાં બાલીદ્વીપના વતનીઓએ કલિંગ પ્રદેશમાં પોતાનો વસવાટ કરેલ એમ માનવાને કારણ મળે છે. ખંડગિરિ પર્વતની મંચપુરી યુદ્ધમાં આદ્વી લિપિના ત્રણ શિલાલેખો ક્ર. સ. પૂર્વેના કાલનાં છે. તેમાંના પહેલા શિલાલેખમાં **વાલોદ્વીપ** એ શબ્દ શોધખોળખાતા તરફથી શોધાયેલ છે (જુઓ. ગેઝેટીઅર મન ૧૯૦૮) પરંતુ ખરી રીતે તે શબ્દ **બાલોદ્વીપ** હોવો જોઈએ.

ઓરિસ્સાના કટક જિલ્લામાં “બાલીબીસાઇ” નામનું પુરાતન સ્થાન આવેલ છે. આ સ્થાન પર જ્યારે બાલીદ્વીપવાસીઓએ આવી વસવાટ કર્યો તે પરથી ગામનું નામ બાલીબીસાઇ પડ્યું કે જેનો અર્થ ‘બાલી વસાયું’ એવો થાય છે. તેવી જ રીતે આ જિલ્લામાં કેટલાંક ગામોનાં નામો એવી જ રીતે અપાયેલ છે. જેમકે: બાલીપહાડ, બાલી-બીસાઇ અને બાલીપરના, જે નામો અદ્વાપિ પર્વત સમવાઇ રહેલ છે ગામોનાં નામ પરથી; સ્લેક્ટે જણવામાં આવી શકે છે કે-બાલીદ્વીપ વાસીઓએ પોતાના પૂર્વજોના વસવાટવાળા દેશની યાદગિરિ કાયમ રાખવા માટે આવાં નામો આપ્યાં હોય.

ઓરિસ્સાના પુરિજિલ્લામાં “પતિતપાવન પટના” નામનું સ્થાન છે. જ્યાં પુરાતન સમયમાં હિંદુઓની તેમજ પતિનોની શુદ્ધિ કરી જૈન બનાવવાનું કેન્દ્ર હતું. જૈન દર્શનમાં જાતીય ભેદને સ્થાન નહોતું.

યવન રાજ્યકાળમાં કલિંગમાં જૈનધર્મ

ધ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ માં યજ્ઞ ગએલ નિર્ધેય પાર્શ્વ જ્યારે કુમારદશામાં હતા તે સમયે રાજ્યકારણને લખને તેમજ કલિંગના યવન રાજા સામે યજ્ઞ કરેલ અને જય મેળવેલ. કુમાર પાર્શ્વે દીક્ષા અંગીકાર કર્યા પછી તેમના વિહાર પૈકીનું એક ચતુર્માસ કલિંગમાં થએલ તે પરથી રહેજે જાણી શકાય છે કે-તેમના સમયમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર આ પ્રદેશમાં યજ્ઞ ગએલ હોવો જોઈએ. (જુઓ. બાવદેવસૂરિકૃત ' પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર.')

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ માં યજ્ઞ ગએલ જૈનશ્રમણ મહાવીરનો ધર્મોપદેશ આ ભૂમિ પર સારા પ્રમાણમાં થએલ. તેમ અહિંસાના ઉપદેશથી અહીંની પ્રજામાં જૈનધર્મે સમજૂત મૂળ રોપ્યાં હતાં. શિશુનાભવંશના રાજ્યકાળથી માંડી મૌર્ય અને ચેદીવંશના શાસનમાં આ પ્રદેશમાં જૈનધર્મ ઉન્નતિ પર હતો. સમગ્ર હિંદમાં જૈનોના કેન્દ્રસ્થાનની ગણના આ પ્રદેશમાં થતી, તેમ જૈનશ્રમણો મહોટી સંખ્યામાં આ પ્રદેશમાં વિહાર કરતા.

ખંડગિરિ પર્વત પરની હાથીગુફામાં એક પુરાતન શિલાલેખ કોતરાએલ છે. તેમાં જણાવેલ છે કે-મહારાજા ખારવેલના રાજ્યગાદીના ચોથા વર્ષે એક જુનું ચંચ તેણે સમરાવધુ. તેમાં હજ તેમજ કલશો આણી આપ્યાં. કહે છે કે-રાષ્ટ્રિક અને ભોજક તેમ તેના ખંડીઆ રાજાઓમાં ત્રિત્વ (જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર) માં પ્રદ્વા ઉત્પન્ન કરવા માટે તેણે આ પ્રમાણે કર્યું હતું. આ પરથી એમ જણાઈ આવે છે કે-કલિંગના પહેલા રાજાઓના સમયમાં આ ચૈત્ય બનાવેલ હતું. તેમ તેના ખંડીઆ રાજાઓમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરેલ.

મૌર્યવંશીય મહારાજા ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યકાળથી તે મહારાજા દશરથ અને સંપ્રતિન રાજ્યશાસનમાં જૈનધર્મ આ પ્રદેશમાં ઉન્નતિ પર હતો. દરમ્યાન ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૧ માં સમ્રાટ અશોકના કલિંગના વિજય પછી ઓરિસ્સા (કલિંગનો પ્રદેશ) પોતાના રાજ્ય સયે જોડી દીધેલ. મૌર્યયુગમાં સમ્રાટ અશોકે શાક્યમુનિના ઉપદેશથી બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે જે કાર્ય કરેલ તેવી જ રીતે તેમના પૌત્ર મહારાજા દશરથ અને મહારાજા સંપ્રતિ જેવા જૈન નૃપતિઓએ જૈનધર્મના પ્રચાર માટે રાજ્યકર્મચારીઓ અને યતિઓ દ્વારા હિંદ અને તેના બહારના પ્રદેશમાં બહેણા પ્રમાણમાં પ્રચાર કરાવેલ હતો. (જુઓ. પ્રભાચંદ્રસૂરિકૃત-' પ્રભાવક ચરિત્ર 'માં સંપ્રતિપ્રખ.) મૌર્યવંશના રાજ્યકર્તાઓના સમયમાં આ જિલ્લામાં લાખોની સંખ્યામાં જૈનોનો વસવાટ હતો કલિંગમાં આવેલ ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ નામની પવિત્ર ટેકરીઓમાં રાજા, મહારાજા તેમ ધનિકોએ કોતરાવેલ શિલ્પકળામય સુયોગ્ય ગુફાઓ જૈન યતિઓ તેમ શ્રમણોથી ચારે બન્ધુએ ભરેલી હતી. ઉક્ત ગુફાઓ પૈકી કેટલીક ગુફાઓમાં ઇ. સ. પૂર્વેના શિલાલેખો મળી આવેલ છે જે મૌર્યકાળની આલીલિપિમાં કોતરાએલ છે.

ખંડગિરિ પર્વતપરની હાથી ગુફામાં એક મહોટો શિલાલેખ સત્તર લાખનાં આલી લિપિમાં કોતરાએલ છે, જે ઇ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દીના સમયનો છે. લેખના પ્રારંભમાં જૈનોના " નમસ્કારમંત્ર " નાં બે પદો આપેલ છે. તેમ સ્વર્ગપુરી ગુફાના શિલાલેખથી

સામિત થાય છે કે “આ યુદ્ધ અહીંની કૃષાથી દેશના રાજાની મુખ્ય પટ્ટરાણીએ બનાવેલ ” હાથી યુદ્ધના ઐતિહાસિક લેખ પરથી આપણને ઘણું જાણવા મળી શકે તેમ છે. મૌર્ય રાજ્યના પતન પછી કલિંગ દેશે વિરોધ જાહેર કરેલ તેમાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થપાઈ ગયેલ, જેનો સમય લેખ પરથી ઇ. સ. પૂર્વ. ૧૫૮થી ૧૫૩ નો જણાઈ આવે છે. શિલાલેખમાં ચેદીવંશના મહારાજા ખારવેલનું રાજકીય જીવનવૃત્તાંત બતાવેલ છે. આ રાજ્યકર્તાના સમયમાં જૈનધર્મ પૂર્ણ જાહેરાતલાલીએ હતો. તેમણે સકળ હિંદના વિદ્વાન જૈન યતિઓ, શ્રમણો, બિખ્ખુઓ અને તપસ્વીઓને આમંત્રણ કરી જન આગમે (સાક્ષિઓ) નું લખાણ કરાવેલ જે તેમના શિલાલેખ પરથી સ્પષ્ટ જાણવામાં આવી શકે છે.

ઇ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દનો એક શિલાલેખ ખંડગિરિ પર્વત પરની “વ્યાઘ્રયુદ્ધ ” માં કેતરાએલ છે, તેમાં જણાવેલ છે કે આ યુદ્ધ “ નગરનાજસભૂતિ ” એ બનાવેલ છે.

ઇ. સ. પૂર્વે અને તે પછીના સમયમાં આ સરાક જાતિના પૂર્વજો તે સમયના રાજ્યકર્તાઓના સમયમાં લશ્કરી ખાતામાં તેમજ નૈકા ખાતામાં યુદ્ધવીર અને સેનાપતિ તરીકે કામ કરતા, જેમની ઝોળખ વર્તમાનમાં તેમનાં નામો સાથે તેમના પૂર્વજોએ કરેલ રાજદ્વારી કામની ઉપાધિ “ સેનાપતિ ” સેનાપતિ નામથી ઝોળખવામાં આવે છે. આમાંની કેટલીક પ્રજા સિંધપારની વતની હતી, જેઓ વર્તમાનમાં “ સિંધુ પારિચ્છ ” તરીકે ઝોળખાય છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫ માં કલિંગથી નીકળેલ એક લશ્કરી સૈન્યે જવા સર ક્યું. (એન-સાઈકલો પીડીઆ ઓફ ઇન્ડિયા. પુ. ૨, સ. ૧૮૮૫)

ઇ. સ. બીજી શતાબ્દીમાં આ પ્રદેશ પર ઐંદ્રોનું રાજ્ય શાસન ચાલતું, જેઓ ઐહ્ધ ધર્મને માનનારા હતા. તે સમયમાં મહાયાન પંથના ઐહ્ધ બિખ્ખુઓના ઘણા ઉપદેશકોએ ઝોરિસાની કેટલીક પ્રજાને ઐહ્ધધર્મમાં લીધેલ.

ઇ. સ. ત્રીજી શતાબ્દીમાં આદ્રે રાજકર્તાઓને ભગાડી કલિંગ (ઝોરિસા) પર પ્રાચીન ગંગવંશવાળાઓએ રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું, જેઓ માઈસોરના પ્રાચીન ગંગવંશના કુટુંબી તેમજ જૈનધર્મને માનનારા હતા.

ઇ. સ. ૬૪૦માં પ્રખ્યાત ચીનાઈ યાત્રી હુએનસાંગ જ્યારે હિંદના પ્રવાસે આવેલ તે સમયે આ કલિંગ દેશની નોંધ તેમના યાત્રા વિવરણમાં નીચે મુજબ લીધેલ છે:

“ અહીંના લોકો લાંબા અને રંગે કાળાશ પર છે. સાહસિક તેમ ઝોછા કપડી છે સભ્યતાની પુહિ રાખે છે. આ ઐહ્ધો નથી. દેવમંદિર સો છે. નિર્ગંધ ધર્મને માનનારાની સંખ્યા દશ હજારથી વધિક છે. ”

નોંધ-આ નોંધ કલિંગની રાજ્યધાની કંચણુપુર હતું તેની લીધેલ જણાઈ આવે છે.

ઇ. સ. આઠમા સૈકાની મધ્યમાં રાષ્ટ્રકૂટના રાજા દંતીદુર્ગે કલિંગ દેશ જીતી લીધેલ.

ઇ. સ. નવમા સૈકાની શરૂઆતમાં જૈન ધર્મના પોષક પ્રખ્યાત મહારાજા અપ્પાલવર્ષે આ પ્રદેશ જીતી લીધેલ.

ઇ. સ. નવમી શતાબ્દી

લલિતેંદુ કેશરી ગુફા યાને સિંહગુફા પશ્ચિમ ખંડગિરિ પર્વત આવેલ છે, જેનો સમય મહારાજા ઉદયતકેશરીના રાજ્યકાળના સંવત ૫ ના શિલાલેખ પરથી સાબિત થઇ શકે છે. કુકત શિલાલેખની ઓછી પકિતમાં જણાવેલ છે કે “શ્રીકુમારપર્વતસ્થાને જીર્ણવાપી જીર્ણદેશાન” ઉપર્યુક્ત લેખથી જણાઇ આવે છે કે પુરાતન સમયમાં આ ખંડગિરિ તેમજ ઉદયગિરિ પર્વત “કુમાર અને કુમારી નામના પર્વતો” નામથી ઓળખવામાં આવતો. તેમ આ ગુફામાં ચોવીશ તીર્થકરની મૂર્તિઓ તે જ સમયની કોતરાએલ છે. તેમાં મૂળ નાયક તીર્થકર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે. વર્તમાન સમય સુધી આ પ્રદેશના સરાકે ખંડગિરિ યાત્રાએ જાય છે. અને તેઓ તેમના કુલદેવતા તરીકે પાર્શ્વનાથને માને છે.

ઈ. સ. આરમી શતાબ્દીમાં રામાનુપંથીઓના હિંદુધર્મના ચુસ્ત ફેલાવાએ અહીંના પુરાતન ગુફામંદિરો તેમ મૂર્તિઓનો નાશ કરી જેનોને હિંદુધર્મમાં અપનાવ્યા. એ મૂર્તિઓમાંના તેમ કેટલાક શિલ્પ કળામય અવશેષોને આ જિલ્લામાં આવેલ જગનાથના મંદિરની ખીતોમાં ચણાએલ જોવામાં આવે છે. (જુઓ. હાંસ્ટ્રી ઓફ ઓરિસા. વૉ. ૧-૨ આથ. આર. ડી. એનરજી.)

ઇ. સ. પંદરમી શતાબ્દીના અંતમાં આ પ્રદેશપર સુર્યવંશીય મહારાજા પ્રતાપરદ્રેવ રાજ્યકર્તા થઇ ગએલ જે મહાન શક્તિશાલી હતો તેમ જૈનધર્મને માનનાર હતો.

ઈ. સ. સોળમી શતાબ્દીમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યના વૈષ્ણવ ધર્મના ચુસ્ત પ્રચારથી આ પ્રદેશમાંના જેનોને હિંદુધર્મમાં અપનાવ્યા. વલ્લભાખ્યાન નામના પુસ્તકમાં આ પ્રદેશના વનનીઓને “તામસ પ્રકૃતી”ના વર્ણવેલ છે, જેમકે-

અંગ વંગ કલિંગ કૈકટ માગધ મારૂ સૂર સિંધ

તે તામસના અઘ હર્યા પ્રતાપ પહરજ ગંધ. (૧ મીઠું. કડી. ૧૩)

ઈ. સ. અગ્નરમી શતાબ્દીના અંતમાં ખંડગિરિ પર મરાઠાઓએ જૈન મંદિર પુરાતન મંદિરના પાયા પર બંધાવેલ, જે વર્તમાનમાં જણાઇ આવે છે.

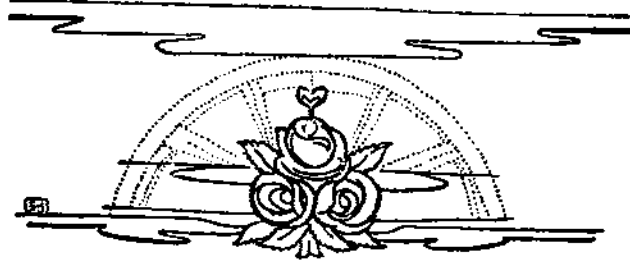
જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ

“બૌદ્ધોના કરતાં ઘણા વધારે તીવ્ર શબ્દોમાં (સ્વરૂપમાં) જૈનધર્મે ત્યાગધર્મ પર તથા સંઘના નિયમનના સર્વ પ્રકારો પર ભાર મૂક્યો છે. અને શ્રી બુદ્ધના મુકાબલામાં શ્રી મહાવીરે તત્ત્વજ્ઞાનની એક વધુમાં વધુ વિકસિત પદ્ધતિ (આત્મશ્રદ્ધાની) ઉપદેશી છે.”

પ્રો. વિન્ડરનિલ્ડ

(જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ)

भारत और जैनधर्मके

चमकते सितारे

[सम्राट् चन्द्रगुप्त, बिंदुसार, सम्प्रति तथा खारवेलका परिचय]

लेखक

न्यायतीर्थ, विधाभूषण पं० ईश्वरलालजी जैन, विशारद हिन्दी रत्न.

१ चन्द्रगुप्त

भगवान महावीर से पूर्व, भारत की धार्मिक और राजनैतिक दशा अत्यन्त शोचनीय थी, चारों ओर अन्याय और अत्याचार के कारण त्राहि त्राहि मची हुई थी। ब्राह्मणों द्वारा उत्पन्न किये गये ऊंच नीच के भाव प्रबल हो उठे थे, धर्मके नाम पर निरपराध प्राणियोंकी हत्या, स्त्री और शूद्रों का अपमान तो साधारण बात थी। परन्तु भगवान महावीर के शान्तिदायक उपदेश के कारण अन्याय और अत्याचारकी ज्वालायें शान्त होने लगीं, उदार विचारोंका स्रोत बहने लगा, अहिंसा के संदेशसे प्राणियों के हृदय शान्त हुए।

परन्तु भगवान महावीर के पश्चात् भारतको अपनी उन्नत अवस्था से पतित करनेवाला एक क्षय रोग अपना विस्तार करने लगा, भारतदेश छोटे बड़े अनेक राज्यों में विभक्त होगया। छोटे से छोटा राज्य भी अपनेको सर्वोच्च समझकर अभिमान में लिप्त एवं सन्तुष्ट था। वे छोटे बड़े राज्य एक दूसरे को हड़पजाने की इच्छा से परस्पर ईर्ष्या और द्वेष की अग्नि जलाते, फूट के बीज बोते, लड़ते झगड़ते और रह जाते। सैन्यबल और शक्ति तो परिमित थी, परन्तु उन्हें संगठित होने की आवश्यकता प्रतीत न हुई, यदि एक भी शक्तिशाली राष्ट्र उस समय उन पर आक्रमण करता तो सब को ही आसानीसे हड़प कर सकता था। यद्यपि कोशल आदि राज्योंने अपनी कुछ उन्नति की, परन्तु वे भी विशाल राष्ट्र न बना सके।

इस अवसर से लाभ उठाने के लिये सिकन्दर ने ईस्वी सन् ३२७ पूर्व भारत पर आक्रमण किया। छोटे बड़े अनेक राजाओं से लड़ता झगड़ता पंजाब तक ही पहुँचा। छोटे छोटे राजाओंने भी डरकर मुकाबला किया था उसे मार्गके इन कई अनुभवों ने हताश कर दिया, आगे न मालूम कितनों से युद्ध करना होगा, इस घबड़ाहट के कारण वह पंजाब से ही वापस चला गया।

भारतीय राजाओं की आंखे खोलने और शिक्षा के लिये इतनी ठोकर पर्याप्त थी, उन्हें अपनी छिन्नभिन्न अवस्था खटकने लगी, और अन्त में एक वीर मैदान में आया, और उसे अपना शक्तिशाली राष्ट्र निर्माण करने में सफलता प्राप्त हुई, वह वीर था सम्राट् चन्द्रगुप्त मौर्य।

इतिहास लेखकोंने चन्द्रगुप्त के विषय में एकस्वर होकर यह लिखा है, कि भारतीय इतिहास में यही सर्व प्रथम सम्राट् है, जिसने व्यवस्थित और शक्तिशाली राष्ट्र कायम ही नहीं किया, बल्कि उसका धीरता, वीरता, न्याय और नीतिसे प्रजाको रञ्जित करते हुए व्यवस्थापूर्वक संचालन किया है। यह सर्व प्रथम अमर सम्राट् चन्द्रगुप्त मौर्य जैनधर्मावलम्बी ही था, इस पर प्रकाश डालने से पूर्व उसकी संक्षिप्त जीवनी का दिग्दर्शन कर लें।

चन्द्रगुप्त, राजा नन्द के मयूरपालकों के सरदार की 'मुरा' नामक लड़की का पुत्र था। इस 'मुरा' शब्द से 'मौर्य' प्रसिद्ध हुआ, यह पेटिहासिकों का मन्तव्य है।

उसी समय की बात है अर्थात् ३४७ ई. सन् पूर्व राजा नन्द से अपमानित होने के कारण नीतिनिपुण 'चाणक्य' उसके समूल नाश करनेकी प्रतिज्ञा कर जब पाटलीपुत्र छोड़कर जा रहा था, तो मार्ग में मयूरपालकों के सरदार की गर्भवती लड़की 'मुरा'के चन्द्रपान के दोहले को इस शर्त पर पूर्ण किया, कि उससे होनेवाला बालक मुझे दे दिया जाय। ३४७ ई. सन् पूर्व बालक का जन्म हुआ।* गर्भ के समय चन्द्रपान की इच्छा हुई थी, इस लिये उसका नाम 'चन्द्रगुप्त' रखा गया। वह होनहार बालक दिन प्रतिदिन चान्दकी तरह बढ़ता हुआ कुमार अवस्थाको प्राप्त हुआ। 'होनहार विरवान के होत चीकने पात' की कहावतके अनुसार कहा जाता है, कि चन्द्रगुप्त बचपनमें ही राजाओंके जैसे कार्य करता था। कभी साथि-

* चन्द्रगुप्त के जन्म समयके सम्बन्ध में कुछ मतभेद प्रतीत होता है, 'प्राचीन भारतवर्ष' (गुजराती) के लेखक डॉ. त्रिभुवनदास लहेरचंद शाह, चन्द्रगुप्त का जन्म वीरनिर्वाण सं० १५५ तथा ईस्वी सन् ३७२ वर्ष पूर्व लिखते हैं। प्रसिद्ध पेटिहासिक ग्रंथ 'परिशिष्ट पर्व' से भी इसी की पुष्टि होती है।

यों से कोई खेल खेलता तो ऐसा ही जिसमें स्वयं राजा बनकर साथियों को अपनी प्रजा बनाकर आज्ञा करना, न्याय करना और दण्ड देना। चन्द्रगुप्त लगभग आठ वर्ष का हुआ तब चाणक्य की दृष्टि इस बालक पर पड़ी और अपने पूर्व वचन के अनुसार चन्द्रगुप्त को असली राज्य का लोभ दे कर साथ किया, और उसे राजाओं के योग्य उचित विद्याभ्यास कराया, और नन्द के समूल नाश की तैयारी प्रारम्भ कर दी।

प्रारम्भ में तो चन्द्रगुप्त ने चाणक्य की नीति और अपने बल से कुछ भूमि अधिकार में कर छोटासा राज्य बना लिया, और फिर अपनी शक्ति को संगठित करना प्रारम्भ किया।

भारत से वापस चले जाने पर विश्वविजयी सिकन्दर का बैबिलोन में ई. सन् ३२३ पूर्व देहान्त होगया। पश्चिमोत्तर प्रान्त तथा पंजाब में यूनानी राज्य कायम रखने के लिये जिन को सिकन्दर छोड़ गया था, उन पर चन्द्रगुप्त ने अपनी प्रबल और संगठित शक्ति से आक्रमण किया और सब प्रान्त अपने आधीन कर लिये, एवं अन्त में चाणक्य की नीति से राजा, 'नन्द' पर विजय करने में चन्द्रगुप्त को सफलता प्राप्त हुई। इस प्रकार नन्द के मगधदेश पर अधिकार करके मगधपति सम्राट् चन्द्रगुप्त हो गया। 'परिशिष्ट पर्व' में लिखा है, कि चन्द्रगुप्त के विजय के अनन्तर नन्द की युवती कन्या की दृष्टि पड़ी और वह चन्द्रगुप्त पर आसक्त हो गई, और नन्द ने भी प्रसन्नतापूर्वक चन्द्रगुप्त के पास चले जाने की अनुमति दी। प्राचीन भारतवर्ष (गुज०) में डॉ. त्रिभुवनदास ल. शाहने भी इस घटना पर लिखा है कि जो इतिहासज्ञ चन्द्रगुप्त को नन्द का पुत्र लिखते हैं, उनकी यह बड़ी भूल है, चन्द्रगुप्त नन्दका पुत्र नहीं बल्के दामाद था।

इस प्रकार सम्राट् चंद्रगुप्त की वीरता से मौर्य सत्ता की स्थापना हुई। लाला लाजपतरायजीके शब्दोंमें—“भारत के राजनैतिक रंगमञ्च पर एक ऐसा प्रतिष्ठित नाम आता है, जो संसार के सम्राटों की प्रथम श्रेणि में लिखने योग्य है, जिसने अपनी वीरता, योग्यता और व्यवस्था से समस्त उत्तरी भारत को विजय कर के एक विशाल केन्द्रीय राज्य के आधीन किया”।*

सेल्युकस द्वारा भेजे गये राजदूत मेगास्थनीज ने चंद्रगुप्त के राज्य पर महत्त्वपूर्ण प्रकाश डाला है, उसके वर्णन से यह बात स्पष्ट झलकती है कि वीरचूडामणि चंद्रगुप्त ने न्याय, शान्ति और व्यवस्था पूर्वक शासन करते हुए प्रजा को सर्व प्रकारेण सुखी एवं सन्तुष्टा किया। अपने साम्राज्य को अलग अलग प्रान्तों में विभाजित किया। वहां पर नगर शासक मंडल-म्युनिस्पलिटियां और जनपद-डिस्ट्रिक्ट बोर्ड भी कायम किया। सेना की सर्वोत्तम व्यवस्था थी, दूसरे देशों से सम्बन्ध के लिये सडकों का निर्माण

* भारत वर्ष का इतिहास-ला. लाजपतराय.

कराया, शिक्षा के लिये विश्वविद्यालय, उपचार के लिये चिकित्सालय आदि का प्रबन्ध किया। डाक की भी उचित व्यवस्था थी। चंद्रगुप्त के राज्य में बाल, वृद्ध, व्याधिपीडित, आपत्तिग्रस्त व्यक्तियों का पालन पोषण राज्य की ओर से होता था, इस प्रकार प्रजा को सन्तुष्ट रखने के लिये चंद्रगुप्तने कोई कमी नहीं रखी थी। एवं उसका राष्ट्र सबसे शक्तिशाली राष्ट्र था।

सम्राट् चन्द्रगुप्त के विषय में इतिहासलेखक कुछ भ्रमपूर्ण विचार रखते हैं। कोई लिखते हैं कि चन्द्रगुप्त शूद्रा का लडका था। राय साहव पं० रघुवर प्रसादजी ने अपने 'भारत इतिहास' में चन्द्रगुप्त को 'मुरा' नामक नाइन का लडका लिखा है, डाक्टर हूपर ने तो चन्द्रगुप्त और चाणक्य को ईरानी लिखने की भारी भूल की है, जिसे इतिहासज्ञ प्रामाणिक नहीं मानते। प्रो. वेदव्यासजी अपने 'प्राचीन भारत' में लिखते हैं, कि विश्वसनीय साक्षियों के आधार पर यह सिद्ध हो गया है कि चन्द्रगुप्त एक क्षत्रिय कुल का कुमार था। बौद्ध साहित्य के सुप्रसिद्ध ग्रन्थ 'महावंश' के अनुसार चन्द्रगुप्त का जन्म मोरिय जाति में हुआ था। श्री सत्यकेतु विद्यालङ्कारजी ने भी अपने 'मौर्य साम्राज्य का इतिहास' में इस सम्मतिको महत्त्व दिया है। 'राजपुताना गजेटियर' में 'मोरी वंश' को एक राजपूत वंश गिना है, अस्तु, जो हो अधिकांश इतिहास उस निर्णय पर पहुंच गये हैं कि वह शूद्रा का पुत्र नहीं था।

हां, धर्म की आड़ में चन्द्रगुप्त को शूद्रा का पुत्र कहने का साहस किया गया हो, ऐसा प्रतीत होता है, क्योंकि चन्द्रगुप्त जैन था, ब्राह्मणों को जैनधर्म से द्वेष था, वह इसकी समुन्नति सहन नहीं कर सकते थे। चन्द्रगुप्तने कन्धार, अर्बिस्तान, ग्रीस, मिश्र आदिमें जैनधर्म का प्रचार किया है, इस लिये ब्राह्मणों का जैन प्रचारक को शूद्र कहना साधारण बात थी। तत्कालीन ब्राह्मणों ने कलिङ्ग देश के निवासियों को 'वेदधर्म विनाशक' तो कहा ही, साथ ही उस प्रदेश को अनार्य भूमि कह कर हृदय को सन्तुष्ट किया, उनकी कृपा से चन्द्रगुप्त को शूद्र का पुत्र कहा जाना आश्चर्य नहीं।

'राजा नन्द' के विषय में भी ऐसा ही विवाद उपस्थित होता है, कई इतिहासज्ञों ने उसे नीच जातिका लिख डाला है, परन्तु कुछ इतिहासज्ञ उस निर्णय पर पहुंच गये हैं कि वह जैन था, पंजाबकेसरि लाला लाजपतरायजी ने उसको स्पष्ट करते हुए अपने 'भारतवर्ष का इतिहास' में लिखा है,—“कहते हैं नन्द राजा नीच जाति के थे” शायद यही कारण हो कि वे ब्राह्मणों और क्षत्रियों के विरोधी थे। मुनि ज्ञानसुन्दरजी महाराजने 'जैनजातिमहोदय' में सिद्ध किया है, कि नन्दवंशी सभी राजा जैन थे।

Smith's Early History of India, Page 114 में और डॉक्टर शेषागिरि राय ए. ए. आदिने मगध के नन्द राजाओं को जैन लिखा है। क्यों कि जैनधर्मी होने के कारण वे आदीश्वर भगवान की मूर्ति को कलिङ्ग ने अपनी राजधानी मगध में ले गये। देखिये—South India Jainism Vol. II, Page 82 इस से प्रतीत होता है कि पूजन और दर्शन के लिये ही जैन मूर्ति ले जाकर मन्दिर बनवाते होंगे। महाराजा खारवेल के शिलालेख से स्पष्ट प्रकट होता है कि नन्दवंशीय नृप जैन थे।

सम्राट् चन्द्रगुप्त के विषय में भी इतिहासज्ञों ने कुछ समय तक उसे जैन स्वीकृत नहीं किया। परन्तु खोज करने पर ऐसे प्रबल ऐतिहासिक प्रमाण मिले जिससे उन्हें अब निर्विवाद चन्द्रगुप्त को जैन स्वीकृत करना पडा। परन्तु श्री सत्यकेतुजी विद्यालङ्करने 'मौर्य साम्राज्य का इतिहास' में चन्द्रगुप्त को यह सिद्ध करने का असफल प्रयत्न किया है कि वह जैन नहीं था। परन्तु चन्द्रगुप्त की जैन मुनियों के प्रति श्रद्धा, जैन मन्दिरों की सेवा, एवं वैराग्य में रञ्जित हो राज का त्याग देना और अन्त में अनशनव्रत ग्रहण कर समाधि-मरण प्राप्त करना उसके जैन होनेके प्रबल प्रमाण है।

विक्रमीय दूसरी तीसरी शताब्दी के जैन ग्रन्थ और सातमी आठमी शताब्दी के शिलालेख चन्द्रगुप्त को जैन प्रमाणित करते हैं।

रायबहादुर डॉ. नरसिंहाचार्यने अपनी 'श्रवणवेलगोल' नामक इंग्लिश पुस्तक में चन्द्रगुप्त के जैनी होने के विशद प्रमाण दिये हैं। डाक्टर हतिलने Indian Antiquary XXI 59-60 में तथा डॉक्टर टामस साहब ने अपनी पुस्तक Jainism the Early Faith of Asoka, Page 13 में लिखा है कि चन्द्रगुप्त जैन समाज का एक योग्य व्यक्ति था। डाक्टर टामस रावने एक और जगह यहां तक सिद्ध किया है—कि चन्द्रगुप्त के पुत्र और पौत्र बिन्दुसार और अशोक भी जैन धर्मावलम्बी हो थे। इस बात को पुष्ट करने के लिये जगह जगह मुद्रा राक्षस, राजतरंगिणी और आइना-ए-अकबरी के प्रमाण दिये।

हिन्दु इतिहास, के सम्बन्ध में श्री बी. ए. स्मिथ का निर्णय प्रामाणिक माना जाता है। उन्होंने सम्राट् चंद्रगुप्त को जैन ही स्वीकृत किया है। डाक्टर स्मिथ अपनी Oxford History of India में लिखते हैं कि चंद्रगुप्त जैन था इस मान्यता के असत्य समझने के लिये उपयुक्त कारण नहीं है।

मैगस्थनीज (जो चंद्रगुप्त की सभा में विदेशी दूत था) के कथनों से भी यह बात झलकती है कि चन्द्रगुप्त ब्राह्मणों के सिद्धान्तों के विपक्ष में श्रमणों (जैनमुनियों) के धर्मापदेश को स्वीकार करता था।

मि. ई. थामस का कहना है—कि चंद्रगुप्त के जैन होने में शंकोपशंका

करना व्यर्थ है, क्यों कि इस बात का साक्ष्य कई प्राचीन प्रमाणपत्रों में मिलता है, और वे शिलालेख निस्संशय अत्यन्त प्राचीन हैं।

मि. जार्ज सी. पम वर्डवुड लिखते हैं कि चंद्रगुप्त और बिन्दुसार वे दोनों जैनधर्मावलम्बी थे। चंद्रगुप्त के पौत्र अशोकने जैनधर्म को छोड़कर बौद्धधर्म स्वीकार किया था। 'एनमाइक्लोपीडिया ऑफ गिलीजन' में लिखा है कि वि. सं. २९७ में संसार से विरक्त होकर चंद्रगुप्तने मैसुर प्रान्तस्थ श्रवणवेलगोल में बारह वर्ष तक जैन दीक्षा से दीक्षित होकर तपस्या की, और अन्त में तप करते हुए स्वर्ग धामको सिद्धारे।

मि. बी. लुइसराइस साहब कहते हैं कि चंद्रगुप्त के जैन होने में संदेह नहीं। श्रीयुत काशीप्रसादजी जायसवाल महोदय समस्त उपलब्ध साधनों परसे अपना मत स्थिर कर के लिखते हैं—“ईसा की पांचवीं शताब्दी तक के प्राचीन जैन ग्रंथ व पीछे के शिलालेख चंद्रगुप्त को जैन राजमुनि प्रमाणित करते हैं, मेरे अध्ययनोंने मुझे जैन ग्रंथों के ऐतिहासिक वृत्तान्तों का आदर करने के लिये बाध्य किया है। कोई कारण नहीं है कि हम जैनियों के इस कथन को—कि चंद्रगुप्त अपने राज्य के अंतिम भाग में जिनदीक्षा लेकर मरण को प्राप्त हुआ—न मानें। मैं पहला ही व्यक्ति यह माननेवाला नहीं हूँ, मि. राहस जिन्होंने 'श्रवणवेलगोल के शिलालेखों का अध्ययन किया है, पूर्णरूप से अपनी राय इसी पक्ष में दी है और मि. वी. स्मिथ भी अंत में उस ओर झुके हैं।”

सांची स्तूप के सम्बंध में इतिहासकारों का मत है कि वह अशोक द्वारा निर्माण हुआ है, और उसका सम्बंध बौद्धों से है, परंतु 'प्राचीन भारतवर्ष' (गुज.) में डॉ. त्रिभुवनदास शाह ने उस पर नवीन प्रकाश डाला है, उनका कहना है, कि सांचीस्तूप का सम्बंध जैनधर्म और चंद्रगुप्त + से है। वे कहते हैं कि मौर्य सत्ता की स्थापना के बाद सम्राट् चंद्रगुप्त ने सांचीपुर में राजमहल बंधवाकर वर्ष में कुछ समय के लिये रहना निश्चित किया।*

चंद्रगुप्तने राजत्याग लर दीक्षा लेने से पूर्व, वहीं के अनेक स्तूप जो आज भी विद्यमान हैं उनमें सबसे बड़े स्तूप के घुमट की चारों ओर

+ इतिहास के ज्ञाता अभी इस बातका स्वीकार नहीं करते हैं, क्यों कि इस निर्णय के स्वीकार के लिए अधिक प्रबल प्रमाणों की आवश्यकता है।

* जैनग्रंथों से यह प्रतीत होता है कि श्री भद्रबाहु आचार्य एक दिन उज्जैन में पधारे थे, और चंद्रगुप्त को जो सोलह स्वप्न आये थे, उन स्वप्नों को आचार्यश्री से कह कर उनका फल कहने की प्रार्थना की थी यह भी वहीं की घटना है। इससे यह निश्चित है कि यहां पर शयन तो चंद्रगुप्तने किया ही, और शयन किया है तो उनके योग्य राजमहल अवश्य होगा।

गोलाकार दीपक रखने के लिये जो रचना हुई हुई है, उसके निर्वाह के लिये लगभग २५ हजार दीनार का (२॥ लाख का) वार्षिक दान दिया, यह बात सर कनिंगहाम जैसे तटस्थ और प्राभाणिक विद्वानने ' भिल्ला स्तूप ' नामक पुस्तक में प्रकट की है। यह घटना सिद्ध करती है कि—“उस स्तूप का तथा अन्य स्तूपों का चंद्रगुप्त और उसके जैनधर्म से ही गढ़ सम्बन्ध था अथवा होना चाहिये : यह निर्विवाद कह सकते हैं।”

सम्राट् चंद्रगुप्तने २४ वर्ष तक राज्यशासन चलाया और ई. स. २९२ पूर्व ५० वर्ष की आयु में नश्वर शरीर का त्याग किया। जैन मान्यतानुसार बारह वर्ष के भयङ्कर दुर्भिक्ष पडने पर चंद्रगुप्त राज्य त्याग कर आचार्य श्री भद्रबाहुजी का शिष्य बन मैसूर की ओर गया और श्रवणबेलगोला में + तपस्या एवं अनशत व्रत द्वारा समाधिमरण प्राप्त किया।

२ बिन्दुसार

सम्राट् चंद्रगुप्त ने संसार से विरक्त होकर दीक्षा लेने से पूर्व अपना विशाल साम्राज्य ई. स. २९८ पूर्व अपने पुत्र बिन्दुसार को दिया। ऐतिहासिकों का मत है कि बिन्दुसार भी चंद्रगुप्त की तरह वीर, पराक्रमी, कुशल राजनीतिज्ञ एवं जैनधर्म का अनुयायी तथा प्रचारक था।

श्री सत्यकेतुजी विद्यालङ्कार 'मौर्य साम्राज्य का इतिहास' पृष्ठ ४२५ पर लिखते हैं कि पुराणों में बिन्दुसार के अनेक नाम उल्लिखित हैं—विष्णु पुराण, कलियुग राज वृत्तान्त, दीपवंश और महावंश में 'बिन्दुसार' शब्द आता है, परंतु वायुपुराण में 'भद्रसार' तथा कुछ अन्य पुराणों में 'वारिसार' शब्द आते हैं। ग्रीक लेखकोंने चंद्रगुप्त के उत्तराधिकारी का नाम एमिट्रोचेटस (Antiochates) लिखा है। डॉ. फ्लीट के अनुसार इसका संस्कृत स्वरूप 'अमित्रघात' या 'अमित्रखार' है।

जैन ग्रंथों में 'बिन्दुसार' का अपर नाम सिंहसेन आता है, श्री हेमचंद्राचार्यजीने परिशिष्ट पर्व में बिन्दुसार नाम पडने का कारण भी दिया है—'चाणक्य, चंद्रगुप्त की सर्वथा रक्षा के लिये उसे विष खाने का अभ्यास कराने लगा और उसके लिये उसे भोजन में विष देना आरम्भ किया, परंतु एक दिन उसकी स्त्री भी उसके साथ भोजन करने बैठ गई, उस पर विष का प्रभाव हुआ, और उसकी मृत्यु हो गई। उन दिनों स्त्री गर्भवती थी, इस लिये चाणक्यने उसका पेट फडवाकर बच्चा निकलवा लिया। उस समय बालक के सिर पर बिन्दुमात्र विष लगा हुआ था इस लिये उसका नाम 'बिन्दुसार' पड गया।'

+ श्रमणबेलगोल के शिलालेख में जिस चंद्रगुप्त का उल्लेख है वह चंद्रगुप्त सम्राट् चंद्रगुप्त से भिन्न होना चाहिए, क्यों कि समय के हिसाब से सम्राट् चंद्रगुप्त का उस समय होना शक्य नहीं।

—सम्पादक

१६वीं शताब्दी के प्रसिद्ध तिब्बती लेखक श्री तारानाथजीने बिन्दुसार के सम्बन्ध में यह लिखा है कि बिन्दुसारने चाणक्य की सहायता से सोलह राज्यों पर विजय प्राप्त की। और इस प्रकार अपना साम्राज्य एक समुद्र से दूसरे समुद्र तक विस्तृत किया।

जैन ग्रन्थों के अनुसार भी प्रतीत होता है कि चाणक्य बिन्दुसार का भी प्रधान मंत्री था। बिन्दुसार के समय में यद्यपि कोई विशेष घटना नहीं हुई, परन्तु इतना कहा जाता है कि तक्षशिला में दो बार विद्रोह उत्पन्न हुआ, परन्तु बिन्दुसार के प्रभाव से किसी प्रकार की हत्याओं के बिना ही विद्रोह दबा दिये गये। बिन्दुसारने भी चंद्रगुप्त की तरह विदेशों से सम्बन्ध कायम रखा। 'महावंश' नामक बौद्ध ग्रन्थ के अनुसार उसकी १६ रानियां और १०१ पुत्र थे।

जैन ग्रंथों से यह पाया जाता है कि बिन्दुसारने कई तीर्थयात्रायें की इतना ही नहीं बल्कि अनेक जिनमंदिर प्रतिष्ठित कराये।

प्रजा के सुख और मनोरञ्जन के लिये विद्यालय, जगह जगह कुयें, तालाब और बगीचे बनवाने में भी बिन्दुसारने प्रचुर धन व्यय किया।

इस प्रकार २६ वर्ष तक राज्यशासन करने के उपरान्त ई. स. पूर्व २७२ में बिन्दुसार का देहान्त हुआ।

३ महाराजा सम्प्रति

बिन्दुसार के देहान्त के पश्चात् ई. पू. २७२ में अशोक मगधराज्य पर आरूढ़ हुआ। यद्यपि प्रारंभ में सम्राट् अशोक जैन था तथापि बौद्धों के प्रभाव से वह बौद्धधर्म में दीक्षित हो गया, और अपने राज्यकाल में बौद्ध धर्म का खूब विस्तार करते हुए ई. सन् पूर्व २३२ तक शासन किया।

अशोक के बाद महाराजा सम्प्रतिने राज्य की बागडोर सम्भाली। कुछ ऐतिहासिकों का मत है कि अशोक के बाद उसके पुत्र कुणालने आठ वर्ष तक शासन किया और बाद में महाराजा सम्प्रतिने। परन्तु अधिकांश ऐतिहासिकों का यह मत है, और जैनधर्म की भी यही मान्यता है कि अशोक का पुत्र कुणाल अपनी सौतेली माता की युक्ति से अन्धा कर दिया गया था। इस लिये उस राज्य का शासन महाराज सम्प्रतिने किया। इतिहासज्ञों का यह भी मत है कि अशोक के समय ही सम्प्रति युवराज था, इस बात की पुष्टि बौद्धों के 'दिव्यावदान' ग्रंथ में वर्णित घटना से होती है—“सम्राट् अशोकने १०० करोड़ का दान बौद्धों को देने का वचन दिया था जिसमें से ९० करोड़ तो वह बौद्धों को दे चुका था। अवशिष्ट १० करोड़ उसके पास नहीं थे, उसने राज्यकोष से दिलाने की आज्ञा की, परन्तु सम्प्रतिने राज्यकोष से दिलाने में रुकावट पैदा कर दी और अशोक अपना वचन पूर्ण न कर सका।

महाराजा सम्प्रतिने जैनधर्म का खूब जोरोंसे प्रचार किया। श्रीसत्य-केतुजी विशालङ्कार के शब्दों में—“सम्राट् अशोक का पौत्र और कुनाल का पुत्र सम्राट् सम्प्रतिने जैनधर्म का अनुयायी था, इससे अपने इष्ट धर्म के प्रचार के लिये उद्योग किया, बौद्ध इतिहास में जो स्थान अशोक का है सम्प्रति का वही जैन इतिहास में है।”

सम्राट् अशोकने जगह जगह बौद्ध मंदिर और मूर्तियों का निर्माण कराया था एवं देश विदेश में बौद्धधर्म के प्रचार के लिये प्रयत्न किया था। महाराजा सम्प्रतिने भी जैनधर्म के लिये वैसे ही महत्त्वपूर्ण कार्य किये। जैन इतिहास के अनुसार महाराजा सम्प्रतिने सवा लाख नये जैन मंदिर, सवा करोड़ पाषाण प्रतिमायें, ९५००० सर्व धातु प्रतिमायें प्रतिष्ठित कराई, हजारों ही पुराने मंदिरों का जीर्णोद्धार कराया। सम्राट् सम्प्रतिने शत्रुञ्जय तीर्थ की यात्रा के लिये विशाल संघ निकाला। जिस में ५००० मुनियों सहित कुल ५ लाख यात्री थे। उसमें ही पन्ना, माणिक की मूर्तियां और ५००० सोने चान्दी के चैत्यालय विद्यमान थे।

कहा जाता है कि वह सम्राट् सम्प्रति प्रतिदिन एक नये मंदिर का निर्माण सुन कर भोजन करता था। सम्प्रति द्वारा निर्माण कराई हुई सैकड़ों मूर्तियां अब भी उपलब्ध हैं।

काशीप्रसादजी जायसवाल अपनी भूमिका में लिखते हैं—“अशोक के पोते महाराजा सम्प्रतिने दक्षिण देश मात्र को जैन और आर्य बना डाला”

महाराजा सम्प्रतिने अनार्य देशों में भी जैनधर्म के प्रचार के लिये साधु तैय्यार कराये, और उन्हें भिन्न भिन्न देशों में जैनधर्म के प्रचारार्थ भेजा। इस प्रकार उसके समय में अविस्तान, अफगानिस्तान, तुर्किस्तान, ईरान, यूनान, मिश्र, तिब्बत, चीन, ब्रह्मा, आसाम, लङ्का, आफ्रीका और अमेरिका तक जैनधर्म फैल चुका था। इस लिये सम्राट् सम्प्रति को जैनधर्मका प्रचार करनेवाला अंतिम राजर्षि कहा जाता है।

जैनधर्म पर इतनी अनन्य भक्ति और श्रद्धा होने पर भी उस वीरने किसी धर्म के अनुयायी को कष्ट नहीं दिया। प्रजा के सब मनुष्यों को समान भाव से सुख पहुंचाने का प्रयत्न किया, प्रजा के कष्ट निवारण के लिये उसने १७ हजार धर्मशालायें, एक लाख दानशालायें, हजारों तालाब, बाग और बगीचे, औषधालय और पथिकाश्रम निर्माण कराये।

सम्राट् सम्प्रतिने अपने समय में एक विशाल जैन सभा करने का विचार आचार्य श्री सुहस्तीसूरि के आगे रखा, और उनकी स्वीकृति के बाद वृहदेशान्तर तक मुनिराजों और धनिकों को निमंत्रण भेजा। वह सम्मेलन आचार्य श्री सुहस्तीसूरि की अध्यक्षता में हुआ, और उस समय यह प्रस्ताव रखा गया कि जैसे सम्राट् चंद्रगुप्तने वाहर विदेशों में प्रचार

किया था, वैसे ही सम्राट् सम्प्रति से भी यह आशा की जाती है, कि वे विदेश में जैनधर्म प्रचार के साधन सुलभ कर दें और होने वाली रुकावटों का निवारण करें। सारे संघ को तो यह स्वीकृत था ही सम्प्रतिने भी खड़े होकर इस आज्ञा को शिरोधार्य करने की घोषणा कर दी। इस सभा-सम्मेलन के पश्चात् जैन साधुओं को विदेश में धर्मप्रचार के लिये तैयार किया और उन्हें विदेश में भेजकर जैनधर्म का प्रचार कराया। उसका जो परिणाम हुआ, वह इसी प्रकरण में उपर दिया जा चुका है।

४ महाराजा खार्वेल

भगवान महावीर के पश्चात् होनेवाले मुख्य राजाओं में कलिङ्गाधिपति महामेघवाहन चक्रवर्ती महाराजा खार्वेल के वर्णन की उपेक्षा नहीं की जा सकती।

मौर्य साम्राज्य के अंतिम महाराजा ई. स. १८४ पूर्व में अपने सेनापति एवं जैनधर्म विरोधी पुष्यमित्र द्वारा धोखे से मारे गये, मौर्य साम्राज्य का अंत हो गया और उस समय पुष्यमित्र ही स्वयं उस विशाल राज्यका सञ्चालन करने लगा। पुष्यमित्र धर्मान्ध होने के कारण जैन मुनियों तथा जैन धर्मानुयायियों को अत्यन्त कष्ट पहुंचाता था। ऐसे अभिमानि राजा के गर्व को खर्व करने का श्रेय महाराजा खार्वेल को प्राप्त हुआ।

महाराजा खार्वेलका उज्ज्वल इतिहास हस्तीगुफा के शिलालेख से ही प्रकाश में आया है, अन्यथा महाराजा खार्वेल के संबंध में कुल बातें विस्तार से जानने को शायद ही प्राप्त होतीं। इस लिये यहां पर हस्तीगुफा शिलालेख के संक्षिप्त परिचय के साथ खार्वेल के जीवन पर प्रकाश डालेंगे।

महाराजा खार्वेल के संबंध में प्राप्त शिलालेख कर्लिंग देश (वर्तमान उड़ीसा) के खण्डगिरि और उदयगिरि की पहाड़ी हस्तीगुफा से मिला है। यह शिलालेख १५ फुट लम्बा और ५ फुट से अधिक चौड़ा है, जिस पर १७ पंक्तियां, प्रत्येक पंक्ति में ९० से १०० तक अक्षर विद्यमान हैं, एवं प्रत्येक अक्षर का आकार ३½ इंच से लेकर ३ इंच तक पाया जाता है। ऐतिहासिकों का मत है कि उसकी भाषा पाली से मिलती है, यह लेख दो हजार वर्ष से अधिक प्राचीन है, इस लेख का लेखक भी जैन ही अनुमान किया जाता है, क्यों कि इसका प्रारम्भ 'नमोअरहतानं' से हुआ है, लेख से यह भी प्रतीत होता है कि बाद में उसका संशोधन भी होता रहा है, क्यों की उस पर कइयों के हाथ से खुदाई का काम प्रतीत होता है।

इस शिलालेख को सर्व प्रथम ईस्वीसन १५२० में पादरी स्टर्लिङ्गने देखा था, परंतु स्टर्लिङ्ग महोदय उसे अच्छी तरह पढ़ नहीं सके। उन्होंने

उसकी चर्चा इतिहासज्ञों में प्रारम्भ कर दी, एक निश्चित समय पर सैंकड़ों पुरातत्व वेत्ता युरोपियन एकत्रित हुए परंतु वे भी उसका रहस्य जानने में असफल हुए। उससे बाद यह कार्य भारत सरकार ने अपने हाथ लिया और उसी समय से भारतवर्षीय पुरातत्वज्ञ विद्वान भी इसके संबंध निरन्तर खोज करते रहे। ई. सन् १८६६ में भगवानलाल इंद्रजीने सर्व प्रथम इसका लेख प्रकाशित किया, जिससे उसका कुछ महत्त्व प्रतीत हुआ, परंतु बहुतसी बातें विवादास्पद थीं। उक्त विद्वानों के अतिरिक्त केशवलाल हर्षदराय ध्रुव, रामबालदास वेनर्जी, और श्रीकाशीप्रसादजी जायसवाल के प्रयत्न से उसकी कठिनाइयां सुलझती गईं। सन् १८९७ में यह निश्चय हुआ कि यह लेख महाराजा खारवेल का है, परंतु फिर भी इससे सम्बंधित अन्य बातों में इतिहासज्ञों में मतभेद रहा। उन सब समस्याओं के समाधान के अनंतर ई. सन् १८२७ में सब विद्वान एक मत हो गये और श्री काशीप्रसादजी जायसवाल महोदयने वह लेख दिसम्बर १८२७ की बिहार पत्रिका में प्रकाशित कराया।

श्रीयुत काशीप्रसादजी जायसवाल अपने लेख में लिखते हैं कि "हाथी गुफावाला महामेघवाहन राजा खारवेल का लेख जैनधर्म की पुरातन जाहोजलाली पर अपूर्व एवं अद्वितीय प्रकाश डालता है। भ्रमण-भगवान महावीर देव प्रतिबोधित पंथ के अनुयायियों में किसी भी प्राचीन से प्राचीन नृपति का नाम यदि शिलालेख पर मिलता है तो केवल इस अकेले प्रतापी नृपति खारवेल का ही है।"

क्यों कि यह लेख दो हजार वर्ष से अधिक प्राचीन है इस लिये सर्दी गर्मी और वर्षा के थपेड़ों से उसके बीचबीच में कई अक्षर अस्पष्ट हैं कुछ बिगड़ चुके हैं, परंतु फिर भी सौभाग्य से सब इतिहास स्पष्ट प्रतीत हो जाता है।

शिलालेख के आधार से यह कहा जाता है कि महाराजा खारवेल का जन्म ई. सन् १९७ पूर्व चत्रवंशी तृतीय राजवंश में हुआ था। इनके पिता का नाम बुद्धराज और पितामह का नाम खेमराज था। महामेघवाहन परम्परागत उपाधि थी। महाराजा खारवेल के १५ वर्ष तो बाल्य में व्यतीत हुए और ९ वर्ष युवराज अवस्था में। इस प्रकार २४ वर्ष की आयु में महाराजा खारवेलने राज्यशासन चलाना प्रारम्भ किया। उनकी दो स्त्रियां थी १-वज्रि घरवाली, २-सिंहप्रस्थ की सिंधुड़ा (धूसी)।

शिलालेख में जो संवत् दिया है, वह महावीर संवत् ही *है, इससे

+ जैन साहित्य संशोधक में दिये गये लेख से।

* देखो प्राचीन भारतवर्ष (गुज), ले. डा. त्रिभुवनदास ल. शाह.

इतना भली भांति प्रतीत हो जाता है कि महाराजा खारवेल जैनधर्म का अनन्य उपासक था। महाराजा खारवेल को भिक्षुराजा भी कहा जाता था।

महाराजा खारवेलने अपने राज्य के प्रथम वर्ष में प्राचीर दुर्ग आदि दृढ़ कराये, सैनिक विभाग आदि व्यवस्थित किये। और दूसरे वर्ष से ही दिग्विजय करना प्रारम्भ किया।

कलिङ्ग विजय—कलिङ्ग देश के विषय में जैन शास्त्रों में कहा है कि श्री ऋषभदेवजीने अपने पुत्र को यह प्रदेश दिया था, सम्भवतः उसीके नाम से इसका नाम कलिङ्ग हुआ। यद्यपि यह प्रदेश मगधदेश के निकटवर्ती था, परंतु चंद्रगुप्तने इस देश को अपने आधीन नहीं किया था। क्यों कि कलिङ्ग देश के वीर स्वतंत्रता के लिये प्राण न्योछावर करना जानते थे, वे अपने देश पर किसीका भी शासन सहन करने को तैयार न थे, उन पर विजय करना साधारण बात नहीं थी। यद्यपि अशोकने उन पर विजय प्राप्त की थी, परंतु अशोक की मृत्यु के बाद मौर्य साम्राज्य निर्बल हो जाने से कलिङ्ग देश फिर स्वतंत्र हो गया। और उस पर फिर आधिपत्य करने का श्रेय महाराजा खारवेल को हुआ, ई. स. १७३ पूर्व महाराजा खारवेल कलिङ्ग राज्य के सिंहासन पर अभिषिक्त हुआ और राज्याभिषेक की सब क्रिया वैदिक रीत्यनुसार हुई।

अशोक के साम्राज्य में कलिङ्ग की राजधानी तोशली (वर्तमान धौली) थी, महाराजा खारवेलने भी वही तोशली ही राजधानी रखी।

इसके बाद महाराजा खारवेल को दक्षिणेश्वर शातकर्णों से युद्ध हुआ और इस प्रकार आन्ध्र प्रदेश पर विजय प्राप्त कर मृषिक, भोजक और गण्डिक आदि देश भी जीत लिये।

महाराजा खारवेलने राज्य प्राप्ति के छठे वर्ष राजसूय यज्ञ किया जिसमें प्रजा के कर आदि क्षमा किये, ब्राह्मणों को जातीय संस्थाओं के लिये भूमि प्रदान की और उनको हर तरह से सहायता दे कर सन्तुष्ट किया।

मगधदेश में पुष्यमन्त्रीने अपना शासन दृढ़ कर लिया था, उसने वहां पर अश्वमेध यज्ञ कर अपने को सम्राट् घोषित किया। परंतु जैन धर्मानुयायियों एवं मुनियों पर उसके अत्याचार होते रहे। महाराजा खारवेलने मगधदेश पर आक्रमण कर राजगृह को घेर लिया, वहां का राजा मथुरा चला गया। महाराजा खारवेल उसे शिक्षा ही देना चाहते थे इस लिये वे वापस लौट आये परंतु पुष्यमित्र के अत्याचार बराबर बढ़ने गये और उसने जैन साधुओं को अधिक सताना शुरू किया। जैन संघ द्वारा यह समाचार खारवेल को पहुंचते रहे, प्रथम आक्रमण के चार

वर्ष बाद खारवेलने चढ़ाई की, और पुष्यमित्र को अपने आधीन कर लिया। राजा नन्द द्वारा लाई गई श्रीऋषभदेवजी की मूर्ति महाराजा खारवेल अपनी राजधानी में ले आया। मगध की चढ़ाई के विषय में श्री काशी-प्रसादजी जायसवाल कहते हैं कि— खारवेलने मगध पर दो बार चढ़ाई की थी, पहली बार गोरथगिरि का गिरि दुर्ग जो अब 'बराबर' पहाड़ कहलाता है, लिया और राजगृह पर हमला किया। उस समय यवन राजा 'डिमित' पटना या गया की ओर चढ़ाई कर रहा था, महाराजा खारवेल की वीर कथा सुनकर भाग निकला।

इस प्रकार यवनों को भारत से बाहर खदेड़ने का श्रेय भी महाराजा खारवेल को है। शिलालेख से यह भी प्रतीत होता है कि महाराजा खारवेल एक वर्ष दिग्विजय के लिये निकलते और एक वर्ष घर पर रहते हुए महल बनवाते, दान देते एवं अन्य प्रजाहित के कार्य करते थे।

महाराजा खारवेलने राज्य के ९ वें वर्ष कलिंग में महाविजय प्रासाद बनाया।

हस्तीगुफा के आसपास अन्य भी अनेक गुफाये हैं, कहा तो यहां तक जाता है कि यहां पर ७५२ गुफाये विद्यमान थीं जहां पर माधु-मुनि तपस्या करते थे, यद्यपि अब उतनी उपलब्ध नहीं तथापि हाथीगुफा की खोज करने के साथ अनन्तर गुफा, सर्प गुफा, व्याघ्र गुफा, शतधर गुफा आदि का पता लगा है। जैसे हस्तीगुफा में खारवेल का जीवन अङ्कित है वैसे मांची गुफा में श्री पार्श्वचरित्र पूर्ण अङ्कित है और गणेशगुफा पर भी पार्श्वनाथजी का कुछ चरित्र अङ्कित मिला है।

महाराजा खारवेल की दूसरी स्त्री सिंधुड़ा ने अपने पति की कीर्ति के लिये गिरिगुहा प्रासाद बनवाया जिसे अब रानीगौर कहते हैं, उसमें उसके पिता का नाम दिया है, तथा पतिको चक्रवर्ती कहा है जिसे अंग्रेजी में Emperor कहते हैं। डाक्टर विन्सेट स्मिथ ने भी इसे स्वीकार किया है।

महाराजा खारवेलने भी आचार्य श्रीसुस्थितसूरि की अध्यक्षता में कुमारगिरि पर जैन सभा एकत्रित की, दूर देशान्तर से जैन मुनि और सेठ आदि अधिक संख्या में सम्मिलित हुए इस। सम्मेलन में आकर्षण था, कुमारगिरि की यात्रा होना, अनेक मुनियों के दर्शन, तथा परस्पर विचार विमर्श का अवसर प्राप्त हुआ। इस सभा का मुख्य उद्देश्य तत्कालीन दुर्भिक्ष से लुप्त होनेवाले आगमों का उद्धार करना था। आचार्यश्री के भाषण के बाद महाराजा खारवेल ने जिनागम और जिनमन्दिरो के उद्धार की घोषणा की, महाराजा खारवेल जैनधर्म प्रचार की प्रबल भावनायें रखता था, परन्तु उस वीर का ३७ वर्ष की अवस्था में स्वर्णवास हो गया।

कुछ विद्वानोंने मंचपुरी के शिलालेख से यह अनुमान लगाया है कि उसने ६७ वर्ष की आयु तक अवश्य राज्य किया होगा ।

महाराजा खारवेल का कुछ परिचय हेमवंत स्थविरावली से भी मिला है, यह विक्रम की दूसरी शताब्दी के विख्यात आचार्यश्री स्कंदिलसूरि के शिष्य आचार्यश्री हेमवंतसूरिने संक्षेप में एक स्थविरावली लिखी थी, उसमें मगधका राजा नन्द और कलिग का राजा भिक्षुराजा लिखा है ।

श्रीयुत काशीप्रसादजी जायसवाल ने भी स्वीकृत किया है कि महाराजा खारवेल ने विजय के बाद साधु-सम्मेलन किया । खारवेल को महाविजयी, खेमराजा, भिक्षुराजा, धर्मराजा उपाधियां जैन संघकी ओर से मिली ।

इन धार्मिक कार्यों के अनिरिक्त महाराजा खारवेल ने प्रजा के हित के लिये भी अनेक महत्वपूर्ण कार्य किये । कलिङ्ग देश में पानी का बड़ा कष्ट था, उसके लिये प्रचुर धनव्यय कर के भी मगध से नहर लाई गई, और प्रजा का कष्ट निवारण किया ।

महाराजा खारवेल जैनधर्म का अनन्य भक्त था, परन्तु फिर भी उस का हृदय विशाल था, उसने किसी भी धर्मवाले को कोई कष्ट नहीं पहुंचाया । शिलालेख की १७ वीं पंक्ति में लिखा है कि महाराजा खारवेल सब मतों का समान रूप से सम्मान करता था । महाराजा का राजसूय यज्ञ करना और वैदिक रीत्यनुसार राज्यभिषेक कराना उदारता के ज्वलन्त प्रमाण हैं । उन्होंने अपने राज्य में पौर और जानपद (आजकल की तरह म्युनिसिपैलेटी और डिस्ट्रिक्ट बोर्ड) कायम किये हुए थे । प्रजा के कष्ट निवारणार्थ कुये, तालाब, बाग, बगीचे और अनेक औषधालय और पथिकाश्रम बनवाये । संक्षेप में हम निर्विवाद यह कह सकते हैं कि महाराजा खारवेल के साम्राज्य में धार्मिक स्वतन्त्रता के कारण किसी को कष्ट नहीं था । सुख, वैभव और सम्पत्ति भरपूर थी, शान्ति और आनन्द का साम्राज्य था ।

संक्षेप जन्म

सम्यग्दर्शनशुद्धं यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति ।
दुःखनिमित्तमपीदं, तेन सुलब्धं भवति जन्म ॥

जो सम्यग्दर्शन से शरीर शुद्ध ऐसा ज्ञान अने विरतिने भेजने छे,
ते दुःखना कारणभूत ऐसा पक्ष जन्मने संक्षेप अनावे छे.

ॐ भास्वति वाचक

આ ગ મો નું

પ
ર્યા
લો
ચ
ન

✽

: લેખક :

પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

એમ. એ.

◆

આ દુનિયાને લગતી તમામ હકીકતોનું સાચું અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન અપભ્રાંશથી મુક્ત નથી. વૈજ્ઞાનિકો પણ હજી એવું જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રયત્નશીલ બનેલા છે. તેમણે પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન અતિશય અલ્પ છે. ૧ વર્ણી તે સાચું જ છે એમ તો તેઓ પણ બેધડકપણે કહેવા તૈયાર નથી. ૨ આવી પરિસ્થિતિમાં ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ ક્યારથી થયો-ક્યારથી મનુષ્યે ધર્મ સ્વીકાર્યો એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો અશક્ય નહિ, તો દુઃશક્ય તો છે જ.

આજે દુનિયામાં બેટલા ધર્મો-સંપ્રદાયો-પંથો-મઝહબો પ્રવર્તે છે એ પ્રાયેકના અનુયાયીઓ પોતાના પ્રાચીન, પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રામાણિક ગ્રંથો તરીકે એકદેક ગ્રંથને તો ઉલ્લેખ કરે જ છે. આપણે જૈન ધર્માત્મ-ખીઓ પણ એમ જ કહીએ છીએ. ગણુધ-રોએ, દેવાધિદેવ તીર્થ કરના અન્ય શિષ્યોએ, પ્રત્યેક યુદ્ધોએ, શુભકેવલીઓએ અને દશ-પૂર્વધરોએ રચેલાં શાસ્ત્રોને આપણે આપણા ધર્મના સતંત્ર તરીકે ગણીએ છીએ. એ

શાસ્ત્રોને આપણે 'આગમ' કહીએ છીએ. એ આગમો આપણા અદ્ભુત ખગતનો છે. એના અખંડ અને વિશિષ્ટ અભ્યાસ માટે જોઈએ તેવી પ્રણાલિકાઓ અમલમાં

૧-૨ મહેરજાન સર શાહ સુલેમાને સીમલામાં "Unrealities in science" એ વિષય ઉપર જે આપણે આપ્યું હતું તેનો જે હિતારો "The Times of India" ના તા. ૩૦-૬-૩૮ના અંક (અસ્થાનિક આરનિ)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાંથી નીચે સુબળની પંક્તિ આના સમર્થનાથો હું રજૂ કરું છું:

"All scientific theories must in their very nature be mere speculations. When one remembers that the Sun might have existed for eight million years, the earth for two thousand million years, life on this earth for three hundred million years and man himself for three hundred thousand years, the short period of a few thousand years during which human knowledge has grown is an infinitesimal fraction of time for knowing anything about the Reality of Nature."

મુકાબેલી જણાતી નથી. કેટલાક તો એ માટે શું કરવું જોઈએ તેથી પણ અજ્ઞાત જોવાય છે. આગમોના અવલોકન માટે એનો વિવિધ દૃષ્ટિપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેમ કરનારને સુગમતા થાય તે માટે સૌથી પ્રથમ તો પ્રત્યેક આગમનું સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણ (critical edition) થવું ધટે. આની રૂપરેખા હું અત્ર આલેખી આ લેખનું કલેવર વધારવા ઇચ્છતો નથી. એથી એના વિગતોને જૈન-ધર્મ પ્રકાશ સુવર્ણ મહોત્સવ વિશેષાંકમાં “પ્રગતિનો પથ” એ નામનો મારો જ લેખ જાહેરમાં છે તેનો પ્રસ્તુત ભાગ જોવા ભલામણ કરું છું.

જમને આગમોતું યથેષ્ટ અવલોકન કરવાની અભિલાષા હોય તેમણે નીચેની હકીકતો તરફ ધ્યાન આપવું ધટે :—

(૧) આગમની વ્યાખ્યા અને તેનું મૂળ, (૨) આગમોની સંખ્યા, (૩) આગમોનું પ્રાચીન વર્ગીકરણ, (૪) અંગ, છેદસૂત્ર, મૂલસૂત્ર ઇત્યાદિ જ વિભાગોની ઉત્પત્તિ અને ઉપત્તિ, (૫) આગમોનો અન્ય આગમોમાં નિર્દેશ, (૬) આગમોમાં ચર્ચાત્રણ વિષયો (૭) આગમોના પ્રણયનકાળથી માંડીને તે તેના આજે ઉપલબ્ધ થતા સ્વરૂપ સુધીનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ, (૮) આગમો માટે વિદ્યમાન તાત્પર્યીય હરતર્જિમ્પન પ્રતિઓતું નિરીક્ષણ અને (૯) આગમોને લગતા વિવરણાત્મક સાહિત્યનો પરામર્શ.

આ કંઈ સંપૂર્ણ યાદી નથી તેમજ વળી એમાં ગણાયેલાં હકીકતો એકબીજાથી સર્વાંશ મિનન પણ નથી. આ તો કેવળ માર્ગદર્શન છે. અહીં સૂચવેલી તમામ હકીકતોને અનુલક્ષીને એક પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં અને એક અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર કરવાના મનોરથો તો હું આજે કેટલાંયે વર્ષોથી સેવું છું. હાલમાં એ સંગ્રહમાં ગુજરાતી ભાષામાં એક પુસ્તક મેં તૈયાર કર્યું છે અને તે જાપાવવા માટે દ્રવ્યનો યથેષ્ટ પ્રયત્ન થાય ત્યાં સુધી એમાં ન ગહેતાં મેં એ જાપાવવાનું સાહસ પણ ખેડ્યું છે, આશા છે કે અનંત-કલ્યાણી જન સંઘ એની યોગ્ય કદર કર્યા વિના નહિ રહે.

પ્રસ્તુતમાં આ લેખમાં હું જે ત્રણ આગમોનો જ નિર્દેશ કરીશ, કેમકે ઉપર સૂચવ્યા મુજબ આ વિષય તો એક પુસ્તક જેટલી જગ્યા રોકે તેમ છે.

આગમોની સંખ્યા

આગમની વ્યાખ્યા વિચારતાં આગમોની સંખ્યાની ઇયત્તા જો કે નક્કી થાય છે ખરી, પરંતુ તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ તો એને લગતા અન્યાન્ય ઉલ્લેખો ઉપર મુખ્યતઃ આધાર રાખે છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે મૂળભૂત આગમના પ્રણયન સમયે એની સંખ્યા પ્રત્યેક ગણધરને જ શીને યારની હતી. એ યાર આગમોને આપણે ‘હાદશાંગી’ યાને ‘અણ્ણિપિટક’ તરીકે ઓળખીએ છીએ. એ ગણધરોના સમસમયાં અને એક જ ગુરૂના શિષ્યરૂપ મુનિવરોને હાથે રચાયેલાં શાસ્ત્રોની સંખ્યા ગણવાય. પરંતુ તેનો નામોદ્લેખ થવો મુશ્કેલ છે. આ નિકટ પરિસ્થિતિને યાજી ઉપર રાખતાં આપણે પંદરમા સૈકામાં આગમોની સંખ્યા ૪૫ની ગણવાયેલી જોઈએ છીએ. અને એથી પણ આગળ વધતાં એની સંખ્યા

૮૪ની ગણવાતા અનુભવીએ છીએ. આ તે શ્વેતાંબરીની દૃષ્ટિએ વાત થઈ અને તે પણ મુખ્યતઃ સૂત્રિપૂજકોની; કેમકે સ્થાનકવાસીઓ અને તેરાપંથીઓ તે ૩૨ સૂત્રો આગમે ગણાવે છે. દિગંબરોમાં આગમેની કોઈ વિશિષ્ટ સંખ્યા ગણાવાએલી હોય એમ જણાતું નથી.

આગમેની નામાવલી

સાહિત્યના અભ્યાસીથી એ વાત અજાણી નથી કે ખાસ કરીને પ્રાચીન કૃતિઓમાં તે તે કૃતિનાં નામ ભાગ્યે જ જોવાય છે. એના પ્રાથમિક નામકરણ માટે વિવરણકાર કે અવતરણકાર પ્રાયઃ કારણભૂત છે, કેમકે જે કૃતિનું વિવરણ કરવું હોય તેનો નામ-નિર્દેશ વિવરણકારને કર્યા વિના શક્ય નથી. અને એવી રીતે જે કૃતિમાંથી અવતરણ રજૂ કરવું હોય તેના અવતરણકારને પણ અમુક અંશે તેમ કર્યા વિના બીજો માર્ગ નથી. આ તે પ્રાથમિક કથન સમજવાનું છે, કેમકે કોઈક કારણસર કૃતિઓની નામાવલી રજૂ કરવી હોય તે ત્યારે પણ તેમ કરવા ઇચ્છનાર નામનિર્દેશ કરે એ સ્વાભાવિક છે. આપણા આગમેને હિંદુશાસ્ત્રોને વિચારીશું તો જણાશે કે આ સમગ્ર કારણોનો નામનિર્દેશમાં હિરસે છે. હાદશાંત્રીમાંથી સમવાય સિવાયના કોઈ પણ અંગમાં તેના કર્તાએ તે અંગનો નામો-લેખ કરેલો જોવાતો નથી. સમવાયમાં એ જ અંગનું નામ છે, પરંતુ એ અંગ રચું છું એવી રીતે નહિ. એ તે બાર અંગોનાં નામ ગણાવતી વેળા સૂચવાયેલ છે. ગ્રો. વિન્ટર્નિસનું કહેવું એ છે કે આગમે પુસ્તકાર્થ કરાયા તે સમયે આ ઉલ્લેખ ત્યાં કરાયેલો છે. એ વિવાહસ્પદ બંધકિતને હાલ તુરત જતી કરી આપણે એ નોંધી લઈએ કે બાર અંગોનાં પ્રાકૃત નામો નંદીસુત (સ. ૪૫) અને અણુઓગદાર (સ. ૪૨)માં અને એનાં સંસ્કૃત નામો સૌથી પ્રથમ વાયકવર્ચ શ્રી ઉમાસ્વાતિ કૃત તત્ત્વાર્થોદ્ધિગમ-શાસ્ત્ર (અ. ૧, સુ. ૨૦)ના ભાષ્યના ૯૦ માં પૃષ્ઠમાં જોવાય છે. દિગંબરીય સાહિત્ય પૈકી શ્રી કુંદકુંદ આચાર્યની કૃતિ તરીકે એળખાવાતી સુદલત્તિમાં બાર અંગોનાં નામ, દિદિવાયના પાંચ વિભાગો, ૧૪ પૂર્વનાં નામો અને અન્ય વિભાગોનાં નામ ઉપલબ્ધ થાય છે.

આપણે આગળ વધીએ તે પૂર્વે સમવાયાદિમાં નિર્દેશાયેલાં બાર અંગોનાં નામો નોંધી લઈએ:—

(૧) આચાર, (૨) સૂચગડ, (૩) ઠાણુ, (૪) સમવાય, (૫) વિવાહપ-ણુત્તિ, (૬) નાયાધમ્મકહો, (૭) ઉવાસગદસા, (૮) અંતગડસા, (૯) અણુતરોવવાધિદસા, (૧૦) પણહાવાગરણુ, (૧૧) વિવાગસુય અને (૧૨) દિદિવાય.

આ પૈકી કેટલાંકનાં નામાંતર છે, જેમકે સૂચગડનાં સૂતગડ અને સૂતકડ, વિવાહપણુત્તિનું ભગવર્ધ પ્રત્યાદિ.

આ તે અંગપ્રવિષ્ટરૂપ ગણાતી હાદશાંત્રીની વાત થઈ. અનંગપ્રવિષ્ટરૂપ આગમેનો

કે અનંગપ્રવિષ્ટ કહો કે અંગ બાહ્ય કહો તે એક જ છે. અંગબાહ્ય કૃત અનેક જાતનું છે

વિચાર કરતાં, એના જે કાલિકૃષ્ટ અને ઉત્કાલિકૃષ્ટ એવા એ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે તેની નામાવલી નંદીસુત (સ. ૪૪) અણુઓગદાર (સ. ૪૨) અને પકિંખયસુત પૂરી પડે છે. એમાં નિર્દેશોલ કેટલાયે ગ્રંથો આજે નામશેષ બન્યા છે.

વવહારસુતના દશમા ઉદ્દેશકના અંતિમ ભાગમાં તેમજ ઠાણુ (સ. ૩૯૯)ની શ્રી અભયદેવસૂરિકૃત ટીકામાં ક્યુ આગમ કેટલા દીક્ષા-પર્યાય પછી બણાય તેનો જે ઉલ્લેખ છે તેમાં કેટલાક આગમોનાં નામ નમ્બરે પડે છે. વળી ઠાણુના ત્રીજા અને દશમા સ્થાનમાં, આવરસય નિબળુત્તિના પ્રારંભમાં અને આવરસયચુણ્ણિના ૩૪૧મા પત્રમાં તેમજ ખીજા કેટલાક ગ્રંથોમાં આગમોનાં છૂટાછવાયાં નામો જોવાય છે.

અભ્યાસની દિશા—કયા કયા આગમો ક્યારે ક્યારે હતા અને તેનું શું સ્વરૂપ હતું અને છે એ સંબંધમાં યથેષ્ટ પ્રકારનો અભાવ જોવાય છે. કારણકે આજે તો આગમોનો અભ્યાસ જેવો જોઇએ તેવો ભાગ્યે જ થતો જોવાય છે. કેટલાક તો કેવળ આગમોના વિવરણાત્મક સાહિત્યનો અને તે પણ અર્થના અનુસંધાન પૂરતો જ અભ્યાસ કરે છે, અને મૂળના અભ્યાસથી પ્રાયઃ અલ્પિત રહે છે. કેટલાક કેવળ મૂળનો અભ્યાસ કરે છે અને એનું નિબળુત્તિ, ચુણ્ણિ અને ટીકારૂપ વિવરણાત્મક સાહિત્ય કે જે એના ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાડી શકે તેમ છે તેનાથી વચિત રહે છે. આ અને માર્ગમાં સુધારણાને અવકાશ છે એમ મને લાગે છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ વાત તો નિર્વિવાદ જણાય છે કે આપણા વર્તમાન આગમોની એટલે કે શ્રી મહાવીરસ્વામીના તીર્થની રચના પૂર્વે વેદ અને એના અંગરૂપ ગ્રંથો વિદ્યમાન હતા તો આપણે એ વૈદિક સાહિત્યનો તેમજ આપણા આગમોના સમકાલીન ઐક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. ખાસ કરીને એના મૌલિક ગ્રંથોનો ગ્રંથો આલોચ્ય કરવો જોઇએ જેથી આ ભારતભૂમિ ઉપર અસાધારણ પ્રકાશ પાડનારી વૈદિક, ઐક અને જૈન એ ત્રણે વિચાર જ્યોતિના યથેષ્ટ દર્શન થઇ શકે અને તેનો સંપૂર્ણ લાભ લઇ શકાય.

આગમોનું મહત્ત્વ—આપણા આગમો એ હુ પૂર્વે કહી ગયો તેમ આપણો અદ્ભુત ખજાનો છે. એમાં અર્થઅત્કાર ઉપરાંત શબ્દઅત્કાર પણ રહેલો છે. દ્રવ્યાનુ-યોગાદિ ચાર અનુયોગોને સ્પર્શતી એની સૂત્રરચના સૌ કોઇને મુગ્ધ બનાવે તેવી છે. એ આગમોની ભાષા અને ખાસ કરીને આચારની અને તેમાં પણ એના પ્રથમ અધ્યયનની ભાષા વિશેષતઃ આકર્ષક અને પ્રભાવક જણાય છે. આપણા આગમો એ કેવળ ધાર્મિક

એમ કહી તત્ત્વાર્થોધિગમશાસ્ત્ર (અ. ૧ સૂ. ૨૦)ના ભાષ્ય (પૃ. ૬૦)માં સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વન્દન, પ્રતિક્રમણ, કાયવ્યુત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યાય, દશા, કલ્પ, વ્યવહાર, નિરીથ અને ક્ષપિભાષિતનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે.

૪ જે, દિવસની અને રાત્રિની પ્રથમ અને અંતિમ એ જે જ પૌરૂષીમાં બણાય તે 'કલિક' અને જે કાલવેળા છોડીને બણાય તે 'ઉત્કાલિક' ગણાય છે.

૫ "આહૃત આગમોનું અવલોકન" એ હાલમાં છપાતી કૃતિમાં પ્રત્યેક આગમના સ્વરૂપની મોંઝાસ કરતી વેળા આ સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ નિર્દેશ કર્યો છે.

માહિતીથી અંપૂર કુનિઓ છે એમ નહિ, કિન્તુ એમાં પ્રસંગવશાત્ વ્યાવહારિક જ્ઞાન પણ અગ્રજ રીતે પીંસેલું છે. એક એક આગમનું યથેષ્ટ નિરીક્ષણ કરી આ વ્યવહારિક જ્ઞાનને લગતી હકીકતો તારવી કદાચ તેમ છે અને તેમ થતાં તે ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર પણ અતેરો પ્રકાશ પાડશે, તેમાં પણ વળી એ આગમોની નિઙ્ગુત્તિઓ, ચુલ્લિઓ અને પ્રાચીન ટીકાઓનો સર્વાંગી અભ્યાસ કરાશે તો એ વિવરણાત્મક સાહિત્ય, વર્તાઓ વગેરેને પણ અખૂટ અંકારરૂપ હોવાથી તે સમયના લોકજીવન ઉપર પણ દિવ્ય પ્રકાશ બરડર પાડશે.

આ પ્રમાણે અનેકવિધ વિશિષ્ટતાવાળા આપણા આગમોના પર્યાલોચન પરત્વે, આ વિશેષાંકની મર્યાદાને ખ્યાલમાં રાખી મેં જે કંઈ નિર્દેષ કર્યો છે તેને ધ્યાનમાં રાખી, આગમના અખંડ અભ્યાસી બનવા ખાસ કરીને આપણા મુનિવરોને વિનવતો અને વિશેષાંકની યોગ્યતા સંકળ બનો એમ ઇચ્છતો હું વિરમું છું.

સાંકળીથેરી, ગામતીપુરા, સુરત, તા ૨૦-૭-૩૮

અંબલી

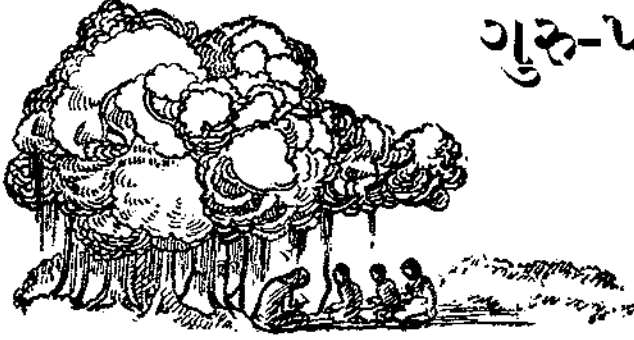
મહાવીર અલૌકિક પુરૂષ હતા, એમના જ જીવો ખીજો કોઈ પુરૂષ થયો નથી. વિચારની એમની પ્રબળતા વિશે, તપશ્ચર્યા વિશે, સાંકુ જીવનમાં એમના દુઃખસહન વિશે. એમના પુરૂષાર્થ વિશે અને માનવજાતિથી દૂર રહેવાની એમની વૃત્તિ વિશે આગમ કહી દીધું છે; વળી માણસને સંસારના બંધનમાં બાંધનાર કર્મ ઉપર એમણે પોતાનો ખાસ મિહાન રચ્યો છે એ પણ કહ્યું છે. એકંદરે અત્યાર સુધી આપણને એ, તપસ્વીના આદર્શ રૂપે જ દેખાયા છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તો એ ઉપરાંત એમનામાં ખીજું ઘણું વધારે હતું. એ મહાન વિચારક હતા, વિચારકોમાં એ અગ્રેસર દર્શનકાર હતા. એમના સમયની સૌ વિદ્યાઓમાં એ પારંગત હતા, પોતાની તપશ્ચર્યાના બધે એ વિદ્યાઓને એમણે રચનાત્મક સ્વરૂપ આપી પૂર્ણ બનાવી હતી અને પ્રબળ સિદ્ધાન્તવચનની અંદર ગોઠવી કાઢી હતી.

શ્રી. લોચમાન

(જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ)

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામી પછીના એક હજાર વર્ષની

ગુરુ-પ રં પ રા

: લેખક :

મુનિરાજ

શ્રી ન્યાયવિજયજી

આમુખ : અગિયાર ગણધરો

તેણે કાલેણે તેણે સમયેણે-તે કાળે અને તે સમયે-પ્રભુ મહાવીરસ્વામીનું નિર્વાણ થયું તે જ રાત્રે અવન્તપત અંડપ્રયોતન આસાન થયું, અને પાલક કુમાર તેની માદીએ આવ્યો. ખીન્ને દિવસે પ્રાન-કાળે પ્રભુ મહાવીરના પ્રથમ ગણધર અને મુખ્ય શિષ્ય શ્રી ગૌતમ-કાલભૂતિ-ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું.

ગૌતમસ્વામીનું જન્મસ્થાન મગધ દેશમાં શુમ્બર (ગોમ્બર, આજે જેને કુંડવપુર કહે છે તે) ગામ હતું. તેમના પિતૃનું નામ વસુભૂતિ અને માતાનું નામ પૃથ્વીદેવી હતું. તે ત્રણ ભાઈ હતા: ઇંદ્રભૂતિ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ. તેમનું ગોત્ર ગૌતમ હતું. એ ત્રણે ભાઈ ચારે વંદના પારગામી અને ત્રણે વિદ્યાના જાણુદાર હતા, અને પાંચસો બ્રાહ્મણ શિષ્યોના ગુરુ હતા. તેમને ત્રણેને એક એક સંશય હતો. ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ એ સંશયનું સમાધાન કર્યું એટલે એમણે તેમની પાસે પોતાના બધા શિષ્યો સાથે દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી તેમના સાથે સાથે જ ખીજા આઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ પણ દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી : મારહાજ ગોત્રના આર્યવિત્તે પાંચસો શિષ્યો સાથે; અગ્નિવેશ્યા-યન ગોત્રના આર્ય સુધર્મા સ્વામીએ પાંચસો શિષ્યો સાથે; વસિષ્ઠગોત્રના આર્ય મંડિત-પુત્રે ત્રણસો શિષ્યો સાથે; કાશ્યપગોત્રના આર્ય મૌર્યપુત્રે ત્રણસો શિષ્યો સાથે; ગૌતમગોત્રના આર્ય અકંપિતે ત્રણસો શિષ્યો સાથે; હારિદ્રાચણ ગોત્રના આર્ય અચલબ્રાતાએ ત્રણસો શિષ્યો સાથે અને કૌડિન્ય ગોત્રના સ્થવિર આર્ય એકજીને તથા સ્થવિર પ્રભાસે ત્રણસો ત્રણસો શિષ્યો સાથે, પોતપોતાના સરાયો ટળવાથી દીક્ષા લીધી.

આ અગિયાર ગણધરમાંના નવ ગણધરો તે મહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ, રાજગૃહી નગરીમાં એક માસનું અનશન કરી, મોક્ષે ગયા હતા એટલે ગૌતમસ્વામી અને સુધર્માસ્વામી એ બે જ આકી રહ્યા હતા. આ બેમાં પણ ગૌતમસ્વામી, પ્રભુમહાવીરના નિર્વાણ પછી ખીન્ને જ દિવસે કેવળજ્ઞાની થયા એટલે શ્રી સંવદના નાયક સુધર્માસ્વામી જ ગણધર, અને અધ્યાય ગણધરોના શિષ્યો તેમની આજ્ઞામાં વર્તવા લાગ્યા. આ રીતે પ્રભુ

મહાવીરના મુખ્ય પટ્ટપર સુધર્માસ્વામી થયા. આથી મેં પણ તેમને જ પ્રથમ પટ્ટધર માની આ લેખમાં તેમનો પટ્ટપરપરા વર્ણવ્યા છે.

ગાતમસ્વામી પચાસ વર્ષ શુદ્ધસ્થપર્યાયમાં, ત્રાસ વર્ષ સાધુપદમાં-ગણધરપદમાં રહી પ્રભુ મહાવીરની સેવામાં અને આર વર્ષ કેવળા પર્યાયમાં પાળી વીર નિ. સં. ૧૨માં ૯૨ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી નિર્વાણ પામ્યા. સાધુઓમાં તેણે યુગપ્રગાન પદાવલી, વચક પદાવલી અને સ્થવિરાવલી વગેરે મળે છે તે જ્ઞાનો આહી ઉલ્લેખ નથા કયો. માત્ર સુરપટ્ટાવલીના આધારે વીરનિર્વાણ પછીના એક હજાર વર્ષમાંના પટ્ટપરપરામન આચાર્યોનું વર્ણન આપ્યું છે. આ સાથે જ એક હજાર વર્ષમાં થયેલ કેટલાક રાજ્યોની સંવત્સાર ટૂંકી માદ આહી આપું છું:

રાજ્ય	રાજ્યકાળ	વીરનિ. સં.	રાજ્ય	રાજ્યકાળ	વીરનિ. સં.
પાલક	૬૦	૬૦ સુધી	મર્દામિત્ર	૧૩	૪૧૬ સુધી
નવનંદ	૧૫૦	૨૧૫ "	શક	૪	૪૧૦ "
મૌર્યરાજ્ય	૨૦૮	૩૨૩ "	વક્રમ રાજ્ય	૬૦	૫૩૦ "
પુષ્યમિત્ર	૩૦	૩૫૩ "	ધર્માદિત્ય	૪૦	૫૭૦ "
અલમિત્ર	૧૦	૪૨૩ "	ભાદલ	૧૧	૫૮૧ "
મનુમિત્ર			નામદલ	૨૮	૫૯૫ "
વલ્લભાહન	૪૦	૪૫૩ "	નાહડ	૧૦	૬૦૫ "

આ પ્રમાણે વીર નિ. સં. ૬૦૫ સુધી ૧૧ રાજ્યોની વંશાવલીની ક્રમશઃ યદી મળે છે. વીર નિ. સં. ૬૦૫ પછી શક સંવત ૨૨ થાય છે, જેનો અનુક્રમ મળતો નથી.

હવે પ્રસ્તુત લેખમાં સુધર્માસ્વામીથી શરૂ થતી સુરપટ્ટપરપરા આપી છે તે નામે મુખ્ય છે.

૧ સુધર્માસ્વામી

મગધદેશમાં કોદલાક સન્નિવેશ નામક ગામમાં, અગિયે વસ્થાપન ગોત્રમાં શિલ્લ-વિપ્ર નામક આત્મચુને ત્યાં તેમનો જન્મ થયે હતો. તેમની માતાનું નામ ભદ્રિકા હતું. તેમનું લગ્ન વક્ત્રસગોત્રની એક કન્યા સાથે થયું હતું. તેમને એક પુત્રી પણ હતી. તેઓ ચારવેના પછી અને પાંચસો આઠાણુ પુત્રાના ચુરુ હતા. તેમને 'જે જેવો હોય તે તેના થાય' એ વિષયમાં મદિહ હતો. જ મહાવીરે તેનું નિરાકરણ કરવાથી પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે તેમણે ૫૦ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધી હતી. ૨૦ વય સુધી પ્રભુની સેવા કરી તેઓ ૧૨ વયે લગી ગણનાયક પદે રહ્યા. પછી કેવળજાન ક્રમવાચ થતાં ૮ વર્ષે લગી સર્વજ્ઞ અવસ્થા ભોગવી કુલ ૧૦૮ વર્ષનું આયુષ્ય પાળી વીર નિ. સં. ૨૦ માં તેઓ વૈભારગિરિ ઉપર નિર્વાણ પામ્યા.

આજે જે એકાદશાંગી^૧ વિદ્યમાન છે તેના સ્થવિતા સુધર્માસ્વામી છે. તેમજ આજે

૧ એકાદશાંગીનાં નામ : ૧ આચારાંગ, ૨ સૂત્રચંદ્રાંગ, ૩ ઠાણુક, ૪ સમવાચાંગ, ૫ ભગવત, ૬ જ્ઞાતધર્મકથા, ૭ ક્રિયાશક દશાંગ, ૮ અંતકૃત્તદશાંગ, ૯ અનુત્તરોપપાતક, ૧૦ રક્ષાવાકરણ અને ૧૧ વિપાકસૂત્ર.

જનસંઘમાં જે સાધુસમૂહાય છે તેના આશ્રિત પણ તેઓ જ છે. બ. મહાવીરના ૧૧ ગણધરોમાં આ પાંચમા દત્તા.

૨ જબ્બુરવામી

રાજગૃહીનગરીમાં ઋષભદત્ત આદ્યાણને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમની માતાનું નામ ધારિણી હતું. માતાએ સ્વપ્નમાં જબ્બુરું વૃક્ષ જોયું હતું તેથી તેમનું નામ જબ્બુરુમાર પાડવામાં આવ્યું. તેણે સુધર્માસ્વામીના ઉપદેશથી અતુર્પ-બ્રહ્મચર્ય-વ્રત અંગીકાર કર્યું હતું. આ પછી ઘરે આવ્યા પછી માતાપિતાએ આમ્રહ કરી તેમનું ૮ શ્રીમંત કન્યાઓ સાથે રૂબ રૂબ કરાવ્યું. પણ જબ્બુરુમારે દહતાથી પોતાનું વ્રત પાળ્યું અને એ આડે કન્યાઓને ઉપદેશ આપી પોતાની સાથે દીક્ષા લેવા માટે તૈયાર કરી. આ વખતે પ્રભવ નગરો ચોર ચોરી કરવા આવ્યો હતો તેને પણ એ ઉપદેશની અસર થઈ. એટલે તે પણ પોતાના ટાલક સાથેની સાથે દીક્ષા લેવા તૈયાર થયો. બીજા બાણુ એ આઠ કન્યાનાં માનવાર અને જબ્બુરુમારનાં મામપ પણ સંસાર ત્યાગવા તૈયાર થયા. આ પ્રમાણે ૮ કન્યાઓ, ૧૮ મન્યાપ, પ્રભવ વગેરે ૫૦૦ ચોર અને જબ્બુરુમાર પોતે એમ ૫૨૭ જણાએ સુધર્માસ્વામી પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી જબ્બુરુમારની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી. તેઓએ વીન વપ હસ્તરથ અવસ્થામાં રહી શુરની સેવા કરી. ૪૮ વર્ષે સુધી તેઓ યુગપ્રધાનપદ ઉપર રહ્યા. છેવટે વીર નિઃસં ૬૪માં ૮૦ વર્ષની વયે તેઓ નિર્વાણુ પામ્યા. તેમન નિર્વાણુનો સંવત સૂતવતી મઠ્યા આ પ્રમાણે મળે છે.

વારસવરસેહિ ગોયમો સિદ્ધો વીરાણો વીસહિ સુહમ્માં ।

ચડસટ્ટીપ જંબૂ વુચ્છિન્ન તત્થ દસઠાણા ॥

આ ગાથામાં જબ્બુરુવામીના નિર્વાણુ પછી જે દસ ચીજોનો વિસ્ફોટ થયો માનવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે આલેખી:—

મણપરમોહિ પુલાપ આહારગ સગડવસમે કાપે ।

સંજમતિય^૩ કેવલ મિત્ઠજ્ઞાણા ય જંબૂમ્મિ વુચ્છિન્ના ॥

આ રીતે આ પાંચમા આચાર્ય નિર્વાણુ પામનાર છેલ્લામાં છેલ્લા મદાપુરુષ તે જબ્બુરુવામી થયા. તેમના પછી કોઈ મોક્ષે ગયું નથી.

૩ પ્રભવસ્વામી

વિધ્યાચળ પર્વતની તળેટીમાં આવેલ જયપુર નગરમાં પ્રત્યાયન જાતના રાજા વ્યસેવને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમને વિનયપર નામનો નાનો ભાઈ હતો. રાજાએ વિનયપરને યેજ્ય નાણી રાજગૃહી તેને આપી, આથી પ્રભવને દુઃખ લાગ્યું અને તે દેશ છોડી ચાલ નીકળ્યો. ભાવીના બળે તે ભીરૂની પટ્ટીમાં જઈ ટાલક ચોરનો સરદાર બન્યો અને ચોરીના ધંધાથી પોતાનો નર્મહ કરવા લગ્યો. એક વાર પોતાના બધાથ

૨ ઉ. શ્રી ધર્મસંપ્રજ્ઞ મહારાજ કૃત 'તપાચર્યપદ્ધતિ' માં લખ્યું છે કે 'ચતુશ્વત્વારિશદ્વર્ષાણિ યુગપ્રધાનપર્યાયિ ચેતિ' ।

૩ ત્રણે સંઘમ-ચારિત્રન એક સથે જણીએ તો જ દસ વરતુઓ થાય છે, નહીં તો બાર થાય છે.

સાથીઓ સાથે તે રાજગૃહીમાં જન્મસ્વામીના ઘરમાં જ ચોરી કરવા ગયો. તે વખતે જબ્બુમાર પોતાની સ્ત્રીઓને ઉપદેશ આપતા હતા. આ ઉપદેશની અસર પ્રભવ અને તેના ચોર-સાથીઓને ઉપર પણ થઈ. પરિણામે તે બંધાએ પોતાને અધમ ધર્મી ઘાડીને જન્મસ્વામી સાથે સુધર્માસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. ૪ દીક્ષા વખતે તેમની વય ૩૦ વર્ષની હતી. તેમણે ૪૪ વર્ષ ગુરૂસેવા કરી અને ૧૨ વર્ષ યુગપ્રધાનપદ ભોગવ્યું.

પોતાની પાઠને યોગ્ય પુરૂષની તપાસ કરતાં તેમને કોઈ પણ યોગ્ય પુરૂષ નહીં મળી આવતાં તેમણે જ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂક્યો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે—શશ્યભવભટ્ટ જે તે વખતે આજના ગુરૂ પાસે યત્ન કરાવી રહ્યો છે તે પોતાની પાઠને યોગ્ય છે. આથી પોતાના બે શિષ્યોને તેની પાસે મોકલી ‘અહો કષ્ટમહો કષ્ટં તત્ત્વં ન જ્ઞાયતે પરમ્’ કહેવ-રાવી તેને ઉપદેશ્યો—કે હિ સાથી ધંત્ર જ લાભ નહીં થાય. આથી શશ્યભવે પોતાના આજના ગુરૂ પાસે જઈ, તલવાર કાઢી પૂછ્યું, ‘મહારાજ, આમાં સત્ય શું છે તે કહો!’ બીજા મર્ચા ગુરૂએ તરત જણાવ્યું ‘આ યજ્ઞસ્તંભ નીચે શાંતિપ્રથવી પ્રતિમા છે. અને તેના પ્રભાવથી યજ્ઞનો મહિમા ફેલાયો છે. પછી એ જિગ્મૂર્તિ અટાર કાઢી, તેના દર્શનથી પ્રતિભોધ પામી શશ્યભવ ભટ્ટે ભવસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી.

શશ્યભવ ભટ્ટને યોગ્ય જાણી પ્રભવસ્વામીએ શાન્તનુપુરા તેમના હાથમાં સોંપી. અને અનુક્રમે વીર નિ. સં. ૭૫માં ૮૫ વર્ષની વયે તેઓ સ્વર્ગે ગયા.

૪ શશ્યભવસ્વામી-સૂરિ

તેમનાં માતા-પિતાનું નામ નથી મળતું. તેઓ જાતે યજ્ઞવેદી આજ્ઞણ હતા. તેમનું જોત્ર વક્ત્રસ હતું એક વખત તેઓ રાજગૃહીમાં યજ્ઞ કરાવતા હતા ત્યારે પ્રભવસ્વામીએ તેમને પ્રતિબોધ પમડી દીક્ષા આપી. ત્યારે તેમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે તેમની પત્ની સગર્ભા હતી. ઘોડા સમયે તેણે એક પુત્રને જન્મ અપ્યે. આ પુત્રે પણ આસ્વાવસ્થમાં જ પિતા પાસે દીક્ષા લીધી તેનું નામ મનક મુનિ રાખવામાં આવ્યું. દીક્ષા પછી વયે

૪ જન્મસ્વામી અને પ્રભવસ્વામી વચ્ચે પરજ જણાએ એકા સાથે દીક્ષા લીધી હતી તેના સ્મારકરૂપે મહુગમાં પરજ સ્તૂપ બન્યા હતા. ‘વીર સૌમાગ્ય’ ગ્રંથના ૧૪ માં સર્ગમાં તેનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે :

જંબૂપ્રભવમુલ્યાનાં મુનીનામિહ સ પ્રભુઃ ।

સસપ્તવિંશતિ પંચશતીં સ્તૂપાન્ પ્રણેમિવાન્ ॥ ૨૬૦ ॥

૫ સીરવંશાવલીમાં લખ્યું છે કે ‘વીર નિ. સં. ૭૫ માં પાર્શ્વપ્રભુની પદપરંપરામાં શયેલા રત્નપ્રભસૂરિએ ઓસવા (ઓસવા) નગરમાં ચામુંડા દેવાને પ્રતિભોધી ઘણા જીવેને અભય-દાન દીધું અને તેનું નામ સાચિચલા (સચ્ચાર્દક) પાડ્યું પુનઃ એ જ નગરીના રાજા ઉદયદેવ પરમારને પ્રતિભોધી તેની સાથે ૧૬૬૦૦૦ ગોત્રીઓને જૈનધર્મમાં સ્થિર કર્યા, અને ત્યાં પાર્શ્વપ્રભુની પ્રતિમા સ્થાપી. આ વખતથી ઉપદેશ જ્ઞાતિ અને ઉપદેશગચ્છ સ્થપાયાં, જે અત્યારે ઓસવાલક્ષ્મિના નામથી ઓળખાય છે. આ રીતે ઓસવાલ સમાજના આદ્ય ઉત્પાદક શ્રી રત્નપ્રભસૂરિ છે.

આવી જ રીતે બિન્નગાલમાંથી જે જૈનો થયા તે શ્રીમાલ અને પદાવતીનગરીમાંથી જે જૈનો થયા તે પેરવાલ કહેવાયા.

ગુરુએ અણ્યું કે તેનું આયુષ્ય અલ્પ છે ત્યારે ગુરુએ પોતાના શિષ્યનું જીવન ઉચ્ચવર્ણ કરવા માટે તેને સાધુધનમાં સ્થિર કરવાના આશયથી દશવૈકાલિક સૂત્ર બનાવ્યું. આ ગ્રંથના અધ્યયનથી છ મહત્ત્વ ટૂંકા ગાળામાં આત્મકલ્યાણ સારી મનક મુક્તિ સ્વર્ગે ગયા.

આ દશવૈકાલિક સૂત્ર આજે પણ વિદ્યમાન છે. અને ત્યાર મૂળ સૂત્રોમાં તે પ્રથમ ગણાય છે. તેમાં સાધુઓનાં આચારનું વર્ણન છે. આ સૂત્રનું મહત્ત્વ બતાવતી નીચેની ગાથાઓ ધર્મસાગર કૃષ્ણવ્યાસે 'તપગચ્છપદાલી'માં આપી છે:

કૃતં વિકાલવેલાયાં દશાધ્યયનગમિતમ્ ।
 દશવૈકાલિકમિતિ મામ્ના શાસ્ત્રં વધૂષ તત્ ॥ ૧ ॥
 અતઃ પરં મચિષ્યંતિ પ્રાણિનો હ્યલ્પમેધસઃ ।
 કૃતાર્થાસ્તે મનકવત્ ભવંતુ ત્વત્પ્રસાદતઃ ॥ ૨ ॥
 શ્રુતાંભોજસ્ય કિંજલકં દશવૈકાલિકં હ્યદઃ ।
 આચમ્યાચમ્ય મોદન્તામનગારમધુદનાઃ ॥ ૩ ॥
 इति संघोपस्थापन श्रीशर्य्यभद्रसूत्रभिः ।
 दशवैकालिको ग्रंथो न संघत्र महात्मभिः ॥ ४ ॥ परिशिष्टपर्व ।

શર્યભવસૂત્રિ ૨૮ વર્ષે ગૃહસ્થાસનાં, ૧૫ વર્ષે ગુરુસેવાનાં અને ૨૩ વર્ષે યુગ-પ્રધાનપદે રહી કુલ ૬૨ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી વીર નિઃસં ૯૮માં સ્વર્ગે ગયા.

૫ યશોભદ્રસ્વામી-સૂત્રિ

આમનો વિશેષ પાંચ વર્ષે મળતો તેઓ તુંગીપ્રાચન ગોવત્તા હતા તેમણે ૨૨ વર્ષની ભર યુવાન વયે શર્યભવસૂત્રિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. દીક્ષા પછી ૧૪ વર્ષ ગુરુ સેવામાં અને ૫૦ વર્ષ યુ પ્રધાનપદે રહી ૮૬ વર્ષની વયે વીર નિઃસં ૧૪૮માં તેઓ સ્વર્ગે ગયા.

વિશેષતા—અત્યાર સુધી આચાર્યની પાટે કેટલું આચાર્ય આવતા. પણ યશો-ભદ્રસૂત્રિની પાટે એ આચાર્યોનાં નામ મળે છે. આનું કારણ એ છે કે યશોભદ્રસૂત્રિના પ્રથમ પટ્ટવરનું આયુષ્ય અલ્પ હોવાથી બીજા આચાર્ય ભદ્રપાહુસ્વામી તેમની પાટે ગણાયા. આ રીતે છઠ્ઠી પાટે એ આચાર્યોનાં નામ મળે છે. કોઇ કોઇ સ્થળે અને નામે ભિન્ન ગણીને સંખ્યાનાં વધારો કરેલો મળે છે.

૬ સંભૂતિચિન્મયસૂત્રિ અને ભદ્રપાહુસ્વામી-સૂત્રિ

સંભૂતિચિન્મયસૂત્રિનો વધુ પરિચય નથી મળતો. તેમણે ૪૨ મે વર્ષે દીક્ષા લીધી હતી, ૪૦ વર્ષે ગુરુસેવા કરી હતી અને ૮ વય યુગ પ્રધાનપદે રહ્યા હતા. આ રીતે ૯૦ વર્ષની વયે વીર નિઃસં ૧૫૬માં તેઓ સ્વર્ગે ગયા. આ આચાર્ય મહારાજ શ્રી રથૂત્રી-ભદ્રજના ગુરુ તરિકે ઘણી ખ્યાલિ પામ્યા છે.

૬ ત્યાર મૂળ સૂત્રોનાં નામ : ૧ દશવૈકાલિક ૨ ઉત્તરાધ્યયન, ૩ આધનિયુક્તિ, ૪ આવશ્યક. ચથાર્થ સાધુવૃત્તિનું જ્ઞાન કરાવનારાં આ સૂત્રો સાધુઓને પ્રથમ બાણાનાય છે તેથી મૂળસૂત્ર કહેવાય છે.

ભદ્રબાહુસ્વામીનો જન્મ દક્ષિણમાં પ્રતિષ્ઠાનપુર નગરમાં, આઠાણુ જાતિમાં, પ્રાચીન જોતમાં થયો હતો. કહેવાય છે કે તેમને વરાહમિહીર નામનો ભાઈ હતો. યશોભદ્રસૂનિત્ય ઉપદેશથી અને બાઈઓએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી. અને બાઈ ગુરુસેવામાં સ્ત્રી શાસ્ત્રાભ્યાસમાં નિયુજ્ઞ થયા હતા, પરંતુ વરાહમિહીરનો સ્વભાવ ક્રોધી હોવાથી ગુરુએ તેને આચાર્યપદને અયોગ્ય જાણી ભદ્રબાહુને આચાર્યપદ આપ્યું. આથી વરાહમિહીરને ક્રોધ વિશેષ વધ્યો, પણ તે કંઈ ન કરી શક્યો. ગુરુના સ્વર્ગગમન પછી ભદ્રબાહુ પાસે તેને આચાર્યપદ માંગ્યું, પણ તેમણે પોતાના સ્વગૃહ ગુરુની કૃત્ઞ પ્રમાણે તે માટે દંકાર કર્યો. આથી વરાહમિહીરે ગુરુસામાં આવી સાધુવેશનો ત્યાગ કરી રાજ્યાશ્રય કીર્તિ ત્યાં ગયા પછી પણ તેણે જેણ પ્રસંગે ભદ્રબાહુનો વિરોધ કર્યો. પણ કંઈ સફળતા ન મળી પ્રણામ મેળવવાના લોભમાં તેણે ત્યાં સુધી ગય હાંકી કે 'સિંહલગ્નના સ્વામીએ મારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને મને અધર્મડલનું નેરીક્ષણ કરાવ્યું ત્યેથી હું જ્યોતિષ-નિર્માત જાણુ વ-માં મૌથી શ્રેષ્ઠ છું.' પણ આ ગપ વધુ વખત ન ચાલી છેવટે તે અપમાનિત થઈ મરણ પામી વ્યંતર અન્યો અને શ્રીસંધને ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. છેવટે ભદ્રબાહુસ્વામીએ તે ઉપદ્રવના નિવારણ માટે ઉવસગ્ગહરસ્તોત્ર અનાવ્યું જે અત્યારે પણ મદ્રાપ્રામાર્કિક ગણાય છે.

ભદ્રબાહુસ્વામીએ જૈનશાસન અને જૈનસંહિત્ય ઉપર બહુ ઉપકર કર્યો છે. તેઓએ આ પ્રમણે દશ નિર્ધુકનઓ રચી છે : ૧ આચાર્યક નિર્ધુકન, ૨ પચ્ચખખાણુ નિર્ધુકન, ૩ જોધનિર્ધુકન, ૪ નિર્ધનિર્ધુકન, ૫ ઉત્તરાધ્યન નિર્ધુકન, ૬ આચાર્યંગ નિર્ધુકન, ૭ સુચમડાંગનિર્ધુકન, ૮ કવવેકાકક નિર્ધુકન ૯ વ્ય હર નિર્ધુકન અને ૧૦ દશ કંથ નિર્ધુકન.

આ ઉપરાંત છ છેલ સૂત્રો પણ તેમણે રચ્યાં છે : ૧ નિશીય, ૨ બદલકથ, ૩ પંચકથ, ૪ વ્યવહાર, ૫ દક્ષશ્ત્રુરકથ અને ૬ માર્ગનિશીય. દશાશ્ત્રુનસ્કંધમાંથી કલ્પસૂત્રનું ઉદ્ધરણ પણ તેમણે જ નિર્ધુક છે, જે સૂત્ર પર્યુગણા પવના છેલ્લા પાંચ ક્રિસો િ સંધ સમક્ષ વચાય છે. આ રીતે તેઓ જૈનશાસનના મદાન ઉપકારી છે. તેમને માટેની નીચેની એ સ્તુતિએ મનનીય છે :

ઉવસગ્ગહરં શુક્તં કાઉણં જેણ સંઘકલ્લાણં ।

કરુણાપરેણ વિહિયં સ ભદ્રવાહુ ગુરુ જર્યહ્ ॥

(વિજયપ્રશસ્તિ ટીકા, પૃ૦ ૧૧૮ ની સંબંધગાથા)

યત્કીર્તિંગમં પ્રસૂતાં ત્રિલોક્યામાલોક્ય કિં ષણ્મુખતાં દધાનઃ ।

જગદ્ભ્રમીભિર્જનનોં દિદ્દશ્ચુર્ગાનુતોઽખ્યાસ્ત મચ્ચુરપૃષ્ઠમ્ ॥

(હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, પૃ૦ ૧૫૧)

૭ ઈતિહાસવેત્તા મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજી માને છે કે આ ઘટના બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી સાથે સંબંધ થાય છે.

૮ આ સ્તોત્રનું મહત્ત્વ બતાવતાં હીરસૌભગ્યકાર (સર્ગ ૪, શ્લો. ૨૬ માં) લખે છે કે :

ઉષ્ણલ્લવો મંત્રમયોપસર્ગહરસ્તવેનાવધિ યેન સંઘાત્ ।

જનુષ્મતો જાંગુલિકેન જાગ્રદ્ગરસ્ય વેગઃ કિલ જાંગુલિભિઃ ॥૨૧॥

સંઘ ઉપર મહાન ઉપકારની શ્રી ભદ્રાહુસ્વામી ૭૫ વર્ષની ઉંમરે વીર નિ. સં. ૧૭૦ માં કુમારગિરિ પર્વત ઉપર સ્વર્ગે ગયા. તેમણે ૪૫ વર્ષની વયે દીક્ષા લઈ, ૧૭ વર્ષ સુધી ગુરુસેવા કરી ૧૪ વર્ષ યુગપ્રધાનપદ ભોગવ્યું હતું. તેમના વખતમાં ત્રિનશાસનનું મહત્ત્વ વધારનારે એક પ્રસંગ બન્યો હતો તે આ પ્રમાણે છે :

પોતાના શુક્રમાઇ શ્રી સર્વોત્કૃષ્ટસૂરિના શિષ્ય સ્વૃલીમદ્રથ તેમની પાસે પૂર્વજાનનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હતા. પણ ભદ્રાહુસ્વામી ને વખતે નેપાલમાં ધ્યાનમાં રહેતા હોવાથી તેમને વાચના આપવાનો અનકાશ ન હતો. શ્રીસંઘને આ વાતની જાણ થતાં તેણે બે ગીતાર્થો દ્વારા તેમને કહેવરાવ્યું કે 'આપ સાધુઓને વાચના આપો.' પ્રથમ તો ભદ્રાહુસ્વામીએ ના પાડી. આથી ફરી શ્રીસંઘે તેમને પૂછવ્યું કે 'ત્રીસંઘની આજ્ઞા ન માને તેને શું પ્રાયશ્ચિત આવે?' સૂત્રી સંઘની મહત્તા સમજતા હતા એટલે તેઓ તરત જ સમજી ગયા અને અમુક અમુક સમયે પાંચસો સાધુઓને વાચના આપવાનું સ્વીકાર્યું. શ્રીસંઘનું મહત્ત્વ છે તે આ પ્રસંગ ઉપરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે તેઓ શ્રુતકેવલી અને સપૂર્ણ ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાતા હતા.

દિગંબર માન્યતાનો જવાબ—ભદ્રાહુસ્વામી માટે દિગંબર ગ્રંથોમાં તેમના વખતે શ્વેતાંબર દિગંબરના ભેદ પડ્યા; મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી વગેરે વાતો મળે છે. પરંતુ વીર નિ. સં. ૧૭૦ માં ચંદ્રગુપ્ત રાજા હતો જ નહીં. વળી ભદ્રાહુસ્વામી પોતાના સ્વર્ગગમન વખતે દક્ષિણમાં ગયા જ નથી. આ રહ્યાં એ સંબંધી દિગંબર વિદ્વાનોનાં મતો :

૧. અવલુખેત્તોક્તના ચંદ્રગિરિ પર્વતમાંના એક શિલાલેખમાં ભદ્રાહુ અને ચંદ્રગુપ્તનો ઉલ્લેખ છે. આ લેખ શક સં. ૫૭૨ આસપાસનો હોવાનું અનુમાન છે. આ ઉપરથી એટલો નિર્ણય થાય છે કે વિક્રમની આઠમી સદીના પ્રારંભમાં દિગંબરમાં એ માન્યતા હતી કે મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે ભદ્રાહુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. પણ એ લેખમાં ભદ્રાહુને ન તો શ્રુતકેવલી લખ્યા છે કે ન તો ચંદ્રગુપ્તને મૌર્ય લખ્યો છે.

૨. હરિષેણકૃત 'અદ્વૈત્યા કોશ'માં મળે છે કે કલ્કયિનીના રાજા ચંદ્રગુપ્તે ભદ્રાહુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પાટકપુત્રના મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા નહોતી લીધી, કિન્તુ કલ્કયિનીના ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધી હતી. અર્થાત્ આ ચંદ્રગુપ્ત પણ ગુદા અને ભદ્રાહુ પણ ગુદા. વળી આ ગ્રંથ શકે સં. ૮૫૩ નો ખતેલો છે એટલે પ્રાચીન પણ ન ગણાય.

૩. પાર્શ્વનાથ વસતીમાં શક સં. ૫૨૨ ની આસપાસનો એક શિલાલેખ મળે છે, તેમાં સાદું લખ્યું છે કે—'શ્રુતકેવલી ભદ્રાહુસ્વામીની પરંપરામાં થયેલ નિમિત્તવેતા ભદ્રાહુએ દુકાલ સંબંધી ભવિષ્યવાણી કરી.' અર્થાત્ આ નિમિત્તવેતા ભદ્રાહુ ગુદા અને શ્રુતકેવલી ભદ્રાહુ ગુદા સમજવા.

૪. મહારક રત્નનદીકૃત 'ભદ્રાહુ ચરિત્ર' ને ૧૨ માં સંક્રાન્તિ પ્રારંભનું છે, તેમાં ત્રી ચંદ્રગુપ્તને અવન્તિ દેશને છત્તનાર અને કલ્કયિનીના રાજા તરીકે સંબોધ્યો છે. અર્થાત્ તેણે દીક્ષા લીધી હતી તે રાજા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત ન હતો.

૫. ભદ્રારક શુભચંદ્રજી તે પ્રથમ મંદર ભદ્રાબાહુને જ સંબોધે છે. અર્થાત્ શ્રુતકેવલી ભદ્રાબાહુ સાથે મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તને કશો સંબંધ નથી.

૬. સરસ્વતી ગચ્છની નંદીપટ્ટાવલીનો જન્મનાથી પ્રારંભ થાય છે તે ખીજા ભદ્રાબાહુ છે અને તેમના શિષ્ય ગુપ્તિગુપ્ત છે. ડો. ફ્લીટનું માનવું છે આ ખીજા ભદ્રાબાહુએ દક્ષિણની યાત્રા કરી હતી, અને ચંદ્રગુપ્ત એ એમના શિષ્ય ગુપ્તિગુપ્તનું જ ખીજું નામ છે. અર્થાત્ આ ખીજા ભદ્રાબાહુ વિક્રમના ખીજા સૈન્યના થયા છે.

દિગંબર ત્રયેની જેમ શ્વેનાંબર ત્રયોનાં શ્રુતકેવલી ભદ્રાબાહુ સ્વામી પાસે મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તને દીક્ષા લીધાનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. એક તો એ બંને સમકલીન નથી, વળી જેમ ચાણક્ય મંત્રીના અતિમ અવશનનો ઉલ્લેખ મળે છે તેમ જો મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધી હોત તો તેનો ઉલ્લેખ પણ જરૂર મળત. આનો મહાપતાપી સમ્રાટ દીક્ષા લે અને તેના ઉલ્લેખ સુધાં ન મળે એ વાત સંબંધિત નથી લાગતી.

આ માટે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ “વીર નિર્વાણુ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના” તથા “દિગંબર શાસ્ત્ર કેસે બને” શીર્ષક નિબંધો જોવા. એ પણ અહીં તેનો જ ઉપયોગ કર્યો છે.

૭ સ્થૂલભદ્રજી

મગધ દેશના પાટલીપુત્ર (હાલનું પટણા) નગરમાં, બ્રાહ્મણ જાતિમાં જાતમ જોતવાળા શકડાળ મંત્રીને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમની માતાનું નામ લક્ષ્મી દેવી હતું. તેમના પિતા કુલ્લ પરંપરા મત મંત્રી પદે રત અને એ બધા જૈનધર્મી હતા. પ્રથમ નંદના વખતથી તેમના કુટુંબમાં મંત્રીપદ આસ્થુ આવતુ હતું શકડાળ નવમા નંદના મંત્રી હતા. સ્થૂલભદ્રજીને સિરિયક (શ્રીમક) નામે ભાઈ અને જમ્બા, જમ્બહિન્ના ભૂયા, ભૂયહિન્ના, સેણા, વેણા અને રેના નામની સાત બહેનો હતી.

યુવાવસ્થામાં સ્થૂલભદ્ર કોશા નામક વેશ્યના અનુરાગમાં પડ્યા હતા. તેમના પિતા મંત્રી શકડાળ વરશ્ચિનામક બ્રહ્મણના પડવંતના ભોગ બની રાજકોપથી બચવા પોતાના પુત્રના હથે જ ભરરાજસભામાં મરણ પામ્યા હતા. તેમના મરણ પછી વરશ્ચિનું કાવતું ફૂટી ગયુ અને સિરિયકના કહેવાથી રાજ્યએ સ્થૂલભદ્રને મંત્રીપદ માટે નિમંત્રણ મોકલ્યું. બારે વર્ષે કોશાનુ ધર છોડી સ્થૂલભદ્ર રાજસભામાં ગયા, અને મંત્રીપદના સ્વીકારનો જવાબ વિચાર કરીને આપવાનું કહ્યું. ઉદાનમાં વિચાર કરતાં કરતાં તેમને સાધુપણું લેવુ ચોચ્ય જણાયુ અને ત્યાં જ વેશ્યપરિવર્તન કરી રાજસભામાં જઈ ‘ધર્મલાભ’ પૂર્વક બોધ્યા:

હસ્તે મુદ્રા મુલ્કે મુદ્રા મુદ્રા સ્યાત્ પાદયોર્ઘ્નયોઃ ।

તત્પશ્ચાત્ ગૃહે મુદ્રા વ્યાપારં પંચમુદ્રિકમ્ ॥ ૧ ॥

પછી સંભૂતિવિજયસૂરિ પાસે જમ્બસવિધિ દીક્ષા લીધી અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. આ અરસામાં ભયંકર બાર દુઝળી પડી તેથી શ્રુતજ્ઞાન ઘટવા લાગ્યુ હતું. સ્થૂલભદ્રજીએ અન્તિમ શ્રુતકેવળી ભદ્રાબાહુ સ્વામી પાસે જમ્બ પૂર્વનો અભ્યાસ કર્યો. એક વખત તેમની સાત બહેનો તેમને વંદના કરવા આવી. તે વખતે તેમણે પોતાનુ જ્ઞાન બતાવવા સિંહનું

૩૫ કહ્યું. આ તાતની ભદ્રાહરસ્વામીને ખગર પડતાં તેમણે સ્થૂલભદ્રણને વધુ વિદ્યા માટે અયોગ્ય બાણી પૂર્વતું જ્ઞાન આગળ આપવાની ના પાડી, પણ શ્રીસંઘના આગ્રહથી છેલ્લાં બાકી રહેલાં સાડાત્રણ પૂર્વ મૂળમાત્ર શિખવ્યાં. આ રીતે સ્થૂલભદ્રણ ૧૦૧૧ પૂર્વ અર્થ સહિત અને ૩૧૧ પૂર્વ મૂળ શિખ્યા. તેઓ અતિમ યૌદ્ધ પૂર્વધર થાય, તેમણે ક્રેશા વેશ્યાને પ્રતિબોધી શ્રાવિકા ખનાવી હતી. તેમને માટે કહ્યું છે કે:—

કેવલી ચરમો જંબુસ્વામ્યથ પ્રભવઃ પ્રમુઃ ।

શર્યંભવો યશોભદ્રઃ સંભૂતિવિજયસ્તથા ।

મદ્રવાહુઃ સ્થૂલિભદ્રઃ શ્રુતકેવલિનો હિ ષદ્ ।

જંબુસ્વામી છેલ્લા કેવળી થયા અને સ્થૂલિભદ્ર સુધીના છ આચાર્યો શ્રુતકેવળી થયા. સ્થૂલિભદ્રણના સમયમાં એક મહાન્ રાજ્યક્રાન્તિ થઇ : નંદ વંશનો વિનાશ થયો અને મહાપંડિત ચાણક્ય મંત્રીશ્વરે મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ અરસામાં જ જૈન-સંઘમાં 'અવ્યક્ત' નામનો ત્રાગ્ને નિહવદ્ થયો.

આર્ય મહાગિરિસૂરિ અને આર્ય સુહરિતસૂરિ

આર્ય મહાગિરિનો વધુ પરિચય નથી મળતો. તેઓ એલાપત્ય ગોત્રના હતા. તેમણે ૩૦ વર્ષની વયે સ્થૂલિભદ્રણ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. ૪૦ વર્ષ ગુરુસેવામાં અને ૩૦ વર્ષ યુગ પ્રધાનપદે રહી બરાબર ૧૦૦ વર્ષની વયે વીર નિં સં ૨૪૫ માં સ્વર્ગવાસી થયા. તેઓ મુખ્ય પદધર અને મન્થનાયક હોવા છતાં પોતે જિનકલ્પની તુલના કરતા હોવાથી મન્થની વ્યવસ્થા અને સંભાળ તેમના નાના ગુરુભાઈ આર્ય સુહરિતસૂરિ કરતા હતા. આ કારણે જ એક પાટે એ આચાર્યો થયા. તેઓ પરમ ત્યાગી અને એકાન્તપ્રિય હોવાથી મન્થની સારસંભાળતું કામ આર્ય સુહરિતસૂરિને માથે હતું.

આર્ય મહાગિરિના સમયમાં નીચે પ્રમાણે યોગ્યા અને પાંચમા નિહવો થયા :

વીર નિં સં ૨૨૦ માં આર્ય મહાગિરિના શિષ્ય કૌડિન્યના શિષ્ય અન્ધમિત્રે 'સામુદ્ધેદિકે' મત (શૂન્યવાદ) સ્થાપ્યો એટલે તે યોગ્યો નિહવ ગણાયો. અને વીર નિં સં ૨૨૮ માં તેમના શિષ્ય ધનસુપ્તના શિષ્ય ગંજદેવે 'ક્રિક્કિય' મત સ્થાપ્યો એટલે તે પાંચમો નિહવ ગણાયો. આ બંને નિહવોના મતો લાંબો સમય ચાલ્યા નહીં. તેમના મતનું અસ્તિત્વ લોપાઇ ગયું અને પછીના કેટલાક નિહવોના મત બીજામાં ભળી ગયા.

આર્ય સુહરિતસૂરિનો પણ વિશેષ પરિચય નથી મળતો. 'પરિશિષ્ટ પર્વ' માં લખ્યું

૯ વીર નિં સં ૬૦૯ સુધીમાં છ નિહવો થયા. નિહવ એટલે સત્યને ગોપવતું. જ. મહાવીરના અવિસાહત સંઘમાં નિહવોએ સિદ્ધાંતભેદ અને ક્રિયાભેદથી નવા મતો કાઢ્યા છે. પ્રથમના બે નિહવો જમાવી અને તિષ્યશુષ્ટ જ. મહાવીરના નિર્વાણ પૂર્વે અતુલકે ૧૪ અને ૧૬ વર્ષે થયા છે. તેથી તેમનો વિશેષ પરિચય નથી આપ્યો. બાકીનાનો પણ વિષયાંતરના મથથી નથી આપ્યો. જિજ્ઞાસુઓએ એ વસ્તુ આવશ્યક નિર્ધુક્તિ તથા વિશેષાવશ્યક સાધ્યમાંથી જોવી.

છે કે આર્ય મહાગરિષ્ઠ તથા આર્ય સુહસ્તિષ્ઠ બન્ને આધ્યાવસ્થામાં સાધ્વીષ્ઠ દ્વારા પાક્ષિત-રક્ષિત થયા હતા, જુઓ :

તૌ હિ ચક્ષાર્ચયા વાલ્યાદપિ માત્રેવ પાલિતૌ ।

इत्यार्योपपदौ जातौ महागिरिसुहस्तिनौ ॥ पर्व १०, श्लो० ३७ ।

તેઓ માલવદેશની રાજધાની ઉજ્જયિનીમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે બદ્ધ શેઠણીના પુત્ર અવન્તિસુકુમારને પ્રતિબોધી દીક્ષા આપી હતી. અવન્તિસુકુમારે દીક્ષા લીધી તે જ દિવસે સ્મશાનમાં અનશન ક્યું અને એ જ રાતે શીયાળણીએ તેમને પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવ્યા. પાછળથી તેમની માતાએ પણ વહુઓ સાથે દીક્ષા લીધી. અવન્તિ-સુકુમાર મરણ પામી નલિનીશુક્ર વિમાનમાં દેવ થયા. કેટલાક વર્ષ પછી અવન્તિસુકુમારના પુત્રે પોતાના પિતાના સ્વર્ગવાસસ્થાને અવન્તિપાર્શ્વનાથનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું.

स्थाने स्ववपुस्त्रिदिवंगतस्य व्यधादवन्तिसुकुमालसूनुः ।

नाम्ना महाकाल इतीह पुण्यपानीयशालामिव सर्वशालाम्

(હીરસૌભાવ્યકાવ્ય, સર્ગ ૪, શ્લોક ૪૨.)

આ ઉપરાંત આર્ય સુહસ્તિષ્ઠએ સમ્રાટ્ અશોકના પૌત્ર અને ભાવી ભારતસમ્રાટ્ સંપ્રતિને યુવરાજ અવસ્થામાં જ પ્રતિબોધી જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. ભારતસમ્રાટ્ બન્યા પછી પણ સંપ્રતિએ જૈનધર્મનું શ્રદ્ધા પૂર્વક પાલન કરી ભારતમાં અને ભારત બહાર જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. સંપ્રતિનું ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય હતું અને જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા પછી તેને રોજ એક જિનમંદિર બંધાવવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. તેણે સયાલાખ જિનમંદિરો, છત્રીસ હજાર મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર, સવાકરોડ જિનબિંબ, પંચાણ્ડ હજાર ધાતુ પ્રતિમાઓ અને સાતસો દાનશાળાઓ કરાવી હતી. તેણે સૂરિજના ઉપદેશથી અનેક તીર્થોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો અને કેટલેક સ્થળે નવાં મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. સક્ષેપમાં તેણે નીચે પ્રમાણે સુક્ષ્મો કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે:

શકુનિવિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. મરદેશમાં ધાંવણી નગરમાં પદ્મસ્વામીનું, ખાવાગઢમાં સંભવનાથનું, હમીરગઢમાં પાર્શ્વનાથનું, ઇલોરગિરિમાં નેમિનાથનું, પૂર્વ દિશામાં રોહીશનગરમાં સુપાર્શ્વનાથનું, પશ્ચિમમાં દેવપત્તનમાં.....નું, ઇડરગઢમાં શાંતિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. તેણે સિદ્ધાચળ, સીવંતગિરિ (સમેતશિખર ?), ગિરનાર, શંખેશ્વર, નંદીય (નાંદીયા, જ્યાં જીવિતરવામીની મૂર્તિ છે.), આમણુવાડા આદિ સ્થાનોની સંધ સાથે યાત્રાઓ કરી હતી. ત્યાં સ્થયાત્રાઓ પણ કરી હતી. કમલમેર પર્વત ઉપર સંપ્રતિએ બંધાવેલું જિન-મંદિર વિદ્યમાન છે એમ “ ટાંડરાજસ્થાન”માં ઉલ્લેખ છે.

તે વખતે જૈનોની સંખ્યા કરોડોની હતી. નિરાધાર, ગરીબ, અનાથ અને નિર્દોષ પ્રાણીને કોઈ ન મારે તે માટે સંપ્રતિએ ફરમાન કાઢ્યાં હતાં. વળી તે વખતના સાધુ સમુદાયને એકત્રિત કરી જૈનધર્મના પ્રચાર માટે જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સાધુઓના વિહારની સગવડ કરી આપી હતી.

આર્ય સુહસ્તિજી વીર. નિ. સં. ૨૯૧માં સ્વર્ગવાસી થયા અને તે પછી બે જ વર્ષે વીર નિ. સં. ૨૯૩માં સંપ્રતિનો સ્વર્ગવાસ થયો. સુધર્માસ્વામીથી લગ્નને આર્યસુહસ્તિ સુધી નિર્ઝન્યગચ્છ કહેવાયો.

૬ સુસ્થિતસૂરિ અને સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ

આ બંને આચાર્યો એક જ ગુરુના શિષ્ય અને વ્યાદ્યાપલ્ય ગોત્રના છે. બંનેએ ઉદય-ગિરિ, ખંડગિરિની ગુફામાં કરોડવાર સૂરિમંત્રનો બાપ કર્યો હતો તેથી નિર્ઝન્યગચ્છનું ખીલું નામ કૌટિકગચ્છ પડ્યું. ૧૦આ ગચ્છનો પરિચય હીરસોભાગ્ય (સર્ગ ૪ શ્લોક ૪૪)માં આ પ્રમાણે છે :

પ્રીતિ સૃજંતિ પુરુષોત્તમાનાં દુઘામ્બુરાશેરિવ પદ્મવાસા ।

દ્વુદાજિનં વિન્નત આવિરાસીત તત્સૂરિયુગ્માદિહ કૌટિકાઘ્યઃ ॥

આ સૂરિમહારાજે જ્યાં બાપ કર્યો હતો તે સ્થાને મહામેધવાહન રાજ્ય ખારવેલે ૧૧ એક સ્થાન બનાવી ત્યાં શિક્ષાલેખ કોતરાવ્યો હતો.

સુસ્થિતસૂરિ વીર નિ. સં. ૩૭૨માં સ્વર્ગવાસી થયા. આ સમયે આર્ય અપુટાચાર્ય વિલમ્બાન હતા. ૧૨

૧૦ આર્ય મહાગિરિજીના ખીલ શિષ્યો બહુલ અને બલિસ્સહ થયા. તેમાં બલિસ્સહના શિષ્ય ઉભાસ્વાતિ વાચક થયા. તેમણે વત્તવાર્યાધિગમસૂત્ર, પ્રથમરતિ, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ પાંચસો પ્રકારણ રચ્યાં હતાં. તેમના શિષ્ય શ્યામાચાર્યજી થયા. તેમનું ખીલું નામ કાલિકાચાર્ય હતું અને તેમણે ઇંદ્રને નિગોદનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું હતું. તેમણે પન્નવણા સૂત્ર રચ્યું હતું. તેઓ વીરનિં ૨૦ ૩૭૬ માં સ્વર્ગે ગયા. તેમના શિષ્ય સાંડિલપ થયા, જેમણે જીતમર્યાદા રચ્યું હતું.

૧૧ મહામેધવાહન રાજ્ય ખારવેલ, મહારાજ્ય મેડાને વંશજ હતો. નંદરાજ ઋષભદેવની જે સુવર્ણ પ્રતિમા લઈ ગયા હતા તેને તે પુણ્યમિત્રના સમયમાં તેને હુસાળી કલિંગમાં પાછી લાવ્યો હતો અને તેની કુમારગિરિ પર્વત કપર આર્યસુસ્થિતસૂરિ પારે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેના વખતમાં ખારદુકાળી પડવાથી આગમજ્ઞાન નષ્ટ થતું જોઈ દુકાળી કૃતયા પછી તે વખતના પ્રસિદ્ધ આચાર્યો-આર્યસુસ્થિતસૂરિ, સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ, બલિસ્સહ, જોધિલિંગ, દેવાચાર્ય, ધર્મ-સેનાચાર્ય, નક્ષાત્રાચાર્ય, ઉભાસ્વાતિ, શ્યામાચાર્ય વગેરે કુલ પાંચસો સાધુઓ; આર્યો પોઈજી વગેરે સાતસો સાંઈઓ, કલિંગરાજ, કિશ્કુરાજ, સીવંદ, ચૂર્ણક, સેલદ વગેરે આવડો; કલિક મહારાજી પૂર્ણમિત્રા આદિ સાતસો શ્રાવિકાઓ : એમ ચતુર્વિધ સંઘે ભેગા મળી પૂર્વધરોએ આગમજ્ઞાન સંગ્રહ્યું. આ રીતે આ રાજ્ય દ્વાદશાંગીનો સંરક્ષક બન્યો.

ખારવેલ વીર નિં ૨૦ ૩૩૦ માં સ્વર્ગે ગયા પછી તેનો પુત્ર વક્રરાય પણ જનધર્મી થયો. તે વીર નિં ૨૦ ૩૬૨ માં સ્વર્ગે ગયા. તેનો પુત્ર વિદુરરાય પણ જનધર્મી હતો. “હિમવંત યેલાવલી”ના શ્લોકે પ્રમાણે તે વીર નિં ૨૦ ૩૭૨ માં સ્વર્ગે ગયા. ખારવેલનો હાથીગુફાનો લેખ પ્રગટ થઈ ગયો છે.

૧૨ આર્ય અપુટાચાર્યના સમય માટે મતભેદ છે. ‘વીરવંસાવલી’ અને ‘તયાગચ્છપદા-

૧૦ ઇંદ્રદિનસૂરિ

આમનો વધુ પરિચય નથી મળતો. વીર. નિ. સં. ની પંચમી શતાબ્દીના આ મહા-પ્રતાપી જૈનાચાર્ય થયા. જેમના સમકાલીન બીજા કેટલાય પ્રસિદ્ધ આચાર્યો થયા છે : વીર નિ. સં. ૪૫૩માં ગર્દભિલ્લનો નાશ કરાવનાર કાલિકાચાર્ય, ઉ. ધર્મસાગરજીના મત પ્રમાણે આચાર્ય અપુટાચાર્ય; વીર નિ. સં. ૪૬૭માં આચાર્યમંજુ, વૃદ્ધવાદીસૂરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર, પાદલિપ્તસૂરિ વગેરે. ઇંદ્રદિનસૂરિજીના નાના ગુરુભાઈ પ્રિય-અથસૂરિ થયા. તેમણે અજમેર પાસેના હર્ષપુર નગરના બ્રાહ્મણોને પ્રતિબોધી યજ્ઞમાં અતો બકરાનો બલિ બંધ કરાવ્યો હતો અને જૈનશાસનની પ્રભાવના કરી હતી. તેઓ કાશ્યપ ગોત્રના હતા. વિશેષ માટે જુઓ 'કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા.' 'વીર વંશાવલીમાં' પણ સંક્ષિપ્ત પરિચય મળે છે.

કાલિકાચાર્ય સંબંધી ખુલાસો—આ નામના ચાર આચાર્યો થયા તે આ પ્રમાણે :

૧—ઇંદ્રપ્રતિબોધક, પ્રણાપનાસૂત્રના કર્તા અને જે સ્યામાચાર્યના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે કાલિકાચાર્ય વીર નિ. સં. ૩૨૦ થી ૩૩૫ સુધીમાં થયા.

૨—અવિનીતશિષ્યભાગી, આજીવિકો પાસે નિમિત્ત શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનાર, ગર્દભિલ્લ રાજનો નાશ કરાવનાર, ઇંદ્રના પ્રશ્નના ઉત્તરદાતા-ઇંદ્રને નિગોહનું સ્વરૂપ સમજાવનાર, પાંચમના અદ્ભુત યોધની સંવત્સરી પ્રવર્તાવનાર કાલિકાચાર્ય, જેમનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે તે. તેઓ અપુટાચાર્ય અને પાદલિપ્તસૂરિજીના સમકાલીન હતા. તેમણે પંચમમાં ભાવડાગચ્છ સ્થાપ્યો હતો. તેઓ વીર નિ. સં. ૪૫૩માં થયા.

૩—વિષ્ણુસૂરિજીના શિષ્ય કાલિકાચાર્ય.

૪—દેવદ્વિમણિ ક્ષમાશ્રમણના સમકાલીન. જૂતદિનસૂરિજીના શિષ્ય, માથુરી વાચનામાં સહાયક, આનંદપુરમાં સભાસમક્ષ-ચતુર્વિધસંઘ સમક્ષ યોધના દિવસે કલ્પસૂત્રનું વાચન શરૂ કરનાર આ કાલિકાચાર્ય વીર નિ. સં. ૬૮૦માં, વાચના ભેદથી ૬૯૩માં થયા.

(ઉત્તરાધ્યયન નિર્ણયિત; વિચારક્રેણિ, રત્નસંચય પ્રકરણ, કાલસમ્પતિકા, પટ્ટાવલી સમુચ્ચય પૃ. ૧૯૮ના આધારે.)

ઇંદ્રદિનસૂરિના સમકાલીન ઉપર લખેલ આચાર્યોનો ટૂંક પરિચય આ પ્રમાણે છે :

આચાર્યમંજુ—નંદીસૂત્રની ગુર્વાવલીના લખના પ્રમાણે તેઓ આચાર્ય સમુદ્રના શિષ્ય હતા. તેઓ વીર નિ. સં. ૪૬૭માં થયા. જિનપ્રભસૂરિ મથુરાકલ્પમાં તેમના માટે લખે

વલી 'માં તેમને આચાર્ય સુસ્થિતસૂરિજીના સમયમાં ખતાવ્યા છે. ઉપાધ્યાય ધર્મસાગરજી તેઓ વીર નિ. સં. ૪૫૩ માં થયાનું લખે છે. ' પ્રભાવક ચરિત્ર 'માં વીર નિ. સં. ૪૮૪ નો ઉલ્લેખ છે. તેઓ મહાપ્રભાવિક આચાર્ય હતા. ' પ્રભાવક ચરિત્ર 'માં તેમને પાદલિપ્તાચાર્યના વિદ્યાગુરુ તરિકે વર્ણવ્યા છે. ' નિશીથચૂલ્લિ 'માં તેમને વિદ્યાસિદ્ધ તરીકે વર્ણવ્યા છે. પાટલીપુત્રનો રાજ દાહડ જે જૈન સાધુઓને હેરાન કરતો હતો તેને તેમણે યોગ્ય શિક્ષા આપી જનધર્મો ખનાવ્યા હતા. (વિશેષ માટે ' પ્રભાવક ચરિત્ર ' જોવું)

છે કે—“ અહીં (મથુરામાં) શ્રુતસાગરના પારગામી આચાર્ય આર્યમંડુ ઋદ્ધિશાતાગારવમાં લુબ્ધ અને યક્ષપણું પામ્યા અને જીભ બહાર કાઢીને સાધુઓને અપ્રમાદી થવાનો ઉપદેશ આપ્યો.

(‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’માંનો મારો ‘મથુરાકથ’નો લેખ)

વૃદ્ધવાદીસૂરિ અને સિદ્ધસેન દિવાકર—આ બંને ગુરુ-શિષ્યનાં ચરિત્ર બહુ પ્રસિદ્ધ છે. વિશેષ પરિચય માટે ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’માંનો વૃદ્ધવાદીસૂરિ પ્રબંધ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, પ્રબંધચિંતામણિ વગેરે જોવાં. તેમનો ટૂંક પરિચય આ પ્રમાણે છે:

વૃદ્ધવાદીસૂરિ ગૃહસ્થદશામાં ગૌડદેશમાં કૌશલ ગામના રહેવાસી મુકુન્દ નામક બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્કન્દિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી હતી. ગુરુના સ્વર્ગવાસ પછી તેઓ આચાર્ય બન્યા અને તેમણે ઉગ્ગયિની તરફ વિહાર કર્યો. માગમાં દેવશ્રીનો પુત્ર ‘સિદ્ધસેન’ પાંડિત મળ્યો. વાદમાં તેને જીતી ‘કુમુદ્યંદ્ર’ નામનો પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. જૈનશાસ્ત્રોના પૂરા અભ્યાસ પછી વૃદ્ધવાદીસૂરિએ કુમુદ્યંદ્રને આચાર્ય પદ આપી પૂર્વતું સિદ્ધસેન નામ રાખ્યું. પાછળથી તેઓ સિદ્ધસેન દિવાકર તરિકે ખ્યાત થયા.

સિદ્ધસેન દિવાકરે રાજ્ય વિક્રમાદિત્યને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યો હતો. તથા રાજ્ય દેખાવને પણ પ્રતિબોધ્યો હતો. તેમણે કલ્યાણમંદિર સ્તંભ, સન્મતિ તર્ક નામનો મહાન દર્શન ગ્રંથ, બત્રીશ બત્રીશીઓ, ન્યાયાવતાર આદિ ગ્રંથો રચ્યા હતા. તેમણે ઉગ્ગયિનીમાં અવંતિ પાર્શ્વનાથને પ્રગટ કરી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરી હતી.

પાદલિપ્તસૂરિ—આમના સમય માટે બિન્ન બિન્ન મત છે. ઉ. ધર્મસાગરજીએ તપ-ગચ્છ પદ્માવલીમાં તેમને ઇન્દ્રદિનસૂરિ સાથે મૂક્યા છે, વીરવંશાવલી અને તપાગચ્છ પદ્માવલીમાં વજ્રસ્વામી સાથે મૂક્યા છે. તેમનો જન્મ કૌશલાપુર (અયોધ્યા)માં વિજયબ્રહ્મરાજના રાજ્યકાળમાં કુલ્લ શ્રેષ્ઠને લ્યાં થયો હતો. તેમની માતાનું નામ પ્રતિમા અને તેમનું નામ નાગેન્દ્ર હતું. તેમણે આર્ય નાગહસ્તી પાસે ૭ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધી હતી. ૧૦ વર્ષની વયે તેઓ આચાર્ય બન્યા, અને પાદલિપ્તસૂરિ તરિકે ઝોળખાવા લાગ્યા. તેઓ મહાનિદ્ધાસિદ્ધ હતા. આકાશગામિની વિદ્યાના બળે તેઓ રેજ શત્રુંજય, ગિરનાર સમેતશિખર, નંદીયામાંના જિતિસ્વામી તથા બામણુવાડા, એ પાંચ તીર્થની યાત્રા કર્યા પછી જ આહાર કરતા. તેમણે પાટલીપુત્રના રાજ્ય મુરુંડને પ્રતિબોધ્યો હતો, અને પ્રતિ-જ્ઞાન પુરના રાજ્ય સાતવાહનને પોતાના પાંડિત્યથી આકર્ષ્યો હતો. પાટલીપુત્રમાં જૈન શ્રમણોને થતો ઉપદ્રવ તેમણે નિવાર્યો હતો. તેમણે નિર્વાણકલિકા, પ્રશ્નપ્રકાશ, કાલજ્ઞાન, તરંગલોલા મહાકાવ્ય, ચંપુ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા હતા. તથા વીરપ્રભુની સ્તુતિરૂપ ‘ગાહાગુચ્છેષ્ણ’ સ્તોત્ર બનાવ્યું છે કે જેમાં સુવર્ણસિદ્ધિનો આશનાય હોવાનું મનાય છે. તેમને નાગાણુને નામક વિદ્યાસિદ્ધ શિષ્ય હતા. તેણે ગુરુકૃપાથી આકાશગામિની વિદ્યા મેળવી હતી. ક્રાંતિપુરથી પાર્શ્વપ્રભુની પ્રતિમા શેઠી નદીના તીરે લાવી તેની સમક્ષ રસતું સ્તબન કરવાથી એ પ્રતિમા સ્તબન પાર્શ્વનાથ તરીકે ખ્યાત થઈ. નાગાણુને પોતાના ગુરુનું નામ અમર

કરવા શત્રુજયની તળાટીમાં પાદલિપ્તપુર (વર્તમાન પાલીતાણા) વસાવ્યું જે અદ્યાવધિ વિદ્યમાન છે. પાદલિપ્તસૂરિ શત્રુજય ઉપર ૩૨ ઉપનાસનું અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા.

૧૧ આર્ય દિવસૂરિ

આમનો વિશેષ પરિચય નથી મળતો. તેઓ ગૌતમગોત્રના હતા. ધ્રુવોટકમાં વિચરી તેમણે ધણો ઉપકાર કર્યો હતો. તેઓ હમેશાં એક વખત જ આહાર લેતા. તેમને છયે વિગય (વિકૃતિ)નો સર્વથા ત્યાગ હતો. વીરવંશવલીકારના લખના પ્રમાણે તેમના સમયે ચંદેરીનગરીમાં સાધુના શબને અગ્નિદાહ દેવાની પ્રથા શરૂ થઈ. આ વાત પરંપરાના આધારે જણાવી છે. તેઓ વીરનિ. સં. ની પાંચમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા.

૧૨ આર્ય સિંહગિરિસૂરિ

ઇંદ્રદિવસૂરિની પાઠે આ આચાર્ય થયા. તેમનું ગોત્ર કોશીય હતું, તેમને જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન થયું હતું. તેમને મુખ્ય ચાર શિષ્યો હતા: ૧ ધનગિરિજી, ૨ વજ્રસ્વામી, ૩ આર્ય-સમિત સૂરિ અને ૪ આર્ય અરિહદિવસૂરિ. આ ચારે મહાવિદ્વાન અને પ્રાભાવિક હતા. આ આચાર્ય મહારાજનો વીર નિ. સં. ૫૪૭-૪૮માં સ્વર્ગવાસ થયો. તેમના સમયમાં વીર નિ. સં. ૫૪૪માં રોહિણી નામનો જીવો નિહનવ થયો. ધનગિરિજી વજ્રસ્વામીના સંસારી પિતા હતા એટલે તેમનો પરિચય વજ્રસ્વામીના પરિચયમાં આવશે.

આર્ય સમિતસૂરિ-તુંબવન ગામમાં ધનપાલને ત્યાં તેઓ જન્મ્યા હતા. તેમણે યુવાવસ્થામાં જ સિંહગિરિસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. આ પછી તેમના અનેની અને વજ્રસ્વામીના પિતા ધનગિરિએ પણ સિંહગિરિ સૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી; તેઓ ટુંક વખતમાં ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી આચાર્ય થયા હતા.

એક વખત વિહાર કરતા તેઓ આબીર દેશમાં ગયા. ત્યાં અચલપુરની પાસે કબા અને પૂર્ણા નામક બે નદીઓ હતી. તે બેની વચ્ચે એક સુંદર એટ હતો. ત્યાં ધણા તપસ્વીઓ અહમશાન મેળવવા મથતા હતા તેથી તેનું નામ અહમશાન પડ્યું હતું. ત્યાં એક સાથે પાંચસો તપસ્વીઓ વિવિધ પ્રકારનું તપ કરતા હતા. આમાંનો એક તપસ્વી પગે અમુક ઔષધિનો લેપ કરી જળથી છલોછલ ભરેલી નદી ઉપર પગે ચાલીને સામે કિનારે જતો હતો, અને પોતાને ચમત્કારિક મહાત્મા તરીકે ગણાવતો હતો જૈન શાસનમાં આવા ચમત્કારિક પુરુષો છે કે નહીં એ વાત ચર્ચાતી હતી, ત્યાં આર્ય સમિતસૂરિ ત્યાં આવી ચડ્યા. તેમણે અતુમાન કર્યું કે આમાં ધમના લેપ સિવાય બીજા કશો ચમત્કાર નથી. આથી તેમણે એક શ્રાવકને સૂચવી તપસીને જમવાનું આમંત્રણ કર્યું. જમડતા પહેલા શ્રાવકે ગરમ પાણીથી તપસીને પગ ધોવાનું કહ્યું. જમ્યા પછી તપસી નદી કિનારે આવ્યો પણ ડુબવાના ભયથી નદી ઉપર ચાતવાનો જીવ ન ચાલ્યો, છતાં અપયશના ભયથી તેણે ચાલવાનું સાહસ ખેડ્યું તો તે એકદમ ડુબવા લાગ્યો. આ વખતે સૂરિજીએ મંત્રિત વાસ્તુકેપ નાખી નદી પાસેથી માર્ગ મેળવી તપસીને બચાવ્યો. પછી તેમણે અહમશાન પાંચસો તપસ્વીઓને શુદ્ધ માર્ગને ઉપદેશ આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. અહમશાન પાંચસો સાધુઓની દીક્ષા પછી અહમશાનિકા શાખા નીકળી.

તે મહાક્રીપવાસ્તવ્યા इति जातास्तदन्वये ।

ब्रह्मक्षीपिकनामानः श्रमणा आगमोदिताः ॥ परिशिष्ट पर्व, स. १२, श्लो ९९

આર્થ સમિતસૂરિ વજ્રસ્વામીના સંસારી માતા થાય. ઉપરનો પ્રસંગ લગભગ વીરનિ. સં. ૫૬૦-૭૦ ની વચમાં બન્યો છે.

૧૩ વજ્રસ્વામી

આર્થ સિંહગિરિજીની માટે વજ્રસ્વામી થયા. પરિશિષ્ટ પર્વમાં તેમનું ચરિત્ર વિસ્તારથી આપ્યું છે. તેઓ વીરનિ. સં. ૪૯૬માં માળવામાં તુંબવન સન્નિવેશમાં, વૈશ્યજ્ઞતિમાં ગૌતમ ગોત્રમાં, ધનગિરિને ત્યાં જન્મ્યા હતા. તેમની માતાનું નામ સુનંદા હતું. વજ્રસ્વામી ગર્ભમાં હતા ત્યારે જ તેમના પિતા ધનગિરિએ દીક્ષા લીધી હતી. જન્મ સમયે પિતાની દીક્ષાના વિના સાંભળીને વજ્રસ્વામીને જાતિરમરણ જ્ઞાન થયું હતું, માત્ર ૭ મહિનાની ઉંમરે માતાએ તેમને ગુરુને અર્પણ કર્યા હતા. પછી તો પુત્ર મેળવવા માટે માતાએ વિવાહ પણ કર્યો હતો. (આ આખો વિવાહ પરિશિષ્ટ પર્વ, પ્રભાવક ચરિત્ર, કલ્પસૂત્ર સુખે ધિક્ષમાં છે.) છેવટે વીરનિ. સં. ૫૦૭-૮માં આઠ વર્ષની વયે પુત્ર સાધુ થયો અને માતાએ પણ દીક્ષા લીધી. ૪૪ વર્ષ ગુરુસેવા કરી અને ૩૬ વર્ષ યુગપ્રધાનપદે રહી ૮૮ વર્ષની વયે તેઓ સ્વયે ગયા. તેઓ દર્શનપૂર્વના જ્ઞાનના ધારક હતા. તેઓ છેલ્લા દશપૂર્વધારી થયા.

૧ મહાગિરિ: ૨ સુહસ્તિશ્ચ ૩ સૂરિ: શ્રીગુણસુન્દર: ।

૪ શ્યામાર્ય: ૫ સ્કંદિલાચાર્ય: ૬ રેવતિમિત્રસૂરિરાટ્ ॥ ૧ ॥

૭ શ્રીધર્મો ૮ મદ્રગુપ્તશ્ચ, ૯ શ્રીગુપ્તો ૧૦ વજ્રસૂરિરાટ્ ।

યુગપ્રધાનપ્રવરા દેશૈતે દશપૂર્વિણ: ॥ ૨ ॥

સૂરિજીએ વીરનિ. સં. ૫૨૫ લગભગમાં મ્યેન્દ્રોએ શત્રુજયને કળ્પે કરી તે તીર્થની આશાતના કરી હતી તે ઉપદ્રવ ટાળ્યો હતો, અને કાંપિલ્યપુરના શેઠ ભાવડ શાહના પુત્ર જાવડ શાહને ઉપદેશી વીર નિ. સં. ૫૭૦-૭૮માં અર્થાત્ વિ. સં. ૧૦૮ (મતાંતરે ૧૧૪માં) શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેમના સમયમાં એ વાર આર-દુકાળી પડી હતી. આ હેમચંદ્રસૂરિ પરિશિષ્ટ પર્વમાં લખે છે કે 'તન્નપ્રવવૃત્તે દુર્મિક્ષમતિમીષણમ્' એટલે પહેલીવાર તો ભીષણ દુકાળ પડ્યો જ્યારે બીજા દુકાળ માટે સાફ લખે છે કે:—**દુર્મિક્ષં દ્વાદશાબ્દકમ્**, આ એ દુકાળ વચ્ચે સમય પણ ઘણો ગયો છે. પ્રથમ વખતના ભીષણ દુકાળને અન્યત્ર આરદુકાળી લખેલ છે, તે આધારે મેં અહીં આરદુકાળી લખી છે. પ્રથમ દુકાળ વખતે સૂરિજી સંઘસહિત જગન્નાથપુરી ગયા હતા. ત્યાંનો રાજા ઐક હતો. તે તાજા પુષ્પો પોતાના ઉપયોગમાં લીધા પછી વધેલાં પુષ્પો બીજાને વાપરવા દેતો. આથી પર્યુષણમાં પ્રભુપૂજા માટે પુષ્પો મળતાં ન હતાં. સૂરિજીને ખચર પડતાં તેમણે વિધાના પ્રભાવથી જુદા જુદા સ્થળેથી પુષ્પો મંગાવી આપ્યાં. છેવટે ત્યાંના રાજાને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યો.

તેમણે 'આચારાંગસૂત્ર' માંના 'મહાપરિણા' અધ્યયનમાંથી આકાશગામિની વિદ્યા ઉદ્ધરી હતી. મહાનિશીથ સત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં એક મહત્વનો ઉલ્લેખ મળે છે કે: 'પૂર્વે

પંચમંગળ મહાશ્રુતસ્કંધ (પંચનમસ્કાર) જૂદું સુત્ર હતું, તેમજ તેની ઉપર ઘણી નિર્ધુ-
ક્તિઓ, ઘણાં ભાષ્યો અને ઘણી ચૂલ્હિઓ હતી. કાળખંજે તેનો હાસ થતો ગયો. આ
પછી મહર્ષિપ્રાપ્ત પદ્મનુસારી શક્તિવાળા, દ્વાદશાંગધારી વજ્રસ્વામી થયા, જેમણે પંચ-
મંગળશ્રુતસ્કંધને મૂલ સુત્રમાં લખ્યું. ૧૩ વજ્રસ્વામી મહાસમર્થ વાચનાચાર્ય હોવાથી
તેમની શક્તિથી આકર્ષાઈ આસ્વાવસ્થામાં જ ગુરુમહારાજે તેમને એ કાર્ય સોંપ્યું હતું.
તેમની પાસે સેંકડો શિષ્યો વાચના લેતા હતા. આર્ય રક્ષિતસૂરિ નામના પ્રસિદ્ધ અનુયોગધર
આચાર્યે પણ તેમની પાસે પૂર્વશ્રુતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. જ્યારે બીજી વાર આરદુકાળી
પડી ત્યારે વજ્રસ્વામી કુંકણુ દેશ તરફ ગયા હતા. બીજા શિષ્યોને રસ્તામાં રાખી એક
સાંધુ સાથે પહાડ ઉપર જઈ, પાદોપગમન અનશન કરી વીર નિ. સં. ૫૮૪ (વિ. સં.
૧૧૪)માં તેઓ સ્વર્ગે ગયા. ૧૪ તેમના સ્વર્ગવાસ સાથે દશમા પૂર્વનો, ચોથા સંહનનો
તથા ચોથા સંસ્થાનનો વિચ્છેદ ગયો. તેમનાથી વઠરીશાખા નીકળી છે.

વીરનિ. સં. ૫૮૪માં ગોઠ્ઠામાહિલ નામનો સાતમો નિહવ થયો. ત્રિરાશિક
મતવાળાને ઇતનાર ગુપ્તસૂરિ વીરનિ. સં. ૫૮૪માં સ્વર્ગે ગયા. વિશેષ માટે કલ્પસૂત્ર
સ્વવિરાવલી ટીકા જોવી.

૧૪ વજ્રસેનસૂરિ

વજ્રસ્વામીની પાટે આ આચાર્ય થયા. તેઓ ભારદ્વાજ ગોત્રના હતા. તેમણે નવ
વર્ષની વયે દીક્ષા લીધી હતી. ૧૧૬ વર્ષે ગુરુસેવામાં અને ૩ વર્ષે યુગપ્રધાનપદમાં ગાળી
૧૨૮ વર્ષની લાંબી વયે વીર નિ. સં. ૬૨૦ (યુગપ્રધાન યંત્રાવલીના ઉલ્લેખ પ્રમાણે
વીર નિ. સં. ૬૧૪)માં સ્વર્ગે ગયા.

બીજી બાર દુકાળી વખતે અનશન કરવા જતી વખતે વજ્રસ્વામી વજ્રસેનસૂરિને કહી
ગયા હતા કે “ જ્યારે લાખ રૂપિયાના અનાજમાંથી ભોજન ખનાવી, તેમાં વિષ નાંખવાની
તૈયારી થતી હોય અને તમે ત્યાં જઈ પહોંચતા તમને આહાર આપવા ઉદ્ધત થાય તેને
ખીજે દિવસે સુકાળ થશે. ” આ પછી વજ્રસેનસૂરિ વિહાર કરતા સોપારક નગરમાં ગયા.
ત્યાં જિનદત્ત શેઠ અને ઇશ્વર શેઠાણીને નાગેન્દ્ર. ચંદ્ર, નિર્વૃત્તિ અને વિદ્યાધર
નામના ચાર પુત્રો હતા. દુકાળ એવો ભયંકર હતો કે રૂપિયા ખર્ચવા છતાં અનાજ
મળતું ન હતું. શેઠે એક લાખ રૂપિયાના ભોગે કુટુંબ માટે એક ટંકતું ભોજન મેળવ્યું
હતું. તે તૈયાર થતાં મરવાના ઉદ્દેશથી તેમાં વિષ મેળવવા સૌ તૈયાર થયા. તેટલામાં

૧૩ મુનિરાજ કલ્યાણવિજયજી લિખિત ‘ પ્રભાવક ચરિત્રની પર્યાલોચના ’ના આધારે.

૧૪ દિગંબરો મારે છે કે ભદ્રબાહુ સ્વામીએ દક્ષિણમાં જઈ અનશન કર્યું હતું, મૌર્ય
ચંદ્રગુપ્તરાજાએ એમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી, દિગંબર સ્વેતાંબરના ભેદ ત્યારે પડયા હતા
વગેરે. પરંતુ ખરી રીતે તે ઘટના આ આચાર્ય મહારાજના સમયે બની હોવી જોઈએ, કેમકે
તેમના શિષ્ય વજ્રસેનસૂરિ પાસે ચંદ્રે દીક્ષા પણ લીધી હતી અને સ્વેતાંબર દિગંબરના ભેદ
પણ આ વખતે પડયા હતા. એટલે દિગંબરોના ભદ્રબાહુ સ્વામીની કલ્પના આ સમયમાં વધુ
સંબંધ લાગે છે.

સૂરિજી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને તેમને તે આહાર વહોરાવવા લાગ્યા. અર્ધું સાંભળ્યા પછી સૂરિજીએ કહ્યું : “ અનાજમાં વિષ ન ભેળવશે. ૧૫ કાલે વિદેશથી અનર્થી ભરેલાં મોટાં જહાજો આવી પહોંચશે, અનાજ સસ્તું થશે અને સુકાળ થશે. ” આ સાંભળી માતાએ કહ્યું : “ જો આપનું વચન સત્ય થશે તે અમે અધા કાલે આહારી દીક્ષા લઈશું. ખીજો દિવસે ગુરૂવચન સત્ય થયેથી જીએ જણાએ દીક્ષા લીધી. દીક્ષા પછી ચારે પુત્રો મહાપ્રતાપી અને ન્યૂન દશપૂર્વના ચાતા થયા તે ચારેના નામ ઉપરથી ચાર ગચ્છ નીકળ્યા : નાગેન્દ્ર ઉપરથી નાગેન્દ્રગચ્છ, ચંદ્ર ઉપરથી ચંદ્રગચ્છ નિર્વૃત્તિ ઉપર નિર્વૃત્તિગચ્છ અને વિદ્યાધર ઉપરથી વિદ્યાધર ગચ્છ. આ ચાર જણે ૨૧-૨૧ ક્ષિપ્તો કર્યા અને તે દરેકે એક એક શાખા સ્થાપી એટલે આ રીતે કુલ ૮૪ ગચ્છની ઉત્પત્તિ આ વખતે થઈ. (જીઓ વીરવંશાવલી.)

તે ચારે મહાધુરંધર હતા. તેમની મૂર્તિઓ સોપારકમાં હતા (પ્રભાવક ચરિત્ર.)

કલપસૂત્રનો ઉલ્લેખ—કલપસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં ચાર્ય વજ્રસેનસૂરિના, ઉપર લખેલ ચાર શિષ્યોનાં નામ નથી મળતાં, ત્યાં તે લખ્યું છે કે : થેરસ્સ ઝં અજ્જવહરસેણસ્સ ઉક્કોસિઅગુત્તસ્સ અંતેવાસી ચત્તારિ થેરા—થેરે અજ્જનાઈલે, થેરે અજ્જપોમિલે, થેરે અજ્જજયંતે, થેરે અજ્જતાવસે” અને આ ચારેનાં નામથી ચાર શાખાઓ નીકળ્યાનું લખ્યું છે. ઉચ્ચુત નાગેન્દ્ર વગેરે ચારેનાં જો કે ઉલ્લેખ નથી કિંતુ વિક્રમના અગેચારના સેકા સુધી એ નામનાં કુળો જન શ્રમ-ગુહમાં પ્રચલિત હતાં. પછીના કાળમાં કુળોએ ‘ ગચ્છ ’ નું નામ ધારણ કર્યું. દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણે નન્દીસ્થ-વિરાવલીમાં ‘ નાગવકુલવંશ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર શિલાંકચાર્ય પોતાને નિર્વૃત્તિ કુળના જણાવે છે. ‘ ઉપમિનિભવ પ્રપંચા કથા ’ના કર્તા સિદ્ધર્ષિગણિ પોતાના ગુરૂ સુરાચાર્યને ‘ નિર્વૃત્તિ કુળેદ્ભૂત ’ લખે છે. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ. પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાના ગુરૂ જિન્-દપસૂરિને ‘ વિદ્યાધર કુવતિલક ’ લખે છે. વિ. સં. ૧૦૬૪માં શત્રુજય ઉપર અનશન કરી સ્વર્ગે જનાર સંગમ નામના સિદ્ધમુનિને પ્રાચીન પુંડરીકના લેખમાં ‘ વિદ્યાધરકુલનભસ્તલ મૃગક ’ લખ્યા છે.

૧૫ વીરવંશાવલી અને તપગચ્છ પટ્ટાવલીમાં લખ્યું છે કે “ લાખ રૂપિયાના ચોખા લાવી, તે શંધી, તેમાં વિષ ભેળવી દીધું હતું અને તે વિષમય આહાર ખાઈને મરવાને આજી કંઠેખ તૈયાર થયું હતું. એટલામાં ગુરૂ મહારાજે આવી તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા અને ખીજો દિવસે સુકાળ યવાનું જણાવ્યું. ” પરિશિષ્ટપર્વમાં તેરમા સર્ગમાં તે સાફ લખ્યું છે કે :

લક્ષમુકત્યૌદનાદ્ ભિક્ષાં યત્રાહ્નિ ત્વમવાપ્નુયાઃ ।

સુભિક્ષમવબુધ્યેથાસ્તદુત્તરદિનૌષસિ ॥ ૧ ॥

એટલે કે જો દિવસે તને લાખ રૂપિયાના મૂલ્યની ભિક્ષા મળે તેને ખીજો દિવસે સુકાળ થશે એમ જાણવું. આથી સમજાય છે કે એ આહારમાં ઝેર નહોતું ભેળવ્યું. હીર સૌભાગ્યકાર પણ ચોથા સર્ગના ૬૧મા શ્લોકમાં જણાવે છે કે :

દુર્ભિક્ષકે પાયસમેશ્ય લક્ષપક્વં મહેમ્યસ્ય ગૃહે પ્રમુર્યઃ ।

દિને દ્વિતીયે કુલદેવતેવ ન્યવેયદ્ ભાવિસુકાલમસ્ય ॥

વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં થયેલ શાંતિસૂરિ, બારમી સદીમાં થયેલા અભયદેવસૂરિ અને ત્યાર પછીના પણ ઘણા આચાર્યોએ પોતાના ગ્રંથોમાં ચંદ્રકુળનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ રીતે આર શિષ્યોનાં નામ ઉપરથી થયેલાં આરે કુળો બહુ જ પ્રસિદ્ધ હતાં અને છેવટે ગચ્છ-રૂપે કહેવાયાં છે.

('પ્રભાવક ચરિત્ર પર્યાલોચના'ના આધારે)

આ રીતે નાગેન્દ્ર ગચ્છમાં વનરાજ પ્રતિભોધક શિલગુણસૂરિજી, મહામાતૃ વસ્તુપાળ તેજપળના ગુરુ વિજયસેનસૂરિ, સ્યાદાદમંજરીના કર્તા મહિલખેણુસૂરિજી વગેરે થયા છે એમ તેમના ગ્રંથોમાં મળે છે. નવાંગવૃત્તકર અભયદેવસૂરિજી પણ પોતાને ચંદ્રકુળના કહે છે. કોણાચાર્યજી પોતાને નિર્વૃત્ત કુળના જણાવે છે, અને નાગહસ્તિસૂરિ, વૃદ્ધવાહીસૂરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર, પાદલિપસૂરિ વગેરે વિદ્યાધર ગચ્છમાં થયા છે એમ લખે છે.

('તપગચ્છ ભમણુ વંશવૃક્ષ'ના આધારે)

તેમના સમયમાં અર્થાત્ વીર નિ. સં. ૬૦૯માં દિગંબર મત નીકળ્યો. દિગંબર ગ્રંથોમાં સ્વેતાંબર દિગંબર ભેદા વીર નિ. સં. ૬૦૬માં પડ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ અંતર કંઈ વિશેષ મહત્વનું ન ગણાય. વીરવંશાવલીકારે તો લખ્યું છે કે “ જિનમાર્ગથી વિપરીત ૭૦૦ બોક્ષેની પ્રરૂપણા કરી કર્ણાટક દેશમાં દિગંબરમત રચાધ્યો ” આ આદમા નિહનવ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. વીરવંશાવલીકારના લખવા પ્રમાણે વીર નિ. સં. ૫૭૦-૭૮ માં શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કરનાર મનવડશાહે વીરનિ. સં. ૬૨૦માં ગિરનાર તીર્થનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

આ વજ્રસેનસૂરિજીએ શત્રુજય ઉપર (કવક) યજ્ઞની રક્ષકદેવ તરીકે સ્થાપના કરી હતી. જે અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. વિશેષ વીરવંશાવલીમાંથી જ્ઞેયું.

આ રીતે વજ્રસેનસૂરિ એક મહાપ્રાભાવિક આચાર્ય થયા.

૧૫ ચંદ્રસૂરિ

સોપારક નગરમાં જિનદત્ત શેઠને ત્યાં ઇશ્વરદેવીથી તેમનો જન્મ થયો હતો. વજ્રસા-મીના સમયની બીજી આર દુકાળીમાં તેમણે માતાપિતા અને બીજા પણ ભાઈઓ સાથે વજ્રસેનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. બીજા ભાઈઓ કરતાં તેઓ વધારે પ્રાભાવિક હતા અને તેથી તેમનો ગચ્છ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. વીર નિ. સં. ૬૩૦માં ચંદ્ર ગચ્છની સ્થાપના થઈ ત્યારથી કોટિક ગચ્છના બદલે ચંદ્રગચ્છ ખ્યાત થયો અને નિર્ગંધ ગચ્છનું ત્રીજું નામ ચંદ્રગચ્છ થયું. આ ગચ્છમાં અનેક પ્રાભાવિક આચાર્યો થયા છે. અત્યારે પણ તપગચ્છમાં આ નામ મહત્વનું છે. કોઈને પણ દીક્ષા આપતી વખતે એમ ખોલાય છે કે ‘ કોટીગણુ, વજ્રસાખા, ચંદ્રકુળ અને તપગચ્છમાં તું અમુકનો શિષ્ય થયો. ’ બીજા ગચ્છવાળા પણ ચંદ્રકુળને મહત્વ આપે છે. વીર નિ. સં. ૬૫૦ પછી તેમનું સ્વર્ગગતન થયું હોય એમ અનુમાન થાય છે. ચંદ્રસૂરિથી ચંદ્રગચ્છ નીકળ્યા માટે ‘ હીસસૌભાગ્ય ’ (સર્ગ ૪, સ્થો. ૬૫)માં લખ્યું છે :

શ્રીચંદ્રસૂરેરથ ચંદ્રગચ્છ इति प्रथा प्रादुरभूद् गणस्य ।

भागीरथी नाम भगीरथाख्यमहीमहेन्द्रादिव देवनाचा : ॥

૧૧ સમન્તાભદ્રસૂરિ

આ ચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. તેઓ પૂર્વશ્રુતના ગણુકાર-વિશારદ, વૈરાગ્યના ભંડાર અને મહાત્યાગી હતા. તેઓ વસતીમાં રહેવાના બદલે ગામબહાર યજ્ઞાદિનાં મંદિરોમાં કે વનમાં વસતા તેથી તેઓ 'વનવાસી' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા અને લગભગ વીર નિ. સં. ૭૦૦ માં ચંદ્રગચ્છનું વનવાસીગચ્છ^{૧૬} નામ પડ્યું. નિર્ગ્મ્ય ગચ્છનું આ ગોથું નામ હતું.

તેમણે આપ્તમીમાંસા કાવ્ય ૧૪૪ (દેવાગમસ્તોત્ર), યુક્ત્યનુશાસન પદ્ય ૬૪, સ્વયંભૂસ્તોત્ર પદ્ય ૧૪૩ (સમન્તભદ્રસ્તોત્ર-ચૈત્યવંદન સંગ્રહ), જિનસ્તુતિશતક પદ્ય ૧૪૪ (સ્તુતિ વિદ્યા-જિનશતક-જિનશતકાલંકાર) વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે. જે આચારે પણ મળે છે. દેવાગમસ્તોત્ર પોતાના શિષ્ય વૃદ્ધદેવસૂરિને જ્ઞાન કરાવવા બનાવ્યું છે.

('તપગચ્છ શ્રમણ વંશરક્ષ'માંના 'તપગચ્છની ઉત્પત્તિ' લેખના આધારે)

આમના સમય પહેલાં જૈનસંઘના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે ભેદો પડી ગયા હતા. તેમણે તે બંનેને સાંધવાનો સારો પ્રયત્ન કર્યો અને ખાસ વનમાં રહેવા લાગ્યા. પણ એ એકથ ન સંધાયું. દિગંબરો પણ સમન્તભદ્રસૂરિને સારું માન આપે છે.

દિગંબરો એમ કહે છે કે આ આચાર્ય દિગંબર હતા, પણ તે માટે કશું પ્રમાણુ નથી મળતું. દિગંબરોના કહેવા પ્રમાણુ આ સૂરિણએ રચેલા જીવસિદ્ધિ, તત્ત્વાનુશાસન, પ્રાકૃત-વ્યાકરણુ, પ્રમાણુ પદ્યાર્થ, કર્મ-પ્રાભુત રીત્ર, ગન્ધહરિત ભાષ્ય વગેરે ગ્રંથો નથી મળતા. આ સિવાય એક સમન્તભદ્રશ્રવકાચાર નામનો ગ્રંથ એમના નામે ચણવી દેવામાં આવ્યો છે. અથવા તે કોઇ લઘુસમન્તભદ્રણનો રચેલો પણ હોય.

૧૭ વૃદ્ધદેવસૂરિ

સમન્તભદ્રસૂરિના પટધર આ આચાર્યનો વિશેષ પરિચય નથી મળતો. તેમણે કોરંટ-કમાં ચૌદાણુ મત્રી નાહડે બનાવેલ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. જગજગ-ગચ્છરિણએ પણ નાહડે બનાવેલ મંદિરમાં બ. મહાવીરનું બિંબ સ્થાપિત કર્યું હતું. ૧૭ ઉ. ધમસાગરણએ 'તપગચ્છ પટાવલી'માં પ્રથમ પ્રતિષ્ઠા માટે લખ્યું છે કે—

‘વીરાત્ પંચનવત્વધિકપંચશતવર્ષાતિક્રમે કોરંટકે નાહડમંત્રિનિર્માપિત-

૧૬ વીરનિ. સં. ૪૬૪-વિ. સં. ૯૯૪માં વનવાસ ગચ્છનું વડગચ્છ નામ થયું, કારણ કે ઉદ્યોતનસૂરિણએ ઉત્તમ યોગમાં વડના જાડ નીચે આઠ શિષ્યોને એકી સાથે આચાર્યપદ આપી આશીર્વાદ આપ્યા કે 'તમારી શિષ્યસંતતિ આ વટવૃક્ષની જેમ વૃદ્ધિ પામશે', આપી નિર્ગ્મ્યગચ્છનું પાંચમું નામ વડગચ્છ થયું. પછી ૪૪મા પટધર જગજગ-ગચ્છરિણએ બહુ તપ કરવાથી મેવાડના રાણા જૈત્રસિંહે સૂરિણને 'આપ તો સક્ષાત્ તપોમૂર્તિ છો' એમ કહ્યો વી. સં. ૧૨૮૫માં તપગચ્છ નામ થયું. આ રીતે નિર્ગ્મ્યગચ્છનાં છ નામો થયાં.

૧૭ વીરવંશાવલી અને બીજી પટાવલીમાં આ પ્રતિષ્ઠા વિક્રમ સં. ૫૬૨માં કરાવાનો ઉલ્લેખ છે, પણ તે વાત તે કોઈ રીતે સંભવિત નથી.

પ્રાસાદે પ્રતિષ્ઠાકૃત્' । પણ આમાં સંવતમાં સોએક વર્ષનો ફરક લાગે છે. વીર નિ. સં. ૫૯૫ ના બદલે ૬૯૫ હોય તો અચાંચ સંબંધ ખેસે તેમ છે. જ્ઞાનસૂરિએ કરેલી પ્રતિષ્ઠાનો સમય વીર નિ. સં. ૬૭૦ લખ્યો છે તે પણ ૬૯૫ કરવાથી સંબંધ મળે તેમ છે. વૃહદેવસૂરિ વીર નિ. સં. ની આઠમી શતાબ્દીના આચાર્ય થયા.

૧૮ પ્રદ્યોતનસૂરિ

આ વૃહદેવસૂરિની પાટે થયા. તેમનો વિશેષ પરિચય મળતો નથી. વીરવંશાવલીકારના લખવા પ્રમાણે તેમણે અજમેરમાં ઋષભદેવના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમજ સુવર્ણ-ગિરિમાં બે લાખના ખર્ચે દોશી ધનપતિએ જે યક્ષવસહી બનાવી હતી તેમાં વીરપ્રભુના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આમાં વિ. સં. ૫૯૫ લખ્યો છે તે ખોટો છે. લગભગ વીરનિ. સં. ની આઠમી શતાબ્દીનો મધ્યકાળ જોઈએ.

૧૯ માનદેવસૂરિ

આ પ્રદ્યોતનસૂરિની પાટે થયા. નાડોલનગરમાં ધનેશ્વર શેઠને ત્યાં ધારણી માતાથી તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમણે પ્રદ્યોતનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. યોગ્ય જોઈને ગુરૂએ તેમને આચાર્ય બનાવ્યા અને ત્યારથી માનદેવસૂરિ તરિકે ખ્યાત થયા. તેઓ મહાલાગી અને તપસ્વી હતા અને નિરંતર છ વિગય (વૃત્તિ)નો ત્યાગ કરતા. તેમના તપ, ત્યાગ અને સંયમથી આકર્ષાઈ પદ્મા, જ્યા, વિજયા અને અપરાજિતા એ ચાર દેવીઓ તેમની સેવામાં રહેતી.

તેમના સમયમાં તક્ષશિલામાં પાંચસો જિનચૈત્યો હતાં અને લાં મોટી સંખ્યામાં જૈનો રહેતાં હતાં એક વખત લાં ભયંકર મારીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. લાંના શ્રીસંધે દેવીના કહેવાથી, ત્યારે નાડોલમાં બિરાજતા માનદેવસૂરિની પાસે વીરચંદ નામક શ્રાવકને તક્ષશિલા પધારવા વિજ્ઞાપિત કરવા મોકલ્યો. સૂરિજીની સેવામાં દેવીઓને જોઈને તે વહુમાયો એરૂં દેવીઓએ તેને યોગ્ય શિક્ષા આપી ગિનય-વિવેક શિખવ્યો. તેણે સૂરિજીને પોતાના આગમનનું પ્રોજ્ઞન જણાવ્યું એટલે સૂરિજીએ તક્ષશિલા ન જતાં રોગની શાંતિ માટે 'લઘુશાંતિસ્તોત્ર' બનાવીને આપ્યું અને એ સ્તોત્રના જપથી મંત્રેલા જળના છંટકાવથી ઉપદ્રવની શાંતિ થવાનું કહ્યું. શ્રાવકે તક્ષશિલા જઈ તે પ્રમાણે કયું એટલે લાં શાંતિ થઈ ગઈ. દેવીઓએ તે શ્રાવકને કહ્યું હતું કે ત્રણ વર્ષ બાદ તક્ષશિલાનો ભંગ થવાનો છે તેથી ધણપરા શ્રાવકો જિનમૂર્તિ આદિ લઈ તક્ષશિલાનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. ત્રણ વર્ષે તક્ષશિલાનો નાશ થયો અને તેમાં ઘણાં જિનમંદિરો નાશ પામ્યાં અને જિનમૂર્તિઓ દટાઈ ગઈ. પ્રભાવચરિત્રકારના લખવા મુજબ ત્યાંથી ધાતુની અને બીજી કેટલીક મૂર્તિઓ મળી આવે છે. આ ઉદ્દેશ્ય કલ્પના કે અનુમાન નથી. તક્ષશિલાના ઐત્હાસિક દરમ્યાન સંપ્રતિનો સ્વરૂપ તથા જૈનમૂર્તિઓ હમણાં જ નીકળી છે. તક્ષશિલા જૈનોનું ધર્મક્ષેત્ર અને વિદ્યાક્ષેત્ર હતું. પરદેશીઓના વારંવાર હુમલાથી પણ તક્ષશિલાનું ગૌરવ અડિત થયું હતું. તક્ષશિલાનું ધર્મચક્ર અહીં પ્રાચીન છે. બ. ઋષભદેવ ત્યાં પધાર્યા હતા તેના સ્મરણરૂપે બાહુબલિએ તેમની ચરણ-પાદુકા બનાવી તેને પૂજી હતી. બાદમાં ચંદ્રપ્રભુનું ધર્મચક્રરૂપ

તીર્થધામ તક્ષશિલા બન્યું હતું. એનું ગૌરવ ઘટનાં તે ઔદ્યોના હાથમાં ગયું. ઔદ્યો પણ તેને ચંદ્રપ્રભુના મોધિમત્ત તરીકે ગણતા હતા. આજે પણ એ તક્ષશિલા પુરાતત્વ પ્રેમીઓ માટે તીર્થધામ તુલ્ય ગણાય છે.

માનદેવસૂરિ વીર નિં સં ની આઠમી સદીના અંતમાં સ્વર્ગવાસી થયા હોય એમ સંભવે છે. જો કે અન્યત્ર વીર નિં સં ૭૩૧ માં સ્વર્ગ થયાનું લખ્યું છે પણ એ ઠીક નથી. તેઓ ગિરનાર ઉપર અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા હતા. વીરવંશાવલીના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તેમણે ઉચ્ચાનાગર (તક્ષશિલાનો એક ભાગ), ડેરાગાજીખાન, ડેરાકલ વગેરે સ્થળોમાં ઘણા સોદા રાજકુમારોને પ્રતિષ્ઠા આપવાનું બનાવ્યા હતા.

૨૦ માનતુંગસૂરિ

માનદેવસૂરિની પાટે આ મહાપ્રાભાવિક આચાર્ય થયા. રાજા ભોજની રાજસભામાં મયૂર અને બાણ પંડિતના વાદવિવાદ વખતે જિનશાસનનું ગૌરવ વધારવા માટે તેમણે 'ભકતામર સ્તોત્ર' રચ્યું હતું. આ સ્તોત્ર બહુ પ્રાભાવિક મનાય છે. અને અત્યારે પણ મજે છે. એમાં અનેક મંત્રો ગોપવેદા હોવાથી તે શ્વેતાંબરાચાર્યકૃત હોવા છતાં દિગંબરો પણ તેને બહુ ભક્તિથી માને છે. આ ઉપરાંત તેમણે પાર્શ્વપ્રભુની સ્તુતિરૂપ 'નમિગણુ' (ભયહાર) સ્તોત્ર રચ્યું છે. તેઓ મહામંત્રવાદી અને સમદારિક હતા.

'પ્રભાવક ચરિત્ર'માં જિનસિંહસૂરિના શિષ્ય માનતુંગસૂરિને બનારસના રહેનાર અને ધનદેવ શેઠના પુત્રતરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેમણે પ્રથમ આક્રીર્તિ નામક દિગંબર મુનિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને તેમનું નામ મહાકીર્તિ હતું. પાછળથી પોતાની બહેનના ઉપદેશથી તેમણે જિનસિંહસૂરિ પાસે શ્વેતાંબરીય દીક્ષા લીધી અને તેમનું નામ માનતુંગસૂરિ પડ્યું. તેમણે બનારસના રાજા હર્ષદેવની સભામાં મયૂર અને બાણ પંડિતની સામે જિનશાસનની પ્રભાવના માટે ભકતામર સ્તોત્ર બનાવ્યું હતું, તથા ભયહાર સ્તોત્ર પણ તેમણે રચ્યું હતું.^{૧૮}

નામ સામ્યથી આ બંને ઘટનાઓ એકમેક ચક્ર ગઈ હોય એમ સંભવે છે. ઇતિહાસ-પ્રેમી વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રી કદ્યાણુવિજયજી આ સંબંધી ચર્ચા કરીને લખે છે કે : પદ્માવલીના માનતુંગસૂરિ જુદા છે કે જો એ વીર નિં સં ૮૨૬ આસપાસ થયા છે. એટલે કે વિક્રમ સં ૩૫૬ ની આસપાસનો સમય આવે છે. બ્યારે બીજા માનતુંગસૂરિ તો વિક્રમની સાતમી શતાબ્દીમાં થયા હોય એમ સંભવે છે. રાજા હર્ષ પણ એ સમયનો વિક્રમ સં ૬૬૩ થી ૭૦૪ નો છે તથા વૃદ્ધ ભોજનો સમય પણ વિક્રમનો સાતમો

૧૮ આ બંને સ્તોત્રની રચના આ માનતુંગસૂરિજીએ કરી છે તે માટે હીરસીમાચંદર એ કાવ્યના ચોથા સર્ગમાં આ પ્રમાણે લખે છે :

અક્તામરાહવસ્તવનેન સૂરિર્વિભંજ યોઽન્નગ્નિગઢાનશોષાન્ ।

પ્રવર્તિતામન્દમદોદયેન ગંભીરવેદીષ કરી ધરેદોઃ ॥ ૭૬ ॥

મયાદિમેનાથહરસ્તવેન યો દુષ્ટદેવાદિકૃતોપસર્ગાન્ ।

શ્રીમદ્રવાહુઃ સ્વકૃતોપસર્ગહરસ્તવેનેવ જહાર સંઘાત્ ॥ ૭૮ ॥

સેત્ર છે. ભડતામર સ્તોત્ર આદિના કર્તા આ બીજા માનતુંગસૂરિજી હોય તેમ અતુમાન છે. આ માનતુંગસૂરિ તો ગુણાકરસૂરિજીના ગુરુ છે. અહીં તો પ્રથમ માનતુંગસૂરિજી સાથેનો સંબંધ હોય એ જ મુખ્યતથા વર્ણવેલ છે. તેમના સમયમાં અને તેમની પછી ધણી મહત્ત્વની ઘટનાઓ અને ગદ્ય જોની ટૂંક હકીકત આ પ્રમાણે છે:

વીર નિ. સં. ૮૨૬ પછી એક વર્ષ બાદ એટલે વીર નિ. સં. ૮૨૭ થી ૮૪૦ ની વચ્ચેના યુગપ્રધાન સ્કંદિલાસૂરિજી અને નાગાણ્ડુનસૂરિજીની પ્રમુખતામાં મથુરા અને વલભીમાં વ્યવસ્થા થઈ. 'પ્રભાવ ચરિત્ર' સ્કંદિલાચાર્ય માટે લખે છે કે :

પારિજાતોઽપારિજાતો જૈનશાસનનંદને ।

સર્વશ્રુતાનુયોગાર્હઃ કન્દુકન્દલનામ્બુદઃ ॥ ૧ ॥

વિદ્યાધરવરામ્નાયે ચિન્તામણિરિવેષ્ટદઃ ।

આસીચ્છ્રીસ્કન્દિલાચાર્યઃ પાદલિપ્તપ્રભોઃ કુલે ॥ ૨ ॥

'વિચારશ્રેણી' માં મેસ્તુંગસૂરિજી લખે છે : પળસચરીવીસાઈ તિન્નિસયસમન્નિ-યાઈ અક્કમિત્તં વિક્કમકાલાઓ તઓ વલભીભંગો સમુપ્પન્નો । યતઃ વિક્કમાત્ ૧૧૪ વર્ષેઃ વજ્જસ્વામી, તદનુ ૨૩૯ વર્ષેઃ સ્કન્દિલઃ, ૨૨ વર્ષેઃ વલભીભંગ પવં ૩૭ ૬ । આ માન્યતાનુસાર વિ. સં. ૨૩૯માં અર્થાત્ વીરનિ. સં. ૮૨૩માં સ્કંદિલા-ચાર્ય થયા, અને ૮૨૬ પછી લગભગ વાચનાનો ઉલ્લેખ મળે છે એટલે વીરનિ. સં. ની નવમી સદીમાં વાચનાનો પ્રસંગ બન્યો. આ જ સમયે વલભીમાં નાગાણ્ડુનસૂરિએ આગમ વ્યવસ્થા કરી હતી. આચાર્ય હેમચન્દ્ર સૂરિજી લખે છે કે : જિનવચ્ચનં ચ દુષ્વમાકાલ-વશાદુચ્છિન્નપ્રાયમિત્તિ મત્વા ભગવદ્દિનાર્ગાર્જુનસ્કન્દિલાચાર્યપ્રમૃતિભિઃ પુસ્તકેષુ ન્વસ્તમ્ । અર્થાત્ નાગાણ્ડુન અને સ્કંદિલાચાર્ય સમકાલીન હતા. તે વખતે દુષ્કાળ આદિને અંગે જિનવચ્ચનનો હાસ થતો હતો તેને અટકાવવા સ્કંદિલાચાર્ય મથુરામાં અને નાગાણ્ડુને વલભીમાં વાચના કરી. હિમવંત યેરાચ્છ્રીકારના મત મુજબ વિ. સં. ૧૫૩માં આચાર્ય સ્કંદિલાચાર્યે મથુરામાં વાચના કરી અને વિક્રમ સં. ૨૦૨માં મથુરામાં તેમનો સ્વ-ર્ગવ્યાસ થયો. આ રીતે આ સમય આવ્યત મનભેદ છે. તેમની સાથે મદદમાં મધુમિત્રાચાર્ય વગેરે ૧૨૫ સ્થવિરો હતા.

આ વાચના પછી વીરનિ. સં. ૮૪૫માં વાલીનો પ્રથમ ભંગ થયો

વીરનિ. સં. ૮૮૪માં મલ્લવાદીભૂરિએ બૌદ્ધોને છુટા હતા.

વીરનિ. સં. ૮૮૨માં ચૈત્યવાસીઓ થયા. 'વીરવંશવલી'ના મતે ૮૮૬માં થયા. મુ. કલ્યાણવિજયજીના મતે ૮૮૨માં ચૈત્યવાસની સ્થાપના નહોતી થઈ પણ ત્યારે તે પૂર જોસમાં હતો.

મદલવાદીસૂરિ-ગૃહસ્થપણમાં તેમનું મદલા નામ હતું. તેમની માતાનું નામ દુર્લા-ભદેવી હતું. તેમને જિનચક્ષ અને ચક્ષ નામના બે મેત્રા ભાગ હતા. તેના મામા જિના-નંદસૂરિ નામે જૈન આચાર્ય હતા. તેમને ભર્યમાં ભુદાનંદ નામક બૌદ્ધચાર્યે વાદમાં હરાવ્યા

તેથી જિનાનંદસૂરિ ૧૩૨૨ ઠોડી વલભીમાં રહેતા હતા. પોતાના ત્રણે પુત્ર સાથે દુર્લભદે-વીએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી. મદલ 'મહુ બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે નયચક્ર નામનો દસહજાર શ્લોક પ્રમાણુ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. યોગ્યતા જોઈ સુરએ તેને આચાર્ય બનાવ્યો. તેના મોટાભાઈ જિનયશે પ્રમાણુ ગ્રંથ રચ્યો અને વિશ્રાન્ત વિદ્યાધર વ્યાકરણુ ઉપર ન્યાસ રચ્યો. યક્ષે અષ્ટાંક નિમિત્તનો ચક્ષીસંહિતા ગ્રંથ રચ્યો. પોતાના સુરનો બૌદ્ધ-આર્થ કરેલ પરામવ જાણીને મદલસૂરિ ભર્યમાં ગયા અને તેને હરાવી આદર પૂર્વક સુરનો ભર્યમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. આ પછી તેઓ મલ્લવાદી તરીકે ખ્યાત થયા. તેમણે બાંજો પદ્મચરિત નામક જૈનરામાયણુ ગ્રંથ રચ્યો છે. વિશેષ માટે 'પ્રભાવકચરિત' ચતુ-વિંશતિ પ્રબંધ' વગેરે ગ્રંથો જોવા.

૨૧ વીરસૂરિ

તેઓ માનતુંગસૂરિની પાટે થયા. તેમણે વીરનિ. સં. ૭૭૦ (૮૭૦ જોઈએ)માં નાગ-પુરમાં નમિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણુ મળે છે :

નાગપુરે નમિભવનપ્રતિષ્ઠયા મહિલપાણિસૌભાગ્ય : ।

અભવદ્ વીરાચાર્યસ્ત્રિભિઃ જ્ઞૈઃ સાધિકૈ રાજ્ઞઃ ॥ ૧ ॥

વીરવંશાવલીકાર લખે છે કે તેમના સમયમાં વીર નિ. સં. ૮૪૫માં વલભીભંગ થયો. આ રીતે તેઓ વીરનિ. સં. ની નવમી સદીમાં વિદ્યમાન હતા. આ સિવાય તેમનો વિશેષ પરિચય રનથી મળતો. 'પ્રભાવક ચરિત'માં બે વીરસૂરિનો પરિચય મળે છે પણ તે બીજા છે. એક વીરગણુ છે અને બીજા વીરઆચાર્ય છે.

પ્રભાવક ચરિતમાં જે પરિચય છે તે સંક્ષેપમાં આ છે: ભિન્નમાલમાં શિવનાગ પિતાને ત્યાં પૂણુલતાથી તેઓ જન્મ્યા હતા. તેમનું નામ વીરચંદ્ર હતું. તે સાત કન્યાઓને પરણ્યા હતા. તેમણે વિમલગણુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને વલભીનાથ નામે વ્યંતરને પ્રતિ-બેદી શાંત કર્યો હતો. તે યક્ષની મદદથી અષ્ટાપદની યાત્રા કરી હતી, અને તેના સ્મરણુ રૂપે ત્યાંથી ચોખ્ખા લાવ્યા હતા જે પાટણુમાં, પાટણુના ભંગ સુધી, અષ્ટાપદની સ્થાપના રૂપે પૂજતા હતા. તેમનો જન્મ વીર નિ. સં. ૯૩૮માં, દીક્ષા ૯૮૦માં અને સ્મરણુર ૯૯૧માં થયો હતો. આ વીરસૂરિ અને પદ્મપરંપરામાંના વીરસૂરિમાં લગભગ ૧૦૦ વર્ષનું અંતર છે. આ સિવાય એક બીજા વીરાચાર્યનો પરિચય પ્રભાવક ચરિતમાં છે પણ તે તો સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમકાલીન હોવાથી તેમનો પરિચય અહીં નથી આપ્યો. તેઓ મહા-પ્રાભાવિક હતા અને બે રાજાઓને પ્રતિબોધ્યા હતા તથા વાદીઓને છૂટી જૈનશાસનનું મૌરવ વધાયું હતું.

૨૨ જયદેવસૂરિ

વીરસૂરિની પાટે વીર નિ. સં. ની નવમી સદીમાં તેઓ થયા. તેમનો વિશેષ પરિચય નથી મળતો. વીરવંશાવળીમાં લખ્યું છે કે "રણુતબરમાં ગિરિશૂંગે સં ૫૭૨માં ૧૯ પદ્મપ્રભબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિ સ્થાપી તેમજ ચલેન્દી (જર-ધર)માં વિચરી ભાદી ક્ષત્રિઓને જૈન બનાવ્યા."

૨૩ દેવાનંદસૂરિ

તેઓ જ્યદેવસૂરિની પાટે થયા. તેમનો વિશેષ પરિચય નથી મળતો. વીરવંશાવલીમાં લખ્યું છે કે “ પશ્ચિમ દિશામાં દેવકીપતનમાં (પ્રભાસ પાટણ સંભવે છે) સં. ૫૮૫માં^{૧૯} પાર્શ્વપ્રભુનું ગિંબ સ્થાપ્યું અને ૫૭૨માં^{૨૦} કચ્છમાં સુથરી ગામમાં જૈનો અને શૈવો વચ્ચે વાદવિવાદ થયો ” ઉ. ધર્મસાગરજી તપગચ્છ પદ્માવલીમાં લખે છે કે “ વીર નિ. સં ૮૪૫માં વલ્લભીભંગ થયો, ૮૮૨માં ચૈત્યવાસીઓ થયા અને ૮૮૬માં બ્રહ્મદ્વીપિકા શાળા નીકળી.”

૨૪ વિક્રમસૂરિ

વીર નિ. સં. ની દશમી સદીના પ્રારંભના આ આચાર્ય દેવાનંદસૂરિની પાટે થયા. તેમણે યુજ્જરાતમાં સરસ્વતી નદીના કિનારે ખરસઠી ગામમાં બે માસના ચોવિહારા ઉપવાસ કર્યા જેથી સરસ્વતી દેવીએ પ્રસન્ન થઈ નમસ્કાર કર્યા અને ઘણાં વર્ષથી સુપ્રાયેલું પોંપણાનું ગ્રાહ નવવિકસિત થયું. આથી સૂરિજીની ખુબી ખ્યાતિ થઈ. ધાન્ધારક્ષેત્રમાં વિચરી સૂરિજીએ ત્યાંના ખરમાર ક્ષત્રીઓને પ્રતિબોધ્યા હતા.

૨૫ નરસિંહસૂરિ

વીર નિ. સં. ની દસમી સદીના મધ્યમાં તેઓ વિક્રમસૂરિની પાટે થયા. તેમણે, ઉમર ગઢમાં પુહકર (પુષ્કર)ના તળાવના કાંઠે ભાદ્ર પ્રમુખ નગરમાં નવરાત્રિમાં વ્યંતર યજ્ઞ જે પાડાનો ભોગ લેતો તે ઉપદેશથી બંધ કરાવ્યો. લખ્યું છે કે:

નરસિંહસૂરિરાસીદતોડખિલગ્રંથપારગો યેન ।

ચક્ષો નરસિંહપુરે માંસરતિ ત્યાજિતઃ સ્વગિરા ॥ ૧ ॥

૨૬ સસુદ્રસૂરિ

તેઓ નરસિંહસૂરિની પાટે થયા. તે મેવાડ દેશમાંના કુંભલમેરના ખેમાણુ જ્ઞતના ક્ષત્રિય હતા. તેમણે અણ્ણહીનપતન, બાહડમેર, કોટડા વગેરેમાં વિચરી શાસનપ્રભાવના કરી હતી, આમુડાદેવીને પ્રતિબોધી હતી અને એક દિગંબર પંડિત (આચાર્ય)ને વાદમાં જીત્યો હતો.

વીરવંશાવલીકાર તેમના સમયના કેટલાક મહત્વના પ્રસંગો વર્ણવે છે :

વિ. સં. ૫૨૫ વીર નિ. સં. ૯૯૫માં યુગપ્રધાન જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા, જેમણે ધ્યાનશતક આદિ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય પણ તેમનું જ રચેલું છે. યુગપ્રધાન પદ્માવલીઓ પ્રમાણે તો તેઓ વીર નિ. સં. ૧૦૫૫ થી ૧૧૧૫ (વિ. સં. ૫૮૫ થી ૬૪૫) સુધીમાં થયા છે.

વિ. સં. ૫૨૩-વીર નિ. સં. ૯૯૩માં કાલિકાચાર્ય થયા, જેમણે પાંચમની ચોથ ડરી અને સભા સમક્ષ કલ્પસૂત્ર વાંચવું શરૂ કર્યું. વીરવંશાવલીકારે આ સમયમાં મતભેદ

૧૬ આ ત્રણે સંવતમાં હેરફેર છે, કયા સંવત લેવો તે સમજાવું નથી.

આપ્યો છે. એક વીર નિ. સં. ૯૯૯નો, બીજો ૯૯૦ નો અને ત્રીજો ૯૯૩નો. આ વખતે અન્તિમ ક્રાંતિકાર્ય થયા.

વીર નિ. સં. ૯૯૦ માં દેવદિગ્વિહિ ક્ષમાશ્રમણે વલ્લીપુરમાં આગમો પુસ્તકાર્ક કરાવ્યાં. તેઓ આર્યસુદરનીની પરંપરામાં થયા. યુગપ્રધાન પદાવલી પ્રમાણે તેઓ ૨૭ માં યુગપ્રધાન થયા. તેમણે 'સિદ્ધાંતાન્ અવ્યવચ્છેદાય પુસ્તકાધિરૂદાન્ અકાર્ષિત્ । એટલે વિચ્છેદ ન જાય તે માટે આગમોને પુસ્તકોમાં લખાવ્યા. દિગંબરો આનો અર્થ એ કરે છે કે તેમણે આગમો લખાવ્યો એટલે કે નવા બનાવ્યા. પણ એ વાત કેવળ શ્રમ છે. અહીં તો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે વિચ્છેદ ન થાય તે માટે પુસ્તકાર્ક કર્યાં. આ શ્રમનું મૂળ 'લખ્યા'નો અર્થ 'રચ્યા' કર્યો એ છે.

દેવદિગ્વિહિ ક્ષમાશ્રમણના સમયમાં મંધવં વાદીવેતાલ શાંતિસુરિ થયા જેમણે આગમ-સંકલનામાં તેમને સારી મદદ કરી હતી. આ સમય વીર નિ. સં. ૯૯૦ થી ૯૯૩નો છે.

સમુદ્રસૂરિએ દિગંબરાચાર્યને ૭તી નાગહૃદ તીર્થને ખચાવ્યું હતું.

૨૭ માનદેવસુરિ (બીજા)

આમનો વિશેષ પરિચય નથી મળતો. તેઓ વીર નિ. સં. ૧૦૦૦ના આચાર્ય છે અને શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીના સખિત્ર હતા. આ માટે લખ્યું છે કે :

વિદ્યાસમુદ્રહરિભદ્રમુનીન્દ્રમિત્રં સૂરિર્વિભૂવ પુનરેવ હિ માનદેવ : ।
માંઘાત્પપાતમપિ યોડનઘસૂરિમંત્રં લેભેડમ્બિકામુલ્લગિરા તપસોજ્જયંતે ॥

વીર નિ. સં. ૧૦૦૦માં સત્યમિત્ર નામના પૂર્વધર અને યુગપ્રધાન થયા. અને પૂર્વજ્ઞાનનો વિચ્છેદ થયો. વજ્રસેનસૂરિથી સત્યમિત્ર સુધીમાં ૭ યુગ પ્રધાનો થયા : ૧. નાગહસ્તી, ૨. રેવતિમિત્ર બ્રહ્મદોષ, ૩. નાગાણ્ડી, ૪. ભૂતદિન પ. ક્રાંતિકાર્ય અને ૬ સત્યમિત્રસૂરિ. યુગપ્રધાન યંત્ર પ્રમાણે સત્યમિત્ર આઠમા યુગ પ્રધાન થયા.

ઉપસંહાર

આ રીતે પ્રભુ વીરના નિર્વાણ પછીના ૧૦૦૦ વર્ષના પદ્મપરંપરાના આચાર્યોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેં આપ્યો છે. સમય માટે મતભેદ રહેવાનો જ. અનેક ગ્રંથકારોએ એ મતભેદ ચાલુ રાખ્યો છે. એટલે હું પણ તે માર્ગને અનુસર્યો છું. આ સિવાય તે તે વખતના મહાન આચાર્યોના ટૂંક પરિચય પણ મેં આપ્યા છે. અને મહત્ત્વના પ્રસંગની નોંધ પણ લીધી છે. આ વિષય ઉપર પુષ્કળ લખી શકાય એમ છે. કેટલાંક સાધનો ઉપલબ્ધ થયાં

૨૦ હરિભદ્રસૂરિ બહુ જ વિખ્યાત આચાર્ય થયા. તેઓ 'યાદિનીમહત્તરાધર્મસૂત્ર' તરીકે ખ્યાત છે. તેમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેમાં મુખ્ય-દશવૈકાલિકસૂત્ર, આવશ્યક, ન્યાયપ્રવેશ, ધ્યાનશતક આદિની વૃત્તિઓ, અનેકાંત જયપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, પદ્મદર્શન સમુચ્ચય, સમરાઈચ્ચક્રા વગેરે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. તેમના સમય-નિર્ણય માટે વિદ્વાનોમાં જુદા જુદા મતો પ્રવર્તે છે. વિશેષ પરિચય માટે પ્રભાવકચરિત્ર, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, હરિભદ્રસૂરિ સમય-નિર્ણય વગેરે જોવાં.

છે છતાં ખીલાં સાધનો અને સમયની ખામી છે. આ લેખ માટે મેં મુખ્યત્વે નિમ્ન અર્થનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેની સામાર નોંધ લઈ લેવું :

૧. ઉ. ધર્મસાગરશુદ્ધ તપાગચ્છ પદ્યાવલી. (પદ્યાવલી સમુચ્ચય ભા. ૧માંથી)
૨. જૈનસાહિત્ય સંશોધકમાં પ્રગટ થયેલ વીરવંશાવલી.
૩. જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડમાં પ્રકાશિત તપગચ્છ પદ્યાવલી.

આ સિવાય પ્રભાવક ચરિત્ર ભાષાંતર (પર્યાયોચના સહિત), પરિશિષ્ટ પર્વ, તપગચ્છ ત્રમણ વશવૃક્ષ, પદ્યાવલા સમુચ્ચય ભા. ૧, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, પ્રબંધ ચિંતામણિ, વિચારશ્રેણિ (જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં પ્રકાશિત), વીરનિર્વાણ સંવત્ત ચૌર જૈનકાલ ગણના, જૈનસત્યપ્રકાશની પ્રથમ વર્ષની કાન્ડલ, હીરસૌભાગ્ય, વિજયપ્રશસ્તિ વગેરે અર્થોની મેં મદદ લીધી છે. જો સમયની અતુકુળતા હોત તો આ વિષય માટે આથી વિશેષ લખી શકાત એ હું જાણું છું.

આ એક ઐતિહાસિક લેખ છે, અને ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર જેટલું ખેડાય તેટલું તેમાં વધુ સત્ય મળે છે. વળી આ લેખ ઉતાવળમાં લખ્યો છે એટલે એમાં ક્ષતિ રહેવાની સંભાવના છે. આવી કોઈ ક્ષતિ જોના જોવામાં આવે તે મને અવશ્ય જણાવશે તો હું મારી ભૂલ સુધારી લઈશ.

છેવટે-આવા લેખો માટે સદાય સહાયતા આપતા અને પ્રેરણા કરતા પૂ. ગુરૂ મહારાજ-શ્રી દર્શનાવિજયજી મહારાજનો આભાર માની આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

સત્સંગ

જે આયત્નો પરત્વો વા વિ જન્તા,
અલમ્પણો હોંતિ અલં પરેસિં ।
તં જાદ્ભૂતં ચ સયાવસેજ્જા,
જે પાડકુજ્જા અણુવીદ્ધ ધર્મમ્ ॥

પોતાની અંદર તેમજ બહાર-એમ બંને રીતે સત્યને જાણીને જેઓ પોતાને તેમજ બીજાને તારવાને સમર્થ છે, તેવા જગતના જ્યોતિષ્ય તથા ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી તેને પ્રગટ કરનાર (મહાત્મા) ની સોબતમાં હંમેશ રહેવું.
(૧૨-૧૬)

સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર
(' મહાવીરસ્વામીનો સંયમ ધર્મ ')

वीतभयपत्तन कहां है

लेखक

पंन्यासजी महाराज श्री समुद्रविजयजी गणि

जिस वीतभयपत्तन में, महाराजा उदयन और प्रभावती राणी विद्युन्मालीदेवकृत कपिलकेवली प्रतिष्ठित भावसाधु श्री महावीर देव की प्रतिमा की अर्चनादि भावभक्ति किया करते थे, जिसे जंगमकल्पतरु चरम तीर्थकर श्री महावीर प्रभुने अपने पादारविन्दसे पुनीत किया था, जहां महाराजा उदयन अंतिम राजर्षि हुए थे उस वीतभयपत्तनका वृत्तांत शास्त्रों में-ग्रंथों में-पाया जाता है, परन्तु क्या आजतक किसीके हृदय में यह प्रश्न उठा है कि यह वीतभयपत्तन है कहां ?

मैं आज इस लेखमें उस वीतभयपत्तन पर कुछ प्रकाश डालने का प्रयत्न करता हूँ, आशा है कि इसे पढ़कर सब जैनबंधु इस तर्क ध्यान देंगे, और विद्वद्भर्य, साहित्यवेत्ता एवं प्राचीन वस्तु संशोधक महानुभाव इस विषय पर विशेष प्रकाश डालने का प्रयत्न करेंगे ।

वीतभयपत्तन पंजाबदेशान्तर्गत जेहलम जिले में जेहलम नदी के तटपर दबा हुआ छोटासा पहाड़ जैसा नज़र आता है । वहाँ बड़े बड़े मकानों के चिह्न दृष्टीगोचर होते हैं, खुदवाई कराने पर सिक्के आदि अनेक चिह्ने व भग्नावशेष नज़र आते हैं ।

‘उपदेश प्रसाद’ ग्रंथ में इस प्रकार का वृत्तांत उपलब्ध होता है: सिंधुसौवीर देश में वीतभयपत्तन महाराजा उदयन का मुख्य शहर था । यहाँ ही महाराजा उदयन राज्यकारभार करते थे, उनके प्रभावती नामा राणी और अभिची नामा पुत्र था ।

विद्युन्मालीदेवने आत्मकल्याण के लिए बोधी बीजकी प्राप्ति के लिए गृहस्थपन में चित्रशाला में कार्योत्सर्ग में रहे हुए भावसाधु श्री महावीर प्रभुकी तादृश प्रतिमा बनवा के कपिल नामा केवली के पास प्रतिष्ठित करवा के किसी एक वेपारी को दे दी । वह प्रतिमा महाराजा उदयन और महाराणी प्रभावती के पास आई । अन्यन्त आदर के साथ प्रभु-प्रतिमा को लेकर गृहचैत्यालय में स्थापन करके महाराजा और महाराणी प्रभुभक्ति किया करते थे । प्रभु के समक्ष महाराणी नाटक किया करती थी और महाराजा स्वयं वीणा बजाते थे ।

महाराणी के बाद उसकी देवदत्ता नामा कुबडी दासी प्रभुभक्ति किया करती थी । भवितव्यता के योगसे वो कुबडी दासी सुंदर रूपवाली बन गई, महाराजाने उसका नाम सुवर्णागुलिका रख दीया ।

अवंती नरेश चंडप्रद्योतन इसके रूपमें मोहित होकर दासी और प्रभुप्रतिमा-इन दोनों को लेकर रातोंरात वापस चला गया ।

पाठक इतना ध्यान रखें कि चंडप्रद्योतन प्रभुप्रतिमा के सदृश ही नवीन प्रतिमा बनवाकर साथ ले आया था, उस प्रतिमा के स्थान में नवीन प्रतिमा को स्थापन करके ले गया था ।

प्रातःकाल महाराजा उदयन यह वृत्तांत जानकर चिंतातुर हुए । १० मुकुटबद्ध महाराजाओं के साथ अवंती पर धावा कीया । अवंतीपति चंडप्रद्योतन को हराकर बंधवाकर जेलखाने में डलवा दीया और उसके ललाट पर 'ममदासीपति' यह अक्षरावली खुदवा दी । बादमें चैत्यालयमें (जहां वो प्रभुप्रतिमा थी वहां) जाकर दर्शन करके प्रभुस्तुति की एवं प्रभुप्रतिमा को उठाने का प्रयत्न किया तो अधिष्ठायाक देवने रोका और कहा कि 'हे नृप ! तव पत्तनं पांशुवृष्ट्या स्थलं भावि' हे राजन ! आपका नगर धूलकी वर्षासे दब जायगा, अतः प्रभु वहां न पधारेंगे । इस बातसे महाराजा उदयन उदास होकर वापस लौटे । वापस लौटते हुए वर्षाऋतु रास्ता में आजानेसे छावणी डाल कर वहां ही रह गये । पर्वाधिराज श्रीपर्युषणापर्व आने पर महाराजा उदयनने पौषह लिया तब सूद (रसोई करनेवालेने)ने जाकर चंडप्रद्योतनसे प्रश्न किया की आज आपके लिए क्या रसोई बनाऊं ? चंडप्रद्योतनने कुछ सोच कर पुछा 'क्यों भाई आज क्या बात है ?' 'आज पर्वाधिराज श्रीपर्युषणापर्व है । महाराजाने पौषधलिया है, आपके लिए रसोई बनानी है' सूदने कहा । 'अहो, मुझे तो पता न था, अच्छा हुआ पता लग गया, आज मेरे भी उपवास है' चंडप्रद्योतनने खुलासा किया । सूदने ज्योंका त्यों वृत्तांत महाराजा को सुना दिया । इससे महाराजा बड़े प्रसन्न हुए, और विचारने लगे कि यह मेरा साधार्मिक बंधु है, इसके साथ खमतखामणा किये बिना मेरे श्रीपर्युषणापर्व पूरी तौर से आराधित कैसे हो सकते हैं ? जाऊ इसके साथ खमतखामणा करलें । यह निश्चय करके स्वयं महाराजाने जाकर चंडप्रद्योतन से खमतखामणा किये और ममदासीपति इन अक्षरों की छिपाने के लिए सुवर्णका एक पट्ट बनवा कर ललाट पर बांध दिया व उसका सारा ही राज्य उसको वापस दे दिया, विशेष में देवकृत उस प्रभुप्रतिमा की भक्ती के निमित्त १२००० हजार गांव दिये । वर्षाऋतु बीतने पर महाराजा उदायन वापस अपने वीतभयपत्तन में पधारे । जिस स्थान में छावणी डाली थी उस स्थान में १० राजे साथ में होनेसे वहां दशपुर नामा नगर बसा जिसको अभि मंदसौर कहते हैं । चंडप्रद्योतन स्थापन की हुई नवीन प्रभुप्रतिमा की उसी तरह से भावभक्ति करने लगे ।

एक दिन पौषध में मध्य रात्रि के समय वैराग्य रससे प्रवृत्त हो कर दीक्षा लेने की भावना भाने लगे। उस अंसें में जंगम कल्पतरु श्रमण-भगवान श्री महावीरदेव विचरते हुए वीतभयपत्तन पधारे, जिससे महाराज बड़े खुश हुए, अपने मनोरथ सफल हुए जान कर। संसार विनाशिनी प्रभुदेशना श्रवण कर के भाणेज केशीकुमार को राज्यभार दे कर स्वयं प्रभु के चरणों में जा कर दीक्षा लेली। महाराजा उदयन अंतिम राजर्षि बने।

प्रभु के चरणों में दीक्षा पालते हुए विविध प्रकार का तप तपने लगे। निरस आहारादि के भक्षण से अंतिम राजर्षि के शरीर में व्याधि उत्पन्न हो गया। अंतिम राजर्षि को व्याधिग्रस्त देख कर किसी वैद्यने कहा कि महाराज, आप दधि भक्षण कर के शरीर की रक्षा करे 'शरीर-माधं खलु धर्मसाधनम्', किन्तु वे महर्षि शरीर पर भी निस्पृह हो कर ग्रामानुग्राम विचरते हुए एक वक्त वीतभयपत्तन पधारे। उनको पधारे जान कर मंत्रीने महाराजा केशी से कहा कि आप के मामा साहब दीक्षा से उद्विग्न हो कर यहां आप हैं, आपका राज्य छीन लेंगे। केशीने कहा भले ले लो, इन्हीं का ही दिया हुआ है। मंत्री ने कहा-पेसा नहीं बन सकता। मिला हुआ राज्य वापस कैसे दिया जाय। इनको जहर दिलवा देना चाहिये। मंत्री के वचनों से केशी राजाने वैसा ही किया: गोपालकों से दधि में विष मिलवा कर दिलवा-दीया, परंतु देवने तीन दफे दधि में से विष हर लिया। अंत में विषमय दधि भक्षण करने से शरीर में व्याकुलता हो जानेसे अनशन कर लीया और ३० दिनका अनशन पाल भाषना भाते हुए उन्होंने केवलज्ञान प्राप्त कर के शाश्वता सुख-मोक्ष-को प्राप्त किया।

उस वक्त देवने क्रोध में आकर धुल की वर्षा करके नगर को दबा दिया। पुनः इसका उद्धार श्री वीरनिर्वाण से १६६९ वर्ष व्यतीत हो जाने पर श्री कुमारपालभूपाल करेगा, एवं प्रभु प्रतिमा को निकाल कर उसी तरह उदयनवत् पूजेगा "श्रीवीरनिर्वाणतः षोडशशतमवषष्टिवर्षाणि यदा यास्यति तदा पांशुपूरीतां प्रतिमां कुमारभूपः कर्षयिष्यति, पूर्ववत्तां पूजयिष्यति चेति"

इस उल्लेख से सिद्ध हुआ कि वीतभयपत्तन प्राचीन तीर्थ है, और किसी वक्त यह जैनपुरी थी जहां जैनधर्म रूपी सूर्य तप रहा था।

अब सोचने की बात यह है कि उक्त नगर का फिर से उद्धार हुआ या नहीं, कुमारपालभूपालने प्रभु प्रतिमा को निकलवा कर पूर्ववत् भाव भक्ति की या नहीं? क्यों कि वर्तमान में जो वीतभयपत्तन (भेरा) है वो

दूसरी-तीसरी दफा बसा हुआ है-अतः विद्वानों से मेरा नम्र निवेदन है कि वे इसके उपर अधिक प्रकाश डालें जिससे जैन जनता पर उपकार होगा।

लेखिनी को विराम देने के पहले यदि वर्तमान वीतभयपत्तन के विषय में भी कुछ कहा जाय तो अनुचित न होगा।

प्राचीन वीतभयपत्तन से तीन-चार कोश के फासले पर जहेलम नदी के तट पर ही बसा हुआ है। इस समय वीतभयपत्तन 'भेरे' के नाम से प्रसिद्ध है। अच्छा कस्बा है, पंजाब से पेशावर जाते हुए रास्ता में लालामूसी नामका जंकशन आता है, यहां से भेरे की तरफ रेल गाडी जाती है, खास भेरा का स्टेशन भी है। इस वर्तमान भेरे को बसे हुए लगभग ८००-९०० वर्ष हुए हैं। पहले यहां जैनों की बस्ती अच्छी थी। जैनधर्म की जाहोजलाली थी। इस समय जैनों का एक भी घर शेष नहीं रहा। केवल प्राचीन एक जैन मंदिर है। जिस मुहल्ले में जैन मंदिर है उस मुहल्ला का नाम है भावडों का मुहल्ला। इस देश में ओसवालों को भावडे कहते हैं। भावडों के मुहल्ले में जैन मंदिर के सिवा खंडरात नज़र आता है। जैन मंदिर भी अति जीर्णोद्धार में आचुका था, गिरनेवाला हो रहा था, जैनों के ठहरने के लिए कुछ भी साधन न था, पंजाब के जैनों का भी विशेष लक्ष्य इधर न था।

सद्भाग्य से सं० १९८० में पूज्यपाद आचार्य महाराज श्रीमद्विजय-वल्लभसूरिजी महाराज साहब के सुयोग्य शिष्य स्वर्गीय उपाध्यायजी महाराज श्री सोहनविजयजी वहां (भेरे) पधारे-मैं भी साथ ही था-इस प्रसंग पर पंजाब के बहुत से सद्गृहस्थ भी वहाँ पधारे थे।

यहां जैनों के घर-जैन धर्मशालादि न होने से जैनेतर भाईयों के मकान में ठहरना हुआ। भेरे के लोग श्रद्धालु एवं भद्रिक हैं। जब उनको पता चला कि जैन साधु आए हैं, तब सैकड़ों नरनारियां दर्शनार्थ आए। जैन साधुओं के आचार विचार की बातें सुन कर मस्तक धूनाते हुए आश्चर्य प्रगट करते-धन्य है इनको।

आगेधानों की प्रार्थना से खुले मैदान में उपाध्यायजी महाराजने देव-गुरु धर्म के विषय में जोरदार व्याख्यान दीया और आये हुए जैन बंधुओं का श्री जैन मंदिर की ओर ध्यान आकर्षित किया-जीर्णोद्धार के लिए जोर दिया, जिसके फल स्वरूप पूज्यपाद आचार्य देव १००८ श्रीमद्विजय वल्लभसूरिस्वरजी महाराज की आज्ञा से श्री आत्मानंद जैन महासभा पंजाब ने इस शुभ कार्य को अपने हाथ में ले लिया। पंजाब श्रीसंघ की मदद से महासभाने प्राचीन मंदिर का जीर्णोद्धार करवाया-एवं प्राचीन

तीर्थ कायम रखा, यात्रियों की सुभिता के लिए एक छोटीसी जैन धर्म-शाला भी बनवाई। प्रभुभक्ति के लिए सब प्रकार का प्रबंध किया हुआ है-परंतु यात्रियों के आवागमन के बिना तीर्थ की शोभा नहीं हो सकती। यात्रियों को किसी प्रकार की तकलीफ नहीं है-तकलीफ है तो इतनी दूर पहुंचने की।

यह तीर्थ बड़ा प्राभाविक-चमत्कारी है। यहां के रहीसों को इस तीर्थ पर उत्कट श्रद्धा है। जब कोई ऐसा प्रसंग पड़ता है तब मंदिरजी जा कर नैवेद्य-श्रीफल आदि चढ़ाते हैं और प्रभुभक्ति करते हैं।

अत एव जैन जनता का इधर ध्यान आकर्षित करता हुआ आशा रखता हूं कि यात्रिक गण जरूर एक दफे आकर इस वीतभयपत्तन तीर्थ की यात्रा का लाभ उठावेंगे और सम्यक्त्व को निर्मल बनावेंगे।

खास कर श्री समेतशिखरजी की यात्रा कर दीली आनेवाले यात्रियों को इधर आना कोई मुश्किल नहीं है। सुज्ञेषु किं बहुना ?

जैन साहित्य

सर्वश्रेष्ठ जैन साहित्यना क्षेत्रमां पुष्कल कार्यं कृतं छे. जैन लेखकां मोटे भागे धार्मिक श्रेष्ठिना हता, यतुर्भासमां विहार उरवानो जैन साहित्योते आस निषेध छे, ते समये तेओ ओक स्थाने रहिने लभता. वणो हेमचंद्र अने ओया भीम जैन इतिहासमां प्रख्यात थयेला प्रतापी पुरयो ओक स्थाने रहेता. ते पशु अथो लभता. लेखकां मोटे भागे धार्मिक श्रेष्ठिना हता तेने परिष्णामे अथो पशु मोटे भागे धार्मिक श्रेष्ठिना लभाय छे. अने वणो भारतीय साहित्यना धतर क्षेत्रोमां नो विषयो उपर अर्या अछ छे, ते विषयो उपर आ लेखकां पशु अर्या करी छे. आध्यात्मिक भावनाओ, धार्मिक इथाओ, शिक्षाशास्त्र अने तीर्थकरना शोत्रो ओ साहित्य मुप्यत्वे छे. ते उपरान्त विज्ञानशास्त्र, काव्यो, वार्ताओ, नाटकां तेमज्ज लेखो वगेरे सांसारिक विषयना अथो द्वारा पशु यथाशक्य धर्मने पोषणु आप्युं छे.

श्री. ज्ञानेनाथ ('जैनधर्म')

અતિ પ્રસિદ્ધ ત્રણ
આ ગ મ
વા
ચ
ના

❧
: ૧ :

પાટલીપુત્રી વાચના

: ૨ :

માથુરી વાચના

: ૩ :

વાલલી વાચના

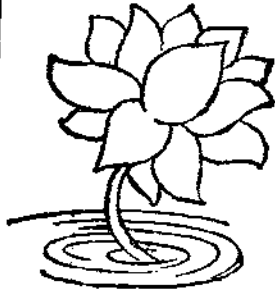
❧

લેખક

શ્રી. મોહનલાલ દીપચંદ

ચોકસી

❧

વિશિષ્ટ ધટના તરિક્કે લેખાય છે એ પરવે અહીં ટુકમાં કહેવાનું છે. ભગવાન શ્રી મહાવીર
દેવના નિર્વાણુ આદ એક હજાર વર્ષના ગાળામાં જે ધટનાઓ બની છે, તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) પાટલીપુત્રી વાચના કે જે સ્થવિર શ્રી ભદ્રાચાહુસ્વામીના સમયમાં થઈ.

શ્રીજમ્બુઃ પ્રભવઃ પ્રભુર્ગતભવઃ શય્યમ્ભવઃ ધીયશો-
ભદ્રાચ્યઃ શ્રુતકેવલી ચ ચરમઃ શ્રીભદ્રબ્રાહુર્ગુરુઃ ।
શીલસ્વર્ણકષોપલઃ સ વિમલઃ શ્રીસ્થૂલભદ્રપ્રભુઃ,
સર્વેઽપ્યાર્યમહાગિરિપ્રભૂતયઃ કુર્વન્તુ વો મઢ્ઢલમ્ ॥
શ્યામાચાર્યસમુદ્રમઢ્ઢુસમિતાઃ શ્રીભદ્રગુપ્તાદયઃ,
શ્રીમાન્ સિંહગિરિસ્તથા ધનગિરિઃ

સ્વામી ચ વજ્રાભિધઃ ।

શ્રીચૈરો મુનિરાર્યરક્ષિતગુરુઃ પુષ્યો ગુરુસ્કંદિલઃ,
શ્રીદેવદિંપુરસ્સરાઃ શ્રુતધરાઃ કુર્વન્તુ વો મઢ્ઢલમ્ ॥

માત્ર સુવિખ્યાત ત્રણ વાચના પુરતો જ નહીં પણ
પરમાત્મા મહાવીરદેવ પછીના હજાર વર્ષનો જે
ઈતિહાસ આજે વિખરાયેલો પડ્યો છે અને જેને સાક્ષવા-
રીના નિયત ક્રમમાં સુદઢ કરી શૃંગ્ણુપદ્ધ કરવાની
આવશ્યકતા છે એ સુવર્ણ કાળમાં થયેલા વિદ્વાન્ને પ્રભા-
વિક સંતોમાંના ધણાખરાનાં નામો ઉપરની આઠ પકિતમાં
આવી જાય છે. ઉક્ત સંતોના જીવન સંબંધી જે ઈર્ષ
આછી પાતળી સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે એ પરથી તે
મહાપુરુષોની જૈનધર્મ પ્રત્યેની અનુપમ સેવા અને જૈન
શાસનની પ્રભાવનાનો ખ્યાલ આવે છે. અને તેઓશ્રીના
ચરણારવિંદમાં મસ્તક સહસા ટળી પડે છે. એટલું કહ્યા
સિવાય નથી ચાલતુ કે જે દીર્ઘ દૃષ્ટિ દોઢવી, દેશ
કાળ યાને દ્રવ્ય-જૈન-કાળ-ભાવ પ્રતિ મીટ માંડી તેઓએ
ઉચિત પ્રત્યંધ ન કર્યો હોત અર્થાત 'વાચના અને ગ્રંથ
બદ્ધતા' જેવાં આવશ્યક કાર્યો ન આદર્યા હોત તો
સાચે જ આપણી પાસે આજે જે વારસો સંરક્ષાયેલો
રહેવા પામ્યો છે અને એના બળ પર આજે જૈનધર્મ
અન્ય સંપ્રદાયોની મધ્યમાં અણુનમ શીરે ઉભેલ છે તે
સ્થિતિ ન જ સભવી શકત.

વાચનાને સામાન્ય અર્થ તો 'ભણાવવું' થાય છે.
આચાર્યશ્રી શિષ્યોને જે સૂત્ર અને અર્થ શિખવે છે એને
જૈન પરિભાષામાં વાચના આપી કહેવાય છે. પણ આહીં
ઉક્ત વાચના સંબંધી કહેવાપણુ નથી. કારણુવશાત જે
સામુદાયિક રીતે વાચન થઈ છે અને જૈનસાહિત્યમાં જે

(૨) માથુરી વાચના કે જે સ્થવિર શ્રી સ્કંદિલાચાર્યની નેતાગીરીમાં થઈ.

(૩) વાલલી વાચના કે જે વાચક શ્રી નાગાચાર્યની દેખરેખમાં થઈ.

આ ત્રણ વાચના સંબંધે અત્ર વિચાર કરવાનો છે :

મધ્ય દેશમાં સખન દુષ્ટાણ પડવથી સાંકુઓ જુદા જુદા સ્થાનોમાં વિખરાઈ ગયા. આમ થવાથી અભ્યાસમાં વિક્ષેપ પડ્યો અને પરસ્પરમાં થતો વિમર્શ-પરામર્શ અટકી ગયો. સ્મરણશક્તિ પણ સતેજ થવાને બદલે મંદતાપ્રતિ ડગ ભરવા લાગી. કેટલાક વિદ્વાન સાંકુઓ કાળના ભક્ષ્ય બન્યા અને આચાર વિરાધનાના ભીર કેટલાક મુનિપુંગવોએ સ્વેચ્છાએ અનશન આદર્યા.

વર્ષોઆદ દેશની સ્થિતિ બદલાઈ અને ગમનાગમન પૂર્વવત્ સુલભતાથી આરંભાયુ સારે ઉપર વર્ણિત વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી જેઓ બચી ગયા હતા તે સર્વ સતો મગધદેશના પાટલીપુત્ર નગરમાં એકત્ર થયા. પરસ્પરની યાદદારત તાછ કરી અગિયાર અંગ સુધીના જ્ઞાનના અંકોડા મેળવી લીધા; પણ આરમા દૃષ્ટિવાદ અંગનો જ્ઞાન કોઇ દેખાયો નહીં. એ વેળા સંપૂર્ણ ઔદપૂર્વના જાણકાર શ્રી ભદ્રાહુસ્વામી આર વર્ષનો યોગ ધારણ કરી નેપાળ દેશમાં રહ્યા હતા. એ સંબંધમાં લંબાણથી વર્ણુન તિથોગાલી પવના, આવશ્યક ચૂર્ણિ અને પરિશિષ્ટ પર્વ આદિમાં અપાયેલું છે. ટુંકમાં એટલું જ કહેવાતું કે તેમની પાસે લગભગ પાંચસો શિષ્યો પૂર્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે પાટલીપુત્રના અમણ સંબંધમાંથી ગયા છતાં કાળના માહાત્મ્યથી કહો કે અભ્યાસ કરવાની ક્ષીણ થતી શક્તિના કારણે કહો-ગમે તે કારણે-માત્ર એમાંથી એકલા શ્રી સ્થૂલભદ્રમુનિ ટકી રહ્યા. તેમણે દશ પૂર્વતું જ્ઞાન બરાબર પ્રાપ્ત કર્યું બ્યારે આડીનાં ચારતુ તે માત્ર સૂત્રથી જ અને તે પણ હવે પછી અન્યને ન બજાવવાની આજ્ઞા પૂર્વક મેળવ્યું. એ સમયે ઔદ પૂર્વવર શ્રી ભદ્રાહુસ્વામી જે શબ્દો ઉચ્ચારે છે એ પરથી ભવિષ્ય કાળની વિષમતાની કંઈક ઝાંખી થાય છે:

“ શકટાળમંત્રી જેવા કુલીન કુળમાં જન્મ પામીને વિદ્યાસંપન્ન સ્થૂલભદ્ર જેવા ગંભીર ને વિનયશીલ પુરૂષ, કે જેણે કેસ્યા વેરયા સાથેની આર વર્ષની ગાઢી પ્રીતને, સાષ કાંચળીને લાગ કરી દે તેમ, કાણુવારમાં લાછ દીમી અને નંદરાજવીના મંત્રીપદની ઠકરાઈને ઠોકર મારી કેવળ વિરકત ભાવે ભાગવતી દાક્ષા સ્વીકારી સંયમમાં શૌર્ય દાખવ્યું, અને જેનો અન્ય જોટો ન મળે એવું પ્રેમસી કોસ્થાના આવાસમાં પટ્ટરસ ભોજન લઈ ચાતુર્માસ કર્યું ને તેને શ્રાવિકા બનાવતા-એના પ્રભાવશાળી પણ શ્રુતજ્ઞાનનો દુરપયોગ કરવામાં તત્પર થઈ ગયા સાં બીજા એકછી શક્તિશાળા મનુષ્યોની શી વાત કરવી? સમય બારીક આવી રહ્યો છે. માનવ સમુદાયની માનસિક શક્તિઓનો પ્રતિ સમય હાસ થઈ રહ્યો છે. ક્ષમતા ને ગંભીરતા નષ્ટ થતી ચાલી છે. એવા સમયે આડીના પૂર્વોતું જ્ઞાન પ્રચલિત થાય એમાં મને શ્રેય નથી જણાતું.”

આ વચનો માત્ર તે કાળ પુરતાં જ સાચાં હતાં એમ નહીં પણ આજે પણ તેટલાં જ સાચાં અને શ્રદ્ધેય છે. ગુરુગમ વિનાતું અને અધિકાર વિહુણું જ્ઞાન બરાબર પચતું નથી જ, ઉલ્કું અધુરા ઘડાનો જેમ છત્રકાઈ જઈ વિનાશ નોતરે છે.

(૨) માથુરી વાચના—આ વાચના શ્રી વીર નિર્વાણુ સમયથી સં. ૮૨૭ થી ૮૪૦ સુધીના ગાળામાં થયાન મત્તવ્ય મનિશ્રી પ્રચ્યાજવિજયજનન છે. એ સંબંધમાં ૧ નો

નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલ-ગણના' નામક પુસ્તકમાં લંબાણથી જુદા જુદા અંથના આધારે ટાંકી મંતવ્ય સિદ્ધ કરવામાં પ્રબળ પ્રયાસ તેઓએ સેવ્યો છે. જે કે પાટલીપુત્રી વાચના જેટલું વિસ્તારથી વર્ણન આ સંબંધમાં મળતું નથી છતાં આતું મહત્ત્વ ઝોધુ નથી જ. આચાર્ય મત્તયગિરિજી નંદીટીલામાં, જ્યોતિષ કરંડક ટીલામાં, ભદ્રેશ્વરની કથાવલીમાં અને કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિરવિત યોગશાસ્ત્રી વૃત્તિમાં માધુરી વાચના સંબંધી મહત્ત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આચાર્ય સ્કંદિલજ્ઞના સમયમાં પણ દુષ્કાળના કારણથી આગમ શ્રુત અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું હતું. કેટલાયે ક્રુતધર સ્થવિરો પરસોઠ પ્રયાણ કરી ગયા હતા. વિદ્યમાન શ્રમણ-ગણમાં પણ પઠનપાઠનની પ્રવૃત્તિ મંદ થઈ ચૂકી હતી. આધારભૂત શ્રુતધર તરિકે નામ લેવાતું હોય તો એ સમયે-એ પ્રદેશમાં-માત્ર શ્રી સ્કંદિલસૂરિ હતા. દુર્ભિક્ષની અવ્યવસ્થા મુધરતાં જ ઉકન સંતની છાયામાં-મથુરામાં શ્વે. શ્રમણસંઘ એકત્ર થયો અને આગમોને વ્યવસ્થિત કરવાના આવશ્યક કાર્યમાં લાગી ગયો. જેમને જે જે સૂત્ર અથવા તો એનો અમુક ભાગ યાદ હતો તે લખી લેવામાં આવ્યો. એ સંગ્રહ પરથી આગમને વ્યવસ્થિત કરી પુન્ય શ્રી સ્કંદિલાચાર્યે સાધુઓને વાચના આપી. તેથી જ આ માધુરી વાચનાતું ખીણું નામ 'સ્કંદિલી વાચના' પણ કહેવાય છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે આગમ શાસ્ત્ર, શ્રી દેવદિગ્ગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમયમાં, શ્રી વીરાત ૯૮૦ વર્ષે પુસ્તકારૂઠ થયા. એ પહેલાં તમામ આગમ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુઓને મુખપાઠ હતા. અર્થાત્ સ્મૃતિના અળપર એ જ્ઞાન નભતું. આ માન્યતા પોષ; ગાથા 'વલ્લહિ પુરમ્મિ નયરે... ..ની છે પણ એ એકાંતરૂપે સ્વીકારી લેવાની જરૂર નથી. એ સાથે અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહેવાયું છે કે 'પત્ર પુસ્તક પર લખાયેલું જ્ઞાન 'દ્રવ્ય શ્રુત' મણાય.' હવે જે શ્રી દેવદિગ્ગણિ પૂર્વે શ્રુત લખાયેલું હોત જ નહીં તો ઉપયુક્ત ઉલ્લેખનું કારણ ન જ રહેત. એમ ખીજા કેટલાક પાદો પરથી સહજ અનુમાનો શકાય તેમ છે કે શ્રી દેવદિગ્ગણિ ક્ષમા-શ્રમણના સમય પૂર્વે પણ જૈનશાસ્ત્ર લખવાનો પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. અલગત, એટલું કહી શકાય કે એ કાળમાં મોટા ભાગની સ્મરણશકિત વ્યતિ સતેજ હોવાથી સર્વ કાંઈ લેખ્યત્ત્વ કરવાની આવશ્યકતા નહોતી.

(૩) વાલલી વાચના—જે સમયમાં મથુરામાં આર્ય સ્કંદિલજ્ઞનો આગેવાની હેઠળ આગમવાચના થઈ, એ લગભગના કાળમાં વલલીતગરીમાં શ્રી નાગાશુનસૂરિની દોરવણીથી શ્રમણસંઘ એકઠો મળ્યો. આજની માફક એ કાળે નહોતાં સમાચારપત્રો કે નહોતાં તાર થા પત્રવ્યવહારનાં સાધનો કે જેથી ભારતવર્ષના એક ખૂણે થતી કાર્યવાહીનો હેવાત ઝટ ખીજા ખૂણે પહોંચી જાય. વળી પાદવિહારી શ્રમણો નિયત સમયમાં એકાદા નિર્ણુત સ્થળે એકત્ર થાય એ વાત પણ મુલભ નહોતી. આજના જેવી શાંતિ ન તો સર્વત્ર પવનની હતી કે ન તો આજની માફક વિહારની સાનુકુળતા હતી. આ કારણોને લઈ વલલીના શ્રમણવર્ગને મથુરામાં બનતા બનતાની ઝાંખી સરખી નહોતી. બાકી જે દુર્ભિક્ષે, અને જે અભ્યાસી જ્ઞાતાઓના કાળધર્મ, શેષ સચવાઈ રહેલ જ્ઞાનપુંજને સંગ્રહીત કરવાની ફરજનું ભાન શ્રી સ્કંદિલસૂરિને કરાવ્યું તે જ કારણે શ્રી નાગાશુનને પ્રેરણા દીધી. આ વાચનામાં અથપણે આચાર્ય

નાગાણ્ડુને ભાગ લીધો હોવાથી એ નાગાણ્ડુની વાચના 'તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ ઉભય વાચનાઓ જુદા જુદા સ્થાનમાં થયા છતાં કાળની દૃષ્ટિએ સમકાલીન છે. એમાં જ વિસરાઈજતા આગમ જાનને-બુલાઈ જતા પ્રકરણ-અધ્યયન કે વિદેશને પુનઃ એકવાર પુસ્તકોનો સંબંધ જોડીને વ્યવસ્થિત કરવારૂપ અતિ આવશ્યક કાર્ય પાર ઉતારવામાં આવ્યું. દુર્ભાગ્યની વાત એટલી જ છે કે ઉકળ વાચનાઓના કાર્યમાંથી પરવાર્યા આદિ સિદ્ધાંતો દ્વારા આ બંને મહારથવિરોધને પરસ્પર મળવાનું નથી બન્યું. એટલે જ ઉભયમાં કેટલોક મતફેર રહી ગયો છે, જે વિદ્યમાન ટીકાઓના ઉલ્લેખ પરથી નયનપથમાં આવે છે.

તો પછી દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણનું નામ આગમ પુસ્તકારૂઠ કરવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે એનું શું કારણ? આ પ્રશ્ન સહ / સંભવે છે અને એ સંબંધમાં મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ જે સમન્વય કર્યો છે તે જુદામાં ઉતરે તેવો છે એટલું જ નહીં પણ સાધાર મૂકવા લાયક છે.

ઉપર્યુક્ત વાચનાઓ થયાને લગભગ દોઢસો વર્ષ વ્યતીત થયાં ત્યારે વલ્લભીનગરમાં શ્રી દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધ્યક્ષતા હેઠળ શ્રમણસંઘ એકત્ર થયો. પ્રવર્તી રહેલી પરિસ્થિતિ પર, દિવસાનુદિવસ ક્ષીણ થતી સ્મરણશક્તિ પર અને પલટાટી દેશ સ્થિતિ પર, પારોક્ષિક અવલોકન કર્યું. પુષ્કળ વિચારણાને અતે વિદ્યમાન સાહિત્યને અંતરૂઠ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. એ વેળા અગાઉનાં એ વાચનાના સમયે અપપુરતા લખવામાં આવેલ સિદ્ધાંતો મોજુદ હતા તે એકત્ર કરવામાં આવ્યા. એ ઉપરાંત જે જે અંચ-પ્રકરણ મોજુદ હતા તે, અને જે જે વિષયો એ સમયના શ્રમણોની યાદગસ્તમાં રમતા તે સર્વને ટપકાવી લેવાયા. એ સમયે જ ઉભય વાચનાના મતફેરો અનતી સમજુતીથી મિટાવી, પરસ્પર સમન્વય સાધી સૂત્રપાઠમાં એકવાક્યતા આણવાના શુભ પ્રયાસો સેવાયા. આમ છતાં જેમાં મહત્વના ભેદ કે પાકાંતર નજરે પડ્યા તે ટીકા-ચૂલ્હિઆદિમાં સંગૃહીત કરવામાં આવ્યા. કેટલાક પ્રકીર્ણક અથો જે માત્ર એક વાચનામાં જ હતા તે તે રીતે ઉતારી લેવાયા ને પ્રમાણ મનાયા. આમ પૂજ્ય દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણે વેરાપેલાં મોતીઓને માળાબદ્ધ કરવારૂપ મહાન અને ભાવિષ્યને અતિ લાભદાયી કાર્ય કર્યું.

પૂજ્ય દેવદ્વિગણિએ સિદ્ધાંત લખવામાં શ્રી સ્કંદિલાચાર્યની માયુરી વાચનાનું અનુકરણ કર્યું છે અને જ્યાં જ્યાં નાગાણ્ડુની વાચના સાથે મતભેદ-પદ્ધતિ જોવામાં આવ્યો ત્યાં એ વાતનો ટીકામાં નિર્દેશ કર્યો. વળી જે પાકાંતરો નાગાણ્ડુન વાચકના અનુયાયી કાઈ પણ રીતે જતા કરવાને તૈયાર નહોતા તે સર્વનો મૂલ સૂત્રમાં 'વાચણંતરે પુણ' એવા શબ્દો સાહત ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યા. આ વસ્તુની સામ્પ્રિતિ માટે મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી લગભગ સાત આખોનો દવાહરણ આપે છે. શ્રીદેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણે નદીની યુગ-પ્રધાન સ્થાવરાવલીમાં સ્કંદિલા અને નાગાણ્ડુન એ બંને આચાર્યોને વંદન કર્યું છે. પણ એમાં શ્રી નાગાણ્ડુનની અધિક્ષાએ શ્રી સ્કંદિલાને કુલ વંદન વિશિષ્ટતા સૂચક છે, અને એટલે સુધી કહી દીધું છે કે આજ સુધી ભારતવર્ષમાં સ્કંદિલાચાર્યના અનુયોગનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. વળી જ્યોતિષ્કરંક ટીકામાં આચાર્ય મહાયગિરિજીનો પણ એ જ મત છે. આ સિવાય બીજા કાવલા છે જેની ચર્ચા અત્રે અસ્થાને છે. કદાચ આ માન્યતા સૌ કોઈ ન પણ સ્વીકારે છતાં એટલું તો નિરસદેહ સ્પષ્ટ છે કે વિદ્યમાન આગમોનો જે

સંગ્રહ આપણી નગર સામે દેખાય છે એના સંગ્રહકાર ઉકત મહાપુરુષો છે અને એ સર્વને પાના પુસ્તકે ચઢાવી ભૂલાઈ જતો અટકવનાર પરમોપકારી સંત શ્રી. દેવદિગ્મણિ ક્ષમાશ્રમણ છે. દીર્ઘ દૃષ્ટિથી આ કાર્યના શ્રી ગણેશ ન થય હોત તો આજે આપણે કેવાયે અજ્ઞાન તિમિરમાં આધડતાં હોત! આજે દિગંબર સપ્રગય પાસે મૂળ શસ્ત્ર જેવી કોઈ વસ્તુ નથી જેથી પાછળની રચનાઓમાં ભિન્નતાઓનો સુમાર નથી રહ્યો; તેમ આપણી પણ દશા થઈ હોત. જૈનધર્મની સનાતનતા, એનાં તરવોની અપ્રાટયતા ને વિશ્વ-ષ્ટતા સ્થાપવાનું એક માત્ર સાધન આગમ જ છે. કાળની કરાવ ફેરફારી ને દેશના પલટાતા સંજોગો છતાં, માન્યતાના કદાચહોને વળગી ન રહેતા કેવળ જ્ઞાતીઓનું અવલંબન કરી માત્ર પરમાર્થ દર્શિ નગર સન્મુખ રાખી, મૂળસ્વરૂપે સંરક્ષણ કરવાનું મહાકાર્ય કરનાર ઉપર્યુકત મહાપુરુષો ધન્યવાદને પાત્ર છે! ભૂરિ ભૂરિ વંદન હો એ સંતોને!

પ્રારંભમાં ટાંકેલ સ્તુતિમાં શ્રી નાગાર્જુનનું નામ દેખાતું નથી. વળી નંદીમાં આપવામાં આવેલી માથુરી યુગપ્રધાન પદ્મવલીમાં તેમજ વાલ્મી યુગપ્રધાન પદ્મવલીમાં ક્રમ તથા નામમાં થોડો ફેર દેખાય છે. તેથી એ સંતોની કરેલી સંવાને જરા પણ ક્ષતિ પહોંચતી નથી. એમનાં જે આછા પાતળાં જીવનો જાણવા-જોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપરથી નિશંકપણે કહી શકાય કે બીજી બધી જાણતો કરતાં આત્મકલ્યાણ અને પરમાર્થ વૃત્તિ એ તેમનાં મુખ્ય દૃષ્ટિબિન્દુઓ હતાં. 'જુલધરા' પદ્મથી એમનાં નામો નથી લખાયાં એ સર્વને પણ વંદન થઈ જાય છે. આમ પ્રારંભની આઠ પંક્તિના સંતોના જીવન જાણવાની જિજ્ઞાસા સહજ પ્રગટે છે. પ્રસિદ્ધ વાચનાઓમાં એમાંના કેટલાક સાક્ષીમૂલ છે. છતાં એને લગતી સામગ્રી સારૂ યુજરાત છોડી બંગાળ ને બિહાર તરફ, પટણા અને મથુરા તરફ કદમ માંડવાની જરૂર છે. મથુરાના કંઠાલીટીલામાંથી જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ છે એ પરથી કેટલીક જાણતો પર અજવાળું પડ્યું છે. શ્રીકલ્પસૂત્રમાં આવતાં ઉકત શ્રમણોનાં નામ સાથે જોડાયેલાં ગોત્રોનાં મૂળ જડી આવ્યાં છે. હજુ શોધખોળ કરવાનું ક્ષેત્ર ત્યાં વિશાળ છે. દુર જવાની જરૂર નથી. વર્ષો સુધી ભૂલાઈ ગયેલી સરાઈ જાતિ તરફ નગર કરીશું અને એ સંબંધમાં જુદે જુદે સ્થળે વિદેશી ઇતિહાસકારોએ કરેલા ઉલ્લેખો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીશું તો સહજ જણાશે કે એક કાળે એ જાતિ સંબંધમાં અગ્ર સ્થાને હશે. વળી એટલું તો ઉધડું છે કે કલ્યાણક ભૂમિઓ એ તરફ છે, ચન્મ જિનપ્રતિશ્રી મહાવીર દેવનો વિહાર પણ એ જ ક્ષેત્રોમાં છે અને ત્યારપછીના કેટલાય પદ્મવરો ત્યાંથી જ પ્રાપ્ત થયા છે અને તેમના જીવનનો છેવટ સુખાંતો કાળ પણ ત્યાં જ વ્યતીત થયો છે. જે દુર્ભિક્ષાએ વાચનાની અગત્ય કબી કરી એ જ દુર્ભિક્ષાના કપરા વર્ષોમાં ઇતિહાસ સાંકળી શકાય તેવી ઘણી ઘણી સામગ્રી નષ્ટ થઈ, આમ છતાં 'મગ્યુ તોયે ભરચ' એ કહેલી સુજ્ઞાને કંઈ છુટું જવાયું લાભી શકાય તેમ છે તે હસ્તગત કરવાને શોધખોળના નિષ્ણુ-તોએ એ ક્ષેત્રમાં પહેલો જઈ, સત્વર એ કાર્યમાં લાગી જવાની જરૂર છે. જૈન સમાજે એમાં પૂર્ણ સહકાર આપવાની અગત્ય છે. અને એમ થાય તો જ આ હજાર વર્ષનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં સર્વપ્રકારની સાતુકૂળતા થઈ પડશે. એટલું જ નહિ પણ એમાંથી ઘણું નવું જાણવાનું પ્રાપ્ત થશે. એટલું કરીશું તોયે પૂર્વાચાર્યોનું કંઈક અંશે ઋણ અદા કરવારૂપ સંતોષ ઉદ્ભવશે!

આર્ચ સ્થૂલીભદ્ર મહારાજનાં બે શિષ્યરત્નો

આર્ચ મહાગિરિ અને આર્ચ સુહસ્તીના જીવનના
વિશિષ્ટ પ્રસંગો.-જિનકલ્પના સ્વરૂપ સાથે.

લેખક: મુનિરાજ શ્રી સુશીલવિજયજી

ઉપક્રમ

“ મહુરત્ના વસુન્ધરા ” પરમ પવિત્ર પૂર્વ પુરુષોએ, સાક્ષરવરોએ અને સમર્થ કવિવરોએ, વસુન્ધરાને “ રત્નગર્ભા ” વિશેષણથી વિભૂષિત કરી છે, તે યથાર્થ જ છે. કારણ કે એક એકથી ચઢીયાતાં, બહુ મૂલ્યવાળાં, અનેક રત્નો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યરત્નો પણ એ જ વસુન્ધરા પર ઉત્પન્ન થાય છે. અને જગતમાં જેની કિંમત કેમ પણ રીતે આંકી શકાતી નથી એવા દુર્લભમાં દુર્લભ મનુષ્યમવ છે, કે જેની એકેક ક્ષણ અણમૂલી છે. દેવેન્દ્રોને પણ કંપનીય અને ચિંતામણિ રત્ન સમાન આ મનુષ્યમવની પરવા કર્યા મિવાય એને વડી નાખી, અગણિત મનુષ્યો યમરાજના ધામમાં પહોંચી ગયા, કે જેમનું નામનિશાન પણ નથી રહ્યું. પરંતુ જે મહાપુરુષોએ જીવનને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શમય બનાવ્યું હોય, આત્મગુણોને વિકસાવ્યા હોય, આત્માને સદ્જ્ઞાનથી વાસિત કર્યું હોય, પુદ્ગલવિલાસોને લાત મારી હોય, સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્ર પામીને પોતાના આત્માને તાર્યું હોય, જગતના જીવોપર ઉપકાર કરીને એમને સસાર સાગરથી તરવા માટે નૌકા સમાન બન્યા હોય, શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતનું દોહન કરીને બાવી પ્રખરને માટે જ્ઞાનનો ખખને સમર્પણ હોય, “ સર્વો જીવ ક્ષં શાસનરસી ” એવી ભવના બાવી હોય, અહિંસાનો ડિડિમ નાદ વગડાવ્યો હોય, અને જેનું જીવન સર્વ જીવોને આદર્શીય હોય; એવા મહાપુરુષોની ઉચ્ચવળ કીર્તિ “ યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ ” જગતમાં જ્યવંતી વર્તે છે, અને તેઓ સર્વને વંદનીય બને છે શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંત, ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથો એવા મહાપુરુષોનાં યશોગાન ગાય છે.

ચરમ ચતુર્દશ પૂર્વધર, મહામંત્રી શકટાલકુલકીપક, મૌર્ય સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત પ્રતિભોષક, દુષ્કર દુષ્કરકરક, શ્રી સ્થૂલીભદ્ર મહારાજના પદ્મપ્રનાવક, આઘદશપૂર્વધર, યુગપ્રધાન, આર્ચ મહાગિરિજી અને આર્ચ સુહસ્તીસ્વામી પણ એ જ કાઠિના મહાપુરુષ હતા. આ મહાપુરુષોના સંબંધમાં ઘણું લખી શકાય એમ છે. પરંતુ સ્થાન અને સમયાદિકની અનુકૂળતાને અનુસરીને આ મહાપુરુષોના ક્રમભગતા જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો જ અત્રે આજેખવાના છે, કે જે સૌને આદર્શરૂપ બને!

સાંસારિક પરિચય સંબંધી કાંઈક

આ મહાપુરુષોનાં જન્મ, માતા-પિતા કે કુળ સંબંધી કંઈ પણ ઉલ્લેખ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. પરમ પવિત્ર શ્રી કલ્પસૂત્રમાં તેમજ પરિશિષ્ટ પર્વમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર શ્રી કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલી પરથી એટલું જ જણાય છે, કે આર્ય મહાગિરિજી “એલાપલ્યગોત્ર” ના છે, અને આર્ય સુહસ્તીસ્વામી “વાસિષ્ઠગોત્ર”ના છે.

બીજું કુમારપાલ ભૂગલ પ્રતિબોધક ક્વિકલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચન્દ્રસૂર્યચર રચિત પરિશિષ્ટ પર્વમાંથી એટલું જણાઈ આવે છે કે આ જન્મે મહાપુરુષોને બાલ્યાવસ્થામાં યજ્ઞ નામની આર્યાએ તેમને માતાની જેમ ઉછેર્યા હતા, અને ઉચ્ચતમ ધર્મશિક્ષણ આપ્યું હતું. તેને લઈને જ તેમના નામની પૂર્વે આર્યર ઉપપદ તરીકે બેલાય છે. તે જન્મે જણ એક જ નગરના હોય તેમજ પરસ્પર મિત્રો હોય, તેમ પરિશિષ્ટના પાઠ ઉપરથી કલ્પના થઈ શકે છે. આ ઉપરાંત યુગપ્રધાન ગણકા પરથી તેઓનો ગૃહસ્થપર્યાય પણ મેળવી શકાય છે. આર્યમહાગિરિજી મહારાજનો ગૃહસ્થ પર્યાય ૩૦ વર્ષનો અને આર્ય સુહસ્તીજીનો ૨૪ વર્ષનો હતો.^૩

ચારિત્રરત્નની પ્રાપ્તિ

આલ્યાવસ્થા સ્ફટિક જેવી નિર્મલ હોય છે. પણ જેમ સ્ફટિક રત્નની સમિપમાં ગમે તે વસ્તુ આપણે ઢાલોને મૂકીએ, તેા એમાં તાદૃશ પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ બાલકના જીવનમાં આપણે જેવા સંસ્કારો પાડીએ તેવા સંસ્કારો પડે છે. આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તીને યજ્ઞ નામની આર્યાએ આલ્યાવસ્થામાં જ સારા સંસ્કારો પાડી ઉચ્ચતમ ધર્મ શિક્ષણ આપ્યું હતું. આના પ્રતાપે જન્મે મહાપુરુષોએ શ્રી સ્થૂલીભદ્રજી મહારાજનો પાસે ચારિત્ર અંગીકાર ડ્યું.^૪

આવાં ભગીરથ મહાવ્રતો જીવનભર નિભાવવાની ભીષ્મ-પ્રતિજ્ઞાએ કરવી એ કંઈ સ્થૂલ શરીરના યુજો નથી, પણ એ આત્માના જ યુજો છે. જ્યારે માનવને ઉચ્ચતમ જીવનની તાલાવેલી જાગે છે, ત્યારે માનવ, માનવ મટીને, દેવ બને છે.

૧ ધેરસ્સ ગં અજ્જથૂલભદ્દસ્સ ગોયમસગુત્તસ્સ અંતેવાસી ઇમે દુવે થેરા અંતેવાસી અહાવચ્ચા અભિગ્ગયા હુત્થા, તંજહા-થેરે અજ્જમહાગિરિ “વલાવ-ચ્ચસગુત્તે” થેરે અજ્જસુહત્થી ‘વાસિઠ્ઠસગુત્તે’ ॥ શ્રી કલ્પસુબોધિકા પૃ૦ (૧૬૨)

૨ તૌ હિ વક્ષાર્યયા વાલ્યાદપિ માત્રેવ પાલિતૌ ।

इत्यार्योपपदौ जातौ महागिरिसुहस्तिनौ ॥૩॥ પરિશિષ્ટપર્વ સર્ગ ૧૦

૩ “મહાન સંપ્રતિ અથવા જૈનધર્મનો દિગ્વિજય” એ તામના પુસ્તકમાં આર્ય સુહસ્તી સ્વામીનો ગૃહસ્થપર્યાય ૩૦ વર્ષનો બતાવેલ છે.

૪ ‘યુગપ્રધાન ગણકા’માં આર્ય મહાગિરિ મહારાજનો દીક્ષાપર્યાય ૪૦ વર્ષનો, અને આર્ય સુહસ્તીજીનો ૩૦ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય છે. “મહાન સંપ્રતિ અથવા જૈનધર્મનો દિગ્વિજય” માં આર્ય સુહસ્તીજીનો ૨૪ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય કહેલો છે.

પરંપરાગત મળેલો વારસો

વિશ્વવંધ પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવે વિધના સર્વ ભાવોને કેવલજ્ઞાન વડે હાથમાં રહેલા આંગળાની પેઠે જાણ્યા, એટલું જ નહીં પણ સુરાસુરેન્દ્રોએ રચેલા સમવસરણમાં આરંભ થયેને, અર્ધરૂપી સુધાર્પિણી વાણીને વરસાદ વરસાવી, ધર્મરૂપી મ્હપનરને નવપલ્લવિત બનાવ્યું. ગૌતમાદિ ગણુધરોએ તેમાંથી બુદ્ધિરૂપી સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્રો ભરી લીધા, અને દ્વાદશાંગીરૂપી આર મહાનદીએ ભવ્ય પ્રાણીઓની ધર્મપિપાસાને શાંત કરવા વહેતી મૂકી.

પ્રભુ મહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ નવ ગણુધરો નિર્વાણ પામ્યા હતા. ફક્ત પ્રથમ ગણુધર શ્રી ગૌતમસ્વામી (ઇંદ્રભૂતિ) અને પંચમ ગણુધર શ્રી સુધર્માસ્વામીની જ વિદ્યમાનતા હતી. આ બેમાં દીર્ઘાયુષ્યવાન શ્રી સુધર્માસ્વામી હોવાથી ગચ્છ વગેરેનો સર્વ ભાર તેમને શિરે હતો. એટલે ભાવી પ્રજા માટે દ્વાદશાંગો તેમની જ કાયમ રહી. શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણુ આદ વીશ વર્ષે શ્રી સુધર્માસ્વામી સુકિતમહેલમાં પધાર્યા. તેમનો વારસો શ્રી જંબૂસ્વામીને સોંપાયો. તેઓ વીરનિર્વાણુ આદ ૬૪ વર્ષે મોક્ષમાં પધાર્યા, કે તરતજ “ મનઃપર્થવજ્ઞાન, પરમાવધિ, પુલાકલ્પિધ, આહારક શરીર, ક્ષપક્રોણિ, ઉપશ-મશ્રોણુ, જિનક્રત્વ, પરિહાર વિશુદ્ધિ સૂક્ષ્મસંપરાય, યથાખ્યાન ચારિત્ર, કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષમગન; આ આર વસ્તુઓનો ભરતક્ષેત્રમાં વિચ્છેદ થયો. એમનો વારસો શ્રી પ્રભવસ્વામીને સોંપાયો. તેમનો વારસો (દશવૈકાલિક સૂત્રના કર્તા) શ્રી સત્યંભવસૂરિને સોંપાયો. તેમનો વારસો શ્રી યશોભદ્રસૂરિને સોંપાયો. તેમનો વારસો શ્રુતકેવલી ભગવાન બદ્રબાહુસ્વામીને સોંપાયો. તેમણે અનેક ગ્રંથોપર નિયુક્તિઓ રચી. તે સિવાય. વ્યવહારસૂત્ર, દશાશ્રુતસ્કંધ, ધૂહવ કલ્પ, કલ્પસૂત્ર, વગેરે અનેક ગ્રંથો રચ્યા. તેઓ વીરાત્ ૧૭૦ વર્ષે દેવલોક ગયા. તેમનો વારસો ચરમ ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર સ્થૂલીભદ્રજી મહારાજ ૭ ને સોંપાયો. તેઓ વીરાત્ ૨૧૯ (૨૧૫)માં દેવલોકે સિ ગયા. તેમના સ્વર્ગારોહણુ આદ છેલ્લા આર પૂર્વ (કલ્યાણુપૂર્વ, પ્રાણુ-વાયપૂર્વ, ક્રિયાવિશાલપૂર્વ, અને લોકગ્નિ-દુસારપૂર્વ), સમચતુરસ્ર સંસ્થાન, વજ્રકલ્પભનારાય સંધયાણુ અને મહાપ્રાણુધ્યાન વિચ્છેદ પામ્યાં. તેમનો વારસો વિદ્યમાન ૮ દર્શીપૂર્વધર આર્ય મહાગિરિજી અને આર્ય સુહરતીજીને સોંપાયો.

૫. ૧ આચારાંગ, ૨ સૂયગડાંગ (સૂત્રકૃતાંગ), ૩ કાણાંગ, ૪ સમવાયાંગ, ૫ વ્યાખ્યાપ્ર-જ્ઞપ્તિ (ભગવતી), ૬ જ્ઞાતાધર્મકથા, ૭ ઉપાસકદશાંગ, ૮ અંતગડ (અંતકૃદ્દશાંગ), ૯ આણુ-તરોવવાઈ દશાંગ (અનુત્તરોપપાતિકદશાંગ), ૧૦ પ્રશ્નચાકરણુ, ૧૧ વિપાકસૂત્ર અને ૧૨ દ્રષ્ટિવાદ.

૬ તિર્થ ચ સુહમ્માઓ નિરવચ્ચા ગણહરા સેસા । -વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તિ ।

૭ “ વીરાત્ બીજી સદીમાં નંદરાબ્દના સમયમાં—દેશમાં (મગધમાં ?) એક સમયે ઉપ-શહપરી આર વર્ષનો મહાભીષણુ દુકાળ પડતાં સંધનો નિર્વાહ મુરકેલ યતાં કંઈરથ રહેલું ધર્મ સાહિત્ય હુપ્ત થવાનો ભય થતાં, સુકાળ આવ્યે મગધમાં—પ્રાયઃ પાટલીપુત્ર (પટણુ)માં સંધ ભેગો થયો ને જે જે યાદ હતું તે બધું એકત્રિત ક્યું આનું નામ મગધ—(પાટલીપુત્ર) પરિષદ્ કહીએ તો ચાલે. આચારાંગ આદિ ૧૧ અંગો સંધાર્યા અને આરમ્બુ દ્રષ્ટિવાદ નામનું અંગ તાંશ થયા જેવું લગભગ હતું, અને માત્ર આર્યસદ્રેબાહુ જ તે વખતે ૧૪ પૂર્વધર હતા.

યુગપ્રધાન-કાળ

શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરદેવે શ્રી ગૌતમ ગણધરે પૂછેલા પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે—હે ગૌતમ ! મારી પાટે શ્રી સુધર્માથી શરૂ કરીને આવતું દુઃખસહસ્રરિ સુધી ૨૦૦૪ યુગપ્રધાન આચાર્યો યશે. તે પૈકા આર્ય મહાગિરિજી અને આર્ય સુહસ્તીજી નવમા અને દશમા યુગપ્રધાન તરીકે છે. બન્ને મહાપુરુષોનો યુગપ્રધાનકાળ યુગપ્રધાન ગણિકામાં આપ્યો છે. આર્ય મહાગિરિજીનો ૩૦ વર્ષનો અને આર્ય સુહસ્તીજીનો ૪૬ વર્ષનો છે.

લુપ્તજિનકલ્પની તુલના અને તેના નાયક

આર્ય મહાગિરિ એટલે પરમભાગની મૂર્તિ, અખુટ જ્ઞાનનો ભંડાર, અને લુપ્તજિનકલ્પનો ઝંડો ઉઠાવનાર આઘ યોગીશ્વર, વીર સંવતના ત્રીજા સૈકાની એક મહાન સમર્થ વ્યક્તિ. તેમણે અનેક શિષ્યો કર્યા અને પોતાનો મન્દિર આર્ય સુહસ્તીજીને સોંપ્યો. જિનકલ્પનો વિચ્છેદ થયેલો હોવાથી મન્દિરશ્રામાં રહીને જ લુપ્તજિનકલ્પની તુલના કરવા લાગ્યા. સર્વવિરતિના તેજથી છલકાઈ જતો મુનિ જ્યારે યોગભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેનું આત્મ-સૌંદર્ય જગતના સર્વ જીવોને આંજ દે છે. ભગવાન જંબૂસ્વામી મુક્તિ મહેલમાં પધાર્યા એ જ સમયે જિનકલ્પ વિચ્છિન્ન થઈ ગયેલો હોઈ ત્રિચ્છિન્ન જિનકલ્પની તુલના કરીને તેને સતેજ કરવાનું બહુમાન એ મહાપુરુષને જ ધટે છે.

જિનકલ્પનું સ્વરૂપ

પ્રાસંગિક રીતે અહીં જિનકલ્પનું સ્વરૂપ આજોખતાં અમને આનંદ થાય છે. કારણ કે આપણા પૂર્વમહર્ષિઓએ સ્વ આત્માને કેટલો બધો કેળવ્યો હતો, મોહસાત્તાન્યના સમર્થ

સંઘ દ્રષ્ટિવાદ નિમિત્તે કંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો. ભદ્રબાહુ આ વખતે નેપાલ દેશમાં મહાપ્રાણ નામના ધ્યાન મટે ગયા હતા. તેમની પાસે સ્યુલભદ્ર આદિ સાધુઓને “પૂર્વ” સીખવા સંઘે મોકલ્યા. સ્યુલભદ્ર મૂળ નાગર બ્રાહ્મણ, નંદના મંત્રી શકડાલનો પુત્ર, તે વીરાત ૧૫૬માં દીક્ષા લેનાર. તેમણે દશ પૂર્વની મૂળસૂત્ર તથા અર્થ સહિત વાચના લીધી ને છેવટના ૪ પૂર્વની મૂળ માત્ર વાચના લીધી. આ સર્વ શ્રી ભદ્રબાહુના સ્વર્ગમન—વીરાત ૧૭૦ પહેલાં બન્યું.”

“આ સમયમાં સ્યુલભદ્રના સંઘની ખૂબ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલાં જ્ઞાનના, વિમુક્તિ, સતિકલ્પ અને વિવિધતયર્થો—એ નામનાં ચાર અધ્યયનો પૈકી પ્રથમનાં એ અધ્યયનને આચાર્ય સૂત્રની બે ચૂલિકા તરીકે યોજિત કર્યાં અને બીજા બે અધ્યયનને દશવૈકલિકની ચૂલિકા તરીકે યોજિત કર્યાં. સ્યુલભદ્ર વીરાત ૨૧૬માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેઓ છેલ્લામાં છેલ્લા ૧૪ “પૂર્વધર” (પૂર્વજીવનારા) [પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૬].”

—શ્રી જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. પૃ. ૩૬—૩૭.

૮ મહાગિરિસુહસ્ત્યાઘા વચ્ચાન્તા દશપૂર્વિણ : ॥૩૪॥

(પરિષદાહુપદ્મવૈરકમ્પ્યત્વાત્ મહાગિરિરિવ મહાગિરિ : ।

કર્મદ્રુમોન્મૂલને સુહસ્તીવ સુહસ્તી ॥)

૯ “ વુચ્છિન્ને જિણકલ્પે કાહી જિણકલ્પતુલણમિહ ધીરો ।

તં વંદે મુણિવસહં મહાગિરિં પરમચરણધરં ॥ ૧ ॥ — કલ્પસૂત્ર ।

ચોક્કાસામે કેવી રીતે વ્યાથ લીડી હતી, અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને છેવટે મુક્તિ રમણીને કેવી રીતે વર્ધા હતા; એ સર્વ વૃત્તાંત આપણે જાણી શકીએ છીએ. તેમજ જિનકલ્પને અંગીકાર કરનાર મહાપુરૂષ કઇ કોટીનો હોવો જોઇએ? ઓછામાં ઓછું તેનું જ્ઞાન કેટલું હોય? સંઘયણુ કયું હોય? સામર્થ્ય કેટલું હોય? જિનકલ્પ અંગીકાર કરતાં પહેલાં સ્વ-આત્માને કેટલો કેળવવો જોઇએ? અને જિનકલ્પ સ્વીકાર્યા બાદ ગમે તેટલા વિકટ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય, તો પણ કોઈની પણ દયાની બિશ્વાસ કર્યા સિવાય કે લેશ માત્ર આર્ત રોદ્ધાન કર્યા સિવાય, કરેલાં કર્મોને બહાદુરીથી ભોગવી, તેને ભસ્મીભૂત કરી, ધાતિ અધાતિ સર્વ કર્મોને ચક્રવ્યૂર કરી, છેવટે જન્મમરણ ફેરી ટાળી યાવત્ અનંત, અવ્યાબાધ, અવિચલ એવા મોક્ષને કેવી રીતે મેળવે છે; વગેરે સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવે છે.

વિશ્વપ્રકાશક સહસ્રાશુ પોતાના સુવર્ણમય સહસ્ર અંશુને સંહરી લઇને અસ્તાચલ પર્વત ઉપર પ્રયાણ કરી ગયો હોય, ધનધોર અધકારનો પટ પથરાઈ ગયો હોય, સર્વ જીવો આરામની છત્રછાથી નિદ્રાને અધીન થયેલા હોય, કાળ કાળનું કામ કરી રહેલ હોય, અને મધ્યરાત્રિનો સમય થયેલો હોય; એ સમયે જિનકલ્પ અભિલાષુક મહાપુરૂષ જાગૃત થઇને આ પ્રમાણે ચિંતવન કરે:

મારા આત્માને મેં સંસાર-સમુદ્રથી તાર્યો, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિને છોડી, ધન-દોલત, કુટુંબ-કમિલા સર્વને તીલાંજલિ દીધી, ઇન્દ્રિયદમન કર્યું, કંદર્પદલને હણ્યું; નિર્નિદાન કુશલાનુષ્ઠાન પૂર્વક નિર્મલ-આરિત્ર પાળી આત્માનું કલ્યાણ કર્યું, પરહિતને માટે શિષ્ય-સમુદાય પણ ધણું કર્યો. ગત્તું પાલન કરનારા એવા સમર્થ શિષ્યો પણ થયા અને હવે વર્તમાન કાળમાં વિશિષ્ટ પ્રકારે સ્વઆત્મ-કલ્યાણ કરવા માટે ઉચ્ચ પ્રકારનું અનુદાન કરવું ઉચિત છે. એ પ્રમાણે ચિંતવેને વિશિષ્ટ જ્ઞાનપૂર્વક શેષ આયુષ્યની સ્વયં આલોચના કરે. એ તથાપ્રકારના વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા અન્ય આચાર્ય-વર્ધને પૂછીને શેષ આયુષ્યનો નિર્ણય કરે. અલ્પ આયુષવાન હોય તો “ભક્તપરિણા” વગેરેમાંથી કોઈ પણ એક મરણ અંગીકાર કરે. અને જો દીર્ઘાયુષવાન હોય, છતાં પણ જંઘામલ અત્યંત ક્ષીણ થઇ ગયેલું હોય તો વૃદ્ધવાસ સ્વીકારે. શારીરિક બળ સારામાં સાઈ હોય, વજ્રઝપમનારાય સંઘયણુ હોય, જંઘામલ ક્ષીણ થયેલું ન હોય તો જિનકલ્પ અભિલાષુક પ્રથમ પાંચ પ્રકારની તુલના વડે કરીને સ્વઆત્માને તોલે. તે આ પ્રમાણે—

“તવેણ સત્તેણ સુત્તેણ ઇમત્તેણ બલેણ ચ ।

તુલના પંચહા વુત્તા જિણકલ્પં પહિવજ્જાઓ ॥

[તપસા સરવેન સૂત્રેણ પકત્તેણ બલેણ ચ ।

તુલના પશ્ચઘોક્કા જિનકલ્પં પ્રતિપદમાનસ્ય ॥ ૧ ॥]

તપ વડે, સરત્ર વડે, સૂત્ર વડે, એકત્ર વડે અને બળ વડે, આ પાંચ પ્રકારની તુલના વડે કરીને જિનકલ્પને પ્રતિપાદન કરેલો છે. તુલના-ભાવના-પરિકર્મ આ સર્વ પર્થોષો છે.

ખીણુ આ જિનકલ્પને અંગીકાર કરનાર મહાપુરૂષ પ્રાયઃ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક,

સ્થવિર કે ગણ્યાવચ્છેદક આ પાંચમાંથી કોઇ પણ એક હોવો જોઇએ. તે કંદર્પાદિ^{૧૦} પાંચ અપ્રશસ્ત ભાવનાને તોડાંજલિ દર્ષ ઉપર્યુકત પ્રશસ્ત પાંચ ભાવના વડે કરીને સ્વઆત્માને તોળે તે આ પ્રમાણે :

(૧) તપભાવના—હુષાને જીતવાને માટે તપભાવનાથી સ્વ આત્માને તોલે. કદાચિત્ દેવ વગેરેના ઉપસર્ગાદિકથી અનેપણીય (અકલ્પ્ય) આહારાદિક થઇ જાય, શુદ્ધ બિંદુ ન મળી શકે, દિવસો પર દિવસો વ્યતીત થતા જાય, છ છ મહિનાનાં વાણાં વીતી જાય, છતાં પણ લેજમાત્ર ચકાયમાન ન થાય, અને જિલટો આત્મરમણતામાં તસ્લિન થતો જાય. આ પ્રમાણે તપભાવના વડે કરીને પ્રથમ ભાવનાને ભાવે.

(૨) સત્ત્વભાવના—જય અને નિદ્રાને જીતવાને માટે સત્ત્વભાવનાથી સ્વઆત્માને તોલે. આ ભાવનાના પેટા વિભાગ ૧૧ પાંચ વર્ણવેલા છે. અંધકારમય રાત્રિ થઇ ગઈ હોય, સર્વ વિશ્વ નિદ્રાને વશ થઇ ગયું હોય. તે સમયે (૧) ઉપાશ્રયમાં, (૨) ઉપાશ્રયની બહાર, (૩) ચોડમાં, (૪) શૂન્યગૃહમાં, (૫) અને પાંચમી વખત ભયંકર શ્મશાનમાં; એમ ઉત્તરેતર સર્વસ્થાનમાં કાકિરસગૃહ્યાને રહે. આ પાંચ પ્રકારની સત્ત્વભાવનાથી ઉર્ત્તીણુ થયા બાદ પ્રસ્તુત મહાત્માને જગતના કોઈ પણ પ્રાણીથી જય રહેતો નથી. અને દિન હોય કે રાત હોય છતાં પણ આંખનું મટકું સરખું પણ ન મારે. એ પ્રમાણે જય અને નિદ્રાને પસંજય કરે. એમ બીજી ભાવનાને ભાવે.

(૩) સૂત્રભાવના—સૂત્ર વડે કરીને સ્વઆત્માને તોલે. અર્થાન્ સૂત્રને એટલા બધા દૃઢ કરે, કંઈસ્થ કરે, કે જેમ સ્વ-નામ પૂછવાની સાથે જ કહી દે તેમ દરેક સૂત્રને કહે. દિવસ હોય કે રાત હોય છતાં શરીરની છાયા (પડછાયો)નું અવલંબન લીધા સિવાય પણ આવૃત્તિ માત્રથી શ્વાસોશ્વાસ, પ્રાણ, સ્તોક, લવ, મૂર્ત્તાદિક, સમય, કાલ વગેરેનો નિર્ણય કરે. આ પ્રમાણે તૃતીય ભાવનાને ભાવે.

(૪) એકત્વભાવના—એકત્વ વડે સ્વઆત્માને તોલે. આ પ્રમાણે એકત્વ ભાવના ભાવતાં છતાં સાધુ-સમુદાયની સાથે કે સાધુ-સમુદાયના કોઈ પણ મુનિ સાથે પૂર્વે પ્રવર્તેલો આલાપ, સંલાપ, સૂત્ર, અર્થ, કે સૂત્રાર્થ, સુખદુઃખની વાતો, કોઈ પણ જાતના પ્રશ્નો તેમજ પરસ્પર વાર્તાલાભ, કથા, વિતંડાવાદ, વગેરે કંઈ પણ ન કરે. બાહ્ય મમત્વનો મૂકથી જ વ્યવચ્છેદ કરે. શરીર અને ઉપભોગી ઉપધિમાં પણ અનાસકિત ભાવે વર્તે. આ પ્રમાણે ચતુર્થ ભાવનાને ભાવે.

(૫) બલભાવના—બલવડે સ્વઆત્માને તોલે. બલ એ પ્રકારનું છે. શારીરિક બલ અને મનોબૃતિ બલ. તેમાં શારીરિક બલ પણ જિનકલ્પ અભિલાપુકને વિશિષ્ટ પ્રકારનું જોઇએ, કારણકે એક પગના અંગુઠા પર છ છ મહિના સુધી ખડા રહે છતાં પણ ંજનાત્ર હાલે-ચાલે નહીં. કદાચિત્ તપાસ્યાદિકને લઇને શારીરિક બલ તથાપ્રકારનું ન હોય, ક્ષીણ થઇ

૧૦ કન્ધર્પદેવકિલ્લિલ્લાભિયોગિકાSSસુરસમ્મોહા અપ્રશસ્તાઃ ।

૧૧ “ મદમા ઉવસ્સયંમિ ય વીયા વાહિ ત્હયા ચડક્કમિ ।

સુજ્જયરંમિ ચડત્થી અહ પંચમિયા મસાણંમિ ॥૨ ॥ ”

ગયેલું હોય, તે મનોધૃતિપલ વડે સ્વચ્છાત્માને તોલે. ગમે તેવા મહાન ઉપસર્ગો થાય, વિપત્તિઓ ઉપર વિપત્તિઓ આવતી જાય. છતાં પણ મનથી કિચિદ્ ભાવ પણ મલાપમાન ન થાય. આ પ્રમાણે પંચમ ભાવનાને બાવે.

અનંતા તીર્થકરોએ, ગણુધરોએ, કેવલી ભગવંતોએ, પૂર્વધરોએ, યુગપ્રધાનોએ તેમજ સાતના મહાન દુરંધર પૂર્વાચર્યોએ શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંત કે આગમ છલ્લાદિમાં પ્રતિપાદન કરેલ જિનકલ્પ સ્વરૂપ સંબંધી પાંચ ભાવનાને, જિનકલ્પ અભિલાષુક દૃઢ રીતે ખાલન કરે, આત્માને બરોબર કેળવે, અને આ પાંચમાંથી ઉત્તીર્ણ થયા બાદ સમય (સાધુ-સંધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ, સંઘને એકઠો કરે. કદાચિત્ તેની વિદ્યમાનતા ન હોય તો સ્વ સમુદાયને એકઠો કરે. ત્યારબાદ તીર્થકર ભગવંતની સમીપમાં, તેમની વિદ્યમાનતા ન હોય તો ગણુધર ભગવંતની સમીપમાં, તેમનો અભાવ હોય તો અતુર્કશ પૂર્વધરની સમીપમાં, તેમનું અસ્તિત્વ ન હોય તો દશપૂવધરની સમીપમાં; પ્રાંતે સર્વનો વિરહ હોય તો વટ (વડો), અશ્વત્થ (પિપ્પ્લો), કે અશોકવૃક્ષ, વગેરે વૃક્ષોનો નીચે ઘણી ઝડકિ-સિદ્ધિપૂર્વક અત્યંત ઠંડામાં સંકિત, ઘણા જ હર્ષપૂર્વક, જિનકલ્પ અંગીકાર કરવાને સ્વયં ઉદ્દેશ થાય. તે વખતે પોતાના પદ ઉપર અન્ય મુનિવરાદિકને સ્થાપન કરે. સર્વ મુનિઓને ખમાવે, અને કહે કે-પૂર્વે મારા પ્રમાદદોષથી કષ્ટ પણ અનુકૂળ ન થયું હોય તો શસ્પરદિત કષાયરહિત એવો હું આપ સર્વનાં પાસે ક્ષમા આહું છું. આ વખતે શિષ્ય સમુદાય હર્ષપૂર્વક અશ્રુપાત કરે અને વારંવાર અરણ્ય-કમલમાં ઢળી પડે, નમ્રતા પૂર્વક ખમાવે, તેમના પ્રત્યે કોઈ પણ જાતનો અવિનય થયો હોય તેની મારી માગે. પ્રાંતે પોતાના પદ ઉપર સ્થાપન કરેલા મુનિવરને અને મુનિઓને હિત શિક્ષા (શિષ્યામણુ) કરમાવે.

પ્રથમ પોતાના પદ પર સ્થાપન કરેલ મુનિવરને ઉદ્દેશીને કહે: ' ગણુને ખાલન કરતાં છતાં તમે સર્વ પ્રધારના મયથી અપ્રતિબદ્ધ રહેજો અને પૂર્વથી ચાલી આવતા જે વિનયો તેને સાચવજો, અને તે તે સમયે જેમ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમ વિનયાદિકમાં જોડજો. છેવટે મારી જેમ તમે પણ જિનકલ્પને અંગીકાર કરજો. ' પછી શિષ્યોને ઉદ્દેશીને કહે:- ' મારી પાસે તમે ગમે તેમ વર્તતા હતા, હું તમને કંઈ કહેતો તે તમે કરતા ન કરતા છતાં હું એ વસ્તુને જતી કરતો, પરંતુ આ અભિનય આચાર્ય છે, કદાચ તમને કંઈ પણ કહે છતાં પણ જરાએ ગભરાશો નહીં. આ એ અમારી સગ્ગે: છે, ગમારા કરતાં અલ્પ-જ્ઞાનવાન છે, એમ સમજીને તેમની અવજા ન કરતા, કિન્તુ એમની આરાને શિરસાવન્ધ કરજો, કારણુ કે આ તો હવે તમારે વિશેષે કરીને પૂજનીય છે. '

આ પ્રમાણે જન્નેને હિત-શિક્ષા આપીને, ગચ્છથી જુદા પડીને વિહાર કરે. અને જ્યાં સુધી દૃષ્ટિગોચર થાય ત્યાં સુધી સાધુઓ ત્યાં જ ઉભા રહે ત્યારબાદ સાધુઓ સ્વસ્થાનમાં આવતા રહે. જિનકલ્પિક મહાત્મા ગામાનુગામ વિહાર કરતા વિચરે.

જિનકલ્પિક મહાત્માની જિનકલ્પચર્યામાં વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાડવાને માટે પૂર્વ મહર્ષિઓએ નિમ્નદર્શિત દ્વારો વણુવેલાં છે. તેની અછી રૂપરેખા અન્ને આલેખાય છે.

(૧) ક્ષેત્રદાર—આ મહાપુરુષોનાં જન્મ તેમજ અસ્તિત્વ પન્દર કર્મજૂમમાં જ હોય છે. સુરાસુરેન્દ્રાદિકના સંહારણને લા-ને કદાચિદ્ અસ્તિત્વ ત્રીશ અર્ધકર્મજૂમમાં પણ હોય છે.

(૨) કાલદાર—અવસર્પિણી કાળમાં ત્રીજા અને ચોથા અસમાંજ આ મહર્ષિઓના જન્મ હોય છે, અને જિનકલ્પ ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા એમ ત્રણે આરામાં હોય છે. ઉત્સર્પિણી કાળમાં તો જિનકલ્પ ત્રીજા, ચોથા, આરામાંજ હોય છે, અને જન્મ પાંચમ, ત્રીજા અને ચોથા એમ ત્રણે આરામાં હોય છે. મહાવિદેહક્ષેત્ર નિરંતર ચોથો આરો વિદ્યમાન હોવાથી જન્મ અને અરિતત્વ અને અહર્નિશ હોય છે. દેવ વગેરેના સંહરણને લઈને સમસ્ત કાળને વિષે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, કારણ કે સર્વ આરાવાળાં ક્ષેત્રો સંભવી શકે છે.

(૩) ચારિત્રદાર—જિનકલ્પ અંગીકાર કરતી વખતે સામાયિક યા હેટોપરથાપનીય ચારિત્ર હોય છે. પરંતુ જિનકલ્પ અંગીકાર કર્યા બાદ કોઈ મહર્ષિ ઉપશમશ્રેણી માટે, ૧૨ તેને શ્રેણિ અવસ્થામાં સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાપ્પ્યાત ચારિત્ર હોય છે.

(૪) તીર્થદાર—તીર્થકર ભગવંતનું તીર્થ પ્રવૃત્તિ હોય, અથવા તીર્થ પ્રવર્ત્યા પછી વિચ્છિન્ન થઈ ગયેલું ન હોય, એ સમયે જિનકલ્પને લે.

(૫) પર્યાયદાર—પર્યાય એ પ્રકારનો છે. એક ગૃહસ્થપર્યાય અને બીજો યતિપર્યાય. તે બંનેના પણ એ જોડો છે. જ્ઞાન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ. તેમાં ગૃહસ્થપર્યાય જ્ઞાન્યથી ૨૯ વર્ષનો હોવો જોઈએ, અને યતિપર્યાય જ્ઞાન્યથી વીસ વર્ષનો હોવો જોઈએ. અને બંનેનો ઉત્કૃષ્ટ પર્યાય દેશોનપૂર્વકોટિ વર્ષ સુધી જાણવો.

(૬) આગમદાર—આગમ નવું બણે નહીં. પૂર્વે બણેલું હોય તે ભૂલી ન જવાય તેને માટે અહર્નિશ પશ્ચાતુપૂર્વીયા પૂર્વાતુપૂર્વીથી સંભાળે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર મહાપુરુષનું જ્ઞાન જ્ઞાન્યથી નવમા પૂર્વની તૃતીય વસ્તુ સુધી, અને ઉત્કૃષ્ટ કાંઈક ઉણાં દશ પૂર્વ હોય.

(૭) વેદદાર—જિનકલ્પ લેતી વખતે સ્ત્રીવેદ હોવો ન જોઈએ. અને સ્વીકાર્યા બાદ ઉપશમશ્રેણિમાં અવેદક (વેદરહિત) પણ હોય.

(૮) કલ્પદાર—કલ્પદારથી સ્થિતકલ્પ (નિયત કલ્પ) અને અસ્થિતકલ્પ (અનિયત કલ્પ) બંને હોય છે. ૧૩

(૯) લિંગદાર—જિનકલ્પ સ્વીકાર કરતી વખતે દ્રવ્યલિંગ (મુનિવેશ) અને ભાવલિંગ (મુનિપરિણામ) બંને હોય છે. જિનકલ્પ અંગીકાર કર્યા બાદ શુભવિચારકને લઈને તેમજ સંહરણને લઈને કદાચિત્ દ્રવ્યાલિંગનો અભાવ હોય, પરંતુ ભાવલિંગ તો અવશ્ય હોય છે.

૧૨ “ તજ્જન્મે કેવલપડિસેહભાવાઓ ” [તજ્જન્મનિ કેવલપ્રતિષેધભાવાત્] આવા પ્રકારનું પૂર્વ મહર્ષિઓનું વચન હોવાથી આ કલ્પવાળાને કાપકશ્રેણિ હોઈ શકતી નથી. વિશેષ—જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર બાવીસ તીર્થકરના સાધુઓને તેમજ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના સાધુઓને સામાયિક ચારિત્ર હોય છે. પ્રથમ તીર્થકરના સાધુઓને તેમજ છેલ્લા તીર્થકરના સાધુઓને સામાયિક ચારિત્ર અને હેટોપરથાપનીય ચારિત્ર બંને હે થ છે.

૧૩ “ આચેલકુ ૧ દેસિઅ ૨ સિજાયર ૩ રાયપિંહ ૪ કિહકમ્મે ૬ વય ૬ જિદ્ ૭ પડિકમજે ૮ માસં ૯ વજ્જોસજાકપ્પે ૧૦ ॥ ૧ ॥ કલ્પસૂત્ર

જિનકલ્પી મહાત્માને જ્ઞાન-ન્યથી ઉપધિ બે પ્રકારનો^{૧૪} હોય છે: રત્નોહરણ અને મુહપતિ. અને ઉત્કૃષ્ટથી બાર પ્રકારની હોય છે. ૧ પાત્ર, ૨ ઝોળી, ૩ નીચેનો ગુચ્છો, ૪ પુંજણી, ૫ પલ્લાં, ૬ આંતરપટ, ૭ ઉપરનો ગુચ્છો. આ સાતનું નામ પાત્રનિયોગ કહેવાય છે. ૮, ૯, ૧૦ કલ્પત્રિક એટલે બે સુતરના વસ્ત્ર અને એક જિનનું વસ્ત્ર. ૧૧, ૧૨ રત્નોહરણ અને મુહપતિ. આ બાર પ્રકારનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિ. જિનકલ્પક મહાત્માના ઉપકરણ સંબંધમાં આઠ પ્રકારના વિકલ્પો પૂર્વ મહર્ષિઓએ પ્રતિપાદન કરેલા છે, તેનું વિવરણ સહિત કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છે:

- (૧) રત્નોહરણ અને મુહપતિ.
- (૨) રત્નોહરણ, મુહપતિ અને એક વસ્ત્ર.
- (૩) રત્નોહરણ, મુહપતિ અને બે વસ્ત્ર.
- (૪) રત્નોહરણ, મુહપતિ અને ત્રણ વસ્ત્ર.
- (૫) રત્નોહરણ, મુહપતિ અને પાત્રનિયોગ.
- (૬) રત્નોહરણ, મુહપતિ, પાત્રનિયોગ અને એક વસ્ત્ર.
- (૭) રત્નોહરણ, મુહપતિ, પાત્રનિયોગ અને બે વસ્ત્ર.
- (૮) રત્નોહરણ, મુહપતિ, પાત્રનિયોગ અને ત્રણ વસ્ત્ર.

(૧) જિનકલ્પી મહર્ષિને કરપાત્રાદિક લલ્પિ હોય એટલે કોષ્ટક મહર્ષિક દેવ દુનિયાના સમસ્ત સમુદ્રોનું જળ હાથમાં રેડે જાય છતાં એક પણ બિન્દુ નીચે પડતો ન દે, અને શિષ્યાઓ ઉપર શિષ્યાઓ બંધાતી જાય, આવા પ્રકારનું અસીમ સામર્થ્ય હોય. અને પોષ-મહા મહીનાની કડકડતી સખત થંડી પડતી હોય, છતાં પણ વિના વસ્ત્રે પોતાના કલ્પનું સમ્યક્ પ્રકારે આચરણ કરી શક્તા હોય. સ્વાધ્યાય આદિકમાં વ્યાધાત થતો ન હોય, તો તેમને પાત્રનિયોગ અને કલ્પત્રિક સિવાય જ્ઞાન-ન્યથી અવશિષ્ટ બે પ્રકારનો ઉપધિ અવશ્ય હોય છે.

(૨-૩-૪) કરપાત્રાદિક લલ્પિ હોય, શિતાદિક પરિપહો સહન કરવાની શક્તિ પણ હોય, છતાં સ્વાધ્યાયાદિકમાં વ્યાધાત થતો હોય, તો તેના નિર્વાહ અર્થે એક વસ્ત્ર સ્વીકારે. એકથી નિર્વાહ ન ચાલે તો બે વસ્ત્ર સ્વીકારે, અને બેથી નિર્વાહ ન ચાલે તો છેવટે ત્રણ સ્વીકારે. (બે સુતરાઉ અને એક જિનનું)

(૫) શિતાદિક પરિપહો સહન કરવાનું સામર્થ્ય હોય, પણ કરપાત્રાદિક લલ્પિ ન હોય તો પાત્રનિયોગ સ્વીકારે.

(૬-૭-૮) કરપાત્રાદિક લલ્પિ ન હોય, અને શિતાદિક પરિપહો સહન કરવાની શક્તિ પણ ન હોય, તો નિર્વાહ અર્થે, એક વસ્ત્ર સ્વીકારે, એકથી ન ચાલે તો બે, બેથી ન ચાલે તો ત્રણ સ્વીકારે.

૧૪ ત્રિયતિ જ્ઞેષા સિવાય નગ્ન થકને ફરતું અને તેને જિનકલ્પ માની લેવો, એવી વિચારણાવાળાઓએ ઉપયુક્ત વસ્તુ પર પચાસ આપવાની જરૂર છે.

(૧૦) ધ્યાનદ્વાર—જિનકલ્પ સ્વીકારતી વખતે ધર્મધ્યાન વર્તતું હોય, અને સ્વીકાર્યા બાદ આર્તધ્યાન ને રોદ્રધ્યાન પણ સંભવી શકે છે. પણ તે તીવ્ર નહીં (મંદ સ્વરૂપે).

(૧૧) ગણનાદ્વાર—જિનકલ્પ સ્વીકારનાર જલ્દન્યથી એકાદિક અને ઉત્કૃષ્ટથી શત-પૃથક્કર (૨૦૦ થી ૯૦) હોય.

(૧૨) અભિગ્રહદ્વાર—અભિગ્રહ ચાર પ્રકારનો છે. દ્રવ્ય ૧, ક્ષેત્ર ૨, કાલ ૩ અને ભાવ ૪. આ ચારને આશ્રીને જિનકલ્પક મહાત્મા વિહિત પ્રકારના અભિગ્રહો કરે.

(૧૩) પ્રત્યાજનાદ્વાર—કલ્પની મર્યાદાને લક્ષને કોઈને પણ પ્રત્યાજ્યા (દીક્ષા) આપી શકે નહીં.

(૧૪) નિષ્પત્તિકર્મતાદ્વાર—વિવિધ પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય, છતાં લેશ માત્ર પણ ચિકિત્સા ન કરે, એટલું જ નહીં પણ સમભાવે સહન કરે. યાવત્ આંખનો મેલ સરખો પણ કાઢે નહીં.

(૧૫) ભિક્ષાદ્વાર—સાત પ્રકારની^{૧૫} પિષ્ટોપણામાંથી પહેલી એ વર્ણ, ત્રણનો અભિગ્રહ કરે. અવરોષ જ રહી તેમાં એક પિષ્ટોપણથી ભિક્ષા (આહાર) ગ્રહણ કરે. બીજી પિષ્ટોપણથી પાણી (જળ) ગ્રહણ કરે. ત્રીજી પૌરસીમાં જ આહારાદિક ગ્રહણ કરે અને તે પણ વાલ-ચણા જેવો લૂનો. વિશેષમાં—માસકલ્પ યા આતુર્માસકલ્પ જ્યાં નિયત હોય ત્યાં ક્ષેનના છ ભાગ કલ્પે. એક દિવસ અમુક તરફ, એક દિવસ અમુક તરફ, એમ સાતમે દિવસે પાછો એનો વારો આવે.

(૧૬) પથદ્વાર—જિનકલ્પી મહાત્માને ત્રીજા પહોરમાં જ વિહાર-આહાર-નિહાર હોય છે. ચોથા પહોરની શરૂઆતમાં જ જ્યાં હોય ત્યાં સ્થીર થઈ જાય અને કાઉરસમ્મ ધ્યાનમાં મગ્ન રહે. માર્ગમાં ચાલ્યા જતાં ગમે તેટલા વિકટ પ્રસંગો ઉપરિચિત થાય, મદો-મત્ત ગજેન્દ્ર, કેશરીસિંહ ગર્જના કરતો સન્મુખ આવતો હોય, છતાં પણ જો ગતિએ ગમન કરતા હોય તે જ ગતિએ એક સરખા જયણા પૂર્વક ચાલ્યા જાય. જરા પણ ગતિમાં મંદતા ન કરે.

આ સિવાય જિનકલ્પી મહાત્માને “ વજ્રકલ્પભનારાય ” નામનું પ્રથમ સંધયણ હોય. તેમને લેચ્ય અલ્પનિશ હોય, એટલે કે વાળ અપાંમાં આવી શકે એટલા થાય ત્યારે હોય. અને આનાપાતાસલોકાદિ દશ ગુણે કરીને સહિત જે શુદ્ધ ભૂમિ (સ્થણ્ણિલભૂમિ) તેમાં જ સ્થાંડિલ જાય, છર્ણુ વસ્ત્રાદિકને ત્યાં જ પરઠવે. વગેરે વગેરે વસ્તુઓ પણ અનેક દ્વારોથી સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે.

૧૫ સંસદ્ગમસંસદ્ગા ઉદ્ધટ્ત તદ્ અપ્પલેલ્લહા ચૈવ ।

उग्गहिया पग्गहिया उज्झियधम्मा य सत्तमिया ॥ ૧ ॥

[સંસૃષ્ટા અસંસૃષ્ટા ઉદ્ધૃતા તથા અલ્પલેપિકા ચૈવ ।

अवगृहीता प्रगृहीता उज्झितधर्मा य सत्तमी ॥ ૧ ॥]

આર્ય સુહસ્તીરવામી

વીર નિ. સં. ના ત્રીજા સૈકાના જૈનશાસનના નેતા, સાક્ષરશિરોમણિ, શાસન પ્રભાવક, યુગપ્રધાન, દશપૂર્વધર આર્ય સુહસ્તીરવામીના નામથી જૈન નામ ધરાવનાર વ્યક્તિ ભાગ્યેજ અજ્ઞાણ હશે! આ મહાપુરુષના સંબંધમાં ગ્રંથોના ગ્રંથો બરાબ છે, પરંતુ સ્થળ-સંકેત અને સમયાદિકના અભાવને લઈને બે બોલ લખી આ લેખની પરિસ્થાપિત કરવામાં આવે છે.

આ મહાપુરુષે સ્થવિર કલ્પમાં રહી, જગતપ્રસિદ્ધ સમ્રાટ સંપ્રતિ^{૧૯} જેવા સમર્થ રાજવીને પ્રતિબોધી પરમ આર્હતોપાસક બનાવ્યો, અને અખિલ ભારતભૂમિમાં જૈનધર્મનો વિજય વાવટો ફરકાવી, અહિંસાનો ડિઝમનાદ વગડાવ્યો, ઇમદામ ગગનચુખી જિન-મંદિરો બનાવરાવ્યાં, પ્રાચીન તીર્થોના જીર્ણોદ્ધારો કરાવ્યા, ઇનશાજાઓ ખોલાવરાવી અને પરંપરાગત મળેલા વારસાને ભાવી પ્રજાના માટે સમર્પણ કરતા ગયા.

સમ્રાટ સંપ્રતિએ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા બાદ ઉજ્જવિનીમાં મુનિવરોની એક મોટી સભા એકત્ર કરાવી, આ મહાપુરુષ દ્વારા પ્રાંતવાર મુનિઓના વિભાગો કરી આર્યદેશમાં ચારે તરફ મુનિઓના વિહારો કરાવરાવ્યા હતા, એટલું જ નહીં પણ અનાર્થ દેશમાં પણ મુનિઓના વિહારો કરાવરાવી જૈનધર્મનો વિજય વાવટો ફરકાવ્યો હતો, અને શાસનની મહાન ઉન્નતિ કરાવરાવી હતી.

૧૯ મૌર્ય સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તના પૌત્ર અશોકના પુત્ર કુશ્લાલ અને તેમના પુત્ર સંપ્રતિ.

‘કુનાલના સ્થાને પુરાણોમાં સુવરા નામ મળે છે તે તેલું ગિરદ હોવું જોઈએ. તેણે આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ પુરાણોમાં લખ્યું છે. તેના પછી તેના પુત્ર દશરથ થયો. દશરથને શિલાલેખ નાગાલુંની ગુફા (અથા પાસેની)માં કેતરેલ છે તે પરથી જણાય છે કે તે ગુફાઓ આજુબકાને આપી હતી. ઔદ્ધોના દિવ્યાવદાન નામના પુસ્તકમાં તથા જૈનોના પરિશિષ્ટ પર્વ, વિચારશ્રેણિ તથા તીર્થકલ્પ પરથી જણાય છે કે કુનાલનો પુત્ર “સંપ્રતિ” હતો.

(પુરાણોના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં બહુધા સંપ્રતિનું નામ મળતું નથી તેા પણ વાસુ-પુરાણની એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં દશરથના પુત્રનું નામ સંપ્રતિ આપ્યું છે અને મત્સ્ય-પુરાણમાં ‘સંપ્રતિ’ પાઠ મળે છે કે જે સંપ્રતિનું જ અશુદ્ધ રૂપ છે-પાલિટર The Puran Text of the Dynasties of the Kali Age p. 28 or foot-note ૭) આ પરથી અનુમાન થાય છે કે મૌર્યદેશ કુનાલના બે પુત્રો (દશરથ અને સંપ્રતિ)માં વહેંચાણ થતાં પૂર્વનો વિશાખ દશરથના અને પશ્ચિમનો વિશાખ સંપ્રતિના અધિકારમાં રહેલો હોય. સંપ્રતિની રાજધાની કયાંક પાટલીપુત્ર અને કયાંક ઉજ્જૈન લખેલ મળે છે..... પરંતુ એકલું માની શકાય તેમ છે કે (રાજપૂતાના, માલવા, ગુજરાત, તથા કાઠિયાવાડ) એ દેશો પર સંપ્રતિનું રાજ્ય રહ્યું હશે અને કેટલાંયે જૈન મંદિર તેણે બંધાવ્યાં હશે. તીર્થકલ્પમાં એ પણ લખ્યું છે કે ‘પરમાર્હત સંપ્રતિએ અનાર્થ દેશોમાં પણ વિહાર (મંદિર) બંધાવ્યાં હતાં.’—ઓગ્રાજી રા. ઇ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૯૪.

વળી આ મહાપુરુષના સદુપદેશથી સમ્રાટ સંપ્રતિએ સવાલાખ (૧૨૫૦૦૦) નવીન જિન-મંદિરો, ૧૭ સવા કરોડ (૧૨૫૦૦૦૦૦) નવીન જિનખિંબો, છત્રીસ હજાર (૩૬૦૦૦) મંદિરોના છણોદ્ધાર, પંચાણ્ડ હજાર (૬૫૦૦૦) ધાતુની પ્રતિમાઓ, અને સાતસો (૭૦૦) ઘનશાળાઓ; વગેરે શાસનનાં અનેક મહાન કાર્યો કર્યાં. અને જાં સુધી એક જિનમંદિર બન્યાની વધામણી ન આવે ત્યાં સુધી ૧૮ દંતધાવન પણ ન કરવું એવાં તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા હતી. વળી સિદ્ધગિરિ, સીવંતંગરિ, શંખેશ્વરજી, નંદીય (નાંદિયા), બ્રાહ્મણવાટક (બામણ-વાડાતું) મહાવીરસ્વામીનું પ્રસિદ્ધ જિનાલય) વગેરે સ્થળોના સઘો કાઠી સંઘપતિ થયા હતા, સ્થયાત્રા પણ કરાવી હતી.

આર્થ સુદસ્તીસુરિજીએ અવન્તીનગરીના ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર અવન્તીસુકુમાલ, (નલિનીચુ-લ્ભ વિમાનના અબિલાપુક) ને દીક્ષા આપી હતી. અવન્તીસુકુમાલ સંસારના ધૌર્ગલિક સુખોને ઠોકર મારી, રાજવૈભવ કરતાં પણ અધિક ઋદ્ધિ-સિદ્ધિને તીલાંજલિ દઇ, અત્યંત સુકોમલ કાયાની પરવા કર્યાં સિવાય, ભાગ્યવતી દીક્ષાને અંગીકાર કરી એ જ દિને કંચારિકા નમઃ કાઉરસગમધ્યાને રહી, નલિનીચુલ્ભ વિમાનનાં સિધાવ્યા. જે સ્થાનમાં કાઉરસગમધ્યાને રહ્યા હતા, તે જ સ્થાનમાં આ મહર્ષિના સદુપદેશથી તેના પુત્ર મહાકાલે અવન્તીપાર્શ્વનાથનું ૧૯ ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું. જે અદ્યાવધિ તીર્થરૂપે પૂજ્ય છે.

૧૭ “ સમ્રાટ સંપ્રતિએ મરદેશમાં ધાંધણી નગરમાં શ્રી પદ્મપ્રભસ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું. ધાવાગઠમાં શ્રી સંભવજિનનું, હમીરગઠમાં શ્રી પાર્શ્વજિનનું, ઇલોરગિરિમાં નેમનાથનું. (પટ્ટાવલીકાર લખે છે કે આ સ્થાન દક્ષિણમાં છે. આ સ્થાન બીજાં કોઈ નહિં કિન્તુ પ્રસિદ્ધ ઇલોરની ગુફા જ છે. પુરાતત્વ શોધકોએ ઇલોરની ગુફાનું જૈન- મંદિર શોધી કાઢવું જોઈએ.) પૂર્વદિશામાં રોહીરાનગરમાં શ્રી સુપાર્શ્વનાથનું, પશ્ચિમમાં દેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ)માં... જિનનું, ઈડરગઠમાં શ્રી શાંધિનાથનું, એમ આ બધાં સ્થાને જિનમંદિરો બંધાવ્યાં. ”

“ ટોડરાજસ્થાનના કર્તા કર્નલ ટોડ લખે છે, કે કમલગેરપર્વતનું શિખર, કે જે સમુદ્ર-લયથી ૩૩૬૩ ફૂટ ડાંચું છે, તેની ઉપર એક પ્રાચીન સુદર જિનમંદિર જોયું. આ મંદિર એ વખતનું છે કે જ્યારે મૌર્ય સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તનો વંશજ સંપ્રતિ મરદેશનો રાજ હતો. તેણે આ મંદિર બંધાવ્યું છે. મંદિરની બાંધણી અતિપ્રાચીન અને બીજાં અનેક જૈનમંદિરોથી વધુ વિભિન્ન છે. આ મંદિર પર્વત ઉપર બન્યું હોવાથી હજી સુરક્ષિત છે. ”-(ટોડરાજસ્થાન, હિન્દી, ભા. ૧, ખ ૦ ૨, અ ૦ ૨૬, પૃ ૭૨૧ થી ૭૨૩) “ જૈનાચાર્યોનો ઔપદેશિક પ્રભાવ ” નામના મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી ટીક્ષીવાળાના લેખમાંથી.

૧૮ તપચત્રપટ્ટાવલી, શ્રી. જૈન કોન્કર-સ હેર૬૩.

૧૯ ગુર્યાં જાતેન પુત્રેણ ચક્રે દેવકુલે મહત્ ।

અવન્તિસુકુમાલસ્ય મરણસ્થાનમૂતલે ॥ ૧૭૬ ॥

परिशिष्टपर्व सर्ग १०. पृ. ९३.

ઠાણાંતરે અવન્તિપાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને બ્રાહ્મણોએ બોધરામાં બંડારી, એની ઉપર મહાદે-વનું સિંચ સ્થાપન કરી દીધું, અને મહાકાલેશ્વરનું મંદિર એ તરીકે તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ.

સ્વર્ગારોહણ

હૃત્તજનકકંપની તુલના કરનાર દશપૂર્વધર આર્ય મહાગિરિજી “ગર્જેન્દ્રપદ્મતીર્થમાં” અનશન કરી, પ્રાંતે સો વર્ષ, પાંચ માસ, પાંચ દિનતું આયુષ્ય પરિપૂર્ણ કરી, દેવલોકમાં સિદ્ધિઃપ્ત્યાર૦.

સમ્રાટ સંપ્રતિ પ્રતિભોધક, દશપૂર્વધર આર્ય સુહરતીસ્વામી ગચ્છનો સર્વ બાર સુસ્થિત અને સુપ્રતિબદ્ધ, એ બન્નેને સોપી, સો વર્ષ, છ માસ છ દિનતું આયુષ્ય પરિપૂર્ણ કરી વીર નિર્વાણ સં૦ ૨૯૧ માં સ્વર્ગમાં પધાર્યા. (સમ્રાટ સંપ્રતિ વીરનિર્વાણ સં૦ ૨૯૩ માં સ્વર્ગે ગયા.)

ઉપસંહાર

આ મહાપુરુષોના જીવનના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રસંગો આજેખવા પૂર્વક આ લેખની પરિસમાપ્તિ કરવામાં આવે છે.

આ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રમાંથી જે સાધુચારિતા, મહાનુભાવતા, ઉદારતા, પરોપકારતા, સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધના વગેરે મળે છે તે સંસારના સર્વ જીવોને મંત્ર-મુગ્ધ કરે તેવી છે. જે દિવસે આપણે પણ આના મહાપુરુષોના પુનીત પંથે ચાલીશું અને જીવનને આદર્શ બનાવીશું ત્યારે આપણે પણ સાધ્યસિદ્ધિને પામશું. જેમ આ મહર્ષિઓએ જન્મીને જીવનને આદર્શમય બનાવ્યું, તેમ જગતના સર્વ જીવો આદર્શ જીવન બનાવે એ જ શુભેચ્છા !

ત્યારબાદ પરદુઃખસંજન વિક્રમના સમયમાં સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર રચી શિવલિંગને તોડી અર્ચાતિપાર્થનાથની મૂર્તિ હાથે માણસો સમક્ષ પ્રગટ કરી એ ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. અર્ચાતિના લૂપ્તરૂપ તે મંદિર અઘાધિ વિલ્લમન છે, અને લોકમાં મહાકાલ પ્રાસાદના નામથી જાણીતું છે.

૨૦ “મહાત્ સંપ્રતિ” નામના પુસ્તકમાં-આર્ય મહાગિરિ વીર પછી ૨૪૯ વર્ષે સ્વર્ગે ગયાનો ઉલ્લેખ છે.

कालकाचार्य

लेखक

श्रीयुत नथमलजी विनोरिया, जैन

सुन्दर, हरा-भरा, व्यापारियोंसे परिपूर्ण धारावास नामक नगर था। वहां वज्रसिंह नामका राजा राज्य करता था। उसके एक रानी थी जिसका नाम सुरसुन्दरी था। सुरसुन्दरी ने अनुक्रम से एक कुमार और एक कुमारी को जन्म दीया। कुमार का नाम कालक कुमार और कुमारी का नाम सरस्वती था। कालक कुमार सुन्दर एवं पुरुषों के सर्व लक्षणों से अलंकृत था।

जब उसकी अवस्था आठ वर्ष की हुई तब उसके माता-पिताने कालककुमार को एक कलाचार्य के पास भेजा। कालककुमार कुशाग्र बुद्धि का धनि होने से, अल्प समय में ही अनेक कलाओं का अभ्यास कर लिया, जिसमेंसे अश्वपरीक्षा और बाणपरीक्षा में तो इसकी सानी रखनेवाला कोई नहीं था।

एक समय राजा वज्रसिंह के यहां खुरासान देश से बहुत से घोड़े भेट में आए। उन घोड़ों की परीक्षा का कार्य कालककुमार को सौंपा गया। कालककुमार समानवय के पांचसो सेवकों को लेकर बाहर वनमें बोड़े फिराने गया। घोड़े फिरा कर कुमार अपना भ्रम कम करने के लिए एक आम्रवृक्ष की छाया के नीचे बैठा।

इसी वनमें गुणाकरसूरि नामके आचार्य अनेक शिष्य परिवार के साथ विराजमान थे। दूर बैठे बैठे आचार्य महाराज के व्याख्यान की ध्वनि कालक-कुमार के कर्ण-गोचर हुई। वह उठा और आचार्य महाराज के समीप जाकर दत्तचित्त होकर उपदेश सुनने लगा। आचार्यदेव ने भी नवीन आगन्तुक राजपुत्र को लक्ष्मी, राज्यवैभव एवं शरीरादि की अनित्यता का उपदेश देकर साधु के वास्तविक सुख एवं पांच महाव्रतों का स्वरूप समझाया।

त्यागीयों का दीया हुआ उपदेश कभी निरर्थक नहीं जाता। यदि वे वाणी द्वारा उपदेश न भी दें तो भी उनके त्याग के परमाणु उपदेश का कार्य करते हैं। इसी प्रकार आचार्यदेवका उपदेश भी कालक-कुमार के हृदय पटल पर अङ्कित हो गया। व्याख्यान समाप्त होते ही वह आचार्य-महाराज से सविनय प्रार्थना करने लगा:- भगवन्! आपन्नी के

उपदेश से मैंने संसार की असारता समझ ली है। अब मैं माता-पिता की आज्ञा लेने जाता हूँ और जहाँतक मैं पीछा न लौटूँ वहाँ तक आपश्चो कहीं अन्यत्र विहार न करें यह मेरी विज्ञप्ति है।

कालक-कुमार घर आया और माता-पिता के समक्ष हाथ जोड़ कर खड़ा हुआ। माता-पिताने पुत्रको शुभाशिष दी और घोड़ों के सम्बन्ध में पूछा परन्तु कुमारने इस बात को टाल दी और माता-पिता से सविनय निवेदन करने लगा कि:—पूज्यवरों! मैंने आज से संसार की असारता सम्पूर्ण रीत्या समझ ली है। अतः अब मेरी प्रबल इच्छा दीक्षा लेने की है। अतएव मुझे चारित्र्य लेने की आज्ञा दीजिये। पुत्र के ये वचन सुन माता-पिता स्तब्ध हो गए। उन्होंने कुमार कालक को साधु धर्म में रहे हुए कष्टों को सुनाकर भाँति भाँति से समझाया परन्तु कुमार पके रंग में रंगा हुआ था। कुमार के दृढ़ निश्चय को देखकर माता-पिता को अनुमति देनी पड़ी। भाई का उत्कृष्ट वैराग्य देख राजकुमारी सरस्वती ने भी दीक्षा लेने की ठान ली।

राजा वज्रसिंह ने महान उत्सव पूर्वक अपने पुत्र-पुत्री को दीक्षा दीलाई। तत्पश्चात् माता-पिताने कहा कि “यह तुम्हारी वहिन है, अतः इसकी ठीक तरह से संभाल रखना-रक्षा करना”

कालक-कुमार अल्प समय ही में व्याकरण, न्याय, साहित्य, अलंकार, छंद, ज्योतिष तथा मंत्र-तंत्रादि में निपुण होगया। गुरु महाराज ने कालक-कुमार को आचार्यपद के योग्य समझ आचार्यपद से अलंकृत कीया। तब से ये कालकाचार्य के नाम से प्रसिद्ध हुए।

कालकाचार्य अनेक साधुओं के साथ विहार करते हुए उज्जैनी के बहार किसी उद्यान में ठहरे। उसी अरसे में सरस्वती साध्वीजी भी ग्रामानुग्राम विचरती हुई उज्जैनी में आई। वह प्रतिदिन आचार्यश्रीका व्याख्यान सुनने के लिए बाहर उद्यान में जाया करती थी।

उस समय उज्जैनी का राजा गर्दभिल्ल था। वह महा विषयी तथा दुराचारी था। एक समय इसकी दृष्टि सुरुपवती बालब्रह्मचारिणी साध्वी सरस्वती पर पड़ी। वह उस पर मोहित होगया। महल में आते ही उसने अपने सेवक भेजकर उस साध्वी को अपने अंतेउरमें पकड़ मंगवाई। पकड़ते समय सरस्वती खूब चिल्लाई और आक्रन्द करने लगी। उसके साथकी दूसरी साध्वीयें, तत्काल कालकाचार्य के पास आई और सरस्वती के संकट की सर्व हकीकत निवेदन की। कालकाचार्य की आँखों में क्षत्रिय रक्त की अरुणिमा चमकने लगी: “प्रजाका पालक एक राजा, जगत का कल्याण करनेवाली बालब्रह्मचारिणी साध्वी के उपर इस प्रकार अत्याचार करे?” वे उसी क्षण राजा के पास गए और उसे शान्तिपूर्वक

खूब समझाया परन्तु उसने एक न मानी। कालकाचार्य अपने स्थान पर आए और संघ को एकत्रित कर यह बात संघके समक्ष निवेदन की। संघ भी अनेक प्रकार की भेट लेकर राजा के पास गया और सविनय साध्वी को छोड़ने की प्रार्थना की; परन्तु राजाने संघ की बात भी न मानी। अब तो कालकाचार्य का क्रोध, सौदामिनी की भांति, रोमरोम में व्याप्त हो गया। उन्होंने संघके समक्ष प्रतिज्ञा ली कि, “गर्दभिल्ल और उसकी राजधानी को उखाड़ कर न फेंकदूँ तो मैं कालकाचार्य नहीं”।

कालकाचार्य एक त्यागी विरक्त साधु थे; तथापि एक दुष्ट अत्याचारी राजाको उसके पापका प्रायश्चित्त देना और किसी भी प्रयत्न द्वारा प्रजा पर जो अत्याचार हो रहा है उसे दूर करना इस त्यागी वैरागी साधुने अपना कर्त्तव्य समझा।

उपर्युक्त प्रतिज्ञा करने के पश्चात् भी कालकाचार्यने राजाको उसके कर्त्तव्य का स्मरण कराने के हेतु एक और प्रयत्न किया वह यह कि-ये एक पागल साधु के सदृश्य बकने लगे और इधर उधर गांव में फिरने लगे। आचार्य का यह पागलपन राजाके कानतक पहुँचा परन्तु क्रूर राजा का हृदय न पसीजा।

आखिर अपनी प्रतिज्ञा पालन के हेतु कालकाचार्य को यह देश छोड़ना पड़ा। इन्होंने अपने गच्छ का भार एक गीतार्थ साधु को सोंप आष सिंधु नदी के तीर ‘पार्श्वकुल’ नामक देश में गप, इस देशके समस्त राजा “साखी” के नाम से प्रसिद्ध थे।

आचार्यश्री विहार करते करते एक गांव की सीमा में पहुँचे। गांवके बाहर मैदान में कितनेक राजकुमार गेंद खेल रहे थे। खेलते खेलते उनकी किमती गेंद कुवेमें गिर पड़ी। समस्त राजकुमार गेंद निकालने की चिन्तामें कुप के ईर्द गिर्द बैठ गए। आचार्य महाराजने पूछा “कुमारों! तुम सब कुप में क्या देख रहे हो?” कुमारोंने अपने प्यारे गेंदकी बात आचार्यश्री से निवेदन की। आचार्य महाराजने कहा तुम घर से धनुष-बाण ले आओ। एक युवक घर से धनुष-बाण ले आया। आचार्य-महाराज ने गीले गोबर से लिपटी हुई जलती घास डालकर धनुष्यको खींच एक बाण फेंक गेंद को बाँधा, फिर दूसरे बाण से पहला बाण बाँधा, तीसरे से दूसरा बाण, इस प्रकार परंपरा से बाणों को बाँधते हुए कुप से गेंद को बाहर निकाला। अपनी प्यारी गेंद मिलते ही समस्त कुमार आचार्य-श्री की विधाकी भूरि भूरि प्रशंसा करते हुए खुशी खुशी घर पहुँचे। घर जाकर अपने पिताको समस्त घटना कह सुनाई। फैलते फैलते यह बात बादशाहके कान तक पहुँची। (बादशाह अर्थात् वहाँ का ‘साही’ अथवा ‘साखी’) राजाने अपने पुत्रोंको भेज कालकाचार्य को सम्मान पूर्वक अपने

दरबार में बुलाए। राजा भी आचार्यश्री का स्वागत करने कुछ दूर सामने गया। सूरिजीने राजाको आशीर्वाद दीया। साखी राजाने आचार्यश्री के कलाचातुर्य से प्रसन्न हो कर बहुमान पूर्वक अपने यहाँ रक्खे। कालकाचार्य वहाँ रहेते हुए, ज्योतिष निमित्तादि विद्याओं से राजा को चमत्कृत करते हैं। इस प्रकार कितनेक दिन व्यतीत हुए।

एक दिन साखी राजा के पास एक राजदूतने आकर राजा के समक्ष एक कटोरा, एक छुरी और एक लेखपत्र रक्खा। राजा पत्र पढ़कर स्तब्ध हो गया। उसका चहरा उदास हो गया। राजाकी पेसी स्थिति देख वहाँ बैठे हुए कालकाचार्य ने कहा “राजन! आपके स्वामी की भेट आई है, इसे देख हर्ष होना चाहिये, किन्तु इसके विपरीत उदासीन क्यों दिखाई देते हैं?”

राजा ने कहा—“हमारे वृद्ध स्वामीने क्रोधित होकर हुक्म लिखा है कि—इस छुरी से तुम्हारा मस्तक काट कर इस कटोरे में रख शीघ्र भेजो। यदि तुमने ऐसा न किया तो तुम्हारे समस्त कुटुम्ब का नाश होगा। इस प्रकार मुझे ही नहीं, अपितु मेरे समान अन्य साखी राजाओं को भी लिखा गया है।”

कालकाचार्य को अपने कार्यसिद्धि का यह सुयोग मिला। इन्होंने राजा को कहा—“तुम समस्त साखी राजा एकत्रित होकर मेरे साथ चलो। अपन ‘हिंदुक’ देश में जाकर उज्जैनी के गर्दभिल राजाको उखेडकर उस राज्य का विभाग कर तुमको सौंप दूंगा।

सूरिजी के वचनों पर विश्वास रख राजाने अन्य ९५ राजाओंको निमंत्रित कर उनके साथ प्रयाण किया। सिंधु पारकर वे सौराष्ट्र में आए। यहाँ आते आते वर्षाकाल समीप आगया अतएव कालकाचार्य की आज्ञा से सबने अपना पडाव यहीं डाला। चातुर्मास समाप्त होते ही सबने आगे प्रस्थान किया। यहाँ से लाट देशमें प्रवेश किया और वहाँ के दो राजा बलमित्र तथा भानुमित्र जो कि आचार्यश्री के भानजे होते थे उनको भी साथ लिए। दूसरी ओर गर्दभिल राजा को भी अपने उपर आनेवाली आपत्ति की खबर होते ही उसने अपना सैन्य तैयार कर सामने आकार पडाव डाल दिया।

दोनों सेनाओं के बीच युद्ध आरम्भ हुआ, इसमें साखी राजाओं के सैन्यने अपनी शक्ति का पूरा जोहर दिखाया। गर्दभिल का सैन्य जान लेकर भागने लगा। स्वयं गर्दभिल भी नगर के द्वार बंध कर गढ़ में जा छिपा। कालकाचार्य के सैन्य ने नगर के चारों ओर घेरा डाल वहीं पडाव डाल दिया।

कई दिनोंतक गर्दभिल्ल के सैन्य का एक भी व्यक्ति दुर्ग पर दिखाई नहीं दीया। समस्त वातावरण शान्त मालूम हुआ। यह देख एक साखी राजाने पूछा, “गुरुदेव! यह क्या मामला है। इस कटोकटि के समय, इस प्रकार शान्त वातावरण क्यों?” राजाके पूछने पर आचार्यश्रीने योग दृष्टि से देख उन लोगों से कहा कि “गर्दभिल्ल राजा एक ‘गर्दभी विधा’ की साधन कर रहा है। किंचित् देखो कहीं दुर्ग पर गर्दभी दिखाई देती है?” खोज करने पर मालूम हुआ कि एक स्थान पर एक गर्दभी मुंह खुला करके खड़ी है।

आचार्यश्रीने इसका यथार्थ तत्त्व समझाते हुए कहा:—“जब इस राजाको गर्दभी विधा सिद्ध हो जायगी तब यह गर्दभी शब्द करने लगेगी; उन शब्दों को राजाके शत्रु सुनेंगे उनको लहूकी कै होकर भूमिपर गिर मृत्युके शरण होंगे।”

यह वा सुन साखी राजा भयभीत होने लगे; परन्तु आचार्य देवने कहा, इसमें भयभीत होने जैसा कोई कारण नहीं। तुम अपने अपने सैन्यको पांच कोस दूरी पर लेजाओ। इसमें से अच्छे कुशल १०८ एकसो आठ बाणावलीयोंको आचार्यश्रीने अपने पास रक्खे। जब गर्दभीने शब्द करने के लिए मुंह खोला तब सब बाणावलीयोंने एक ही साथ इस प्रकार बाण छोड़े कि वे सब के सब गर्दभी के मुंह में प्रवेश करनेसे गर्दभी शब्दोच्चारण न कर सकी। परिणाम यह हुआ कि स्वयं गर्दभी राजा पर कुपित हो उसके मस्तक पर विष्टा कर, लात मार कर आकाश मार्ग की ओर चली गई।

साखी राजाओं के सुभटोंने दुर्ग की दीवाल तोड़ वे अंदर घुसे। और गर्दभिल्ल को कैज कर कालकाचार्य के पास लाए। आचार्य को देखते ही गर्दभिल्ल राजा लज्जित हो गया। आचार्य देवने उसे उपदेश देते हुए कहा—“एक सती साध्वी के चरित्र भंग के पापका यह प्रायश्चित्त तो एक पुष्प मात्र है। भविष्य में—परलोकमें इसका फल और भोगना होगा।”

साखी राजाओं के उपर जो आपत्ति के बादल मँडरा रहे थे वे गर्दभिल्ल के कैद होते ही दूर हो गये। साखी राजा अपने प्रति अत्याचार करने वाले गर्दभिल्ल को मौत की सज़ा देने लगे, परन्तु आचार्य देवने कहा पापी का नाश पाप द्वारा ही होता है। ऐसा कह उसे मुक्त कराया। इसके पश्चाद् गर्दभिल्लने उस देश का त्याग कर दीया।

आचार्यश्रीने इस राज्य का विभाग करते हुए जिस साखी राजा के यहां स्थिरता की थी, उसे खास उज्जैनी का राज्य दीया। और अन्य ९५ राजाओं को मालवदेश के विभाग करके बांट दीये।

(२)

सर्वत्र शान्ति के पश्चाद् सरस्वती साध्वी को भी गच्छ में ली। उनको पराधीनता में जो जो पाप लगे उनका तपश्चर्या द्वारा प्रायश्चित्त किया। स्वयं कालकाचार्यने भी, कितनीक आलोचना करके निरतिचार चारित्र पालन करते हुए गच्छ का भार धारण किया।

कालकाचार्य ग्रामानुग्राम विहार करते 'प्रतिष्ठानपुर' में आए। यह नगर दक्षिण देश में था। यहां का राजा सातवाहन शुद्ध श्रावक तथा साधुभक्त था। उसने भक्ति पूर्वक आचार्य महाराजको चतुर्मास करने को रक्खे। पर्युषणापर्व कब होगा? गुरुमहाराजने कहा भाद्रपद शुक्ला पंचमी को। राजाने कहा उसी दिन हमारे कुलक्रमगत इन्द्रमहोत्सव आता है। मुझे उस उत्सव में भागलेना आवश्यक है। इस प्रकार एक ही दिन में दो उत्सव कैसे सम्भाले जा सकते हैं? अतएव कृपया पंचमी के बजाय छठको पर्युषणापर्व रक्खा जाय तो मैं भी पूजा, स्नात्र पौषधादि धर्मकार्य में भाग ले सकुं।"

गुरु-महाराजने कहा पंचमी की रात्रिका कदापि उलंघन नहीं हो सकता। तब राजाने चौथ रखने के लिए प्रार्थना की।

राजाके आज्ञह से एवं कल्प सूत्रके 'अंतराखियसे...' इस पाठ का आधार लेकर कालकाचार्यने पर्युषणापर्व का दिन पंचमी के बजाय चौथ रक्खा। इसी प्रकार चौमासी पूर्णिमा के बजाय चौदस की। उसी दिन से समस्त संघने इस प्रथा का स्वीकार किया।

(३)

कालकाचार्य आनंदपूर्वक संयम पालते हुए प्रतिष्ठानपुर में रहते हैं। किन्तु इनके शिष्य प्रमादी होगए। गुरु महाराजने बहुत प्रयत्न किया परन्तु फिर भी वे ठीक तरह क्रियानुष्ठान नहीं करते। इस पर गुरुजीने सोचा कि ऐसे प्रमादी शिष्यों के साथ रहने की अपेक्षा अकेला रहना कहीं अच्छा है। पला सोच उन्होंने यह वृत्तान्त घरके मालिक से कहकर, शिष्यों को सोते हुए छोड आचार्य महाराज विहार कर स्वर्णपुर पधार गए। यहां सागरचन्द्र नामके आचार्य स्थित थे, जोकि कालकाचार्य के प्रशिष्य होते थे उनके उपाश्रयमें गए, उनको अपना परिचय न देते हुए एक कौना मांगकर ठहर गए। दूसरे दिन सागरचन्द्र ने सभा समक्ष मधुर ध्वनि से व्याख्यान दीया और वहां ठहरे हुए वृद्ध साधु (कालकाचार्य) से पूछा "हे वृद्ध मुने! कहो मेरा व्याख्यान कैसा रहा? कालकाचार्यने कहा "बहुत सुन्दर"। इसके पश्चाद् सागरचन्द्रने अहंकार पूर्वक कहा "अहो वृद्ध साधो! तुमको किसी सिद्धान्तादि का संदेह हो तो पूछो।"

कालकाचार्य ने सागरचन्द्र को उसके गर्वका खयाल कराने के लिए विवाद उठाते हुए कहा:—“ आचार्यजी ! धर्म है या नहीं ? ” सागरचन्द्र ने कहा “ धर्म अवश्य है ” इस पर कालकाचार्य ने निषेध किया। इस विषय पर दोनोंका सब विवाद हुआ, खूब तर्क वितर्क हुए, आखिर सागरचन्द्र निरुत्तर हुए। इसके पश्चाद् इनको विचार हुआ कि यह कोई सामान्य वृद्ध साधु नहीं है। ये तो महान प्रतापी, वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध तथा महाप्रभावशाली पुरुष ज्ञात होते हैं।

इधर वे प्रमादी साधु प्रातःकाल होते ही उठकर देखते हैं तो गुरु महाराज का कुछ ठिकाना नहीं, तो वे बड़े लज्जित हुए। आखिर उनको मकान मालिक द्वारा ज्ञात हुआ कि गुरुमहाराज प्रमादि शिष्यों से उक्ताकर सागरचन्द्रसुरि के पास स्वर्णपुर गए हैं।

साधुओंने भी स्वर्णपुर की ओर प्रयाण किया—बड़ा समूह होने के कारण तीन टुकड़ी की। एक के पश्चाद् एक टुकड़ी विहार करती जा रही है। मार्ग में जन समुदाय पूछता है कि, “ कालकाचार्यजी कौन हैं ? ” उत्तर में पीछे की टुकड़ी कहती है ‘ आगे गए ’ और आगे की टुकड़ी कहती है ‘ पीछे आ रहे हैं ’। इस प्रकार यह टुकड़ी स्वर्णपुर के निकट आई। जब सागरचन्द्राचार्य को यह ज्ञात हुआ कि गुरु महाराज पधार रहे हैं तब वे उनके स्वागतार्थ सामने आए और पूछा “ गुरुदेव (कालकाचार्य महाराज) कहां हैं ? ” उत्तर मिला कि, वे तो आपके पास पहले ही आ गए हैं।

सागरचन्द्र आश्चर्य में गर्क हो गए। अरे ! जिनके साथ मैंने शास्त्रार्थ किया और जिन्होंने मुझे परास्त किया, वे स्वयं हि गुरु प्रभाकर श्री कालकाचार्य हैं क्या !

इसी अरसे में सोधमेंन्द्रने सीमंधर स्वामी के पास जाकर निगोदका स्वरूप सुना और सुनकर पूछा:—“ हे स्वामिन् ! इसी प्रकार निगोदका स्वरूप भरतक्षेत्र में कोई जानता है क्या ? ” भगवान ने श्रीमुख से फरमाया:—प्रतिष्ठानपुर में कालकाचार्य हैं वे जानते हैं”*

इन्द्र ब्राह्मण का स्वरूप लेकर प्रतिष्ठानपुर में आया और कालकाचार्य के पास आकर निगोद का स्वरूप पूछा। गुरुमहाराजने भी अत्यन्त सूक्ष्म

*कालकाचार्यका वर्णन ‘स्वर्णपुर’ का चल रहा है। इसी अवसर पर इन्द्र ‘प्रतिष्ठानपुर’ में आते हैं और कालकाचार्य से मिलते हैं। सीमंधर स्वामी ने भी ‘प्रतिष्ठानपुर’ में होने का बताया है। सम्भव है कि स्वर्णपुर विहार कर पीछे ‘प्रतिष्ठानपुर’ आ गए हो फिर यह घटना घटि हो।

रीति से निगोद का स्वरूप समझाया। स्वरूप सुनकर ब्राह्मण हर्षित आ। फिर अपना हाथ लम्बाकर पृथता है; महाराज ! मेरा आयुष्य कितना है ? यदि थोड़ा हो तो कुछ साधना करलुं।

गुरु महाराज को हाथ देखते ही ज्ञात हुआ कि इनका आयुष्य तो सागरोपम का है। तत्काल कालकाचार्य समझ गए कि यह तो इन्द्र है अतः आयुष्य बताने के बदले कहा:-“ हे इन्द्र ! धर्मलाभोस्तु ” तत्पश्चाद् इन्द्र ने प्रगट होकर दस दिशाओं में उद्योत किया, वंदन स्तुति को तथा सीमंधर स्वामी के पास जाने सम्बन्धी समस्त वृत्तान्त कहा।

इसके पश्चाद् कालकाचार्य महाराज लम्बे समय तक निर्मल चारित्र्य पालन कर समाधिपूर्वक देवलोक पधारे।

उपसंहार

कालकाचार्य के जीवन से अपनको इतना तो अवश्य स्वीकार करना होगा कि ये एक ऐतिहासिक पुरुष थे, जोकि अनेक विद्याके पारगामी थे, शासन प्रभावक थे, और बाण विद्याके निष्णात थे। इन्होंने साध्वी सरस्वती की रक्षाय जिस वीरता का परिचय दिया यह इनके चरित्र से पूर्णतया ज्ञात हो जाता है। इनका ज्ञान कितना गम्भीर था कि स्वयं सीमंधरस्वामी ने इन्द्र महाराज के समक्ष इनकी प्रशंसा की। इन्द्र महाराज भी इनके दर्शनार्थ प्रतिष्ठानपुर में आये और आचार्यश्री से निगोदका स्वरूप समझा।

ये कितने न्यायप्रिय, दयालु और उपकारी थे कि जिस गर्दभिल्ल ने इनकी बहिन साध्वी पर घोर अत्याचार किया और वह इनका कैदी होजाने पर भी उसे जीवितदान दीया। इसके अतिरिक्त राज्यका विभाग करते समय अपने भानजे का पक्ष न लेते हुए उस 'साध्वी' राजाको खास उज्जैनी का राज्य दीया जिसके यहां आश्रय लिया था।

वर्तमान युग में अन्य समाजवाले जैनधर्म पर यह आक्षेप रखते हैं कि यदि भारत को निर्बल बनाया हो तो जैनियों ने, परन्तु मैं उन समाजवालों से सखिनय प्रार्थना करुंगा कि वे किंचित् जैनधर्म के भूत-कालीन चरित्रों पर दृष्टि डालें तो उनका यह भ्रम दूर हो जायगा।

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછીના એક હજાર વર્ષમાં થયેલ

જૈન રાજ્યો

[ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોનો ટૂંક પરિચય]

લેખક :- મુનિરાજ શ્રી દર્શનવિજયજી

શ્રી મણુ ભગવાન મહાવીરસ્વામીને કેવળજ્ઞાન ઉપન્યા પછીના તેમના ઉપદેશના ત્રીસ વર્ષ દરમિયાન નાના મોટા અનેક રાજ્યો, જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી, આર્હતોપાસક-શ્રમણોપાસક-શ્રાવક બન્યા હતા, અને ચારે તરફ અહિંસાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયના જૈન રાજ્યોમાં મુખ્યત્વે કરીને નીચે પ્રમાણે રાજ્યો થઈ ગયા:

આચ્છીન રાજ્યો:

મગધનરેશ સમ્રાટ શ્રેણિક, સમ્રાટ કોણિક, વિશાલાપતિ પરમાર્હત મહારાજ એટક, સિંધુ સૌરીરપતિ રાજા ઉદાયી, કાશીરાજ અલખ, કપિલપુરરાજ સંયતિ, દશાણુદેશનો રાજા દશાણુભદ્ર, ઉજ્જવિનીપતિ રાજા ચંડપ્રદોત, અંગરાજ દધિવાહન, સુદર્શનનરેશ યુગબાહુ, સુગ્રીવશાસક બલભદ્ર, પોલાસપુરપતિ વિજયસેન, ક્ષત્રિયકુંડનગરનરેશ રાજા નંદીવર્ધન (ભ. મહાવીરના મોટાભાઈ), કૌશામ્બિપતિ વત્સરાજ શતાનીક, કુરુનરેશ શિવ, અદિતશત્રુ, વીરાંગ. વીરજસ, કુશાવર્તેશ નમિ, કલિંગપતિ કરકંડુ, અપાપાપુરીપતિ હરિત-પાલ, દુમાઈ નિગ્ધઈ, ધનબાહુ, કૃષ્ણમિત્ર, વાસવદત્ત, અપ્રતિહત, પ્રિયચંદ્ર, બલ, અબ્દુન, દત્ત, મિત્રાનંદી વગેરે વગેરે.

આ રાજ્યોમાંના કેટલાએક રાજ્યો તથા તેમના કુટુંબના ભિન્ન ભિન્ન માણુસોએ દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી, અને કેટલાએક શ્રાવકપણે જ રહ્યા હતા.

(ભગવતીસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, જનસત્યપ્રકાશ વર્ષ ૨, અંક ૪-૫ વગરેના આધારે)

શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછીના એક હજાર વર્ષના ગાળામાં નીચે પ્રમાણે જૈન રાજ્યો થઈ ગયા:

મહારાજા ઉદાયી

શિશુનાગ વંશીય સમ્રાટ શ્રેણિક અને કોણિક પછી તેનો પુત્ર ઉદાયી મગધનો રાજા થયો. એ વખતે મગધના રાજ્યની એક શક્તિશાળી સામ્રાજ્ય તરીકે ગણના થતી. મહારાજા શ્રેણિકે એમાં સામ્રાજ્યત્વનું બીજારોપણ કર્યું હતું અને મહારાજા અગ્નતશત્રુ અપ-રનામ કોણિકે તેનું ખૂબ સિંચન કર્યું હતું. મહારાજા ઉદાયી મગધનો અતિમ સમ્રાટ થયો.

શ્રેણિકના રાજ્યકાળમાં મગધની રાજધાની રાજગૃહી હતું. અન્નતક્ષત્રુએ ચંપાનગરી વસાવી તેને રાજધાની બનાવી. ઉદાયીને રાજ્યાભિષેક ચંપામાં જ થયો હતો, પરંતુ રાજ-મહેલમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ જોઇને તેમને પોતાના સ્વર્ગવાસી પિતા અન્નતક્ષત્રુ સ્મરણુ થઈ આવતું અને તેથી તે બહુ દુઃખિત થતા એટલે તેમણે નવું પાટનગર વસાવવાનો મનસૂયો કર્યો. અને તે માટે યોગ્ય સ્થાનની તપાસ કરવા નિમિત્તિઆઓને મોકલ્યા. તેઓ ફરતા ફરતા ગંગા કિનારે જઈ પહોંચ્યા અને સાંની જમીનનું અળાબળ તપાસવા લાગ્યા.

પ્રાચીન કાળમાં શ્રી અન્નિકાપુત્રનું અંતકૃત કેવળી તરીકે ગંગા નદીમાં મોક્ષગમન થયું હતું, જે સ્થાન પાછળથી પ્રયાગ તરીકે ખ્યાન થયું. આ આચાર્ય મહારાજની ખોપરી ગંગાના વહેણમાં અટકી પડી. અકસ્માત એમાં એક પાટલીવૃક્ષનું બીજ આવી પડ્યું અને એમાંથી એક વૃક્ષ ઊગી નીકળ્યું. જે જાતે દિવસે ખૂબ ઘટાફર થયું અને અનેક ફૂલોથી સુશોભિત બન્યું. ઉદાયીના પંડિતો ગંગા કિનારે આ ઝાડ પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમને એ ઝાડ બહુ ગમી ગયું અને આસપાસનાં બીજાં ઝાડો ફરતાં એ ઝાડને વિશેષ સમૃદ્ધ થયેલું જોઇ આરીક દૃષ્ટિએ એનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. આ વખતે એક ચાપધક્ષી પોતાનું મોં ફાડીને સાં એકું હતું અને પર્તંગિયાં વગેરે જંતુઓ આપોઆપ આવીને તેના મુખમાં પડતાં હતાં. યસ, આ નિમિત્ત જોઇને તેમણે નક્કી કર્યું કે “આ સ્થાનમાં પાટનગર વસાવનાર રાજાને સ્વયં લક્ષ્મી આવી મળશે.”

આ રીતે તેમણે એકમતે એ સ્થળને નવી રાજધાની માટે પસંદ કર્યું, અને મહારાજ ઉદાયીને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. ઉદાયીએ તે સ્થાને કુસુમપુર યાને પાટલીપુત્ર નગર વસાવી તેને મગધના પાટનગર તરીકે જાહેર કર્યું. આ શહેર આજે પટણા તરીકે ખ્યાત છે. ૧

આ સ્થળે એક વાત ન જાણવી જોઇએ કે મગધનેશીએ ચંપાપુરી અને પાટલીપુત્રને પાટનગર બનાવ્યા છતાં મૂળ રાજધાની રાજગૃહીને નુકસાન ન પહોંચે એટલા માટે સાં એક શિશુનાગવંશીય પુરુષને માંડલિક રાજા તરીકે નિયુક્ત કર્યો હતો, જેને ઇતિહાસકારો ‘દર્શક’ કે ‘વંશક’ તરીકે ઓળખાવે છે. ૨

૧ પુરાણોમાં ઉદાયી રાજા તથા પાટલીપુત્રના નિર્માણ માટે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:

ઉદાયી ભવિતા તસ્માત્, ત્રયચ્ચિંશત્સમા નૃપઃ ॥

સર્વેઃ પુરવરં રમ્યં, પૃથિજ્યાં કુસુમાહવયમ્ ॥

ગંગાયા દક્ષિણે કૂલે, ચતુર્થેઽબ્દે કરિષ્યતિ ॥

(વાયુપુરાણ, ઉત્તરખંડ, અધ્યાય ૩૭, પૃ. ૧૭૫, શ્લોક ૩૧૨, ૩૧૩,

બ્રહ્માંડપુરાણ, મં ૧૦. ઉપો ૩, અધ્યાય ૭૪, શ્લોક ૧૩૨-૧૩૩)

૨ અસ્માકં મહારાજદર્શકસ્ય મગિની પદ્માવતી ।

(સ્વપ્નવાસવદત્તા, અંક ૧, પૃ ૧૪.)

અજાતશત્રુભવિતા, સપ્તત્રિંશત્સમા નૃપઃ ।

ચતુર્વિંશત્સમા રાજા, વંશકસ્તુ ભવિષ્યતિ ॥

(મત્સ્યપુરાણ, અધ્યાય ૧૭૨.)

ઉદ્દાથી ભગવાન મહાવીરનો પરમ ભક્ત અને વ્રતધારી શ્રાવક હતો. તેણે પાટલીપુત્રમાં જિનાલયો તથા પોષાળ વગેરે બનાવરાવ્યાં હતાં, જે સંબંધી અનેક ઉલ્લેખો મળે છે. જેમકે :

સં કિર ચિયજગસંઠિયં જયરં જયરામિપ્પય ઉદાઈણા જેહ્હરં કારાચિયં,
યસા પાહ્લિપુત્તસ્સ ઉપ્પસિ ।

(આવશ્યકસૂતવૃત્તિ.)

ઉદ્દાથી હમેશાં આ ધર્મસ્થાનોમાં જઈ ધર્મ-ક્રિયા કરતો તેમજ રાજપોષાળમાં તેણેથી શુરમહારાજની સેવા-ભક્તિ કરતો અને વ્યાખ્યાન સાંભળતો. આદમ, પાખી વગેરે પવંતિચિત્તોએ પૌષધ કરી સ્વાધ્યાય તથા આત્મચિંતનનો લાભ લેતો.

એક વાર મહારાજ ઉદ્દાથીએ એક ખંડિયા રાજગુ રાજ્ય, તેની જ ભૂલના કારણે ખુંચવી લીધું, અને ખંડિયો રાજ મૃત્યુ પામ્યો એટલે તેના પુત્રને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો. તે પોતાના પિતાનું વેર વાળવા ઉગ્ગચિનીના રાજની સહાય લઈ પાટલીપુત્ર ઉપર ચઢી આવ્યો પણ તે ફાળ્યો નહીં. આથી તેનો રોષ એર વધી ગયો. આ વખતે તેણે ધર્મના નામે કપટથી કામ લેવાનું વિચાર્યું. તેણે જૈનાચાર્ય પાસે જઈ દીક્ષા લીધી, મુનિવેશ પહેર્યો, તેનું નામ વિનયરત્ન રાખવામાં આવ્યું. વિનયરત્ન એક દંભી સાંધુ હતો છતાં ઘણા વર્ષ સુધી મુનિપણું નભાવી તે આચાર્યનો પિયપાત્ર બની બેઠો.

એક વખત વિનયરત્નની સાથે આચાર્ય મહારાજ રાજપોષાળમાં પધાર્યા અને રાજ ઉદ્દાથીએ પર્વ દિવસ હેવાના લીધે પૌષધ લીધો. વિનયરત્નને, જે તકની પોતે રાહ જોતો હતો તે તક આવી પહોંચી લાગી. તેણે રાતમાં જ પોતાના પિતાના વેરનો બદલો ચૂકવી લેવાનો નિર્ણય કર્યો. અને મધરાતે જ્યારે બધું સુમસામ હતું અને સૌ કોઈ સૂઈ ગયા હતા ત્યારે તેણે છરી વતી મહારાજ ઉદ્દાથીનું ખૂન કર્યું, અને પોતે રાતોરાત ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો.

પેલા નકલી વિનયરત્નને ખ્યાલ હતો કે તેનું આ કૃત્ય ઉગ્ગચિનીમાં જરૂર પ્રજ્ઞાંસા મેળવશે. આથી તે ઉગ્ગચિની ગયો. પણ ત્યાંના રાજ્યે તેના કૃત્ય પ્રત્યે સખ્ત અણમનો બતાવી મહારાજ ઉદ્દાથીના ખૂનનું મહાપાતક કરનાર એ પાપીને ધૂતકારી કાઢ્યો, એટલું જ નહીં પણ તેનું મોઢું કાણું કરી પોતાના રાજ્યમાંથી હદધાર કર્યો. મહારાજ ઉદ્દાથીનો આ ખૂની જૈનસત્રોમાં અભવ્ય તરીકે જાહેર થયો.

ધર્મપરાયણ મહારાજ ઉદ્દાથીનો આ રીતે કરણ અંત આવ્યો, અને તેના અંતની સાથે જ મગધ સામ્રાજ્ય ઉપર રાજ્ય કરનાર શિશુનાગ વંશનો પણ અંત આવી ગયો. શાસ્ત્રોના ઉદ્દેશ પ્રમાણે આ ઉદ્દાથી રાજ આગામો ઉત્સર્ષિણી કાળમાં તીર્થંકર થશે.

(આવશ્યકનિયુક્તિવૃત્તિ પૃ. ૬૮૭ થી ૬૯૦, પરિશિષ્ટ પર્વ, ઉપદેશ પ્રાસાદના આધારે) ૪
નવનંદ રાજ્યે (વીરનિ. સં. ૧૧ થી ૨૧૫)

મહારાજ ઉદ્દાથીને પુત્ર ન હોવાથી તેની માદીએ નંદ વંશના રાજ્યએ આવ્યા, જેમાં અનુક્રમે નવ રાજ્યએ થયા. આ રાજ્યએનાં નન્દીવર્ષન, મહાનંદી, પહાવણ વગેરે નામે

૩. આ વધા હવે ષષ્ટીના જખાણમાં કેટલેક સ્થળે 'વીરનિર્વાણ સંવત્ત' ઓર જૈન કાલગ-
ણના' નામક કૃતિહારપ્રેમી મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજ્ઞના પુસ્તકનો આધાર લીધો છે.

અવ્યવસ્થિત રૂપે મળે છે. રાજ્ય મહાપત્રો પોતાના રાજ્યને ખૂબ વિસ્તાર્યું હતું, તેથી નંદવં-શમાં તેની એકેછત્રતા અને પ્રભુત્વ વિશેષ મનાય છે.

જ્ને કે આ રાજ્યો કયા ધર્મના હતા તેનાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો નથી મળતાં, બૌદ્ધ ગ્રંથો આ રાજ્યો માટે મૌન સેવે છે, પણ પુરાણોમાં તેમની ધણી નિંદા કરી છે તેથી ઇતિહાસજ્નો આ રાજ્યો શૈવધર્મના વિરોધી એટલે જૈન હોવાનું માને છે.

એક વાત તો ચોક્કસ છે કે નંદવંશના મંત્રીઓ શરૂઆતથી તે આખર સુધી-કલ્પ-કૃષી માંડીને તે શકટાળ સુધી-અથા જૈન જ હતા. તેમજ તેમના વખતમાં જૈનધર્મ ખૂબ ઉન્નત થયો હતો. આચાર્ય ભદ્રબાહુસૂરિ તથા આચાર્ય સ્થૂલભદ્રસૂરિ અને નવમા નંદના સમયના મહાન જૈન જ્યોતિર્ધરો હતા. આરવર્ધીય દુકાળ પછી, જિનાગમની રક્ષા માટે જૈનોનું પ્રથમ શ્રમણુ-સમ્મેલન નંદોના પાટલીપુત્રમાં મળ્યું હતું.

આ વખતે કલિંગ દેશમાં એક પ્રાચીન સુંદર જિનપ્રતિમા હતી તેને નંદરાજ્ય પાટ-લીપુત્રમાં લઈ આવ્યો હતો. આ પ્રતિમાને મૌર્યકાળ પછી થયેલ કલિંગપતિ મહારાજ્ય ખારવેલ પુનઃ કલિંગમાં લઈ ગયા હતા.

નંદરાજ્ય જિનપ્રતિમાને લાવે અને તેને જિનાલયમાં સ્થાપિત કરે એ બિના તેમના જૈન હોવાની માન્યતાને પુષ્ટ કરે છે.

(ઉદયત્રિવિને હરિતગુફાનો શિલાલેખ વગેરેના આધારે.)

સદ્રગુપ્ત (વીરનિ. સં. ૨૧૫ લગભગ)

સદ્રગુપ્તનો જન્મ મયૂરપોષક કુટુંબમાં થવાથી તે મૌર્યવંશી મનાય છે. તે ગર્ભમાં હતો ત્યારે તેની માતાને ચંદ્રપાનનો દોહદ થયો. તક્ષશિલા વિદ્યાલયના વિદ્વાન ચાણક્યે, જે બાળક જન્મે તે પોતાને સોંપવાની શરતે, પોતાની યુદ્ધિના બળથી તે દોહદ પૂરો કર્યો. પુત્રનો જન્મ થતાં, દોહદને અનુલક્ષીને, માતા-પિતાએ તેનું સદ્રગુપ્ત નામ રાખ્યું.

સદ્રગુપ્ત બાળક હતો છતાં તેની બાલકિડાઓમાં પણ રાજતંત્રની જ પ્રધાનતા દેખાતી. તે પોતાના બાળમિત્રોનું એક રાજ્ય સ્થાપી પોતે તેનો રાજ્ય બનતો અને ગુન્હેગારોને અદલ ઇન્સાફ આપતો.

આ સમયે ભારતમાં નવનંદ ચૈક્રી છેલ્લા નંદનું રાજ્ય ચાલતું હતું. તેણે ચાણક્ય પંડિતનું અપમાન કર્યું, એટલે ચાણક્યે કોષમાં ને કોષમાં નંદવંશનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા

૪ આ મૌર્યવંશના નામ માટે નીચે મુજબ સિત્ર સિત્ર માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે:

(૧) ગૌતમશુદ્ધના શાક્ય કુટુંબના કેટલાક માણસો વિક્રાંડલ રાજના આક્રમણથી પોતાનું સ્થાન છેડી હિમાલયના પ્રદેશમાં મયૂરનગર નામક સહેર વસાવી ત્યાં રહેવા લાગ્યા. આ લોકો પાછળથી મૌર્ય કહેવાયા. સદ્રગુપ્તનો જન્મ આ વંશમાં થયો તેથી તે મૌર્ય કહેવાયા. (મહાવંશની ટીકા, મૌર્યસામ્રાજ્યકા ઈતિહાસ પૃ. ૧૦૭)

(૨) સદ્રગુપ્ત મુચા નામક એક દાસીનો પુત્ર હોવાથી મૌર્ય કહેવાયો, (પુરાણ તથા હુટક હેલ્પા વગેરે.) પુરાણોમાં સદ્રગુપ્તને દાસીપુત્ર માન્યો છે, એ વિષયમાં વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે મૌર્યવંશ જૈનધર્મ તથા બૌદ્ધધર્મનો ઉપાસક હોવાથી પુરાણકારોએ નિંદાના ઉદ્દેશથી સદ્રગુપ્તને દાસી પુત્ર ગણ્યો છે.

કરી હતી. આણ્કય તેનો ઉપાય સોધવા લાગ્યો. એક દિવસ તેણે ચંદ્રગુપ્તની રમત જોઈ અને તેની પાસે જઈ ઘન માગ્યું. બાલકોના રાજ ચંદ્રગુપ્તે એક રાજની જેમ આણ્કયને સંતોષ્યો એટલું જ નહીં પણ તેના ઉપર એક રાજવી તરીકેની છાપ પાડી.

તપાસ કરતાં આણ્કયને માલુમ પડ્યું કે આ બાળક તે જ છે જેને પોતાને સોંપવાની શરત તેના માતા-પિતાએ કરી હતી. આથી તેના આનંદનો પાર ન રહ્યો. આ બાળક દ્વારા પોતાની પ્રતિજ્ઞા સફળ થવાનાં સ્વપ્ન તે જેવા લાગ્યો. તેણે એક સૈન્ય ભેગું કરી અને ચંદ્રગુપ્તને પોતાની સાથે લઈ એકાએક પાટલીપુત્ર ઉપર છાપો માર્યો, પણ તેમાં તે બિલકુલ ન દાગ્યો, અને પોતાનો અને ચંદ્રગુપ્તનો જીવ બચાવવો પણ ભારે શ્વ પડ્યો. છેવટે મહામુસીબતે એ બંને જણા એક ગામમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એક ડોસી પાસેથી જાણવા મળ્યું કે 'આણ્કયે આસપાસના રાજ્યોને સાધ્યા વિના પાટલીપુત્ર ઉપર અઘાઈ કરી, તેથી તેને માર ખાઈને ભાગવું પડ્યું.' બસ, ડોસીમાના આ નીતિવાક્યના આધારે આણ્કયે પોતાનો ભવિષ્યનો માર્ગ નક્કી કરી લીધો. તે ચંદ્રગુપ્તને સાથે લઈ હિમાલયના પ્રદેશમાં ગયો અને ત્યાંના પર્વત રાજ સાથે એવી શરત કરી કે— 'આણ્કયની યુદ્ધિ અને પર્વતનું સૈન્ય એ એ વડે નંદને હરાવી જે રાજ્ય મળે તે બંનેએ અડધોઅડધ વહેંચી લેવું.'

હવે આણ્કયના યગમાં જોર આણ્યું. તેણે બીજા નાના નાના રાજ્યોને સાધવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. આ દરમિયાન ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬માં યુનાનનો આદિશાહ મહાન સિકંદર ધરાન જીતી ભારત ઉપર ચઢી આવ્યો અને પંજાબનો પ્રદેશ પોતાના કબજે કર્યો. ચંદ્રગુપ્તે આ તકનો લાભ લઈ એ પ્રદેશની પ્રજાને સ્નેહ મેળવ્યો અને એ પ્રજાને પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા સામનો કરવા ઉત્કેરી એક સૈન્ય તૈયાર કર્યું. એ સૈન્યે સિકંદરનો પરાજય કર્યો. પછી એ વિજયોન્મત સૈન્ય સાથે તેણે પાટલીપુત્ર તરફ કુચ કરી. આ યુદ્ધ-યાત્રામાં પર્વત રાજનો અને આણ્કયની યુક્તિબાજ યુદ્ધનો સહકાર હતો. તેણે પાટલીપુત્ર ઉપર આક્રમણ કર્યું અને નંદરાજનો નાશ કર્યો. જે કે શરત પ્રમાણે પર્વતરાજ અડધા રાજ્યનો હકદાર હતો, છતાં આણ્કયની કૃત નીતિનો ભોગ બની તે મરણ પામ્યો અને એ રીતે વીરનિ. સં. ૨૧૫ લગભગમાં ચંદ્રગુપ્ત પાટલીપુત્રનો સર્વેસર્વા બન્યો.

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળ માટે નીચે પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન મતો મળે છે:

૧ વીરનિ. સં. ૨૧૫માં મૌર્યવંશનું રાજ્ય શરૂ થયું.

(પ્રાચીનગાથાઓ, તપગચ્છપટ્ટાવલી પૃ. ૪૬, વિવિધ તીર્થ ૬૬૫ પૃ ૩૮)

૨ વીરનિ. સં. ૧૫૫માં ચંદ્રગુપ્ત રાજ થયો.

(પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ ૮, શ્લોક ૩૩૬)

૩ નવનંદોનો શાસનકાળ ૧૦૦ વર્ષનો છે. પછી ચંદ્રગુપ્ત રાજ થયો. એટલે કે વીરનિ. સં. ૧૫૫માં ચંદ્રગુપ્ત થયો.

(બ્રહ્માંડ પુરાણ, મ. ભા. ઉપોખ્યા. ૩ અં. ૭૪ શ્લોક ૧૩૯થી ૧૪૪ પૃ. ૧૮૫)
૪ ઉદાધી પછી ૧૦૦ વર્ષે અને તત્પુત્રાઃ તથા નવમન્દાઃ તે જુદા જુદા માનીએ
તો ૧૨૨ વર્ષે અર્થાત્ ૧૬૦ કે ૧૮૨ વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત થશે.

(મહાવંશ, પરિં ૪ શ્લોક ૧ થી ૮, પરિં ૫ શ્લોક ૧૪ થી ૨૨)
૫ વીરનિ સં. ૧૫૪માં ચંદ્રગુપ્ત મગધનો રાજા બન્યો.

(હિમવંત રથવિરાવલી, વીરનિર્વાણસંવત્ ૫૦૨ જૈન કાલગણના પૃ. ૧૮૪)
૬ વીરનિ. સં. ૨૧૫માં મયૂરોનો રાજ્યારંભ થયો.

(દિગંબરીય હરિવંશપુરાણ સર્ગ ૬૦ શ્લોક ૪૮૯, ત્રિલોક પ્રણપિત)
૭ ચંદ્રગુપ્ત ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ (વીરનિ. સં. ૨૦૪-૨૦૫)માં મગધના સિંહા-
સને બેઠો.

(મોર્ચસામ્રાજ્યના ઇતિહાસ પૃ. ૩૬, કેશિબ હિસ્ટરી, અલિં હિસ્ટરી ઓફ
ઇન્ડિયા વગેરે)

ચંદ્રગુપ્ત મગધનો રાજા બન્યો તે જ વખતે નંદરાજાની રૂપવતી સુલક્ષ્ણી પુત્રી
સાથે તેનું લગ્ન થયું. પર્વતરાજ પશુ નંદની એક પુત્રીને પરણ્યો હતો, પરંતુ તે વિષ-
કન્યા (વિષયોગમાં જન્મેલી અથવા અચપણથી જ ગ્રેર ખાત્રાની ટેવથી વિષમય બનેલી)
હોવાથી તેનો યોગ થતાં જ પર્વતરાજ મૃત્યુ પામ્યો. જો ધાર્યું હોત તો ચાણક્ય તેને
બચાવી શકત, પણ તેણે જાણી જોઈને આવું પરિણામ આવવા દીધું.

રાજા બન્યા પછી ચંદ્રગુપ્તે કેટલાક નંદ પદના ગુપ્ત માણસોને કેડાણે કર્યા, કેટલાકને
કળવકળથી પોતાના પક્ષમાં લીધા અને નાના મોટા બધા રાજાઓને સ્વાયત્ત કર્યા.

હવે રાજ્ય માટે ખળનાની જરૂર જણાઈ એટલે ચાણક્યે પાટલીપુત્રના ધનિકોને જુગાર
રમવા બોલાવી, દારૂ પાઈ તેમની પાસેના ધનનું માપ જાણી લીધું અને તેમની પાસેથી
સોનામહોરો, ઘી, ગાય, ઘોડા તથા અનાજ મેળવી બંડાર ભરી દીધો,

આ અરસામાં મહાન સિકંદર મરણ પામવાથી તેના સેનાપતિ એન્ટિગોનસ અને
સેલ્યુકસમાં રાજા બનવા માટે ઝગડો ઊઠ્યો. અંતે સેલ્યુકસ બેબીલોનનો સાલિક બન્યો
અને ૭ સાત વર્ષમાં પશ્ચિમ એશિયા તથા મધ્ય એશિયાનો રાજા બની ગયો. તેણે
સિકંદરની જેમ પંજાબને સર કરવાના ઇરાદાથી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૫ (વીરનિ. સં. ૨૨૪)
માં ભારત ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ તેમાં તેને સખ્ત હાર મળી. તેનું સૈન્ય ચંદ્રગુપ્તના
સૈન્ય સામે ટકી શક્યું નહીં. છેવટે ચંદ્રગુપ્તની ઇચ્છા પ્રમાણે દંડ ભરી સેલ્યુકસને તેની
સાથે સંધિ કરવી પડી. આ દંડરૂપે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૩માં સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તને આજ-
કાલના વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતના કામુલ, હિરાત તથા કંહારની આસપાસના પરાપનિસદે,
એરિયા તથા અરથોજિયા પ્રાંતો આપ્યા તથા હંમેશના માટે મૈત્રી કાયમ રહે તે ઉદ્દેશથી

ચોતાની પુત્રી એથિનાનું ચંદ્રગુપ્ત સાથે લગ્ન કર્યું. આ રીતે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યની સીમા વધવા લાગી.

સંધિ પછી સેલ્યુકસ તરફથી રાજદૂત બનીને આવેલ મેગારથનીને ભારતવર્ષનું વિવિધ દૃષ્ટિકોણ વર્ણન લખ્યું છે, તે લખતી માનવું પડે છે કે તે વખતે ચંદ્રગુપ્ત જેવો બીજો કોઈ રાજા ન હતો. સમ્રાટ બન્યા છતાં ચંદ્રગુપ્ત ધર્મની આપતમાં પછાત હોવાથી ચાણક્યે તેનું ધાર્મિક જીવન ઘડવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. પહેલ વહેલાં ચંદ્રગુપ્તને શેવ ધર્મગુરુ સાથે પ્રસંગ પડ્યો, પણ તેમાં તેને સતોષ ન થયો. છેવટે જૈન આચાર્યોનાં ત્યાગ, તપસ્યા, ત્રિતેન્દ્રિયતા, નિરીહતા આદિથી આકર્ષાઈ તે તેમનો ઉપાસક બન્યો. આ રીતે ચંદ્રગુપ્ત જૈનધર્મી બન્યો.

ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળમાં એ પ્રદેશમાં આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી નહોં કિન્તુ સ્યૂલિભદ્ર, આર્ય મહાગિરિય, આર્ય સુસ્થિતસૂરિય વગેરે વિચરતા હતા, અને ચંદ્રગુપ્ત તેઓના સંપર્કથી સાચો જૈન બન્યો હતો. તેણે જૈન મંદિરો ડરાવ્યાં હતાં તથા જનમિત્રો મરાવ્યાં હતાં. આ મિત્રોમાંનું એક મિત્ર ત્રણ સો વર્ષ પહેલાં ધાંધણી તીર્થમાં બિરાજમાન હોવાનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ મળે છે. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો એમ આજના બીજાં વિદ્વાનો પણ ભેદમાય વગર સ્વીકારે છે.^૫

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત છેવટે જૈન સાધુ થયો હતો એવી એક જૈન માન્યતા છે, પરન્તુ તે કેવળ દ્રષ્ટાન્તાના ધોરણે જ લખાયેલ છે.

ચંદ્રગુપ્તના સમય સુધીમાં જૈનોમાં શ્વેતાંબર, દ્વિગંધરના ભેદ નહોતા પડ્યા. એ મંદોનો પ્રારંભ તો વિક્રમની બીજી સદીથી થાય છે. તે પહેલાંના મહર્ષિઓ અધ્યાત્મે એક સરખા માન્ય-પૂજ્ય છે. ચંદ્રગુપ્ત જેને સમ્રાટ દીક્ષા ગ્રહણ કરે એ બીના ખરે જ ગૌરવમયી છે, પરન્તુ જે ઘટના બની જ ન હોય તેને, કેવળ ધર્મની મહત્તા વધારવાના આશયથી, કલ્પી કાલ્પી એ ન્યાય ન ગણાય! જૈન ઇતિહાસમાં ચંદ્રગુપ્તના જૈન બન્યાનો, મહામંત્રી ચાણક્યના એકલાના અનુશનનો^૬, સુસ્થિતસૂરિનો કે અન્ય દીક્ષિત આવકોનો ઉલ્લેખ મળે છે; પણ ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષાનો કે તેને આવેલા કહેવાતાં સોળ સ્વપ્નનો કશોય ઉલ્લેખ નથી મળતો. જો તેણે દીક્ષા લીધી જ હોત તો પુરાણો, ઔદ્ધ ગ્રંથો કે કથાસરિત્સાગર વગેરેમાં પ્રશંસા રૂપે નહીં તો છેવટે બીજા કોઈના કોઈ રૂપે તો એનો ઉલ્લેખ

૫ આ માટે જુઓ-કે. પી. બચસવાલકૃત 'મૌર્યસામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ'ની ભૂમિકા પૃ. ૧, મિત્રબંધુ લિખિત 'ભારતવર્ષકા ઇતિહાસ' ખંડ ૨ પૃ. ૧૨૧; જનાર્દન ભટ્ટે લખેલ 'અશોક કે ધર્મલેખ' પૃ. ૧૪ વગેરે.

૬ મહામંત્રી ચાણક્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યદાતા અને ધર્મદાતા ગુરુ છે. જો ચંદ્રગુપ્ત દીક્ષા લ્યે તો ચાણક્ય પણ દીક્ષા લ્યે એ સ્વાભાવિક હતું. પરન્તુ ચંદ્રગુપ્ત દીક્ષા ન લઈ શક્યો એટલે ચાણક્ય પણ ન લઈ શક્યો. આથી તેણે બિંદુસારના શાસન-કાળમાં અનુશન કર્યું. આ બીના ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષાના પ્રશ્ન ઉપર ઠીક ઠીક પ્રકાશ પાડે છે.

અવસ્ય કરાયો હોત. આવો એક પણ ઉલ્લેખ નથી મળતો એટલે ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષાની વાતો પાયા વગરની ઠરે છે.

જો કે દિગંબરો, ચંદ્રગુપ્ત જૈન મુનિ થયો હતો અને તેનું તથા ભદ્રબાહુસ્વામીનું સ્વર્ગગમન શ્રવણુખેલગોલમાં થયું, એમ માને છે, પણ ધણા દિગંબર આચાર્યો તથા વિદ્વાનોના ઉલ્લેખો તેના વિરોધમાં જાય છે, અને તેથી ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષાની બિના સિદ્ધ કરવી અશક્ય થઈ પડે છે. આ રહ્યા એ ઉલ્લેખો:

૧ આચાર્ય જિનસેન 'આદિપુરાણ' પર્વ ૨, શ્લોક ૧૪૦-૧૪૧માં તથા દ્વિતીય આચાર્ય જિનસેન 'હરિવંશપુરાણ' સર્ગ ૬૦ શ્લોક ૪૭૯માં ભદ્રબાહુસ્વામીનું સ્વર્ગ-ગમન વીરનિ. સં. ૧૬૨માં માને છે, જ્યારે હરિવંશપુરાણ શ્લોક ૪૮૯માં ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યપ્રાપ્તિ વીરનિ. સં. ૨૧૫માં માને છે. આ રીતે બન્ને વચ્ચે ૫૩ વર્ષનું અંતર છે. એટલે જ્યાં એ બન્ને મળ્યા જ નથી ત્યાં ગુરુ-શિષ્ય હોવાની કે દીક્ષાની વાત જ શી કરવી ?

૨ આચાર્ય હરિણુકૃત 'બૃહત્કથાકોશ,' અહ્યારી નેમિહતકૃત 'આરાધના કથા-કોશ' કથા ૬૧ પૃ. ૨૮૦ તથા તેના ભાષાછંદ પૃ. ૩૩૪માં ભદ્રબાહુસ્વામી તથા વિજ્ઞાપાચાર્યનો ઉલ્લેખ છે. ભદ્રબાહુસ્વામીનું ઉજ્જૈન પાસે સ્વર્ગગમન 'ગતાબ્ધુ' છે, અને દિગંબર સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત શ્રવણુખેલગોલમાં અનશન કર્યાનો કે ચંદ્રગુપ્તનો ઇશારો સરખો થ નથી.

૩ ચિદાનંદકૃત કનડીભાષાના 'મુનિવંશાબ્ધ્યુદય'માં લખ્યું છે કે એક ચિત્તાએ ભદ્ર-બાહુને શ્રવણુખેલગોલમાં મારી નાખ્યા. તેમનો તથા ચંદ્રગુપ્તનો મેળાપ જ થયો નથી.

૪ 'પુણ્યાશ્રવકથાકોશ'માં ઉપવાસદ્વાષ્ટક પૈકીની પાંચમી નંદીમિત્રની કથામાં ઉલ્લેખ છે કે—કુણ્ડાલના પુત્ર દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તે પોતાના પુત્ર સિંહસેનને રાજગાદી આપી ભદ્રબાહુસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. અર્થાત્ આ વાત ઇતિહાસથી ધણી વેગળી જઈ પડે છે.

૫ અમરાવતીની ધી દિગં એડવર્ડ કોલેજના પ્રોફેસર હીરાલાલજી દિગંબર જૈન શ્રવણુ-ખેલગોલના શિલાલેખની ભૂમિકામાં લખે છે કે "ભદ્રબાહુ અને ચંદ્રગુપ્તના કાળમાં ૬૭ વર્ષનું અંતર પડે છે."

૬ ચંદ્રગિરિની ચંદ્રગુપ્ત વસતિમાં શિલાલેખ છે કે—પ્રથમ ભદ્રબાહુસ્વામીની પરંપ-રાના બીજા ભદ્રબાહુસ્વામીનું અનશન શ્રવણુખેલગોલમાં થયું હતું અને તે વખતના કોઈ પ્રભાચાર્યે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી. આ ઉપરથી એમ નક્કી થાય છે કે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત જૈન સાંપ્રદાય થયા દત્તા એમ નહીં, પણ વિક્રમની બીજી સદીના કોઈ ચંદ્ર (નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર, વિલાધર અને નિર્વૃત્તિ પૈકીના ચંદ્રકુમારે) બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી (શ્રી વજ્રસ્વામીના શિષ્ય શ્રી વજ્રસેનસૂરિ) પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

૭ અયોધ્યાપ્રસાદ ગોચરીય દિગંબર જૈન “ મૌર્યસામ્રાજ્ય કે જૈનનીર ” પૃ. ૧૩૬માં લખે છે કે ૭ દિગંબર જૈન ગ્રંથોના આધારે ભદ્રબાહુસ્વામીનું આચાર્યપદ વીરનિ. સં. ૧૩૩થી ૧૬૨ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૯૪થી ૩૬૫) સુધીમાં મનાય છે. અને ઈતિહાસના આધારે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨થી ૨૯૮ સુધી મનાય છે. આ રીતે બન્નેની વચમાં ૬૭ વર્ષનું અંતર પડે છે. અને શ્વેતાંબર જૈન ગ્રંથોના આધારે તે બન્નેની વચ્ચે ૫૯ વર્ષનો ફેર પડે છે. એટલે ભદ્રબાહુ સાથે શ્રવણભેલગોલમાં ચંદ્રગુપ્તના અનુશન સ્વીકાર વગેરેની વાતો કમોલકલ્પિત ઠરે છે.

આ પ્રમાણે ઝિગંબર વિદ્વાનોના વિસંવાદો તપાસ્યા પછી ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષાની વાત સ્વયમેવ કલ્પના ઠરી ગય છે. આજના ઈતિહાસજ્ઞો પણ પારીક અભ્યાસના અંતે સમ્રાજ્ય રીતે ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષાની વાત ખોટી માને છે. આ રહ્યાં એમાંના થોડાંક પ્રમાણે:

૧ સ્વર્ગસ્થ ડા. ક્લીવ જલ્યાવે છે બીજા ભદ્રબાહુના બહેને પ્રથમ ભદ્રબાહુસ્વામીના શ્રવણભેલગોલ જવાની જે વાતો થાય છે તે ખોટી છે, તથા મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત અને દીક્ષા લેનાર ગુપ્તગુપ્ત એ બન્ને વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન છે.

૨ ડા. લ્યૂમન માને છે કે દિગંબર કથા ગ્રંથોમાં દક્ષિણમાં જનાર જે ભદ્રબાહુ વર્ણવ્યા છે તે બીજા ભદ્રબાહુ સ્વામી છે. તેઓ વીર નિ. સં. ૨૩૦માં થયેલ છે. એટલે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષા સમ્રાજ્ય સિદ્ધ થઇ શકતી નથી.

(ઓક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા પૃ. ૭૫,૭૬; વીર, વર્ષ ૪ અંક ૧)

૩ પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવેતા અને ઇતિહાસજ્ઞ મિ. બી. લુક્સેનગઠસ લખે છે કે ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો એમાં કશી શંકા નથી. દિગંબર ગ્રંથમાં પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તનો પરિચય આપી પુનઃ બીજો ચંદ્રગુપ્ત કુલ્લાલનો પુત્ર બતાવવો એ ગડબડ છે. આ બીજા ચંદ્રગુપ્તનો ભદ્રબાહુસ્વામી સાથે મેળ સાંધવામાં આવ્યો છે એ પણ કલ્પ સમસ્યા છે.

(મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ, પૃ૦ ૪૨૪)

૪ સત્યકેતુ વિદ્યાલંકાર ‘ મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ ’ પૃ. ૪૨૨ થી ૪૨૫માં જુદાં જુદાં પ્રમાણે આપી સાબિત કરે છે કે-સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધી હતી એ વાત માની શકાય એવી નથી. <

૭ અયોધ્યાપ્રસાદ ગોચરલજ્ઞે તે જ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૩૪માં કલકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી. હેમચંદ્રસૂરિ શ્વેતાંબર હોવાથી ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષા માનતા નથી એમ આક્ષેપ કર્યો છે. આ વાતમાં વાસ્તવિક શું છે તે હું ઉપર જણાવી ચૂકું. તે ઉપરથી તેમનો આ આક્ષેપ નિર્મૂળ ઠરે છે. જો તેઓ ઉપરના સત્યને સમજશે, દિગંબર વિદ્વાનોના તદ્વિષયક વિસંવાદો વિચારશે અને સાંપ્રદાયિકતાના અશ્મા હટારી શુદ્ધ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિને ઉપયોગ કરશે તો હેમચંદ્રસૂરિજીવી માન્યતા સ્વીકારતાં તેમને વાર નહીં લાગે.

૮ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨માં સિંકદરની ભારત પર ચઢાઈ અને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨માં ચંદ્રગુપ્તનો મગધના સિંહાસન પર અભિષેક, આ બન્ને તિથિઓ ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં થોડકસ સ્વરૂપે માનવામાં આવે છે.

(મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ૦ ૩૬)

ન્યારે ભદ્રબાહુસ્વામી તેની પહેલાં થઇ ગયા છે.

ઉપરના દરેક પ્રમાણથી સાંખ્ય થાય છે કે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધાની જો માન્યતા દિગંબરીય અંધકારોમાં પ્રવર્તે છે તે કેવળ પોતાના ધર્મની મહત્તા વધારવા માટે યોગ્યચેલી અને સાવ નિરાધાર છે.

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે ૨૪ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર તેની ગાદીએ આવ્યો. આ વખતે ચાણક્ય અને સુબલુ એ એ જણા તેના મંત્રીઓ હતા.

(આવશ્યક નિર્ધારિતવૃત્તિ, પરિશિષ્ટપર્વ, મૌર્યસામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ, મૌર્યસામ્રાજ્ય કે જૈનવીર, મેગાસ્થનીસના સમયનું હિંદ વગેરેના આધારે.)

મૌર્ય રાજ્ય બલભદ્ર

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર બેટો થયા તે પહેલાં સાત નિહવાના મતો નીકળ્યા છે. તેમાં એક 'અવ્યક્ત' મત પણ છે. આ મત વીર નિં સં ૦ ૨૧૪માં આપાદાચાર્યના શિષ્યોમાં પ્રવર્ત્યો અને રાજગૃહીમાં તેનો વિશેષ પ્રચાર થયો. આ મતના વૃદ્ધિકાળમાં રાજગૃહીમાં મૌર્ય બલભદ્રનું શાસન હતું.

બલભદ્ર જૈનધર્મી હોય તેણે આ નવા મતને જડથી કાઢેડી જૈનધર્મનું રક્ષણ કર્યું.

આ સ્થળે એ બુલબુ ન જોઈએ કે તે અરસામાં મગધનો પ્રદેશ પાટલીપુત્રને તામે હતો, એટલે પાટલીપુત્ર નરેશ તરફથી નિમાયેલા સુખો ત્યાં કારભાર ચલાવતો હતો. વીર નિં સં ૦ ૨૧૫માં પાટલીપુત્રની ગાદીએ મૌર્યવંશ પ્રતિષ્ઠિત થયો હતો એટલે તે અરસામાં તે જ વંશનો રાજ બલભદ્ર મગધનો શાસક હોય એ સંભવિત છે અને તેણે આ નવા મતને કાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તે પણ સ્વાભાવિક લાગે છે.

આ રીતે બલભદ્ર વીર નિં સં ૦ ૨૧૫ પછીનો જૈન મગધ નરેશ છે. આ ઉપરથી કંઈક એવું પણ અનુમાન કરી શકાય કે તે વખતના મૌર્યો જૈનધર્મી હશે.

(આવશ્યક નિર્ધારિત લાભ્ય, ગાથા ૧૨૯-૩૦ પૃ. ૩૧૫ના આધારે.)

મહારાજ બિંદુસાર

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર તેની ગાદીએ આવ્યો. 'બિંદુસાર' એ નામ માટે એવી વિગત મળે છે કે:—ચાણક્ય મંત્રીએ ચંદ્રગુપ્તના શરીરને વિવશ્રયોગથી અજ્ઞેય બનાવવા માટે તેને ખોરાકમાં રોજ ચડતી માત્રાએ વિષ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. આ રીતે ધીમે ધીમે ચંદ્રગુપ્તનો આહાર એટલો બધો વિષમય બની ગયો કે તેના ભોજનનો એક કોળિયો પણ પ્રાણ હરી લે. પણ આ બિના ચાણક્ય સિવાય બીજા કોઈ જાણીતા ન હતું. એક દિવસ ચંદ્રગુપ્તની સગર્ભા રાણી રાગદશાના કારણે ચંદ્રગુપ્ત સાથે ભોજન કરવા બેઠી. તેણે ત્રણ-ચાર કોળિયા ખાધા એટલામાં ચાણક્ય ત્યાં આવા ચડ્યો, અને ગભરાઈને રાણીને ભોજન કરતા અટકાવી દીધી. પણ વિષ પોતાની અસર કરી ચૂક્યું હતું, એટલે રાણીનું મરણ નીપજ્યું. આ વખતે રાણી સાથે તેના ગર્ભનો પણ નાશ થઈ જશે એમ વિચારી ચાણક્યે તેનું પેટ ચીરાવી ગર્ભ બહાર કાઢી લીધો. આ વખતે એ બાળકના માથા ઉપર વિષનું બિંદુ પડેલું જોવામાં આવ્યું તેથી ચાણક્યે તેનું 'બિંદુસાર' નામ પાડ્યું.

આ રાજના મિત્ર મિત્ર ગ્રંથોમાં બિલ મિત્ર નામો મળે છે; જૈન ગ્રંથ દીપવંશ તથા મહાવંશમાં બિંદુસાર; વિષ્ણુપુરાણ, કલિયુગરાજ વૃત્તાંત તથા અન્ય પુરાણોમાં વારિસાર; વાયુપુરાણમાં ભદ્રસાર અને ગ્રીક ગ્રંથોમાં Amitrochates અમિત્રો ચેટસ એટલે અમિત્રાઘાત નામ મળે છે. તેના રાજદરબારમાં ઉદમેક્સ નામનો યુનાનનો એલચી આવ્યો હતો, જેણે ભારતવ્રમણતુ વૃત્તાંત લખ્યું હતું. આજે એ લખાણનો થોડોક ભાગ જ ઉપલબ્ધ થાય છે.

સોળમી સદીના પ્રસિદ્ધ ટીપેટી લેખક તારાનાથના લખવા પ્રમાણે બિંદુસારે ચાણક્યની સહાયથી સોળ રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો અને તેના રાજ્ય તથા મંત્રીઓનો નાશ કરી એક સમુદ્રથી બીજા સમુદ્ર સુધી મૌર્ય શાસનની ધ્વજ ફરકાવી હતી.

(મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ, પૃ. ૪૨૬-૨૭)

બૃહત્કલ્પસૂત્ર બાધ્ય ગાં ૧૨૨૭માં ધણુ બિંદુસારે ચંદ્રચુપ્ત કરતાં વિશેષ જૂનિમાં અને ચડિયાતી રીતે શાસન કર્યાના આશયનો ઉલ્લેખ મળે છે.

બિંદુસાર જૈન હતો એના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળતા નથી પણ તેનો પિતા ચંદ્રચુપ્ત, તેના મંત્રીઓ અને પ્રારંભિક જીવનમાં તેનો પુત્ર અશોક જૈન હતો એ ઉપરથી બિંદુસાર જૈન હતો એમ માની શકાય છે.

સત્યકેતુ વિદ્યાલંકાર ‘ મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ ’ પૃ ૬૭૧માં લખે છે કે:—
“ મૌર્ય રાજ્યો બૌદ્ધ કે જૈન હતા. તેમના ધર્મ-વિજયજી ઠર્ણાણુ બની આદાણોએ મૌર્ય સામ્રાજ્ય પ્રત્યે વિદ્રોહ ફેલાવી તે શાસનનો અંત આણ્યો. ” આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મૌર્યવંશી રાજ્યો કાં તો જૈન હતા કે બૌદ્ધ હતા. બીજી આબુ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં બિંદુસારના બૌદ્ધ હોવાનો સાક્ષ્ય ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે એટલે જેવટે તેને જૈન માનવો પડે છે.

બિંદુસારનો શાસનકાળ લગભગ ૨૫ વર્ષનો મનાય છે. તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર અશોક તેની ગાદીએ આવ્યો. અશોકે બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કરી મરણ સુધી તેનું જ પાલન કર્યું.^૯

સમ્રાટ સંપ્રતિ

અશોકના રાજ્યકાળમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો, ત્યારે આચાર્ય આર્ય સુહસ્તીસરિએ કૌશાંબીમાં, એક માધુ પાસે ખાવાની માગણી કરતા એક બીખારીને દીક્ષા આપી. દીક્ષા લઇને તે જ દિવસે બીખારીએ ખૂથ દાખીને આહાર કર્યો તેથી તે જ રાત્રે તે મરણ પામ્યો. મરીને તે અવ્યકત સામાયિકચારિત્રના પાલનના પ્રભાવે અશોકના પુત્ર યુવરાજ કુણ્ણલન પત્નીની કુક્ષિમાં પુત્રપણે ગર્ભમાં આવ્યો.

આ વખતે કુણ્ણલ યુવરાજ હોવાથી ઉજ્જૈનનો પ્રદેશ તેના ભોગવટામાં હતો.^{૧૦} પણ

૯ ‘ રાજતરંગિણી ’માં અશોકે છેલ્લા ચાર વર્ષ દરમિયાન જૈનધર્મ સ્વીકાર્યાનો ઉલ્લેખ છે, પણ તે પ્રામાણિક હોય એમ માની શકાતું નથી.

૧૦ અત્યારે જેમ ઈંગ્લેંડના યુવરાજને વેલ્સનું પરજણું અને નિઝામના યુવરાજને વરાડ-પ્રાંત ભોગવટા માટે અપાય છે તેમ તે વખતે મૌર્ય યુવરાજને અવંતીનો પ્રદેશ મળતો.

રાજપટપટને ભોગ બની તે અંધ થઇ જવાથી રાજ્ય ચલાવવાને અયોગ્ય થયો હતો, એટલે તેને પાટલીપુત્રનું રાજ્ય મળવાની આશા ન હતી. પણ બ્યારે તેની પત્નીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો ત્યારે તેને રાજ્યની આકાંક્ષા જાગી અને તે માટે પોતાનો હક સાખીત કરવા તે તરત અશોક પાસે પહોંચ્યો. અશોકે પોતાના પૌત્રને હક કુમુલ રાખી તેનું સંપ્રતિ એવું નામ રાખ્યું. સંપ્રતિનાં સંપતિ, સંપ્રદિ, સંપતિ, સંગત અને અંધુપાલિત ધત્યાદિ નામો પણ મળે છે.

એક દિવસ આર્ય સુહસ્તિસૂરિ પોતાના પરિવાર સાથે શ્રી જીવિતસ્વામીની યાત્રા નિમિત્તે ઉજ્જવિની પધાર્યા. તેમના દર્શનથી સંપ્રતિના હૃદયમાં ઊહાપોહ થવા લાગ્યો અને તેને જાતિરમરણ જ્ઞાન ઉપજ્યું. જાતિરમરણથી પોતાનો પૂર્વભવ જાણી પોતાના ઉપકારક ગુરુને તેણે ઝોળખ્યા અને એ તેમના યરણમાં ઢળી પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, આ રાજ્ય આપની કૃપાનું ફળ છે, હું આપનો દાસ છું અને આપ મને આજ્ઞા કરનાવો વગેરે. આ રીતે તે જૈનધર્મમાં વિશેષ દૃઢ થયો.

મૌર્યવંશની સંપ્રતિ સુધી ક્રમશઃ વૃદ્ધિ થઇ છે અને પછી ક્રમશઃ ઠાસ થયો છે એટલે તેને મૌર્યવંશમાં યવમધ્ય કહી શકાય.

આ રાજ્યએ પોતાના પૂર્વભવના આધારે બીખારીઓનું દુઃખ સમજીને તેના નિવારણ માટે દાનશાળાઓ સ્થાપી હતી, અને ગૃહસ્થોને દાન માર્ગે બતાવ્યો હતો. પોતાના અંડિયા રાજ્યોને ઉપદેશી જૈનધર્મી બનાવ્યા હતા, અને તેમના દેશમાં જૈન સાધુઓનો વિહાર ચાલુ કરાવ્યો હતો. તેણે પ્રભુપૂજન, રથોત્સવ, મુનિસત્કાર, અમારી-પ્રવર્તન, જિન-મંદિર બંધાવવાં આદિ અનેક ધાર્મિક સુકાર્યો કર્યાં—કરાવ્યાં હતાં. આંધ્ર, દ્રાવીડ, મહારાષ્ટ્ર, કુકુડ વગેરે દેશોમાં વેશધારી સાધુઓ મોકલી આર્ય-અનાર્ય દેશમાં સાચા સાધુઓનો વિહાર ખુલ્લો કરાવ્યો હતો. તક્ષશિલામાં પોતાના પિતાના સ્મારક માટે એક જિનવિહાર બનાવ-રાવ્યો કે જે અત્યારે કુષ્ઠાલસ્તૂપ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ રીતે સંપ્રતિ રાજ્યએ સમગ્ર ભારતમાં જૈનધર્મને પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સંપ્રતિએ પોતાના સિક્કામાં, એક તરફ 'સંપ્રદિ' અને બીજી તરફ સ્વસ્તિક, જ્ઞાન દર્શનનાં બે ટપકાં, તે ઉપર ચરિત્રનું એક ટપકું અને સૌથી ઉપર સિદ્ધશિલાની અર્ધચંદ્ર આકૃતિ, અત્યારે દેરાસરોમાં ચોખાનો સાથિયો વગેરે કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે, મૂકવામાં આવેલ મળે છે. તથા સાથે સાથે 'મૌર્ય' શબ્દ પણ આપેલ છે. આવા સિક્કાઓની ટંકશાળ તક્ષશિલામાં હતી. આ સિક્કાઓ અત્યારે તક્ષશિલા, પાટલીપુત્ર અને રામનગર-અહિછત્રામાંથી મળે છે. આ સિક્કાઓ સંપ્રતિના હૃદયમાંનો જૈનધર્મ પ્રત્યેનો આદર બતાવે છે.

સંપ્રતિ માટે અજૈન વિદ્વાનોના મત આ પ્રમાણે છે:

૧ 'દિવ્યાવદન' નામક બૌદ્ધ ગ્રંથના ૨૯મા અવધાનમાં લખેલ છે કે સત્રાટ અશોકે બૌદ્ધસંધને ૬૬ કોડ સોનાનું દાન કર્યું હતું. મરણ સમયે તેણે આકીના ૪ કોડનું દાન

દેવા ઇછયું પણ સંપદિ કુમારે ખળનો ખાલી થવાના ભયથી તે રોક્યું. અશોકે પણ પોતાની ઇચ્છાને પાર પાડવા ખળના સિવાયનું રાજ્ય જ બૌદ્ધસંધને દાનમાં આપી દીધું. એટલે કે ચાર કોડના બદલે બધી ભૂમિ ગીરો મૂકી. અશોકના મૃત્યુ પછી સંપદિએ ચાર કોડ આપી એ છોડાવી લીધી અને પોતાનું રાજ્ય સ્વાયત્ત રહ્યું. આ રીતે સંપદિ ભારતનો સમ્રાટ બન્યો.

(વીર નિર્વાણ સંવત ચૌર જૈન કાલગણના)

૨ ઓધિસત્ત્રવાકાન કલ્પલતામાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ ઉલ્લેખ છે:

પ્રહ્યાતપણવતિકોટિસુવર્ણદાને,
યાતે દિવં નરપતાવથ તસ્ય પૌત્રઃ ।
શેષેણ મંત્રિવચસા શ્લિતિમાજહાર,
સ્પષ્ટં ક્રયી કનકકોટિચતુષ્ટયેન ॥ પરિશિષ્ટ પર્વ ।

૩ ટોડરાજસ્થાન ભાગ ૧ અં ૪ પૃ ૭૨૧ (હિન્દી) વગેરેમાં મારવાડમાં સંપ્રતિએ કરાવેલ પ્રાચીન જિનવિહારોનું સ્તંભ વર્ણન છે.

૪ કે. પી. જયસલાલ એમ. એ. ખાર-એટ-લો. ઇ. સ. ૧૯૩૪ના જુન માસન માઈડર્ન રિવ્યુના પૃ ૧૪૭માં લખે છે કે-“ કનિંગહામે પોતાના Ancient Coins of India નામક ગ્રંથમાં ૬૦મા પાને નં. ૨૦ની નીચે તક્ષશિલાનો ટંકરાજનો એક સિકકો છપાવ્યો છે. જેમાં બંને આજુ મળીને ‘સમ્પ્રદિ’ ‘મૌર્ય’ એ બે શબ્દો તથા સ્વસ્તિક વગેરે કોતરેલ છે. આવા સિકકા પાટલીના ખડેરમાંથી પણ મળ્યા છે. પુરાણોમાં બતાવેલ રાજ દશરથ આ રાજ સંપ્રતિ પછી થયેલ છે. અધ્યાનીસ્તાન અને તેની આસપાસનો મુલક તથા તક્ષશિલા પણ સંપ્રતિને આધીન હતા, એમ પ્રાપ્ત સિકકાઓ ઉપરથી પુસ્વાર થાય છે, ઇત્યાદિ.

૫ સન્યકેટુ વિદ્યાલંકારે ‘મૌર્ય’ સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસમાં પૃ ૧૪૮થી ૧૫૨ સુધી સમ્રાટ સંપ્રતિનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં તેમણે આ સમ્રાટના પરિચય માટે એક મહત્વનું વાક્ય મૂક્યું છે-“જૈન સાહિત્યમાં સમ્પ્રતિનું તે જ સ્થાન છે કે જે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં અશોકનું છે.”

આ પ્રમાણે વિદ્વાનો સંપ્રતિને જૈન રાજ્ય તરીકે સ્વીકારે છે.

પુરાણોના આધારે તેનો રાજ્યકાળ ૧૦ વર્ષનો છે, પણ તેણે પોતાના શાસનકાળમાં જૈનધર્મનો ઘણો ઉદ્યોત કર્યો છે. મૌર્ય સામ્રાજ્યનો પણ આ મધ્યાદન લેખાય છે. સમ્રાટ સંપ્રતિ વીર નિ. સં. ૩૦૦માં સ્વર્ગવાસી થયા.

(બહતકલ્પ ભાષ્ય, પરિશિષ્ટ પર્વ, મૌર્યસામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ, મૌર્ય સામ્રાજ્યકે જૈન વીર, માઈડર્નરિવ્યુ, જૈનસત્ત્વપ્રકાશ વર્ષ ૧. અંક ૨ ના આધારે)

કલિંગરાજ મહામેઘવાહન ખારવેલ

કલિંગ દેશ જૈનોની પ્રાચીન પ્રચારભૂમિ છે. જૈનતીર્થ કુમારગિરિ (વર્તમાન અંડ-

ગિરિ તથા ઉદયગિરિ) કલિંગના આભૂષણ સમાન છે. એક મત પ્રમાણે ભદ્રબાહુસ્વામી, સુસ્થિતસૂરિ તથા સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ આ પર્વત ઉપર સ્વર્ગે ગયા હતા. સુસ્થિતસૂરિ તથા સુપ્રતિબદ્ધસૂરિએ સૂરિમંત્રનો કરોડવાર જાપ આ પહાડ ઉપર કર્યો હતો. એક કાળનું જૈન તીર્થ અને પર્વતમાનનું કિંદુતીર્થ જગન્નાથપુરી પણ કલિંગમાં જ આવેલ છે. કલિંગના ચેટકવંશી રાજાઓ ધણી કાળ લગી જૈન રહ્યા છે. રાજા આરવેલ આ વંશનો જ પ્રસિદ્ધ જૈન રાજા થયો.

મગધસમ્રાટ શ્રેણિકના ઉત્તરાધિકારી સમ્રાટ કોણિકે વિશાળા નગરી ઉપર હરશે કર્યો હતો, જેમાં ત્યાંના રાજા અને કોણિકના ઘણા ચેટકનું મરણ થયું હતું. પછી ચેટકનો પુત્ર શોભનરાય કલિંગમાં જઈ પહોંચ્યો. કલિંગનરેશ તેનો સસરા થતો હતો. તે અપુત્રીયે હોવાથી શોભનરાય કલિંગનરેશ બન્યો. તે પરમ જૈન હતો અને તેના વંશના રાજાઓ પણ જૈન હતા. તેમાંના કેટલાક રાજા સ્વતંત્ર રહ્યા હતા અને કેટલાકે પાટલીપુત્રના રાજાનું આધિપત્ય સ્વીકારેલ હતું. નંદ તથા અશોકે કલિંગપર પોતાની આણ પ્રવર્તાવી હતી. આ સિવાયના કાળમાં કલિંગ સ્વતંત્ર હતું.

પાટલી પુત્રની ગાદી પર સંપ્રતિ પછી બીજા મૌર્ય રાજાઓ થયા તેમાંના રાજા બૃહદ્રથને મારી તેનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર પાટલીપુત્રનો રાજા બન્યો અને તેણે જગતમાં નામના મેળવવા માટે અશોક અને સંપ્રતિથી અવગો માર્ગ લીધો. 'દિવ્યાવદન' નામક બૌદ્ધ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે પુષ્યમિત્રે બૌદ્ધધર્મનો નાશ કરવાનું બીડું ઉછાળ્યું, ચતુરંગ સેના સાથે પાટલીપુત્રથી શ્યાલકોટ (પંચમ) સુધી પ્રયાણ કર્યું. વચમાં મળતા બૌદ્ધ સાધુઓનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો, એટલું જ નહીં પણ એક બૌદ્ધ સાધુનું માથું લાવનારને એક સોનામહોર આપવાનું જાહેર કર્યું વગેરે.

તેણે બૌદ્ધધર્મની જેમ જૈનધર્મને પણ ભયંકર હાનિ પહોંચાડી. આ વખતે ચેટ-વંશીય વૃદ્ધરાજાનો પુત્ર આરવેલ કલિંગનો રાજા હતો. આ રાજા ત્રણ નામે ઝોળખાય છે. (૧) મહામેધ વાહન (મહામેત્ર હાથીવાળો), (૨) ભિક્ષુરાય (નિર્થય ભિક્ષુઓનો ઉપાસક) અને (૩) આરવેલ (સમુદ્રનો સ્વામી).

આરવેલે મૌર્ય સં. ૧૬૪માં હાથીગુફામાં એક શિલાલેખ પર પોતાના ૧૪ વર્ષના રાજ્યકાળની પ્રસરિતરૂપ લેખ ખોદાવ્યો હતો જેમાં અનેક ઐતિહાસિક વાતોનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમાં આરમા વર્ષનું વૃત્તાન્ત છે કે મહારાજા મહામેધવાહને આ વર્ષમાં પાટલી-પુત્ર પર ચડાઈ કરી પુષ્યમિત્રને પોતાને ચરણે નમાવ્યો અને નંદરાજા કલિંગની પ્રાચીન બિનપ્રતિમાને ઉપાડી લાવ્યો હતો તે પ્રતિમા તથા રત્નો વગેરે કલિંગમાં પોતાની રાજ-ધાનીમાં લઈ ગયો. તેણે આ પ્રતિમાને જિનાલયમાં સ્થાપી તેની પૂજનો ઉત્સવ ઉજવ્યો. આ શિલાલેખમાં તેણે જૈન મુનિઓને વસ્ત્રદાન કર્યા-કરાવ્યાનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ રીતે આ રાજા પરમ જૈન હતો.

આરવેલ પછીના કલિંગના રાજાઓ કયા ધર્મના અનુયાયી હતા તે આપત કશી

વિગત મળતી નથી. પણ વીરનિર્વાણુની છટ્ટી સદીનો કલિંગનરેશ ઔદ્ધર્મી હતો અને બારદુકાળીમાં વજ્રસ્વામીએ સંઘ સાથે જગન્નાથપુરી જઈ ત્યાંના ઔદ્ધરાજને જૈન બનાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે.

(હિમવંત સ્થવિરાવલી, હાથીગુફાનો શિલાલેખ, વીરનિર્વાણુ સંવત્ ઓર જૈન કાલગણના.)
મહારાજ વિક્રમાદિત્ય

વીરનિ. સં. ૪૫૦ લગભગમાં ઉજ્જયિનીમાં ગદ્દભવંશી રાજનું શાસન હતું. તેણે એક મહાસતી સાધ્વીને પોતાના અંત:પુરમાં લઈ જવાનું મહાપાતક કરવાથી કાલિકાચાર્યની પ્રેરણાથી શાહી (શક) રાજ્યોએ સિંઘ, કુચ અને કાલિયાવાડના માર્ગેથી આવી ઉજ્જયિનીમાં પોતાનું શાસન સ્થાપ્યું. ચાર વર્ષમાં પ્રજાએ આ નવા રાજ્ય સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો એટલે કાલિકાચાર્યના ભાણેજ ભરચના રાજ્ય બલમિત્રે શાહી (શક) શાસનનો અંત લાવી આર્ય રાજ્યની પુન: સ્થાપના કરી. ઉજ્જયિનીની ગાદીએ આવીને આ બલમિત્રે જ વિક્રમાદિત્ય નામ ધારણ કર્યું. તેણે વીરનિ. સં. ૪૭૦થી પોતાનો-વિક્રમ સંવત્ ચાલુ કર્યો.

આચારના ઇતિહાસનો તે સમયે વિક્રમાદિત્ય નામે કોઈ વ્યક્તિ થયાનો સાફ ઇન્કાર કરે છે, અને " માત્ર માલવાની પ્રજાના આ વિજયવાળા વર્ષથી માલવસંવત્નો પ્રારંભ થયો, અને પાછળથી થએલ ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોના 'વિક્રમાદિત્ય' વિશેષણથી તેનું 'વિક્રમસંવત્' નામ પડ્યું," એમ માને છે. જૈન ઇતિહાસ બલમિત્રનું અસ્તિત્વ માને છે. તે કાલિકાચાર્યનો ભાણેજ હોવાથી શાહી (શક) રાજ્યનો પ્રથમ લાભ તેને મળ્યો હોય એ સંભવિત છે. પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ આ વસ્તુને અનુલક્ષીને ઉપર પ્રમાણે મેળ મેળવ્યો છે, જે સર્વથા યુક્તિયુક્ત લાગે છે.

વિક્રમાદિત્ય જૈન હતો. પ્રાચીન ઇતિહાસના આધારે સિદ્ધસેન દિવાકર તેના યુર હતા, જેમણે^{૧૧} ઉજ્જૈનમાં મહાવીરસ્તુતિ તથા કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર વડે અવન્ટી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી મહાકાલ તીર્થ સ્થાપ્યું હતું. અને વિક્રમાદિત્યને પ્રતિષ્ઠાધ્યો હતો. આ રાજ્યે વિવિધ રીતે જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો.

રાજ્ય સાતવાહન

આ રાજ્ય વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન અને તેનો પ્રતિસ્પર્ધી દક્ષિણનો રાજ્ય હતો. તેની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાનપુર (પેશાણ)માં હતી. તે દેવની સહાયથી ત્યાંનો રાજ્ય બન્યો હતો. તે જૈન હતો. તેણે શ્રમણ પૂજન-ઉત્સવ કર્યો હતો અને તેની પ્રાર્થનાથી જ કાલક્રત્યાર્થે ભૈરવના સુદી પાંચમના બદલે ચોથના દિવસે સંવત્સરી કરી હતી. આ પ્રસંગ વિક્રમ સંવતના પ્રારંભ પહેલાનો છે. ત્યારપછી બીજા વર્ષે ચતુર્વિધ સંઘે આ ફેરફાર કાયમ માટે સ્વીકારી લીધો, જે અદ્યાનધિ પગાય છે.

૧૧ સિદ્ધસેન દિવાકરના સમય માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. પણ દિગંબર આચાર્ય પૂજ્ય-પાદના વ્યાકરણમાં સિદ્ધસેનસૂરિની સાક્ષીવાળુ સૂત્ર હોવાથી તેમનો સમય વિક્રમની છટ્ટી સદીના બદલે પહેલી સદીમાં ફરજિયાત માનવો પડે છે.

સાત વાહનતું બીજું નામ શાલિવાહન તથા શાતકર્ણી છે. આ ગાદી ઉપર આ નામના અનેક રાજાઓ થયા.

(પ્રભાવક ચરિત્ર, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, નિશ્ચયચૂર્ણિ, પર્યુષણાચૂર્ણિ
પર્યુષણા દશશતક તથા જૈન પર્યાજ પદ્ધતિ પૃ. ૫૧)

કલિંગ નરેશ

વીરનિ. સં. ૫૫૦ પછી મધ્ય ભારતમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો, તે વખતે વજ્રવામી શ્રીસંધને જગન્નાથપુરી લઇ ગયા હતા. ત્યાં સુકાળ હોવાથી સંધે ત્યાં વમવાટ કર્યો. ત્યાનો રાજા બોદ્ધ હતો. તે અષાં પુલો પોતાના ઉપયોગ માટે સંધ્યા માટે મંગાવી લેતો. તેથી જોને ફૂલ જોઇએ તેને વાસી ફૂલ મળતાં. પર્યુષણાપર્વમાં શુદ્ધ પુલ માટે શ્રી સંધે વજ્ર-રવામીને વાત કરી. એટલે તેમણે આકાશગામિની વિધાના બળે શ્રીદેવી વગેરે પાસે જઈ સંધની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરાવી. આથી જિનશાસનની ખૂબ પ્રભાવના થઇ. રાજાને આ વાતની ખબર પડતાં તે વજ્રવામી પાસે આવી ચરણમાં ઢળી પડ્યો અને તેમનો ઉપદેશ સાંભળી જૈન બન્યો.

(આવશ્યક વૃત્તિ તથા કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા)

રથવીરપુર નરેશ

વીરનિ. સં. ની છઠ્ઠી સદીમાં આ રાજા થયો. તેનો રાજ માન્ય સેનાપતિ શિવભૂતિ કે જેણે એક સાથે બન્ને મથુરાપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેણે જૈનાચાર્ય કૃષ્ણપાસે દીક્ષા લીધી હતી. રાજાએ આ શિવભૂતિને રત્નકંબળનું ઘન કર્યું હતું. અસલમાં આ રાજા ક્યા પ્રદેશનો માલિક હતો અને તેનું પૂરું નામ શુ હતું તે ઉપલબ્ધ થતું નથી. માત્ર તે રથવીરપુરનો રાજા હતો અને જૈન હતો એટલું જ મળે છે.

(આવશ્યકનિયુક્તિવૃત્તિ.)

રાજા નાહડ

નડુલ દેશની રાજધાની મઝાવરનો પરમાર રાજા કુંટુંબીઓની ખટપટથી માર્યો ગયો, તેની રાણી અંબાણુ નાસી ગઇ અને ત્યાં તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ નાહડ પાડ્યું. નાહડ જલિન્જગસરિનો શ્રાવક બન્યો અને ગુરુજન નવકારમંત્રના પ્રભાવે સ્વર્ણ-પુરુષસિદ્ધિ મેળવી રાજા બન્યો. તેણે જલિન્જગસરિના અંજનશલાકાથી મોટાં ૨૪ જિના-લયો બનાવ્યાં તથા વીરનિ. સં. ૬૭૦માં સાચોર તીર્થની સ્થાપના કરી

(વિવિધ તીર્થકલ્પ, તપજચ્છ પઠાવલી)

મહાકાશ્ય રાજા રૂદ્રદામા

કાલિકાચાર્યે પારસકુલથી શક રાજાઓને લાવી ઉત્તરનના અત્યાચારી રાજા મર્દલિ-લ્લના રાજ્યનો નાશ કરાવ્યો હતો. જો કે તે શક રાજાઓ ઉત્તરનમાં માત્ર ચાર વર્ષ જ રહ્યા હતા, છતાં પશ્ચિમ ભારતમાં તેમની વિશેષ ક્ષત્રાજ્ઞમ્યા વગર ન રહી.

ધરાન-પાર્થિયાના પ્રદેશમાં કાર્દમ નદી છે તે તરફથી આવેલ શકો કાર્દમક વંશીય ગણાતા. આ વંશના મહાક્ષત્રપ ચ્ષ્ટને શક સંવત્ના પ્રારંભમાં એટલે વીરનિ. સં. ૬૦૫ન આપસમાં કાર્કિયાવાડ-કચ્છમાં પોતાના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો અને ગચ્ચનો વિસ્તાર ફેલાવ્યો. તે રાજ્ય પ્રતાપી હોવાથી તેના વંશજો ચ્ષ્ટનવંશી ગણાયા. મહાક્ષત્રપ (વડાસુબા) ચ્ષ્ટન પછી તેનો પુત્ર જ્યદામા ત્યાંનો રાજ્ય થયો. તે બહુ પરાક્રમી ન હતો. તેની પછી રૂદ્રદામા ગાદીએ આવ્યો. એ દરેક (વઘામઃ કુશળ, વીરયોદ્ધો રાજ્યનોતિનિપુણ, સૌંદર્યવાન અને આદર્શ શાસક હતો તેણે લોકસંઘ-કાર્યકર મંત્રી મંડળ, સહકારી મંત્રીમંડળ વગેરે રીતે રાજ્યને વ્યવસ્થિતપણે ચલાવ્યું હતું. તેમજ માલવા, સિંધ, કોંકણ, આંધ્ર, રાજપુતાના અને પંચાલ સુધી, યુદ્ધ કરી, પોતાની સત્તા જમાવી હતી. સ્વયંવરમાં તે અનેક રાજકન્યાઓને પરણ્યો હતો. તેણે રાજપુતાનાના અદ્યત્ત યોદ્ધાઓનું દમન કરી મહાક્ષત્રપ (મોગા સુબો) બિરૂદ ધર્યું હતું. તેણે પોતાની રાજધાની સોરઠમાંથી હટાવી ઉજ્જૈનમાં-માળવામાં સ્થાપી હતી. તેણે પદ્મવત્રાતિના સુવિશાખને સૌરાષ્ટ્રનો સુબો બનાવ્યો હતો. તેણે વીરનિ. સં. ૬૧૭૭ (શક મં. ૭૨)માં પોતાનો ખાનગી મિલકતમાંથી સુવિશાખની દેખ-રેખ નીચે સુદર્શન તળાવનું સમારકામ કરાવ્યું હતું, જેનો પ્રશસ્તિ લેખ જુનાગઢમાં અશોકરાંકવાળી શિલા ઉપર પશ્ચિમ તરફ ખોદેલો અત્યારે પણ મળે છે. આ રાજ્ય જૈન-ધર્મી હતો. ૧૨

વસ્તુતઃ કાલક્રાચાર્ય શકોને આ પ્રદેશમાં લાવેલ હોવાથી શકો તેમને પોતાના ગુરુ માનતા હતા એટલે તેઓ જૈન હતા. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ આ ગતિના મહાક્ષત્રપોને જૈન માને છે. મહારાજ્ય રૂદ્રદામા જૈન હતો તે તેના આપ્રાણોચ્છ્વાસાત્ પુરુષવધ-નિવૃત્તિકૃતસંત્યપ્રતિજ્ઞેન શપ્તોથો પણ સિદ્ધ થાય છે.

(મહાક્ષત્રપ રાજ્ય રૂદ્રદામા, ગુજરાતી ઐતિહાસિક લેખો)

મહાક્ષત્રપ બદ્રસુખ રાજ્ય રૂદ્રસિંહ

રૂદ્રદામાને દામબજ અને રૂદ્રસિંહ નામે બે પુત્રો તથા એક પુત્રી હતી. તે જૈન હતા. એ બંને ભાઈઓમાંથી એકે વીરનિ. સં. ૬૮૦વી ૭૩૨ની વચ્ચેના કાળમાં ગિરનાર પર નેમિનાથ ભગવાનના કેવળજ્ઞાન તથા મોક્ષપ્રાપ્તિના સ્થળે જિનાવધને ઉપયોગી કામ કરાવ્યું હતું, જેનો શિલાલેખ જુનાગઢની બાવણ પ્યારાના મઠ પાસેની ગુફામાંથી મળેલ છે. આ રૂદ્રસિંહના પુત્ર રૂદ્રસેને વીરનિ. સં. ૭૩૨ના ભાદરવા સુદિ પાંચમે સત્ર ઊભું કર્યું હતું.

(ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો નં. ૮, ૯, ૧૫, ૧૭ તથા મહાક્ષત્રપ રાજ્ય રૂદ્રદામા)

મહારાજ્ય ધરસેન

ગુપ્તવંશ પછી મિત્રકવંશ યાને વલભીવંશે સૌરાષ્ટ્રપર શાસન કર્યું. એ વંશનો આઘ સ્થાપક બટ્ટાર્ક હતો. તેને ચેનાપતિ ધરસેન, દ્રોણસિંહ, ધ્રુવસેન અને ધરમટ નામે ચાર

૧૨. જુજ (કચ્છ)ના કચ્છીસન ગુપ્તીયમમાં રાજ્ય રૂદ્રદામાના સમયના શક સંવત્ પર (ખાતર)ના ચાર શિલાલેખો મળે છે, જેમાં કચ્છીય સંબંધી લખાણ છે.

પુત્રો હતા. તે વખતે તેની રાજધાની વલભીનગરમાં હતી. અને સંભવતઃ પાટવીકુમારનું (કુમાર ભુક્તિનું) શહેર આણંદપુર (વર્તમાન વડનગર) હતું. આ વખતે સુધી જૈન સાધુઓએ જિનાગરને કંદરથ રાખ્યા હતા. પણ કાળખળે એ કંદરથ રાખવા મુશ્કેલ જણાયથી ભદ્રાર્જુના વલભીમાં મુનિસમ્મેશન મળ્યું અને વીરનિ. સં. ૯૮૦માં દેવદર્શિગણિ ક્ષમાક્ષમણીની અધ્યક્ષતામાં કંદરથ આગમો પુસ્તકારૂઠ થયા. ત્યારપછી વીરનિ. સં. ૯૮૩ (વિ. સં. ૫૨૩-વલભી સં. ૧૪૮)માં કાલિકાચાર્ય આણંદપુર પધાર્યા અને ત્યાં ચોમાસું કર્યું. યુવરાજ ધરસેન ત્યારે ત્યાં હતો. તેને એક પુત્ર થયો પણ દૈવયોગે મરી ગયો, અને આખા રાજ્યમાં શોકની છાયા વ્યાપી ગઈ. કલિકાચાર્યે રાજ્ય ધરસેનને પ્રતિભોધી તેનો શોક દૂર કરવા બદરવા સુદિ ચોથના દિવસે ચતુર્દિશ સંઘ સમક્ષ કલ્પસૂત્રનું પ્રથમ વાચન કર્યું. એ પ્રવ્રત્તિ અત્યારે પણ ચાલુ છે.

જૈન સાહિત્યમાં આ પ્રસંગે ધરસેન, વીરસેન અને ધ્રુવસેન એમ જુદાં જુદાં નામો મળે છે. વાર્તાવક રીતે આ નામો એ ભાષ્યોનાં જ નામો છે. પહેલા ધવસેનના શિલાલેખમાં ખીજી દોણુસિંહને સિદ્ધસમાન ઝોળખાવ્યો છે, એટલે વીરસેન એ ધરસેન કે દોણુસિંહનું ખીજી નામ હોય એ સંભવિત છે. ધરસેન પ્રથમ મરણ પામ્યો હતો એટલે તે રાજ્ય બની શક્યો નહીં અને તેના એ બાઇઓ એક પછી એક વલભીની ગાદીએ આવ્યા. શિલાલેખો પ્રમાણે દોણુસિંહ વલભી સં. ૧૮૩ની આસપાસ અને ધ્રુવસેન (પહેલો) વલભી સં. ૨૦૬થી ૨૨૬ સુધી વલભીને રાજ્ય હતો. આ રાજ્ય જૈનધર્મી હતા. જો કે વલભી વંશના શિલાલેખોમાં તેમને પરમમદારક કે પરમ માહેશ્વર તરીકે ઝોળખાવ્યા છે પણ આ વિશેષણ એક રીવાજ રૂપે જ લખાયું હોય એમ લાગે છે. કેમકે એ વંશના રાજ્યો પરમમાહેશ્વર ઝોળખાવા છતાં જૈન કે બૌદ્ધ હતા, એમ તેમના ભદ્રાર્જુનિહાર તથા મહારાજ્ય ગુહસેનના શિલાલેખો પુસ્તક કરે છે. એટલે વલભીવંશ જૈનધર્મી હતો એમ માનવાને શિલાલેખો નિષેધ કરી શકે એમ નથી.

વીરનિર્વાણની પ્રથમ સહત્રાપ્તીમાં ધરસેન, વીરસેન અને ધ્રુવસેન છેલ્લા જૈન રાજ્યો થયા.

(ગુજરાતના ઐતહાસિક શિલાલેખો, કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા)

પ્રાંતે

વીર નિ. સં. ૧૦૦૦ પછી જૈન રાજ્યો અલ્પ સંખ્યામાં થયા છે. જેમાં શિલાલેખ, આમરાજ્ય અને કુમારપાળ પ્રસિદ્ધ જૈન રાજ્યો છે. જેનો પરિચય અવસરે રજૂ કરવામાં આવશે.

ઉપરના રાજ્યોનો પરિચય પણ ઉપલબ્ધ અલ્પ સાધનો તથા સમય પ્રમાણે સંક્ષેપમાં આપ્યો છે. અધિક સાધનો અને સમય હોય તો આ પ્રત્યેક રાજ્ય વિશે સ્વતંત્ર નિબંધ કે ગ્રંથ લખી શકાય આવો શુભ અવસર નિકટ ભવિષ્યમાં સાંપડે એ આશા સાથે હું વિરમું છું.

ઉપાધ્યાયપ્રવર શ્રીમન
મેઘવિજયજીગણિ
વિરચિત
'શ્રીયુક્તપ્રભોધ
નાટક'નો

૩
૫
૬
૮
૯

જે કે આ વિશેષાંકમાં વીરનિર્વાણના એક હજાર વર્ષને લગતા લેખો લેવાના છે અને પ્રસ્તુત લેખમાં વિક્રમના સોળમા-સત્તરમા સદામાં રચાયેલ એક ગ્રંથનો પરિચય આપેલ છે, છતાં સ્વેતાંબર દિગમ્બરના ભેદો વીરનિર્વાણના સાતમા સૈકામાં પડ્યા છે અને આ લેખમાં એ ભેદો સંબંધી અગત્યની હકીકત આપે છે તેથી તેને અહીં સ્થાન આપ્યું છે.

-તંત્રી

:લેખક:

પંચાસજી મહારાજ
શ્રી ધર્મવિજયજી

[આ. મ. વિજયમેહાન-
સૂરીશ્વરપ્રશિષ્ય]

દિ

ગમ્બરોમાં પ્રાચીન દિગમ્બર અને અર્વાચીન દિગમ્બર એવા બે પ્રકારો છે, પ્રાચીન દિગમ્બરોની ઉત્પત્તિ શ્રી વીરનિર્વાણથી ૬૦૯ વર્ષે રથવીરપુરમાં 'સિત્તલૂતિ' નામા પુરુષથી થયેલ છે, અને અર્વાચીન દિગમ્બરો કે જેઓનાં મન્તવ્યો અમુક અમુક અંશે પ્રાચીન દિગમ્બરોને અતુસરતાં છે અને અમુક અમુક મન્તવ્યો (કે જે આગળ કહેવાનાં છે તે) મિત્ર છે તેઓની ઉત્પત્તિ સોળમા સૈકાના પ્રાન્ત ભાગમાં અનારસમાં આઆનિવાસી 'અનારસી-દાસ' થી થયેલ છે. આ 'યુક્તપ્રભોધ' ગ્રંથમાં યદ્યપિ પ્રાચીન-અર્વાચીન અને દિગમ્બર મતનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે તો પણ અર્વાચીન દિગમ્બર (અનારસીનામના) મનતું ખંડન એ 'યુક્તપ્રભોધ' ગ્રંથકાર મહારાજનો મુખ્ય વિષય છે.

દિગમ્બરોની ઉત્પત્તિનો સમય.

'પ્રાચીન દિગમ્બરો શ્રી વીરનિર્વાણથી ૬૦૯ વર્ષે રથવીરમાં ઉત્પન્ન થયા' એ ખામત શ્રી ૧આવશ્યક-નિર્ચુકિત, ૨શ્રીવિશેષાવશ્યક, શ્રી ઉત્તરાધ્યયનપ્રહરવ્રતિ, સ્થાનાંગવ્રતિ વગેરે મહાન્ સૂત્રગ્રંથોના પાઠોથી નિશ્ચિત છે. દિગમ્બરોની ઉત્પત્તિના પૂર્વોક્ત સંવત સંબંધી પ્રાય: વિસંવાદ છેજ નહિ, કારણ કે સ્વેતામ્બરો તો ઉપર જણાવેલા સૂત્રોની સાક્ષિઓથી પૂર્વોક્ત સંવતનો નિર્ણય સ્વીકારે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી,

૧ 'છઠ્ઠ્વાસસયાઈ નવુ ત્તરાઈ તહયા સિ-
દ્ધિગયસ્સ વીરસ્સ । તો વોડિયાણ વિટ્ઠી
રહવીરપુરે સમુપ્પણ્ણા ॥ ૧ ॥ [માઃ ૧૪૫]
'રહવીરપુરં નયરં દીવગમુજ્જાણ અજ્જકળ્હે ય ।
સિવમ્મુહસ્સુવહિમ્મિ ય પુચ્છા ઘેરાણ કહણા ય
॥ ૧૪૬ ॥ 'ઝહાપ પ્પણ્ણતં વોડિયસિવમ્મુહ
ઉત્તરાહિ હમં । મિચ્છાદંસણમિણમો રહવીરપુરે
સમુપ્પણ્ણ ॥ ૧૪૭ ॥ 'વોડિયસિવમ્મુહો વોડિ-
યલિગસ્સ હોહ ઉણ્ણતિ । વોડિણ્ણકોટ્ઠવીરા
પરંપરાફાસમુપ્પણ્ણા ॥ ૧૪૮ ॥ [મૂઃ માઃ]

૨ 'છઠ્ઠ્વાસસયાઈ' इत्यादि प्राग्लिखित ।
[विशेषावश्यक-२५५०]

પરંતુ દિગમ્બરો પણ સ્વામ્યાય પ્રદર્શકે 'દર્શનસાર' વગેરે ગ્રંથોમાં 'સ્વેતામ્બરોથી પોતાની ભિન્નતા થયાનો સંવત વિક્રમથી ૧૩૬ વર્ષે જણાવે છે. શ્રીવીરપ્રભુ અને વિક્રમ-રામનું અંતર ૪૭૦ વર્ષનું છે, ૪૭૦ની સંખ્યામાં ૧૩૬ની સંખ્યા ઉમેરતાં [૪૭૦ + ૧૩૬ =] ૬૦૬ની સંખ્યા થાય, અર્થાત્ વીરનિર્વાણથી ૬૦૬ વર્ષે 'સ્વેતામ્બર સંઘ ઉત્પન્ન થયો એવું તેઓનું કથન છે. તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીવીરનિર્વાણથી છઠ્ઠા સૈકાની પૂર્ણાહુતિ પર્વે 'સ્વેતામ્બર-દિગમ્બર' એવા મતભેદો ન હતા. સાતમા સૈકાના પ્રારંભમાં આ બંને મતભેદોની ઉત્પત્તિ થઈ, દિગમ્બરો કહે છે કે દિગમ્બરોમાંથી 'સ્વેતામ્બરો વલ્લભીપુરમાં ઉત્પન્ન થયા, બ્યારે 'સ્વેતામ્બરો કહે છે કે 'સ્વેતામ્બરોમાંથી રથવીરપુરમાં દિગમ્બરો ઉત્પન્ન થયા. હવે આ બંને કથનમાં કયું વચન શાસ્ત્રીય તેમ જ યુક્તિસંગત છે તેનો પગમર્શ કરવા પહેલાં 'સ્વેતામ્બરોના અને દિગમ્બરોના કથનમાં મતોત્પત્તિ સંબંધી ત્રણ વર્ષોનો જે વિસંવાદ આવે છે તેનું શું કારણ તે ઉપર ચતુર્કિંચિત્ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. યદાપિ આવા વિષયોમાં ત્રણ વર્ષોનો ફરક એ મહત્ત્વની આગત નથી, તો પણ વિચાર કરતાં એમ ખ્યાલમાં આવી શકે છે કે 'સ્વેતામ્બર મનાનુયાયિઓએ દિગમ્બરોની ઉત્પત્તિ સંબંધી જનમમૂહમાં જે અવસરે જાહેરાત કરી તે અવસરે દિગમ્બરોએ 'અમો પ્રાચીન તેમજ શુદ્ધ નિર્ઞન્ય છીએ અને 'સ્વેતામ્બરો ગર્વાચીન તેમજ શિથિલાચારી છે' એમ જણાવવા 'સ્વેતામ્બરોએ જાહેર કરેલા સંવતની પહેલાં ત્રણ વર્ષથી જ 'શુદ્ધ નિર્ઞન્ય માર્ગની રક્ષા માટે શિથિલાચારી 'સ્વેતામ્બરોથી અમો ભિન્ન થયા છીએ' એમ સ્વમત રક્ષણના ઉદ્દેશથી દિગમ્બરાચાર્યો તરફથી ૬૦૬નો સંવત રાખવામાં આવ્યો હોય તો તે સંબંધિત છે. અહિં દિગમ્બરોએ 'સ્વેતામ્બરોની ઉત્પત્તિ જનસમુદાયમાં જાહેર કરી હોય અને તેથી 'સ્વેતામ્બરોને સ્વમતરક્ષણના ઉદ્દેશથી તેમજ 'અમો શુદ્ધ નિર્ઞન્ય છીએ, દિગમ્બરો શિથિલાચારી છે,' એ જણાવવાના ઇરાદાથી દિગમ્બરોના સંવતની અપેક્ષાએ ત્રણ વર્ષ આદ મતોત્પત્તિના સંવતની કલ્પના 'સ્વેતામ્બરાચાર્ય' ભગવતોએ કરી હોય એવી વિપરીત શંકા કરવાનો લેશ પણ અવકાશ નથી. જે આગત આગળ જણાવાતી યુક્તિઓથી સ્વયમેવ જાણી શકાય તેમ છે.

સ્વેતામ્બરોમાંથી દિગમ્બરો ઉત્પન્ન થયા છે તે જાણવાની યુક્તિઓ:-

૧. નિર્ઞન્ય-મુનિ-સંયમી-સાધુ-શ્રમણ વગેરે સંખ્યાઅંક મુનિવાચક શબ્દોનું અસ્તિત્વ છતાં જનપયોગવાચી 'દિગમ્બર' શબ્દ વડે પોતાના સાધુની તેમજ મતની ઓળખાણ કરાવવી એ મતપ્રવર્તકે પુરૂષના કલ્પાયેલું ભાન કરાવવા ઉપરાંત આવા નામવાળા મતની ઉત્પત્તિ અસુક સમયે થયેલાં છે એ જણાવવા માટે યસ છે.

૨. દિગમ્બરાચાર્યોએ રચેલા અનેક ગ્રંથોમાં ઠેગણે ઠેગણે આવતા 'નિર્ઞન્ય-મુનિ' વગેરે શબ્દોનો 'આહાબ્યતરઅન્થિરકિત-સર્વ' તરતોના જાણ' ઇત્યાદિ સુંદર અર્થ, લક્ષણ-શાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે થઈ શકેલા સુલભ તેમજ ઉચિત છતાં પ્રથમ પ્રત્યેક સ્થલે નિર્ઞન્ય-મુનિ વગેરે શબ્દોનો ગમે તે અર્થ ડ્યાં આદ અન્તમાં 'દિગમ્બર इत्यर्थः'

૩ 'હત્તીસે વરિસસવ વિક્કમરાયસ્સ મરણપત્તસ્સ ।

સોરઠ્ઠે વલહીપ સેવહસંઘો સમુપ્પવ્ણો ॥૧૬॥'

એવો અલાક્ષણિક અને અનુચિત અર્થ કરવો એ અમુક અસદાચરી વ્યક્તિથી દિગમ્બર મતની ઉત્પત્તિ અમુક વખતે થયેલી છે એ માનવા માટે પુરતી જડ છે.

૩. જો દિગમ્બરો પ્રાચીન હોય અને શ્વેતામ્બરો અર્વાચીન હોય અર્થાત્ દિગમ્બરો-માંથી શ્વેતામ્બરોની ઉત્પત્તિ થયેલા હોય તો શ્વેતામ્બરોના સૂત્ર-ગ્રંથોમાં દિગમ્બરને અનુકૂળ અર્થ કોઇ પણ સ્થળે ન આવો જાય તે માટે પુરતું લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું હોત, પરંતુ વિદ્વાનોની જાણમાં જ હશે કે શ્વેતામ્બરોના સૂત્ર-ગ્રંથોમાં સ્થવિરકલ્પના વર્ણન સાથે દિગમ્બરો અનુકૂળ જિનકલ્પના વર્ણન સંબંધી વિભાગો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. એથી જ સિદ્ધ થાય છે કે શ્વેતામ્બરો સદાચરી, સત્તત્ર તેમજ પ્રાચીન છે જ્યારે દિગમ્બરો કદાચરી, પરતત્ર તેમજ અર્વાચીન છે.

૪. શ્રીમાન્ કુન્દકુન્દાચાર્ય વિરચિત શ્રી 'મૂલાચાર' ગ્રંથની 'જાગુર્વહિ સંજમુર્વહિ તત્તુવહિમ્મખ્ણમત્તિ ઉવહિ વા । પયદં ગહણિક્ષેવો સમિદ્ધિ આદાણિક્ષેવો ॥ ૧ ॥' આ ગાથાના તેમ જ 'બ્રહ્મચારિ પાંચામ્બ્યકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રાવચ્ચરિતા 'પિચ્છાદિના ધર્મોપકરણાનિ પ્રતિલિખ્ય સ્વીકરણં વિસર્જનં સમ્યગ્દાદાનનિષ્કેપસમિત્તિઃ' તથા શર્યાસનોપધાનાનિ, શાસ્ત્રોપકરણાનિ ચ । પૂર્વં સમ્યક્ સમાલોક્ય પ્રતિલિખ્ય પુનઃ પુનઃ ॥ ૧ ॥ ગૃહ્ણતોઽસ્ય પ્રયત્નેન ક્ષિપતો વા ધરાતલે । ધવત્યવિકલાસાધોરાદાનસમિત્તિઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૨ ॥' (જાનાર્ણવ) ધ્યાદિ. તેઓએ માનેલા સંખ્યાબંધ શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણથી જ્ઞાનોપધિમાં પુસ્તકાદિ. સંયમોપકરણમાં મોરપિંછી પ્રમુખ, તપોપથિ (શૌચોપધિમાં) કમંડલુ વગેરે રાખવાની પરવાનગી છતાં કેવલ અસન્ત બિભ્રસ દેખાતા નગ્નપણાના નિરાકરણ માટે રાખવામાં આવતો એકાદ કપડો ગ્રહણ કરવા સંબંધમાં મૂર્છા દોષની સ્થાપના કરવી એ મતોત્પાદક વ્યક્તિના દુરાચરનો અવધિ જણાવે છે.

૫. તેઓના જ શાસ્ત્રોમાં આપવાદિક વેષની કલ્પના કરવામાં આવેલ છે અર્થાત્ લિંગાદિદોષવાન્ વ્યક્તિ અથવા રાજ્ય અમાલ તેમ જ અતિલજ્જવાન્ પુરુષ કૌષીન અથવા કપડો રાખીને ગૌચરી માટે જન્ય એવા ભાવાર્થના પાડો આપવા અને એમ છતાં અપવાદે ગ્રહણ કરેલા વસ્ત્રથી રખેને વસ્ત્રપણાનો આરોપ ન આવી જાય તે માટે દશ પ્રકારના નગ્નની કલ્પના કરી આપવાદિક વેષને પણ નગ્નાવસ્થામાં ગણવો એ શું તેઓના મતની ઉત્પત્તિ કોઈ અનલિંગ વ્યક્તિથી અમુક સમયે થયેલ છે તે જણાવવા માટે બસ નથી ?

૬. શ્વેતામ્બરચાર્યોએ પોતાના સૂત્ર-ગ્રંથોમાં દિગમ્બરોની ઉત્પત્તિ સંબંધી જે જે સ્થાને સંવત જણાવ્યો છે તે પ્રત્યેક સ્થળે એક જ સંવત્તુ પ્રતિપાદન કરનારાં હોઇ સંવાદી છે. જ્યારે દિગમ્બરોએ પોતાની પ્રાચીનતા નહિ છતાં પ્રાચીનતા સાબીત કરવા માટે નીતિસાર-દર્શનસારાદિ ગ્રંથોમાં શ્વેતામ્બરોની ઉત્પત્તિના પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તે એક ખીજથી વિસંવાદી હોવાનું નજરે દેખનારને સમજાયા સિવાય રહેતું નથી. એથી પણ સાબીત થાય છે કે 'શ્વેતામ્બરો અર્વાચીન છે અને દિગમ્બરો પ્રાચીન છે' એવા દિગમ્બરોના કથનમાં કાંઈ પણ વળુદ નથી.

૭. દિગમ્યરોનું એવું પણ કથન છે કે—‘શ્વેતામ્યરોની વલ્લીપુરમાં ઉત્પતિ થયેલી છે અને તે અવસરે પડેલા દુષ્કાળ એ તેઓની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે.’ આવા પ્રકારનું દિગમ્યરોનું કથન તો પોતાના પગમાં જ બંધનરૂપ થઈ પડે તેમ છે, કારણકે વિદ્વાનો વિચારી શકે છે જે—દુષ્કાળના સમયમાં કપરો અથવા કૌપીન જેટલું વસ્ત્ર હોય તે પણ છુટે કે નવું મળે ? શું બુદ્ધિમાનેની કલ્પનામાં નથી આવતું કે આવા જ દુષ્કાળ પ્રસંગે ખોટાને વિદ્યમાન વસ્ત્રાદિનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હોય અને પછીથી ગમે તે કારણે આગ્રહી થઈને નવાવસ્થા સ્વીકારવા ઉપરાંત પોતાની પોલ ખુલ્લી પડી જવાના ભયથી ‘દુષ્કાળ પ્રસંગે શ્વેતામ્યરો ઉત્પન્ન થયા, એવી વિપરીત જાહેરાત કરવા સંબંધી ભયંકર દોષના ભાગીદાર થવા પ્રયાસ કર્યો હોય ! યદપિ શ્વેતામ્યરો પ્રાચીન છે, અને તેને સાબીત કરવા માટે અનેક શાસ્ત્રીય પારો તેમજ બુદ્ધિઓ છે છતાં ત્યારે તેઓ એમ કહે છે કે દુષ્કાળ પ્રસંગે વલ્લીપુરમાં શ્વેતામ્યરો ઉત્પન્ન થયા, તો તેઓના તે કથન સામે તેઓને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ કે તમારા જ શાસ્ત્રમાં ‘પંચસષ્ટ છઠ્ઠીસે વિક્રમરાયસ્સ મરણ-પત્તસ્સ । દક્ષિણમહુરા જાદો દાવિહસંઘો મહામોહો ’ ૧૧૧૧’ વિક્રમરાજના મરણ પછી ૫૨૬ વર્ષે મહામોહથી પ્રાગિડનામા સંઘ દક્ષિણ મથુરામાં ઉત્પન્ન થયો એવું જે કહેવામાં આવે છે તો તે સંઘ શું શ્વેતામ્યરીય ન હતો ? વિક્રમથી ૫૨૬ વર્ષે પ્રવિહસંઘ ઉત્પન્ન થયો તેમાં તમારા આચાર્યોના કથન સિવાય અન્ય ઐતિહાસિક શુ પુરાવો છે ? આવી આવી અનેક પ્રશ્નપરંપરાનો સંભવ હોવાથી તેમજ પુરાતન ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તે સૈકામાં સૌરઠ દેશમાં દુષ્કાળ પડ્યાનું ક્યાંઈ પણ જોવામાં ન આવતું હોવાથી ‘મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાખા’ એ લૌકિક ન્યાય પ્રમાણે ‘દુષ્કાળ પ્રસંગે શ્વેતામ્યરો ઉત્પન્ન થયા’ એવું વચન કઈ રીતે સંગત થઈ શકે ?

ગમે તેમ હો પરંતુ ઉપર જણાવેલ યુક્તિઓ જોતાં તેમજ તટસ્થ દૃષ્ટિએ ઉભય પક્ષના શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરતાં કોઈ પણ સુત્ર પુરૂષ ઓકકસ એકરાર કરી શકે છે કે ‘દિગમ્યરો આધુનિક છે અને શ્વેતામ્યરો પ્રાચીન છે.’ આ વિષય પર તો ખીલ પશુ અનેક યુક્તિઓ છે, પરંતુ વિસ્તાર થવાના ભયથી તેમજ નવીન દિગમ્યરોનું નિરાકરણ એ જ ઉદ્દિષ્ટ વિષય હોવાથી આ વિષયને અહિં જ સકોચી લેવાય છે, પ્રતાશીલ વિદ્વાનો માટે આટલું પ્રાસંગિક કથન પણ બાણું છે.

શ્વેતામ્યર અને દિગમ્યરનું મુખ્ય વિવાદસ્થળ

દિગમ્યરોને શ્વેતામ્યરોની સાથે મુખ્યત્વે ‘ઉપકરણ’ વિષયક જ વિવાદ છે. સ્ત્રીઓને ચારિત્રનો અને પરંપરાએ મુક્તિનો અભાવ તેમજ સર્વજાનમગવતોને કવલાહારનો અભાવ એ બંધા વિવાદોનું મૂળ ઉપકરણ છે. ઉપકરણ માત્ર એ અધિકરણ છે ઇત્યાદિ તેઓનું મન્તવ્ય હોવાથી સ્ત્રીઓથી વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ રહિત ચારિત્ર પાળી શકાય નહિ, અને વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ રાખે તો ઉપકરણ એ અધિકરણ હોઈ તેઓને ચારિત્રગુણનો સંભવ ન હોઈ શકે, તેમજ ચારિત્ર ન હોય એટલે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તેમજ મુક્તિ ન હોય. કેવલ-ભગવતોને પાત્ર વગેરે ઉપકરણોના અભાવે કવલાહાર ન હોઈ શકે. એ પ્રમાણે આજ ત્યાગમાં જ ધર્મ માનીને અન્યલિંગિ-ગૃહલિંગિઓને મોક્ષની પ્રાપ્તિનો પણ તેઓએ અપલાપ કર્યો.

એમ કરવા જનાં સૂત્રના પાઠોની સાથે વિસંવાદ આવવાથી ‘અરિહંતપરમાત્માઓએ અર્થરૂપે પ્રકાશીલા અને ગણુધર મહર્ષિઓએ સૂત્રરૂપે ગુણેલા આગમો વિન્હેદ પામ્યા છે; તથા શ્વેતામ્બરોના અગમો કલ્પિત આગમો છે, પરંતુ ગણુધર યુક્તિ આગમો નથી’ એવા પ્રકારનો ઉદ્દેશ્ય ખરેખર કર્યો, પરંતુ કોઈ પણ શાસ્ત્રના અવલંબન વિના ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વ્યર્થાચાર્યશે નહિ એમ ગણુધી શ્વેતામ્બરોના અર્થ તરીકે જ પ્રસિદ્ધ થયેલ વાયકવર્થ મગધાન ઉમારવાતિ પ્રણીત શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર નામના ગન્થનો પોતાના મુખ્ય શાસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવા ઉપર ન પોતાને પ્રતિકૂલ અને શ્વેતામ્બરોને અનુકૂલ તે ગન્થના કેટલાક પાઠોનો કારકેર કરવાનું ભયકર પાતક ઉપાર્જન કયું. એમ એકંદરે ૮૪ વિવાદસ્થાનો ખડા કર્યા જે ‘દ્વિઠાટ ચારાશાં ખોલ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અને તે સર્વ ભોલોનું ખંડન ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિચારક ઉપાધ્યાયજી શ્રીમાન યશોવિજયજી મહારાજને અધ્યાત્મમનપરીક્ષા વગેરે અનેક ગ્રન્થોમાં કરેલું છે. ઉપકરણ વિષયક જ મુખ્ય વિવાદસ્થળ હોવાથી વાદવેનાર શ્રીમાન શંતિસુદિ મહારાજ વગેરે મહાપુરુષોએ શ્રીકિતરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ, સ્વાદ્વાદરતાકર વગેરે ટીકાગ્રન્થોમાં ઉપકરણવાદ જ ખુબ ચર્ચ્યો છે અને શાસ્ત્રીય પાઠો તેમજ સંખ્યાબંધ યુક્તિઓ વડે દિગમ્બરોનું ખંડન કયું છે.

ઉપકરણ એ શબ્દના તેમજ ‘અધિકરણ’ એ શબ્દના અર્થ તરફ ખ્યાલ કરીશું તો દિગમ્બરોનું ‘ઉપકરણ માત્ર એ અધિકરણ છે’ ઇત્યાકારક મન્તવ્ય કોમ્પ પણ રીતે યુક્તિ-યુક્ત નહિ જ લાગે. ‘યત્ સંયમોપકારાય વર્ત્તેતે પ્રોક્તમેતદુપકરણમ્ । ધર્મસ્ય દ્વિ તત્સાધનમત્તોડન્યદધિકરણમાહાર્જન ॥ ૧ ॥’ જે સંયમમાં ઉપકારક છે તે ‘ઉપકરણ’ કહેવાય છે, ધર્મનું તે સાધન છે. તેથી જે અન્ય અર્થાત્ જે સંયમોપકારક તેમ જ ધર્મનું સાધન નથી તે ‘અધિકરણ’ કહેવાય છે. એમ અરિહંત પરમાત્માઓએ કહ્યું છે. આવા તેઓમાં જ વચનો, તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં આપેલ પંચ પ્રકારના નિર્ગ્રન્થો પૈકી ‘ઉપકરણ કુશીલ’ નામથી વિવેચન તેમજ મૂલાચાર વગેરે અનેક ગ્રન્થોમાં સ્થલે સ્થલે આપવામાં આવેલ આહ્વાનનિક્ષેપ સમિતિનું સ્વરૂપ મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી વિચારવામાં આવે તો પોતાના જ શાસ્ત્રોથી કમંડલુ, મોરપિછી વગેરે ઉપકરણોની આક્રમક કપડો, ચોલપકક વગેરે સંયમોપકારક ઉપકરણો નહિ રાખવાનો કલ્પકલ છુટી ગ્ય.

ત્રિલોકનાથ શ્રીમાન જિનેશ્વરોની પૂજા સંબંધી વિધાનોમાં પણ તેઓએ ‘તિલક ચક્ષુ ન ચઢાવવાં, આભૂષણાદિનું આરોપણુ ન કરવું. ચન્દનાદિનું વિષેપન ન કરવું’ ઇત્યાદિ અનેક મનઃકલ્પન ભિન્નતાઓની સ્થાપના કરી છે, પરંતુ તે દિગમ્બરોનાત્યાયના જ ‘શ્રાવકાચાર, જિનસંહિતા, વસુનંદીજિનસંહિતા, આરાધના કથાકોષ, ત્રૈલોક્યસાર, તત્ત્વાર્થ રાજવર્તિક, પદ્મનંદીકૃત અષ્ટક’ વગેરે ગ્રન્થોનું નિષ્પક્ષપાતપણે અવલોકન કરવામાં આવે તો પોતાના જ ગ્રન્થોની સાક્ષિઓથી શ્વેતામ્બરોથી ભિન્ન પૂજા સંબંધી મન્તવ્યોનું આપોઆપ નિરસન થઈ જાય.

આ સર્વ વિવાદસ્થાનો નિરાસ પ્રાચીન આચાર્યમહારાજઓએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનેક ગ્રન્થોમાં વ્રણા જ વિસ્તારથી કર્યો છે. શ્રીમાન આત્માગમજી મહારાજને સ્વોપદ શ્રીતત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદમાં પણ હિદી બાપામાં આ વિવાદસ્થાનો ઠીક ઠીક ચર્ચ્યા છે. એણે

અહિં તો માત્ર 'ઉપક્રમ' પુરતી યાદી આપવી એટલું જ ઉચિત જણી એ વિષયને સંક્ષેપી આ યુક્તિપ્રયોગના મુખ્ય વિષય સંબંધી મુદ્દા ઉપર અવાય છે.

આ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય

એકવાર ઉપર કહેવાયુ છે કે—આ યુક્તિપ્રયોગ ગ્રંથમાં દિગમ્બર મતાનુયાયિ શ્રી બનારસીદાસના મતનું ખંડન કરવામાં આવેલ છે. અહિં પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે કે ન્યારે દિગમ્બરોનું ખંડન વાદિવેતાક શ્રી શાંતિસુરિજી મહારાજને વગેરે પ્રાચીન મહાધિઓએ કરેલ છે, તો પછી ઉપાધ્યાયજી શ્રીમાન્ મેઘવિજયજી મહારાજને તે જ દિગમ્બર મતને અતુ-સરનારા બનારસીદાસના મન્તવ્યનું નિરસન કરવા માટે આ ગ્રંથ રચવાનો પ્રયાસ શા માટે કરવો પડ્યો હતો ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવું જોઈએ કે યદ્યપિ બનારસીદાસ દિગમ્બર મતાનુયાયી છે, તો પણ જેમ દુઃખમકાળના મહિમાથી શ્વેતામ્બરોમાં તેરાપંથી, ટુંડીયા, રાયચંદ વગેરે અનેક કુટુંબક મતાંતરોનો ઉદ્ભવ થયેલો છે, તે પ્રમાણે દિગમ્બરોમાં પણ તેરાપંથી, વીશપંથી, ગુમાનપંથી, તોતાપંથી એમ સંખ્યાબંધ મતાંતરોનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. અને મતાંતર થાય એટલે મન્તવ્યમાં પણ અમુક ભેદ અવશ્ય હોય જ. બનારસીદાસનો મન પણ દિગમ્બરોના અનેક અવાન્તર મતો પૈકીનો એક મત છે, અને તેરાપંથી દિગમ્બરી તરીકે પ્રાયઃ તે મત પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એથી જ એના મન્તવ્યોનું સ્વતંત્ર નિરાકરણ કરવા માટે શ્રીમાન્ ઉપાધ્યાયજી મેઘવિજયજીને પ્રયાસ કરવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો હોય તો તે વાસ્તવિક છે.

નવીન દિગમ્બર બનારસીદાસ

બનારસીદાસનું જન્મસ્થાન આગ્રા છે. તેઓ સોળમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હોય એમ તેઓએ બનાવેલ 'સમયસાર' નાટકના અંતે આપવામાં આવેલ (૧૬૯૩ આસો સુદ ૧૩ રવિવાર) સંવત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. યોગીશ્વર આનંદધનજી, ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજીના તેઓ સમકાલીન છે. શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના સંખ્યાબંધ વિદ્વાનો સોળમી શતાબ્દીની પૂર્ણાહુતિમાં તેમજ સત્તરમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં થયા એની સાથે દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં પણ જે કેટલાક વિદ્વાનો થયા તેમાં બનારસીદાસનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ બનારસીદાસનાં આધ્યાત્મિક પદો જેતાં તેમજ ઉપાધ્યાયજી શ્રીમાન્ યશોવિજયજી મહારાજને અધ્યાત્મમતપરીક્ષા નામના સ્વવિરચિત ગ્રંથમાં આ બનારસીદાસના અધ્યાત્મવાદના ખંડનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા સંબંધી દર્શકન તપાસનાં એમ જણાય છે કે બનારસીદાસ અધ્યાત્મી હશે પરંતુ તેમનો અધ્યાત્મવાદ ક્રિયાવિનાનો—શુદ્ધ હશે. અન્યથા ઉપાધ્યાયજીને તેના અધ્યાત્મવાદનું ખંડન કરવાનો તેમજ 'દ્રવ્ય અધ્યાત્મી' કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થયો હોત. આ 'યુક્તિપ્રયોગ' ગ્રંથના રચયિતા ઉં શ્રીમાન્ મેઘવિજયજી મહારાજે પણ ગ્રંથની અવતરણિકામાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે જે 'અમે અધ્યાત્મી છીએ' એવું બોલવા ઉપરાંત અધ્યાત્મનો નિરર્થક ડોળ કરનારા બનારસીદાસના મતાનુયાયિઓનું ખંડન કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે. તેઓના આ શબ્દોથી એ પણ ખ્યાલ આવી શકે છે કે વર્તમાનમાં કેટલાક અર્ધદંડ્યો અધ્યાત્મનો ટોંગ કરી અમે અધ્યાત્મી છીએ એમ જણાવી આવશ્યકાદિ ક્રિયાઓને તીલાંગલિ આપી પદ્માસનાદિ લગાવી કોઈ એકાંત સ્થળમાં બેસી

મુઘ્ધ આત્માઓને પ્રમિત કરે છે તે પ્રમાણે આ બનારસીદાસ માટે અન્યું હોય અર્થાત્ તેમના દ્રવ્ય અધ્યાત્મથી મુઘ્ધ લોકોની લાગણી તેમના તરફ આકર્ષણી હોય અને તેઓને શુદ્ધ માર્ગે લાવવા માટે સત્ય વસ્તુનો સ્ફોટ કરવા સારું ઉપાધ્યાય શ્રીમાન મેઘવિજયજી મહાત્માને આ અન્ય “નાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હોય નો તે અવાસ્તવિક નથી. ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો જરૂર કહેવું પડશે કે આ બનારસીદાસ એક મહાન કવિ અને લોકસમૂહતું આકર્ષણ કરવામાં સમર્થ હતા એમ કુંદકુંદાચાર્યવિરચિત ‘સમયસાર’ નામના અન્યને ધણી જ સુંદર ભાષામાં પ્રવિત્ત રૂપે રચેલ ‘સમયસાર નાટક’ નામના અન્ય ઉપરથી સમજી શકાય છે. આ ‘સમયસાર નાટક’ એટલું પ્રસિદ્ધ છે કે તે પર વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એનાં કાન્યતું માધુર્ય અને પદશાલિત્ય ગંભીર તેમજ અસરકારક હોવા ઉપરાંત વિષયને અતિશય વૈધીપન કરે તેવું છે. તેઓ આ ‘સમયસાર નાટક’ અન્યની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે—આગ્રા શહેરમાં રૂપચંદ, ચતુર્ભુજ વગેરે પાંચ વિકાસો ધર્મકથા કરવામાં બહુ પ્રવીણ હતા. પરમાર્થની ચર્ચા કરનારા હોવાથી હુદ્દ વાતોમાં તેઓને કદી પણ રસ પડતો નહિ. કોઈ વખત તેઓ નાટક સાંભળતા, કોઈ વખત સિદ્ધાન્તરહસ્ય વિચારતા અને કોઈ વાર દોહરા બનાવતા. આ જ સમયમાં એ જ આગ્રા નગરમાં એક સામાન્ય જ્ઞાનવગો બનારસી નામે લઘુ ભાઈ હતો, એનામાં પ્રવિત્તશક્તિ જોઈ ઉત્ત પાંચે જ્ઞાનરસિકો તેની પાસે હૃદય ખોલીને વાત કરતા હતા. એક વખત સદરહુ સમયસાર અન્યને ભાષામાં સુંદર કવિતામાં ગોઠવવામાં આવે તો ધણી પ્રાણીઓ એનો લાભ લઈ શકે એમ તેઓએ બનારસીદાસ પાસે જણાવ્યું. બનારસીદાસે તેમની ઇચ્છા જાણી ઉપરની વાત મનમાં ધારણ કરીને સમયસાર નાટક અન્ય કવિતા રૂપે બનાવ્યો. તે અન્ય સવત ૧૬૮૩ના આસો સુદિ ૨૩ રવિવારે સમાપ્ત કર્યો. આ અન્ય પૂરું કર્યો ત્યારે શહેરમાં શાહજહાનનો નિબંધઅમલ ચાલતો હતો. આ સર્વ વર્ણન ‘સમયસાર નાટક’ની પ્રશસ્તિમાં સવિસ્તર સુંદર કવિતામાં રજૂ કરેલ છે, જે આ બનારસીદાસના જીવનચરિત્ર સંબંધી પ્રકાશ પાઠકમાં ધણુ સહાયક થાય છે.

અન્યકાર મહર્ષિ શ્રીમાન મેઘવિજયજી ઉપાધ્યાય

અન્યકાર, મહર્ષિ શ્રીમાન મેઘવિજયજી ઉપાધ્યાય મહારાજ છે એ બાબત પ્રસંગે પ્રસંગે એકથી વધારે વખત કહેવાઈ ગયેલ છે. તેઓનો સત્તાસમય સોળમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધથી લઈને સત્તરમી શતાબ્દીના પ્રારંભકાળ પર્યાંતનો હોવાતું આ અન્યની રચના ઉપરથી જણાય છે. યદ્યપિ અન્યના અન્ત ભાગમાં અપાયેલ પ્રશસ્તિમાં અન્યપ્રારંભનો કે પર્યાંતનો સંવત આપવામાં આવ્યો નથી, તો પણ અન્યની આદિમાં રહેલ નિમ્ન જણાવેલ અવતરણમાં ‘તથાપ્યધુના દ્વેધાપિ ઉગ્રશેનપુરે ઘાણારસીદાસશ્રાદ્ધમતાનુસારેણ પ્રવર્ત-માનૈરાધ્યાત્મિકા વયમિત વદદ્ધિર્વાણારસીયાપરનામભિર્મતાન્તરીચૈવિક-લ્પનાજાલેન વિધીયમાનં કતિપયમ્બવ્યજનવ્યામોહનં વીક્ય તથા મ્ભવિષ્યત્-શ્રમણસદ્ગસન્તાનિનાં ઇતેઽપિ પુરાતના જિનાગમાનુગતા ઇવ, સમ્યક્ ચૈષાં મતં, ન ચેત કથં ‘છવ્વાસસપ્હિં નવોત્તરેહિં સિદ્ધિં ગયસ્ત વીરસ્સ । તો બોડિ-યાણ દિટ્ઠી રહવીરપુરે સમુપ્પણ્ણા ॥૧॥’ इत्युत्तराध्ययननिर्युक्तौ श्रीआश-र्यकनिर्युक्तौ च इत्यादिवत् कुत्रापि श्रीश्रमणसंघधुरीणैरेतन्मतोत्पत्ति-

ક્ષેત્રકાલપ્રરૂપણાભેદાદિચ નામિહિતમ્ । इत्येवंलक्षणं भ्रान्ति समुद्भाविनीं
 विज्ञाय ' જાણાવવામાં આવેલ ' અધુના, વીજ્ય ' વગેરે પદોનો પ્રયોગ કરેલો હોવાથી
 પ્રાયઃ ચોક્કસ થાય છે કે તેઓ શ્રી યનારસીદસના સમકાલીન છે. યનારસીદસનો સત્તા-
 સમય ' સમયસાર નાટકની પ્રશસ્તિ 'ના પંખાણુથી સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દી ચોક્કસ છે.
 એ ઉપરથી અન્યકાર મહર્ષિ સમયથી સોળમી સત્તરમી શતાબ્દીના મત્તાસમયમાં પ્રત્યક્ષ
 વિરોધક કોઇ હેતુ જણાતો નથી.

અન્યકાર મહર્ષિનું જન્મસ્થાન, માતાપિતા વગેરે વૃતાન્ત જાણવામાં સાધનોની પ્રાપ્તિના
 અભાવે તે સમયથી અહિ ઉલ્લેખ કરવા અશક્ય છે. ફક્ત પ્રશસ્તિમાં આવેલ પદપરંપ-
 રાથી તેઓશ્રી કોની પદાવલીમાં થયા ? કોણ દીક્ષા ગુરુ હતા તે સુખેથી જાણી શકાય છે.
 પ્રશસ્તિ ઉપરથી સાયોસાય એ પણ જાણી શકાય કે કે પ્રસ્તુત અન્યપ્રણેતા પૂર્વાવસ્થામાં
 લુપ્તગચ્છના અધિપતિ હતા, સત્યવસ્તુનો રહેઠાણ થતાં અનેક ગાઘુઓના પરિવાર સાથે
 સત્રાટ્ટ અકબરપ્રતિભોધક જગદ્ગુરુ ૧૦૦૮ શ્રીમાન્ વિજયહીરસૂરીશ્વરજી મહારાજને પાસે
 દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને તપાગચ્છીય એક સમર્થ વિદ્વાન તરીકેનો સુવશ પ્રાપ્ત કર્યો. તેઓ-
 શ્રીની પદપરંપરા આ પ્રમાણે છે:-જગદ્ગુરુ વિજયહીરસૂરીશ્વરજી, કનકવિજયજી, શીલવિજયજી,
 કમલવિજયજી, સિદ્ધિવિજયજી, કૃષાવિજયજી, ઉપાધ્યાય શ્રી મેઘવિજયજી, અહિં આપણને
 પ્રશસ્તિ ઉપરથી એક વસ્તુ એ પણ જણાઈ આવે છે કે તેઓને દીક્ષા આપનાર જગદ્ગુરુ
 હીરસૂરીશ્વરજી છે, જ્યારે તેઓશ્રીના ગુરુમહારાજ શ્રીમાન્ કૃષાવિજયજી છે. અન્યકાર મહા-
 ત્મા એક સમર્થ પંડિત હોવા ઉપરાંત જગદ્ગુરુ ' વૈયાકરણુ ' હતા તેમ તેઓશ્રીએ રચેલા
 આ સુકિતપ્રભોધ અન્યથી તેમજ હૈમકૌમુદી (અપરનામ-ચાન્દ્રવ્યાકરણ) અન્યથી
 સમજાય છે. પાણિની, કાલાયન, પતંજલિ એ ત્રણ મુનિથી મુદ્રાંકિત થયેલ પાણિનીય વ્યકરણુ
 ઉપરની ' કાશિપ્રા ' દીક્રાનો જ્યોત્ષ દીક્ષિતે ઉદ્ધાર કર્યો અને ઘણું સુંદર ' સિદ્ધાન્તકૌમુદી '
 વ્યાકરણનું સરલ તેમજ ઓધક પદ્ધતિથી આયોજન કર્યું તે પ્રમાણે સમ્પ્યાજંવ મુનિવરો
 તેમજ પંડિતોથી મુદ્રાંકિત થયેલ શ્રી સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણુ ઉપરની વિશાલ અને પાંડિત્ય
 પરિપૂર્ણ ' ગૃહદટ્ટનિ ' દીક્રાનો ઘણા જ સંક્ષેપમાં સમોષક પદ્ધતિથી ઉદ્ધાર કરી ' હૈમકૌમુદી
 વ્યાકરણનું આયોજન કરી એક ' સમર્થ વૈયાકરણુ ' તરીકેની દિગંતવ્યાપિની કીર્તિ
 સંપાદન કરવાનો દલાવો તેઓશ્રીએ ઉપાર્જન કર્યો છે. આ અન્યો સિવાય તેઓશ્રીએ રચેલા
 વર્ષપ્રભોધ, સપ્તસંધાન મહાકાવ્ય પ્રમુખ સમ્પ્યાજંવ અન્યાન્ય અન્યોનું અવલોકન કરવાથી
 તેઓશ્રીનું જ્યોતિષ, તેમજ સાહિત્યના વિષયમાં સુનિષ્ણાનપણું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ઉપાધ્યાયજી શ્રીમાન્ યજ્ઞવલ્ક્યજી, ઉપાધ્યાય માનવિજયજી, યોગીશ્વર આનન્દધનજી, જ્ઞાન-
 વિમલસરિ, પંડિત પદ્મવિજયજી વગેરે અનેક પંડિત પુરૂષો આપણા અન્યકાર મહારાજના
 સમકાલીન પુરૂષો હતા, તેથી આ સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દીનો સમય જાનોધીતમય હોવા
 ઉપરાંત સ્વદર્શનના સંરક્ષણુયત્નમાં આમભોગની આવૃત્તિ આપનાર પુરૂષો અર્પણુ કરનાર
 હતા એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

અન્યના વિષયનું વૈશિષ્ટ્ય

અનરસીદસના મનનું અંડન એ આ અન્યનો મુખ્ય વિષય છે. તો પણ સ્ત્રીમુક્તિ,

કેવલિયુક્તિ દ્વારા પ્રાચીન દિગમ્બરોનાં વદસ્થળોની ચર્ચા અન્ધકાર મહર્ષિએ જતી કરી નહીં. બનારસીઠાસના દ્રવ્ય અધ્યાત્મના ખંડન સંબંધી ઉપાધ્યાય શ્રીમાન્ પશોવિજયજીનો જન્મ પ્રયાસ હોય અન્ધકારે તે વિષયમાં ખાસ માથું ન મારતાં વિશેષે 'વ્યવહારતું' સ્થાપન, જિનપ્રતિમાને મુકુટાદિ આલૂપણેતું આરોપણ તથા નિરૂપક યોગશી બોલોતું પ્રતિપક્ષી નવીન બોલો વડે નિરાકરણ' કરવાનો પ્રશસ્ય પ્રયત્ન આ અન્ધમાં પ્રવાનપણે કર્યો હોય તેમ અન્ધના અભ્યાસક્રમે સ્પષ્ટ માસ યાય છે. આ અન્ધની ખાસ વિશિષ્ટતા તે એ છે કે અન્ધકાર મહારાજને જે જે વિષયની ચર્ચા કરી છે તે પ્રત્યેક વિષયની ચર્ચામાં સ્વદર્શનીય શાસ્ત્રોના પાઠોની અપેક્ષાએ, ગોમદસાર, દર્શનમાર, મૂળાચાર, આવકાચાર, તરુતારાજવર્તિક વગેરે દિગમ્બરોના જ સંખ્યામય અન્ધોનો સાક્ષિઓ આપવાનો યત્ન કર્યો છે. એ એક અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય હોવા ઉપરાંત પ્રતિપક્ષ દર્શનના વિપુલ જ્ઞાનનો સજ્જડ પુરાવો છે.

અન્ધચર્યાનાં પ્રયોજન તેમજ અન્ધની ઉપયોગિતા

અન્ધકાર મહત્ત્માએ આ અન્ધની રચના શ્રીમાન્ કૃત્યાણુવિજયજી નામના સાધુના બોધાર્થે તેમની જ પ્રેરણાથી કરી છે એમ અન્ધના અંત ભાગમાં અપાયેલ પ્રશસ્તિના પંચમ શ્લોકમાં સપષ્ટ શકાય છે. કેટલાક શાંતસ્વભાવી વિદ્વાનોને આ સ્થળે એવો પણ વિચાર આવશે કે આત્માને અમુક અંશે કલુષિત કરવાવાળા આવા ખંડન-મંડનાત્મક અન્ધો રચવાની શી જરૂર છે? તેવા વિચારના સમર્થનમાં સમજવું જોઈએ કે જે અવસરે શુદ્ધ સનાતન એવા સ્વદર્શન ઉપર પ્રત્યાઘાતો થતા હોય અધ્યાત્મની મિથ્યાદૃષ્ટિઓ પોતાના આહ્વાડબરથી મુગ્ધ જનતાને અવગે રસ્તે દોરતા હોય તેવા અવસરે શક્તિસંપન્ન આત્માઓ જે શાંતવૃત્તિનું અવગમન હ્યે તેા તે સાચી શાંતવૃત્તિ નથી, કિન્તુ આત્માના ભાવિ ગુણો ઉપર કુહારાચાન કરનરી છે. આવી મૌનવૃત્તિને એ અધ્યપ્રાનીઓ કેવો લાભ હ્યે હ, તે અનુભવીઓથી અગ્નણ્યું નથી. અહિં પણ બનારસીઠાસના દ્રવ્ય અધ્યાત્મથી લોકસમૂહનું તે તરફ વિશેષે આકર્ષણ થયું હોય, તે અવસરે મુનિવર કૃત્યાણુવિજયજીની જનતાને શુદ્ધ માર્ગ જણાવવા માટે પ્રેરણા થઈ હોય, અને તેથી જ લોકકૃત્યાણુની યુદ્ધિથી અન્ધકાર મહર્ષિ વડે આ અન્ધ રચાયો હોય તેમાં ભક્ત કદાચ યત્કિંચિત આત્માને ઉત્તેજીત-તીવ્ર થવાનો પ્રસંગ આવે, પરંતુ પ્રશસ્તા-પ્રશસ્ત કથાયના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખવા પૂર્વક પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ સ્થાપન કરવામાં આવે તો એક વખત આવા અન્ધો માટે ના પાડનારા વિદ્વાનો પણ આવા અન્ધોની આવસ્યકતા ખાસ સ્વીકારે. દિગમ્બરોના ખંડન સંબંધી પ્રાચીનાચાર્ય વિરચિત અનેક વિદ્વાતાપૂર્ણ અન્ધો વિદ્યમાન છતાં અન્ધકાર મહત્ત્માએ જે આ અન્ધ રચનાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તેમાં પ્રાચીન દિગમ્બરોની અપેક્ષાએ, આ નવીન દિગમ્બરોની કલ્પિતનો સમય, કલ્પાદકપુરુષ, કલ્પતિસ્થલ, મન્તવ્યોની ભિન્નતા તેમ જ શુદ્ધ અધ્યાત્મવાદ તરફ લોકોનું આર્પણ વગેરે જણાવવા પૂર્વક તેનો નિરાસ કરવા માટે કરેલો હોય સંપૂર્ણ સફળ છે

આ 'યુક્તિપ્રબોધ'ની કેટલી ઉપયોગિતા છે તે તે અન્ધનું સાધનત્વ નિરીક્ષણ કરવાથી, વિષયમુક્તને પ્યાલમાં લેવાથી તેમ જ સાગરના સો ઉપરાંત સાક્ષિઅન્ધોની દારમાણા

જોવાથી જ જણાઈ આવે તેમ છે, તેથી તે સંબંધી વિશેષ પિષ્ટપેષણ કરવું ઉચિત ધાર્યું નથી.

અન્યનું પ્રકાશન

આ 'યુક્તિપ્રભોષ નાટક' કિંવા 'વાણરસીયમન અંડન' નામનો સંસ્કૃત અન્ય પૂજ્યપ્રવર પ્રત્યુષાભિરમરણીય પરમોપકારી પ્રવચનોપનિષદ્વેદી આચાર્ય મહારાજ ૧૦૦૮ શ્રીમાન્ સાગરનન્દસરીશ્વરજી મહારાજની જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી સંશોધન પામતા સાથે સંવત ૧૯૮૪માં રતલામ શેઠ ઋષભદાસ કેશરીમલજીની પેઢી તરફથી મુદ્રિત થવા પૂર્વક પ્રકાશન પામ્યો છે. અનન્તજ્ઞાની શ્રી જિનેશ્વર મહારાજ નિરૂપિત શુદ્ધધર્મ-દર્શન પ્રાપ્ત થયા બાદ એ જ દર્શનમાંથી નીકળેલા સ્વમતિકલ્પિત મન-મતાંતરોથી શ્રદાળુ આત્માઓ મુઘ્ધ અને અને પરિણામે સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોથી વિમુખ ન થઈ જાય તે માટે આવા અંડન-મંડનાત્મક અન્યો પણ પરમ ઉપકારક છે. એ પરમ ઉપકારક અન્યોનું સાધન વાચન કરી બ્રહ્માત્માઓ સમ્યગ્ જ્ઞાનમાં-સમ્યગ્ ધર્મમાં સુદૃઢ બને અને પરંપરાએ શિવરમણીના ભોક્તા થાય એ જ મહેત્વ સાથે આ ઉપક્રમની અહિં પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવે છે.

જૈન અહિંસાનો પ્રભાવ

જૈનોના અહિંસા પરમો ધર્મ : ના ઉદ્ધર સિદ્ધાંતે બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર ચિરસ્મરણીય છાપ મારી છે. યજુર્ગ્રાંથમાં પશુવધ થઈ યજુર્ગ્રાંથે હિંસા થતી હતી તે આજકાલ અંધ અંધ કં, તે જૈનધર્મે એક મોટી છાપ બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર મારી છે. પૂર્વ કાળમાં યજુના બહાને અસંખ્ય પશુઓની હિંસા થતી હતી કે જેનું પ્રમાણ્ય મેઘદૂત કાવ્ય અને બીજા અનેક ગ્રંથોથી મળી આવે છે. રતિદેવ રાજ્યે જે યજો કર્યા હતા તેમાં તેણે એટલાં પશુઓનો વધ કર્યો હતો કે તેમના લોહી વડે નદીઓનું પાણી લાલ રંગનું બની ગયું હતું. તે કાળથી નદીનું નામ ચર્મણતી પ્રસિદ્ધ છે. પશુવધથી સ્વર્ગ મળવાનો પૂર્વ કાળે જે ખ્યાલ હતો તેની આ કથા એક સાક્ષી છે. આ અંધેર કિંસાથી બ્રાહ્મણો આજે મુક્ત છે તેનો યશ જૈનધર્મને છે.

સ્વ. લોકમાન્ય તિલક

(જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ)

પ્રાચીન જૈન સ્થાપત્યો

: લેખક :

શ્રીચુત સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ.

“ સખ્યા જૈને રસશાળાર
લતામંડપસમ ધર્માગાર ”

કવિ ન્હાનાલાલ

ભરતવર્ષમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી મૂર્તિપૂજની ભાવના ચાલી આવે છે, અને તેના ખરેખરાં કારણો હજુ સુધી સંપૂર્ણપણે જાણવામાં આવ્યાં નથી.

કેટલાકોનું એવું માનવું છે કે મદર્ષિ ગૌતમમુદ્ધના મૃત્યુબાદ તેઓની ભક્તિ નિમિત્તે બૌદ્ધધર્મના અનુયાયિઓએ મૂર્તિપૂજની તથા મૂર્તિઓ અનાવવાની પ્રથમ શરૂઆત કરી. ગમેતેમ, આપણી પાસે જૈનધર્મના માનનીય પવિત્ર આગમ ગ્રંથો તથા શિલાલેખો વગેરેનાં સંખ્યાબંધ પુરાવાઓ છે કે જે રજૂ કરીને સાબિત કરી શકીએ તેમ છીએ કે બ્યારે બૌદ્ધધર્મનું અસ્તિત્વ પણ ન હતું ત્યારે પણ જિનમંદિરોમાં જિનમૂર્તિઓ સેંકડોની સંખ્યામાં પૂજતી હતી.

આ લેખમાં એવા બધા પુરાવાઓ આપવાનું સ્થાન અને સમય ન હોવાથી મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી નીકળેલા કેટલાક પ્રાચીન પુરાવાઓ આપીને હું સંતોષ માનીશ.

જૈન મૂર્તિઓની ખાસ વિશિષ્ટતા

પ્રાચીન ભારતીય કલાકારોએ મૂર્તિઓ અનાવવામાં તેના અંતરિક્ષ ભાવ અને પરિચિંતનનું પ્રદર્શન કરવાની ચેષ્ટા કરી છે. આ ચેષ્ટામાં તેઓએ મૂર્તિની મુખ્યાકૃતિ જ વિશેષ સુંદર અનાવવાની અને તેમાં યોગ અને શાંતિનો ભાવ અતાવવાની વિશેષ કાળજી રાખી છે. ભારતીય કલાનું સર્વોદ્દેશ કિનાદરણુ જિનની મૂર્તિઓમાં મળી આવે છે. તે મૂર્તિઓ નિઃસંદેહ ઉત્તમ છે. તે તે જોતાં જ તેમની શાંતમુદ્રા અને ધ્યાનમુદ્રા એકદમ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે મૂર્તિઓને જોઈને મહાકવિ ધનપાસે કહેલા નીચેના ઉદ્ગારો સહેજે નીકળી પડે છે કે :—

પ્રશમરસનિમગ્નં દૃષ્ટિયુગ્મં પ્રસન્નં, વદનકમલમંકઃ કામિનીસંગશૂન્યઃ ।
કરયુગલમપિ યત્તે શસ્ત્રસંબન્ધવન્ધ્યં, તદસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્ત્વમેવા ॥૧॥

અર્થાત્—જેના નયનયુગલ પ્રશમરસમાં નિમગ્ન છે, જેનું વદનકમલ પ્રસન્ન છે, જેનો ખોળો કામિનીના સંગથી રહિત—નિષ્કલંક છે, અને જેનાં કરકમલ શસ્ત્રના સંબંધથી મુક્ત છે, તેવો તું છે તે કારણે વીતરાગ હોઈ જગત્માં ખરો દેવ છે.”

નંદવંશના ગણ્યકાળથી લગભગ ચાલુ સૈકા સુધીના જૈન શિલ્પકળાના નમૂનાઓ વિદ્યમાન છે. પ્રાચીન સમયમાં મૂર્તિવિધાન અને ચિત્રલેખન, સ્થાપત્યને અંગે એના

ભૂપણ્યરૂપે વિકાસ પામ્યાં હતાં. ક્ષત્રિતકલામાં આપણું સ્થાપત્ય તે પ્રતિમાનિર્માણ, આમ કલાની તવારીખમાં વિશેષ મહત્ત્વનાં છે. એમાંયે ખસ કરીને મૂર્તિવિધાન તો આપણી સંસ્કૃતિનું, આપણી ધર્મબાવનાનું અને વિચારપરંપરાનું મૂર્તિ સ્વરૂપ છે. આરંભથી લઈ મધ્યકાલીન યુગના અંત સુધી અપના શિલ્પકળાએ એની ધાર્મિક તે ધૌરણિક કલ્પનાનું અને હૃદયની પ્રાકૃત ભાવનાઓનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. જૈનધર્મ નિવૃત્તિપ્રધાન છે અને તેનું પ્રતિબિંબ તેના મૂર્તિવિધાનમાં આદિકાળથી લઈ છેવટ સુધી એક જ રીતે પહેલું મળી આવે છે. ઇ. સ. ના આરંભની પુરાણ રાજ્યકાળની જે જૈન પ્રતિમાઓનું વર્ણન આ લેખમાં કરવામાં આવનાર છે, તેમાં અને એકઠો વર્ષ પછી અને જૈનમૂર્તિઓમાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ બહુ જ યોગ્ય ભેદ જણાયે. જૈન આર્દવની કલ્પનામાં શ્રી મહાવીરસ્વામીના વખતથી શરૂ કરીને બાજ સુધીમાં કાંઈ જોડો ફેરફાર થયો જ નથી. એથી જેમ ઐહિક-લાની તવારીખમાં, મહાયાનવાદના પ્રાદુર્ભાવથી જેમ ધર્મનું અને એને લઈને તમામ સંબંધતાનું રૂપ જ બદલાઈ ગયું, તેમ જૈન ક્ષત્રિતકલાના ઇતિહાસમાં અનવા ન પામ્યું. અને તેથી જૈન મૂર્તિવિધાનમાં વિવિધતા-અનેકરૂપતા ન આવી. મંદિરોનો અને મૂર્તિઓનો વિસ્તાર તો હવેસે દિવસે વધ્યો જ વધ્યે, પણ વિસ્તારની સાથે વૈવિધ્યમાં વધારો ન થયો. જૈન પ્રતિમાનાં ક્ષણિક અંગો લગભગ પચીસસો વર્ષ સુધી એક જ રૂપમાં કાયમ રહ્યાં ને જૈન કેવલીની ડાબી કે આરસીન મૂર્તિમાં લાંબા કાળના અંતરે પણ વિશેષ રૂપભેદ થવા ન પામ્યો. જૈન મૂર્તિઓ ઘડનાગ સદા વધ્યા ભાગે હિંદવાસીઓ જ હતા, પરંતુ જેમ ઇસ્લામી સંહનશાહનના વખતમાં આપણા કારીગરોએ ઇસ્લામને અનુકૂળ ઇમારતો બનાવી, તેમજ પ્રાચીન શિલ્પીઓએ પણ જૈન અને ઐહિક પ્રતિમાઓમાં તે તે ધર્મની ભાવનાઓને અનુસરી પ્રાણ ધુક્યો. જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ વિસ્તૃત, શાંત અને પ્રસન્ન હોવી જોઈએ. એમાં મનુષ્યહૃદયના નિરંતર વિગ્રહને માટે-એની અસ્થાયિ લાગણીઓ માટે સ્થાન હોય જ નહિ. જૈન કેવલીને આપણે નિર્ગુણ કહીએ તો પણ ઓટું નહિ. એ નિર્ગુણતાને મૂત શરીર આપનાં સૌમ્ય તે શાંતની મૂર્તિ જ કદમને, પણ એમાં સ્થૂલ આકર્ષણ કે ભાવનાની પ્રધાનતા ન હોય. એથી જૈન પ્રતિમાઓ એની મુખમુદ્રા ઉપરથી પુરત જ ગોળખી શકાય છે. ડાબી મૂર્તિઓના મુખ ઉપર પ્રમન્ન ભાવ અને હાથ શિથિલ-લગભગ એતન ગહિત સીધા લટકતા હોય છે. નગ્ન અને વજાનછાદિત પ્રતિમાઓમાં વિશેષ ફેરફાર હોતો નથી. પ્રાચીન સ્વેતાંબર મૂર્તિઓમાં પ્રાયઃ એક કટિવસ્ત્ર નજરે પડે છે. આરસીન પ્રતિમાઓ સાધારણ રીતે ધ્યાનમુદ્રામાં ને પદ્માસનમાં મળી આવે છે અને તેઓના અને હાથ ખોળામાં ટીલી રીતે ઉપરાઉપરી ગોલાઓલા હોય છે. હસ્તમુદ્રા સિવાય ખીણ અધી આખતો લગભગ ઐહિકમૂર્તિઓને મલતી આવે છે. ૨૪ તીર્થંકરોનાં પ્રતિમા-વિધાનમાં વ્યકિતભેદ ન હોવાથી લાંછનાંતરને લઈને જ આપણે મૂર્તિઓને ગુણ ગુણ તીર્થંકરના નામે ઓળખી શકીએ. એટલે ભાગે આઠમા, નવમા સૈકા પછીની મૂર્તિઓના આસન ઉપર સાધારણ રીતે તીર્થંકરનું લાક્ષણિક ચિહ્ન (લાંછન) કોતરેલું હોય છે.

જૈનાશ્રિત કલાનો પ્રધાન ગુણ એના અંતર્ગત ઉલ્લાસમાં કે ભાવનાલેખનમાં નથી.

એની મહત્તા, એની કારીગરીની શીલ્પવટમાં ઉદાર શક્તિમાં, એક પ્રકારની બાહ્ય સાહ-

ધર્મ રહેલી છે. જૈનાશ્રિત કલા વેગપ્રધાન નહિ, પણ શાંતિમય છે. સૌમ્યતાનો પરિમલ. જિનમંદિરોના પ્રસિદ્ધ સુગંધિત દ્રવ્યોની પેઠે, સર્વત્ર મહેકે છે. એમની સમૃદ્ધિમાં પણ ત્યાગની શાંતિ ઝળકે છે.

જિનમંદિરો કરાવવાનો આશય

જિનમંદિરોનાં નિર્માણ, સંપ્રદાયમાં આવેલાં મનુષ્યોને કોઈ અધરંધરાની જાળમાં ગુંચવવાને નથી; પરંતુ જગત્તા મહાન તપસ્વી અને સાધક જિનશ્વરદેવોએ જીવનના પરમ આદર્શો કેળવી જે આત્મસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી તે ઉદારતા પૂર્વક જગત્તા બીજા વારસોને વહેંચવાને તેના કેન્દ્રરૂપે જિનમંદિરો બન્યાં છે. એ જિનમંદિરો એ મહાસિદ્ધોના આદર્શનું પ્રત્યારકાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ નાવડે તો તે માટે જિનમંદિરો નહિ પણ તેના વારસગરો વહીવટદારોની સંકુચિત મનોદશા-જવાબદાર છે, એ સુસ્પષ્ટ છે.

જીવનક્રમની અનેક દશાઓ વટાવી આત્મા પરમ કોટીએ પહોંચે ત્યાંસુધી તેને હમેશાં ચોકકસ દિશા સૂચવનાર, દોરનાર કે પ્રેરનાર સ્વરૂપો જાળવવાને જિનમંદિરો સર્જ્યાં છે. જિનમંદિરની રચના જનસમુદાયનાં વિવિધ માનસને લક્ષ્યમાં રાખી, દરેક જણુ યોગ્યતા પ્રમાણે સંસ્કાર અને સદ્બોધ ઝીલી શકે એવી રીતે, તેના શિલ્પીઓ કરતાં-કરે છે. આથી જિનમંદિરમાં દૂરથી પણ દર્શન થઈ શકે માટે શિખર, ધ્વજ વગેરેને સ્થાન મળ્યું છે. નગરજનો દિન-રાતના વ્યવહારમાં પણ જીવનનો પરમ આદર્શ વીસરી ન જાય અને થોડો સમય પણ દેવકાર્યમાં ગાળે એ સ્મૃતિ જિનમંદિર કરાવી શકે.

જિનમંદિરની અંદર એક જ માર્ગે ઉપાસના કે સાધના કરી રહેલા અનેક જીવનનો મેળો-મેળાપ થાય, ત્યાં દરેક વ્યક્તિ એકબીજાથી ભાવનાનું બળ અને શ્રદ્ધા મેળવે, ત્યાં દરેક વ્યક્તિ પોતાનું કે સમાજનું વ્યક્તિત્વ બાળુએ મૂકી કોઈ મહદ્ભાવમાં લીન થવા પ્રયત્ન કરે એ હેતુ જિનમંદિરના નિર્માણનો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ગરીબ અને તવંગર જિનમંદિરમાં દર્શન-પૂજન કરવામાં એક સરખી છુટ ભોગવતા-ભોગવે છે. જિનમંદિરના ઉત્સવો એ સંગીત, સંસ્કાર અને કળાની પરબો નહિ તો બીજું શું છે? અનેક લોકોના આત્મિક આનંદ અને વિશ્રામનું ધામ, સંસ્કાર અને શિક્ષણનું કેન્દ્ર જિનમંદિરો બન્યાં ત્યારે જ જનતાએ પોતાની સંપત્તિના દાન અને સ્વાર્પણનો પ્રવાહ ત્યાં રેલાવ્યો હતો. મધ્યકાલીન યુગમાં શત્રુજય, ગિરનાર કે દેલવાડાનાં વિધમાન રહેલાં જિનમંદિરો, જિનમંદિરોની આ શક્તિનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે. મોટા મોટા આચર્યોનાં ઉપદેશવચનો કે સાંખી સાંખી કથાઓ અનેક આમ્યજનોનાં હૃદયમાં ઉતરતાં વાર થાય; પરંતુ જિનેશ્વરદેવની ધ્યાનમગ્ન મૂર્તિ અથવા મંદિરની પ્રદક્ષિણાની દિવાલો પર કારેલી કે ચીતરેલી કથાઓ માત્ર થોડી જ ક્ષણોમા જીવનના અનેક રસોમાં પસાર કરાવી મૂળ ભાવનાને પ્રત્યક્ષ કરાવી દે છે.

ચિત્ર અને શિલ્પને બહુ ઉદાર આશ્રય આપવામાં જિનમંદિરોએ આખી જનતાની સેવા કરી છે. પ્રાચીન ભારતમાં આજના કરતાં કળા અને શિલ્પનો પ્રસાદ વધુ ઉતર્યો અને પ્રજાએ વધુ રસ માણ્યો હોય તો તેનો પણ જિનમંદિરોને જ મળે.

જૈન સ્થાપત્યો ભારતવર્ષના ખુલ્લે ખુલ્લે પથરાએલાં છે, પરંતુ પ્રસ્તુત લેખમાં જે સ્થાપત્યોનું વર્ણન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે, તે સ્થાપત્યો મુસલમાની સલ્તનતના સમયમાં ભૂગર્ભમાં સમાવી દેવામાં આવ્યાં હતાં. આ સ્થાપત્યો અને ઓરીસામાં આવેલા ઉદ્યગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપરનાં કેટલાક સ્થાપત્યો સિવાયનાં બીજાં કેટલાં સ્થાપત્યો હજી ભૂગર્ભમાં સમાએલાં પડ્યાં હશે, તે તે જ્ઞાની મહારાજ જ જાણી શકે. ‘મથુરાના સ્તૂપ’નું વર્ણન શ્રી જિનપ્રભસુરિએ વિક્રમની ચક્રદેવી સદીમાં રચેલા ‘વિવિધ તીર્થસ્થપ’ નામના ગ્રન્થમાં ‘મથુરા કલ્પ’માં કરેલું છે, જેનું ગુજરાતી ભાષાંતર “જૈન સત્ય પ્રકાશ”ના પ્રથમ વર્ષના અંક ૩ પૃષ્ઠ ૬૯થી ૭૩, અંક ૪ પૃષ્ઠ ૧૧૨થી ૧૧૪, અંક ૫ પૃષ્ઠ ૧૪૫થી ૧૪૯ અને અંક ૬ પૃષ્ઠ ૧૭૮થી ૧૮૨માં મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજીએ છપાવેલું છે. આ ‘મથુરા કલ્પ’ સિવાય પણ બીજાં ઘણાં સ્થળોનું વર્ણન શ્રી જિનપ્રભસુરિ-જીએ ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાં કરેલું છે, જેમાંના ઘણાંએ તીર્થસ્થળોનું નામનિશાન પણ આજ જણાતું નથી, તેનું મુખ્ય કારણ જેનોની ઘટતી જતી વસતી તથા તે તરફની ઉદાસીન ભાવના છે.

આ ‘મથુરાનો કંકાલી ટીલો’ વર્તમાન મથુરા શહેરથી લગભગ અડધો માઇલ દૂર નેતરંચ ખુણા તરફ આવેલો છે.

આ ટીલાનું નામ ત્યાં આવેલા એક આધુનિક મંદિરની અંદરની જીના કોતરણીનાળા થાંભલા મધ્યેની હિંદુ દેવી કે જેનું નામ ‘કંકાલી’ છે તેના ઉપરથી ‘કંકાલી ટીલો’ એવું આપવામાં આવ્યું છે. આ મંદિર, એક કુવો અને ઇ. સ. ૧૮૯૦-૯૧માં ડૉ. ફુહરર (Führer) ની દેખરેખ નીચે ખોદાયેલા જૈનસ્તૂપની વચ્ચે આવેલું છે. આ ટીલો ૫૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૩૫૦ ફૂટ લગભગ પહોળો છે. આ ટીલાનું ખોદકામ પણ જીજ્ઞ સમયે અને જીજ્ઞ જીજ્ઞ પુરાતત્વવેત્તાઓની દેખરેખ નીચે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કરવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૭૧ના માર્ચ અને નવેમ્બર માસમાં જનરલ ક્રિનિંગહામની દેખરેખ નીચે ટીલાની પશ્ચિમ તરફના ખુણાનું, મી ગ્રોઝ (Growse)ની દેખરેખ નીચે ઇ. સ. ૧૮૭૫માં ઉત્તર તરફના ખુણાનું, અને ડૉ. બર્જેસ (Burgess) તથા ડૉ. ફુહરરની દેખરેખ નીચે પૂર્વ તરફના ખુણાનું ઇ. સ. ૧૮૮૭થી ૧૮૯૬ દરમિયાન જીજ્ઞ જીજ્ઞ વખતે તથા મી. ગ્રોઝની પહેલાં મથુરાના મેજસ્ટ્રેટ તરીકે આવેલા મી. હાર્ડિંગની દેખરેખ નીચે પણ કેટલુંક ખોદકામ કરવામાં આવ્યું હતું અને આ રીતે જીજ્ઞ જીજ્ઞ નિષ્ણાતોની દેખરેખ નીચે ખોદકામ થએલું હોવાથી અને કેટલીક ખોદનારાઓની ભૂલોથી વર્તમાન સ્થાપત્યોનો મોટો ભાગ ખંડિત થઈ ગયેલો છે.

આ ‘કંકાલી ટીલા’માંથી ખોદી કાઢેલાં સ્થાપત્યો પૈકીના મોટા ભાગનાં ચિત્રો ઇ. સ. ૧૯૦૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘The Jain Stupa and Other Antiquities of Mathura’ નામના પુસ્તકમાં સ્વર્ગસ્થ વિન્સેન્ટ સ્મિથની ટુકો નોંધ સાથે અંગ્રેજી ભાષામાં છપાએલા છે. તે ઉપરાંત મથુરાનાં શિલાલેખો ઉપર સ્વર્ગસ્થ ડૉ. યુહલરે ‘એપિ-ગ્રાફીયા ઇન્ડીકા’ના પહેલા વોલ્યુમમાં “New Jaina Inscriptions from Mathura” નામના નિબંધમાં પૃષ્ઠ ૩૭૧થી ૩૯૭ ઉપર ખંડીસ શિલાલેખોની, તથા ‘એપિગ્રાફીયા ઇન્ડીકા’ના બીજા વોલ્યુમમાં “Further Jaina Inscriptions

from Mathura" નામના નિબંધમાં પૃષ્ઠ ૧૯૫થી ૨૧૧ ઉપર ખીખ ઝેકતાલોશ શિલાલેખોની અને તે જ પુસ્તકનાં પૃષ્ઠ ૩૧૧થી ૩૨૩ ઉપર ચાર ચિત્રલેખો સહી "Specimens of Jaina Sculptures from Mathura" એ નામના નિબંધમાં ખાસ ઉપયોગી સ્થાપત્યો ઉપર વિસ્તૃત નોંધ લખેલી છે. અને ડૉ. બુદ્ધરની આ નોંધોનો ઉપયોગ શ્રીયુત્ વિન્સેન્ટ સ્મીથે પોતાના ઉપર્યુકત પુસ્તકમાં છુટથી કરેલો છે.

દિલ્લીની માવ એટલી જ છે કે લગભગ ચાલીશ વર્ષથી આ પ્રાચીન જૈન સ્થાપત્યો ઉપર શુદ્ધ શુદ્ધ યુરોપિયન વિદ્વાનોએ નિબંધો લખીને અંગ્રેજીભાષા વાંચનાર જનતાનું ધ્યાન આકર્ષ્યું છે, પરંતુ કોઇ પણ જૈન સંસ્થા અથવા તેો વિદ્વાન તરફથી આ સ્થાપત્યો વિષે ઇ. સ. ૧૯૩૨ પહેલાં પ્રાંતીય ભાષામાં લખીને જૈન જનતાનું ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રયત્ન કયો હોવાનું મારી જાણમાં નથી.

સૌથી પ્રથમ, ગુજરાતી ભાષા વાંચનાર જનતાનું ધ્યાન મુનિમહારાજ શ્રી જ્ઞાનવિજયજી એ "મુ'બાઇ સમાચાર"ના દીપેત્સરી અંકમાં "મથુરાનો કંકલી ટીલો" એ નામનો એક લેખ લખીને, તથા મુનિમહારાજ શ્રી. ન્યાયવિજયજીએ "જૈન જ્યોતિ" માસિકમાં "ઉત્તરાપથની વિજયગાથા" તથા "લખનૌ મ્યુઝીયમની જૈન મૂર્તિઓ" એ નામના એ લેખો લખીને અને "લખનૌ મ્યુઝીયમની જૈન મૂર્તિઓ" એ નામથી જ "જૈન સાય પ્રદાશ" માસિકના વર્ષ ૧લાના અંક ૧૧ પૃષ્ઠ ૩૮૯થી ૩૯૨ તથા અંક ૧૨ ના પૃષ્ઠ ૪૧૪થી ૪૧૭ ઉપર લેખો લખીને જૈન જનતાનું ધ્યાન આ પ્રાચીન સ્થાપત્યો તરફ ખેંચવાની તક લીધી છે. તેઓશ્રીનો "જૈન જ્યોતિ" માસિકમાંનો લેખ વાંચ્યા પછી જ મારું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું હતું અને તેથી જ ચાલુ વર્ષના ઉનાળામાં હું મારા કુટુંબ સાથે યાત્રાએ ગયો હતો ત્યારે તા. ૧૩-૪-૩૮ના રોજ મથુરા મ્યુઝીયમની અંદર આવેલાં "પ્રાચીન સ્થાપત્યો" તથા તા. ૧૪-૪-૩૮થી તા. ૨૦-૪-૩૮ સુધી લખનૌ મ્યુઝીયમનાં "પ્રાચીન સ્થાપત્યો"નાં દર્શન કરવાની તથા તપાસ કરવાની મને સુવર્ણખેા સાંપડી હતી, જેનો ટુક અહેવાલ આ લેખમાં રજૂ કરવામાં આવેલો છે.

મથુરા એ વૈષ્ણવોનું મોટું ધામ છે. એક વખતે જૈનોનું પણ તે પરમ પુતી ન યાત્રા ધામ હતું. મથુરામાં ધીવામંડીમાં એક શ્વેતાંબર જૈન મંદિર છે, જેની પ્રતિષ્ઠા મુનિમહારાજ શ્રી. દર્શનવિજયજીએ કરેલી છે. મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથની સફેદ આરસની આ નયનમનોહર મૂર્તિનું મુખાર્ચિંદ બહુ જ સુંદર છે, આ પ્રતિમાજી મોગલ સમયમાં બનેલી છે અને તેનો પ્રતિષ્ઠા પણ હીરવિજયસુરિના સમયમાં થયેલી હતી. ત્યારપછી ચૌરંગઝેખના સમયમાં જૈન મંદિરો ધ્વસ્ત થયાં હોય એમ લાગે છે. મથુરા શહેરથી લગભગ અડધો માઇલ દૂર આવેલા એક ખગીયામાં કર્જન મ્યુઝીયમ આવેલું છે, તે જોવા માટે તા. ૧૩મી એપ્રિલના રોજ હું ગયો હતો, તે દિવસે બુધવાર હોવાથી મ્યુઝીયમ બંધ હતું, તેથી ત્યાંના ક્યુરેટર શ્રીયુત્વાસુદેવ શરણ અથવાલને હું મળ્યો. તેઓએ ઘણી ખુશીથી મ્યુઝીયમ ખોલાવી મને ત્યાંની જૈન મૂર્તિઓ જોવાની સોનરી તક આપી તે માટે તેમનો હું આભાર માનું છું.

મથુરા મ્યુઝીયમની જૈન મૂર્તિઓની પ્રમાણ છે:-

મ્યુઝીયમમાં દાખલ થતાં જરાક દૂર ડાબા હાથ તરફથી આ નંબરોનું વર્ણન મે કરેલ છે.

1401 કુશાનકાલીન સુર્યોનો એક પત્થર છે જેના ઉપર કેસરીસિંહની આકૃતિ છે. 8, B 48, ગુદાં માથાં

1940, 566, 1260, B 78, B 48, B 51, 2348, B 46, B 51ની મૂર્તિ છે. આ પ્રતિમા

B. 1—ગુપ્તકાલીન ભગવાનની મૂર્તિ છે, જેને મ્યુઝીયમવાળાઓએ ભગવાન મહાકપભદ્રેવની પીરની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવી છે. આ પ્રતિમા ઉત્પિતપદ્માસનની બેઠકે બેઠેલી છે. છે તેની કાંઠે

B 4—પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવની પ્રતિમાજી છે. તેઓની નીચેના પદ્યાસનમ મૂર્તિની આડ વ્યક્તિઓ ઉભેલી છે, તે કેણુ છે તેની કાંઠે સમજણ પડતી નથી. આ પ્રમાણે

B. 33—મ્યુઝીયમવાળાઓએ મૂર્તિની નીચે. 'દો ગળધરોં કે સાથ જૈન શ્રી. ઋષભ તીર્થંકર કી મૂર્તિ, ગુપ્તકાલ' આ પ્રમાણે લખેલું છે. જ્યારે વાસ્તવિક રીતે વચ્ચે માંની ઉભી મૂર્તિ તે પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી. ઋષભદેવના મૂર્તિ છે, અને બંને બાજુએ વિકસિત કમન ઉપર હાથમાં ચમ્બર પકડીને ઉભા રહેલા બે ગણપત્રો નહિ પણ પ્રભુ શ્રી. ઋષભદેવના ગુદસ્થ અવસ્થાના બે પ્રપૌત્રો નામે નમિ અને વિનમિ છે. આ મૂર્તિના મસ્તકનો નાશ થયેલો છે.

B. 6—ખભાના બંને ભાગ ઉપર વાળ કોતરેલી એવી શ્રી ઋષભદેવની આ મૂર્તિ અમદાવાદના ઝવેરીવાડમાં આવેલા શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિથી પણ વધારે મોટી અને પદ્માસનની બેઠકે છે. વળી તેઓશ્રીના પગના બંને તળીઆમાં એકેક ચક્રની આકૃતિ છે; પલાડી નીચેના પદ્યાસનની આકૃતિઓ બહુ જ ઘસાઇ ગયેલી હોવાથી ઓળખાતી નથી. આ મૂર્તિ પણ મસ્તક વગરની છે.

B. 7—આ મૂર્તિ પણ પદ્માસનની બેઠકે બેઠેલી તથા બંને ખભા ઉપર લટકતા વાળ કોતરેલી છે, પલાંઠીની નીચે પદ્યાસનના મધ્ય ભાગમાં ધર્મચક્ર ઉલું કોતરેલું છે, ધર્મચક્રની બંને બાજુએ એકેક પદ્માસનસ્થ મૂર્તિ છે અને તે પદ્માસનસ્થ મૂર્તિની બાજુમાં બંને બાજુના છેડે સિંહની એકેક આકૃતિ પથ્થરમાં બહુ જ સુંદર રીતે કોરી કાઢેલી છે આ મૂર્તિનો કછોટો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. આ મૂર્તિનો પણ મસ્તકનો ભાગ નાશ પામેલો છે.

252—કમલના આસન ઉપર બિરાજમાન કેવલી ભગવાનની પદ્માસનસ્થ આ મૂર્તિ B 6 નંબરવાલી મૂર્તિ કરતાં થોડીક નાની છે.

1504—પદ્માસનસ્થ જિનેશ્વર દેવની આ મૂર્તિના મુખનો અડધો ભાગ નાશ પામેલો છે, અને આ મૂર્તિ પણ કમલના આસન ઉપર બિરાજમાન કેવલી ભગવાંતની છે. મૂર્તિની બંને બાજુ ચામરધરનાર એકેક વ્યક્તિ ઉભી ઉભી ચામર વીંચે છે, જમણી બાજુના ચામર ધરનારના મુખનો ભાગ નાશ પામેલો છે અને તેઓની ગરદનના પાછળના ભાગમાં

ભામંડલ છે. માથાનો અને બાજુએ હાથ ઉપર સ્વાર થયેલી એકેક વ્યક્તિ કોતરેલી છે, તથા મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્ર પણ કોતરેલાં છે અને તે છત્રની અને બાજુથી દેવો અને દેવીઓ હાથમાં પુલની માળા લઇને આકાશમાંથી ઉડીને આવતાં દેખાડીને શિક્ષીએ પોતાની શિક્ષણોત્તે પચાસ આવવા અન્વય પ્રયત્ન કરેલો છે. વળી મૂર્તિના ડેહ ઉપરના ભાગમાં તીર્થાંકરની ચાર બીજી પદ્માસનસ્થ મૂર્તિઓ રજુ કરી છે, જેથી માલુમ પડી આવે છે કે આ પંચતીર્થાં છે.

1505-પદ્માસનસ્થ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની સુંદર અને મૃદુહાસ્ય કરતી આ મૂર્તિના પાછળના ભાગમાંથી ઉપર ચઢતો એવો નાગરાજ બહુ જ સુંદર રીતે રજુ કરેલો છે. પ્રભુના જમણી બાજુ ચામર ધરનાર એક પુરૂષ વ્યક્તિ છે તથા ડાબી બાજુ જમણે હાથ ઉચ્ચે કરીને ઉભી રહેલી એક સ્ત્રી છે, જેણીના હાથમાં ચામર નથી, પરંતુ બીજી કાંઇ વસ્તુ છે, જે અચામર એળખી શકાતી નથી. મસ્તકના ઉપરના ભાગની અને બાજુએ એકેક દેવ પુલની માળા લઇને આવતો દેખાય છે. પદ્માંકીની નીચે પચાસણુની મધ્ય ભાગમાં ધર્મચક્ર તથા ધર્મચક્રની અને બાજુ એક એક સિંહની સુંદર આકૃતિ કોતરી કાઢેલી છે.

B. 77 આ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિના નેવડી જ સગભમ છે. મસ્તકના પાછળના ભાગમાં ભામંડલ છે, અને બાજુ એકેક ચામર ધરનાર વ્યક્તિ ચામર વીંઝતી ઉભી છે, મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ છત્ર છે અને છત્રની અને બાજુએ એકેક દેવ હાથમાં પુલની માળા લઇને આવતા દેખાય છે. આ પ્રતિમાની નાસિકાનો ભાગ જરા ખંડિત છે, આકૃતિનો ભાગ સંપૂર્ણ છે.

B. 75 મસ્તક વગરની પદ્માસનસ્થ આ મૂર્તિ કદમાં નાની છે, પરંતુ તેની મસ્તકના પાછળના ભાગમાં ભામંડલ છે, અને બાજુ ચામર ધરનાર પણ ઉભેલા છે, વળી મામંડળની ઉપરના ભાગમાં અને બાજુ બંને પદ્માસનસ્થ નાની નાની જિનમૂર્તિઓ મળીને કુલ પાંચ મૂર્તિઓ છે અને તેથી જ માલુમ પડી આવે છે કે આ પણ એક પંચતીર્થાં છે. પદ્માંકીની નીચે પચાસણુના મધ્ય ભાગમાં આકૃતિ ધર્મચક્ર છે, ધર્મચક્રની અને બાજુએ એકેક હરણુ અને સિંહની આકૃતિઓ છે; તથા જમણી બાજુના છેક છેડાના ભાગમાં એક યક્ષની આકૃતિ છે. યક્ષના જમણા હાથનું આયુધ સ્પષ્ટ દેખાતુ નથી, પરંતુ ડાબા હાથમાંના આયુધના છેડાનો ભાગ જે લગડતો દેખાય છે, તે ઉપરથી આ વ્યક્ષનાંતિ યક્ષ હોય એવું લાગે છે, જ્યારે ડાબી બાજુના છેડાના ભાગમાં જમણા હાથમાં આંખાની તુલ્ય તથા ડાબા પગના ખોળા ઉપર એકેલા એક છોકરાને ડાબા હાથથી પકડીને ખેંચેલી અપિકા યક્ષિણીની મૂર્તિ છે. આ ઉપરથી એમ સમિત થાય છે કે, કેટલાક વિદ્વાનોનું જે માનવું છે કે જનધર્મમાં યક્ષ, યક્ષિણીઓની માન્યતા બૌદ્ધ-ધર્મના તંત્રયુગ પછીથી શરૂ થઈ છે, તે વાસ્તવિક નથી, પરંતુ જ્યારથી જૈનધર્મમાં મૂર્તિ પૂજનની શરૂઆત થઈ, ત્યારથી જ તેની સાથે સાથે યક્ષ યક્ષિણીઓની માન્યતા પણ શરૂ થઈ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

B. 22 મસ્તક વગરની આ જિનમૂર્તિના પચાસણુમાં લેખ પણ છે. મસ્તકની પાછળના ભાગમાં ભામંડલ છે, અને બાજુ ચામર ધરનાર એકેક પુરૂષ વ્યક્તિ ચામર

ધરતી ઊભેલી છે. પલાંડીની નીચેના પથ્થાસણમાં એ સિંહ જ કાતરેલા છે, જમણી બાજુ સાત કૃષ્ણાવળી પુરૂષ યક્ષની આકૃતિ છે, આ આકૃતિના મસ્તક ઉપર સાત કૃષ્ણાઓ છે અને તેના ડાબા હાથમાં કમળ જેવું કાંઈક છે, જે ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ યક્ષ તે નાગરાજ ધરણેન્દ્ર હશે, કારણ કે પથ્થાસણના ડાબી બાજુના છેડાના ભાગમાં જમણા હાથમાં કમળ તથા ડાબા હાથમાં અંકુશ પકડીને ઊભેલી યક્ષિણીની મૂર્તિ છે, જે મૂર્તિ પદ્માવતીદેવીની હોય એમ લાગે છે. આ યક્ષ, યક્ષિણીની મૂર્તિઓ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ જિનમૂર્તિ તે પાર્શ્વનાથ પ્રભુની જ મૂર્તિ હોવી જોઈએ.

268 અને ખખા ઉપર લટકતા વાળવાળી શ્રીઋષભદેવ ભગવાનની આ ઊભી કાંકસગીયા મૂર્તિ લગભગ અખંડિત છે. પાછળના ભાગમાં ભામંડળ તથા અને બાજુએ ચામર ધરનાર એકેક પુરૂષ વ્યક્તિ ઉભેલ છે.

B 19 અને બાજુ એકેક ચાંબલા સહિતની પદ્માસનસ્થ તીર્થંકરની આ જિનમૂર્તિના ખોળામાં રાખેલા હાથનો સહજ ભાગ તૂટેલો છે. તે સિવાય આ મૂર્તિ અખંડિત છે, મૂર્તિના અને બાજુએ ચામર ધરનાર એકેક વ્યક્તિ ઉભેલી છે, તથા ઉપરના ભાગમાં એકેક દેવતા પુત્રની માળા લઇને આવતા કાતરેલા છે.

1258 અને હાથે વીણા પકડીને ઉભી રહેલી એક સ્ત્રીની આકૃતિ છે, તેણીના મસ્તકનો ભાગ ખંડિત થઇ ગયેલો છે; સ્ત્રીની જમણી બાજુએ એ હસ્તની અર્જલિ જોડીને સ્તુતિ કરતા એક પુરૂષની આકૃતિ છે અને ડાબી બાજુએ સ્ત્રૂપ જેવી આકૃતિ છે. ઘણું કરીને આ અને સ્ત્રી, પુરૂષ સ્ત્રૂપની પાસે ઉભા રહીને સ્તૂપના સ્તુતિ કરતા હોય એમ લાગે છે.

D. 7 અગ્નિકાની મૂર્તિ છે, અને મ્યુઝીયમના સત્તાવાળાઓએ તેના નીચે Parvati with Skanda, Medieval period એવી રીતનું લેખલ છે, જે અચામર નથી. વાસ્તવિક રીતે તો આ અગ્નિકાદેવીની મૂર્તિ છે. કારણ કે તેના નીચે સિંહનું વાહન છે, તેણીના જમણા હાથનો કેટલોક ભાગ તૂટેલો છે અને તે તરફ તેણીનો એક હોકરો ઉભેલો છે, જેના મુખનો ભાગ નાશ પામેલો છે. તેણીના પાછળના ભાગમાં ભામંડળ છે. વળી જમણી બાજુના હોકરાની પાસેના ભાગમાં ગણપતિની મૂર્તિ પણ કાતરેલી છે, વળી અને બાજુ ચામર ધરનારો ઉભા રહેલ છે, મસ્તક 11 ઉપરના ભાગમાં તીર્થંકરના મૂર્તિ, આંખાનું ઝાડ, કૃષ્ણવાસુદેવ પોતાનાં આસુધો સાથે તથા હજ અને મૂશળ સાથે બલદેવ પણ કાતરેલાં છે. આ મૂર્તિ મધ્યકાલીન યુગની છે અને તે સ્થાપવ્યનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. વળી આ મૂર્તિ મથુરાના કંઠાલીડીલામાંથી નીકળેલી નથી છતાં પણ મ્યુઝીયમના સત્તાવાળાઓએ તેને જૈનમૂર્તિ હોવા છતાં હિંદુ મૂર્તિ તરિકે ઝાળખાવવા પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી અહીંયા આ મૂર્તિની નોંધ લેવામાં આવી છે.

B. 65 ચતુર્ભુજી જિનમૂર્તિઓની ચારે બાજુની પલાંડીના નીચેના પથ્થાસણના ભાગમાં વચમાં ધર્મચક્ર છે; અને બાજુએ એકેક સિંહની આકૃતિ છે. મુખ્ય મૂર્તિ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની છે.

E1, E2 અને 2547 આ ત્રણે ચિત્રોને અંગે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રાદ્ધર્શનવિજયજીએ “શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ” માસિકના વર્ષ બીજાને ૪-૫ મેં અંક કે જે “મહાવીર નિર્વાણુ વિશેષાંક”ના નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે તેના પૃષ્ઠ ૧૭૯ થી ૧૮૩ ઉપર “મથુરાનો કંકાલીટીલો અને ભયવાન મહાવીરના જીવનના એ ત્રિશબ્દ પ્રસંગો” નામનો એક લેખ લખેલો છે, તેમાં પૃષ્ઠ ૧૮૩ ઉપર આ પ્રમાણે વર્ણન આપેલું છે:-

આમલકી કીડાતું ચિત્ર:- મથુરામાં આમલકી કીડાનાં ત્રણ ચિત્રો છે (નંબર ૧૦૪૬, E ૧૪ તથા ૧૧૬૫). તેમાંથી પહેલા ચિત્રમાં એક પહેલવાન જેવી પ્રચંડ કાયાવાળો અને મેયના જેવા મુખવાળો પિશાચ-દેવ ઉભેલ ખતાવ્યો છે. જમણા હાથમાં તેણે એ બાળકને ઉઠાવેલા છે. ડાબા ખંભા ઉપર વર્તમાન કુમારને બેસાડેલ છે અને જમણા ખંભા ઉપર બીજા છોકરાને ઉઠાવેલ છે.....બીજા ચિત્રમાં પણ ઉભો અને મેય મુખવાળો પિશાચ આપેલ છે. તેમાં તેણે ડાબા ખંભા ઉપર વર્તમાન કુમાર અને જમણા ઉપર બીજા છોકરાને ઉપાડેલ છે.

ત્રીજું ચિત્ર લગભગ પહેલા ચિત્રના જેવું જ છે.”

આ ત્રણે ચિત્રોનો એક પ્લેક “શ્રી મહાવીર નિર્વાણુ વિશેષાંક”ની શરૂઆતમાં જ ‘આમલકી કીડાનાં ત્રણ ચિત્રો’ એ નામથી છપાઈ ગયેલ છે.

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી દર્શનવિજયજી જે પ્રમાણે આ ત્રણ ચિત્રોની ઓળખાણ આપે છે તે મને પોતાને વાસ્તવિક જણાતી નથી. એક તો આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કોઈ પણ આગમ ગ્રંથમાં મળી આવતો નથી અને તેથી જ મુનિશ્રીએ પણ “કલ્પસૂત્રની કિરણાવલી” ટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી ‘આમલકી કીડા’ એ નામની કીડા અર્વાચીન છે, તથા કોઈ પણ પ્રાચીન કથા ગ્રંથોમાં આમલકી કીડાનો રમતવું નામ નથી, છતાં પણ એ વાતને સલ માનીએ તો પણ મુનિશ્રીની કલ્પના વાસ્તવિક સાબીત કરી શકતી નથી કારણ કે કલ્પસૂત્રની ટીકાઓમાં જે વર્ણન મળી આવે છે તે નીચે મુજબ છે:-

(૧) “એક વખતે સૌધર્મેન્દે પોતાની સમામાં મહાવીરના ધૈર્યગુણની પ્રશંસા કરી અને કહેવા લાગ્યો કે:- ‘હે દેવો! અત્યારના આ કાળમાં મનુષ્યલોકમાં શ્રી વર્ધમાનકુમાર એક બાળક હોવા છતાં પણ તેમના જેવો બીજો કોઈ પરકર્મી વીર નથી. ઇન્દ્રાદિ ઋણુ તેમને બીવરાવવાને અસમર્થ છે.’ આ સાંભળીને એક દેવ (કે જેવું) નામ જણાવવામાં નથી આવ્યું તે) ન્યાં કુમારે કીડા કરતા હતા ત્યાં આવ્યો અને સાંભેલા જેવા બાળક, અપજ બે જામવાળા, ચળકતા મણિવાળા, ડુંદૂંડા મારતા, ડાળજા સમાન વર્ણવાળા, કૂર આકૃતિવાળા અને વિરતૂત કણવાળા મોટા સર્પવું રૂપ બનાવીને કીડા કરવાના વૃક્ષને વીંટાળી દીધું. આવો ભયંકર સર્પ જેમ્મ ભયભીત બનેલા બધા કુમારો રમત ગમત પડતી મૂકી નાસી છૂટ્યા. પરંતુ મહાપરકર્મી ધૈર્યશાળી શ્રીવર્ધમાન કુમારે જરાપણુ ભય પામ્યા વિના પોતે ત્યાં તેની પાસે જઈ, સર્પને હાથથી પકડી દૂર ફેંકી દીધો. સર્પ દૂર પડ્યો એટલે નિર્ભય બનેલા કુમારો પાછા એકઠા થઈ ગયા અને કીડા શરૂ કરી દીધી.

(૨) હવે કુમારોએ વૃક્ષની રમત પડતી મૂકી દડાની રમત શરૂ કરી. રમતમાં એવી શરત હતી કે જે હારી જાય તે છોલાને ખભા ઉપર બેસાડે. કુમારવેપધારી દેવ શ્રીવર્ધમાન કુમાર સાથે રમતમાં હારી ગયો. તેણે કહ્યું 'ભાપ હું હાર્યો અને આ વર્ધમાનકુમાર છોલા માટે એમને મારા ખભા ઉપર બેસાડ દો.' શ્રીવર્ધમાન ખભા ઉપર બેઠા એટલે દેવે તક સાધી તેમને બીરાવાવાનો પ્રપંચ કર્યો: તેણે પોતાની દેવશક્તિથી સાત તાડ જોટલું પોતાનું ઊંચું શરીર બનાવ્યું. પ્રભુ તેનો પ્રપંચ અવધિજ્ઞાનના ગળથી જાણી ગયા. તેમણે વજ્ર જેવી કઠોર મુષ્ટિથી તેની પીડ પર એવો તો પ્રહાર કર્યો કે તે ચીસો પાડવા લાગ્યો અને પીડા પામનાથી મસ્જરની જેમ સંકોચાઈ ગયો. પ્રભુનું પરાક્રમ તથા ધૈર્ય પ્રવક્ષ અનુભવી ઇન્દ્રના સત્ય વચનનો તેણે મનમાં સ્વીકાર કર્યો અને પોતાનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકટ કરી સધલો વૃતાંત કહી સંભળાવ્યો. તે વખતે ઇન્દ્રે ધૈર્યશાળી પ્રભુનું 'વીર' એવું ગુણવિષયક નામ પાડ્યું."

આ પ્રસંગને અનુરૂપ ચિત્ર માટે ગુણો મારા તરફથી પ્રસિદ્ધ વ્યંગેલ 'જૈનચિત્રકલ્પક્રમ' નામના ગ્રંથમાં ચિત્ર, પ્લેટ. નંબર. L VIIIમાં ચિત્ર નંબર. ૧૯૪.

આપણે ઉપરના પ્રસંગવર્ણન ઉપરથી સહેજે સમજી શકીએ છીએ કે ઝાડની આબુઆબુ વીંટાબેલા સર્પને જોઈને ભયભંત થયેલા બાળકો જેવી રીતે પલાયન કરી ગયા, તેવી જ રીતે બ્યારે દેવે સાત તાડ જોટલું પોતાનું શરીર ઊંચું બનાવ્યું હશે ત્યારે તો તે બાળકો જરૂર પોતારા ગણી ગયા હશે. વળી પ્રસંગમાં પણ સ્પષ્ટ વર્ણન છે કે દેવે પોતાના ખભા ઉપર શ્રી વર્ધમાન કુમારને જ માત્ર બેસાડયા છે, તો પછી મધુરાના ત્રણ ચિત્રોમાંના પહેલી ચિત્રાકૃતિવાળા દેવે જમણા હાથમાં બે, ડાબા ખભા ઉપર એક તથા જમણા ખભા ઉપર એક એમ ચાર બાળકોને ઉડાવેલ છે, બ્યારે બીજી ચિત્રાકૃતિવાળા દેવે ડાબા ખભા ઉપર એક તથા જમણા ખભા ઉપર એક અને ત્રીજી ચિત્રાકૃતિવાળા દેવને પહેલાં ચિત્રાકૃતિવાળાની લગભગ સમાન જ મુનિશ્રી જણાવે છે. વળી ત્રણે ચિત્રાકૃતિઓ પૈકી એક ચિત્રાકૃતિની આબુઆબુ ઝાડ વગેરે કે બધાં બાળકો રમતા હતા, તેનું નામનિશાન સુદ્ધાં નથી તો પછી આ ચિત્રાકૃતિઓ આમલકી કીડાની જ છે, એમ કયા આધારે સાબીત કરી શકાય તેમ છે, તે ખામતનો તેઓશ્રી યોગ્ય ખુલાસો કરીને આ સ્થાપત્ય ઉપર વધુ પ્રકાશ પાડવા જરૂર કૃપા કરે એવી મારી તેઓશ્રીને નત્ર વિનાંત છે.

આ આમલકીકીડાના પ્રસંગની સાથે કૃષ્ણની બાળકીડાને એક પ્રસંગ ખાસ સરખાવવા જેવો છે જે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) કૃષ્ણ બ્યારે બીજા ગોપ બાળકો સાથે રમતા હતા ત્યારે તેમના શત્રુ કસે મારવા મોકલેલો અધ નામનો અસુર એક યોજન જોટલું સર્પરૂપ ધારણ કરી માર્ગ વચ્ચે પડ્યો અને કૃષ્ણ સુદ્ધાં બધાં બાળકોને ગળી ગયો. આ જોઈ કૃષ્ણે એ સર્પના ગળાને એવી રીતે રૂધી નાખ્યું કે જેથી તે સર્પ અધાસુરનું મસ્તક ફાટી શ્વાસ નીકળી ગયે અને તે મરી ગયો. તેના મુખમાંથી બાળકો બધા સકુશળ બહાર આવ્યાં.

(૨) એક બીજાને ચરસપરસ ઘોડા બનાવી બધારે ગોપ બાળકો સાથે કૃષ્ણ અને બળભદ્ર રમતા હતા તે વખતે કસે મોકલેસો પ્રલમ્બ નામનો અસુર તે રમતમાં દાખલ થયો. તે કૃષ્ણ અને બળભદ્રને ઉપાડી જવા ઇચ્છતો હતો. એણે બળભદ્રના ઘોડા બની તેમને દૂર લઈ જઈ એક પ્રચંડ અને બયાનક રૂપ પ્રગટ કર્યું. બળભદ્રે છેવટે ન ડરતાં સખત મુષ્ટિપ્રહારથી એ નિકરાળ અસુરને લોહી વમતો કરી ઘર કર્યો અને અતે બધા સકુશળ પાછા ફર્યા.

ભાગવત, દશમસ્કંધ, અં ૨૦, શ્લો ૧૮-૩૦.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવનમાંનો આમલકી કીડાનો પ્રસંગ શ્રી કૃષ્ણના જીવનના ભાગવતમાં વર્ણિત ઉપર્યુક્ત ચમત્કારિક પ્રસંગના અનુકરણરૂપે તો કલ્પસૂત્રની રીકાઓમાં નહીં મૂકાયો હોય?—એનો સહજ શંકા થાય છે! છતાં શ્રીમદ્ ભાગવતની રચના—સમય પહેલાંના જૈન ગ્રંથમાંથી આમલકીકીડાના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ મળતો હોય તો એ શંકા સાવ નિર્મૂળ ઠરે છે. આવા કયા ગ્રંથમાં આ સંબંધી ઉલ્લેખ છે તેની મને જાણ નથી. આશા છે કે જૈન વિદ્વાનો આ સંબંધી યોગ્ય પ્રકાશ અવશ્ય પાડશે.

પૂર્ય મુનિશ્રી ઉપર્યુક્ત ત્રણ ચિત્રોને જે ‘આમલકી કીડાના પ્રસંગો’ તરીકે સમ્બોધે છે, તે વાસ્તવિક રીત્યા કયા પ્રસંગને લગતા હોવા જોઈએ તે સંબંધીની મારી માન્યતા આ પ્રમાણે છે:—

ચિત્ર નંબર E 1. મુનિશ્રીએ તેનો નંબર E ૧૪ દર્શાવ્યો છે, પરંતુ છાપેલા પ્લોકમાં પણ મધ્યભાગમાંના ચિત્રના નીચેના જમણા પગ ઉપર E 1 સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે. તથા ડાબા ખભા ઉપર ૧૧૫ નંબર સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ આકૃતિને મુનિશ્રી નંબર ૧૦૪૬ની આકૃતિના જેવી જ દર્શાવે છે. પરંતુ ચિત્રમાં અને મૂળ મ્યુઝિયમમાં પણ મેષના જેવા મુખવાળી આ ઊભી પુરુષાકૃતિનો જમણા ખભો તૂટી ગયેલો છે, ડાબો ખભો ખાલી છે, ફક્ત તેના ડાબા હાથના કાંડ ઉપર તેણે બે બાળકોનો એકેક હાથ પકડીને લટકતા પકડેલા સ્પષ્ટ દેખાય છે, તો પછી તેને નંબર ૧૦૪૬ વાળી આકૃતિની સાથે શી રીતે સરખાવી શકાય? વળી તેના ડાબા ખભા ઉપર કે જમણા ઉપર આકૃતિ સુદાં ન હોવા છતાં તેઓએ ડાબા ખભા ઉપર વર્ધમાન તથા જમણા ઉપર બીજો છોકરો હોવાની શી રીતે કલ્પના કરી તેની કાંઈ સમજણ પડતી નથી.

ચિત્ર નંબર E 2. મુનિશ્રીએ તેનો નંબર ૧૧૧૫ દર્શાવેલો છે, આ ચિત્ર ઉપર આ બંને નંબરો છે. મુનિશ્રી આ ચિત્રને ઉપરના ચિત્ર જેવું જ લગમગ છે એમ દર્શાવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આ આકૃતિ પુરુષની નહિ પણ સ્ત્રીની છે, કારણ કે મ્યુઝિયમમાં આ આકૃતિની છાતીના ભાગ ઉપર સ્તનની આકૃતિ અરાખર દેખાય છે; અને ત્યાંના ડ્યુરેટર મહાશયે પણ મને એ સંબંધી પ્રશ્ન રૂપમાં પૂછ્યો હતો. આ આકૃતિના ડાબા હાથમાં એક બાળક એક હાથથી પકડેલો છે, તથા જમણા હાથના નીચેના ભાગમાં એક બાળક ઉભેલો છે, બંને આબ્દુના ખભા ઉપર પણ અસ્પષ્ટ આકૃતિઓ અરાખર દેખી શકાય છે. આ આકૃતિ પહેરવેશ વગેરે બંધી બાબતોમાં ઉપરની E 1 આકૃતિથી જુદી તરી આવે છે.

ચિત્ર નંબર 2547. મુનિશ્રીએ આનો નંબર ૧૦૪૬ આપ્યો છે. આ ચિત્રના જમણા ખભા ઉપર એ તથા ડાબા ખભા ઉપર એ એમ ચાર બાળકો છે, જ્યારે મુનિશ્રી તેણે વર્ધમાનકુમાર તથા ખીજે એક છોકરો હોવાની કલ્પના કરે છે. પરંતુ ઉપરના વર્ણનમાં જોઇ ગયા કે દેવે પિશાચતુ રૂપ કરીને વર્ધમાનકુમારને એકલાને જ ખભા ઉપર બેસાડ્યા છે, ખીજા કોઇ પણ બાલકને નહિ.

વાસ્તવિક રીતે આ બધાં હરિલૈંગમેષીનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો તથા શકિતઓ બતાવવા માટે પ્રાચીન શિલ્પીએ આ જુદી જુદી આકૃતિઓ બનાવી હોય એમ લાગે છે. અને તે માટે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં જુદાં જુદાં વર્ણન છે. પરંતુ વિસ્તાર ભયથી એક બે ઉલ્લેખો રજૂ કરીને આ ચર્ચા સમાપ્ત કરવી મને વાસ્તવિક લાગે છે.

હરિલૈંગમેષીનું 'દુકું' નામ નૈગમેષ છે, અને તે નામ અચર્વવેદના સમયથી એક યજ્ઞતું છે, અને ત્યાં તેનો એક ઠેકાણે ઉલ્લેખ મેષના મસ્તક સહિતનો છે અને ખીજે ઘોડાના મસ્તક સહિતનો છે. વળી નૈગમેષના નામના બદલે તેની સાથે સામ્ય ધરાવતું નૈગમેય એવું નામ પણ છે અને તે યુદ્ધના દેવ રકન્દની સાથે પણ સામ્ય ધરાવે છે. વળી હરિલૈંગમેષીનું વાહન પણ મોર છે, અને રકન્દનું વાહન પણ મોર હોવાથી બંનેના વાહનમાં પણ સમાનતા છે. હરિલૈંગમેષીનના ચિત્ર માટે જુઓ "જન ચિત્રકલ્પ દુમ"માં છપાએલાં ચિત્ર. નંબર. ૧૮૬ અને ૧૮૭. વળી જાંદો ઉપનિષદના સાતમા રકન્દના ૨૬ માં શ્લોકની ખીજી લીટીમાં વર્ણવેલા જાગમુખ, અગ્નિમુખ, સનતકુમાર વગેરે રકન્દના સ્વરૂપોનાં વર્ણન સાથે ઘણી આખતોમાં હરિલૈંગમેષીનું સામ્યપણું દેખાય છે. વળી રામાયણ (સર્ગ ૪. અ. ૨૨, શ્લો. ૪૨)માં વર્ણવેલા મણિમદ્ર, પ્રદુમ્ન, સુષેણ અને પંચશિખાના સ્વરૂપ વર્ણન સાથે પણ હરિલૈંગમેષીનું સામ્યપણું ધરાવે છે. હરિલૈંગમેષીનું જાગમુખનું સ્વરૂપ આ ઉપર્યુક્ત ચિત્રોમાં કોતરેલું છે. અને હરિલૈંગમેષીનું તે એક સેનાપતિ છે, અને ઇંદ્રના આદેશથી ગર્ભાપહરણનું કાર્ય કરે છે. એ પ્રમાણે કલ્પસૂત્રમાં વર્ણન છે. અને તેનું ચિત્ર પણ પત્થરમાં કોતરેલું લખનૌના મ્યુઝીયમમાં J 626 તરીકે મોજુદ છે. જે કંકાલી ટીકામાંથી જ નીકળેલું છે અને તેથી જ માર્ગ માનવું છે કે ઉપર્યુક્ત ત્રણે ચિત્રો હરિલૈંગમેષીનનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનો રજૂઆત કરે છે. હિંદુ ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં કેટલીક વખત તે છોકરાંઓને વંચારો કરવાનું તથા સાથે સાથે કેટલીક વખત યુદ્ધના દેવ તરીકેનું પણ કામ કરે છે તેવાં વર્ણનો છે. પરંતુ નંબર E 2 વાળી સ્ત્રીની આકૃતિ કોની કે તે સંબંધી કાંઈ સમગ્રણુ પડતી નથી; તેના ઉપર વિદ્વાનો પ્રકાશ પાડશે એવી આશા છે.

ઉપર્યુક્ત વર્ણન ઉપરથી સાબિત થાય છે કે E 1 અને 2547 નંબરના મેષના મુખવાળી આકૃતિ મુનિશ્રી કહે છે તેમ પિશાચની નહિ, પણ જાગમુખવળા નૈગમેષીની જ છે, કે જે હિંદુધર્મના અચર્વવેદમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો છે અને તેનું કામ પણ બચ્ચાઓ વધારવાનું હોવાથી બંનેના હાથમાં તથા ખભા ઉપર બાળકો શિલ્પીએ કોતરેલાં છે.

278 એક વૃક્ષના ઉપર જનનેશ્વરદેવની પદ્માસનસ્થ મૂર્તિ કોતરેલી છે, વૃક્ષના થડ ઉપર ગોધા જેવું કોઈ જનાવર ચઢતું દેખાય છે અને ઝાડનો શીતલ હાથમાં એક પુરૂષ

અને સ્ત્રીન્યકિત ખેડેલાં છે તે અનેની નાંચે પખાસણુના મધ્યના ભાગમાં એક માણસ ખેડેલો છે, જેની આંબુઆંબુ ખેં પાડા કપર એકેક માણસ ખેડેલ છે અને તેઓની નીચે બીજા પચુ એકેક માણસ છે. આ ચિત્રાદૃતિ કયા વિષયને લગતી છે તેની કાંઈ સમજણ પડતી નથી, મ્યુઝયમના સત્તાવાળાઓએ પચુ તેની નીચે કાંઈ લખ્યું નથી.^૧

મથુરાના કર્જન મ્યુઝીયમમાં જે જે જૈન સ્થાપત્યો મારા જોવામાં આવ્યાં હતાં, તેનો ઉલ્લેખ મેં અત્રે કર્યો છે. તે વર્ણનમાં મારો કાંઈ સ્ખલના રહેવા પામી હોય તો સુસ્ત વાંચકો તે તરફ મારે લક્ષ દોરવા પ્રયત્ન કરશે એવી આશા રાખું તે ને અરથાને નહિ ગણાય. આ સ્થાપત્યો ઉપરાંત મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી નીકળેલાં સ્થાપત્યોનો મોટો ભાગ તો ક્ષપ્તનીના મ્યુઝીયમમાં ખસેડવામાં આવ્યો છે, તેનું વર્ણન બહુ જ વિસ્તૃત હોવાથી સમય આવે આ માસિકના વાચકો સમક્ષ રજુ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હાલમાં હું આ લેખને અત્રે સમાપ્ત કરું છું.

આ સ્થાપત્યોમાંથી નીચે મુજબના પ્રશ્નો મને ઉદ્ભવે છે. તેનું નિરાકરણ તે તે વિષયના જાણકાર મહાશયો કરવા મહેરબાની કરશે એવી આશા રાખું છું:

૧. પ્રાચીન જિનમૂર્તિઓની નીચે કાંઈ પચુ કેકાણે લંબન જોવામાં નથી આવતાં તેનું શું કારણ? શું જિનમૂર્તિની નીચે લંબન કોતરવાની પ્રથા પાછળના સમયથી શરૂ થઈ છે? અને પાછળના સમયથી શરૂ થઈ હોય તો તે ક્યારે? તે સંબંધી ઉલ્લેખો જૈન સાહિત્યમાં કયા સમયના મલી આવે છે?

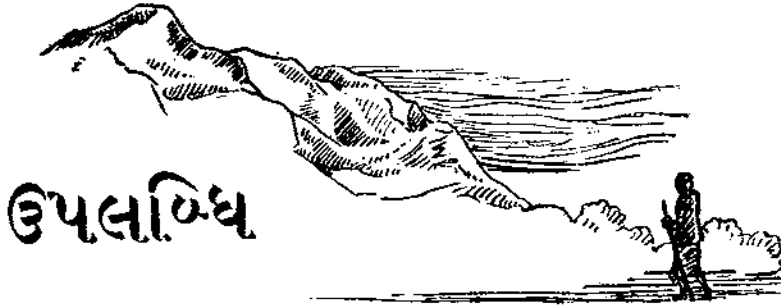
૨. ઉપર્યુકત મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી કોટલીક મૂર્તિઓ ‘વૃથિન પદ્માસન’ની એકેકે ખેડેલી છે, તો ઉત્થિત પદ્માસનની મૂર્તિઓ કરાવવા સંબંધી જૈન સાહિત્યમાં કોઈ દેકામે ઉલ્લેખ છે કે કેમ?

૩. B 65 ચતુર્ભુખી મૂર્તિઓની નીચેના ભાગમાં શિક્ષાલેખની અંદર “પ્રતિમા સર્વતો મત્રિકા” એવા અક્ષરો લખેલા છે, તે અક્ષરો કોતરવાનું કારણ શું? ચૌમુખી પ્રતિમાઓને જૈન સાહિત્યમાં કોઈ દેકાણે ઉપરના નામથી સંબોધિત કરવામાં આવી છે? અને સંબોધિત કરવામાં આવી હોય તો ક્યાં અને ક્યારે?

૪. મોટા ભાગની જિનમૂર્તિઓની પલાંડીના નીચેના પખાસણુની ડાબી બાજુએ યક્ષિણી તરીકે ‘અબિકા દેવી’ની જ મૂર્તિ કોતરવામાં આવે કે તેનું શું કારણ? શું પહેલાના સમયમાં બીજા કોઈ યક્ષ, યક્ષિણીઓની માન્યતા ન હતી? પ્રાચીન સમયમાં તે શું પરંતુ મધ્યકાલીન યુગનાં આખુ વગેરે સ્થળોની મોટા ભાગની મૂર્તિઓના પખાસણુની ડાબી બાજુએ પણ અબિકા દેવીની મૂર્તિઓ કોતરવાનું કારણ શું?

“મથુરાના કંકાલીટીલા”માંથી નીકળેલા સ્થાપત્યોની અંદર ઉલ્લેખેલા આચાર્યોનાં નામો ‘કદ્ધપસૂત્ર’ની સ્થવિનવલીની સાથે મળતાં આવે છે, પરંતુ કાંઈ પચુ દિગંબર ગ્રંથના ઉલ્લેખો સાથે નથી મળતા આવતા તો દિગંબર સપ્રદાયની ઉત્પત્તિ પાછળના સમયમાં થઈ છે તે વાતની આ શિલાલેખોના અવતા જગતા પુરાવાઓ સાબિતી નથી આપતા?

કાઠિઆવાડમાં પ્રાચીન જૈન શિલ્પોની

ઉપલબ્ધિ

લેખક—શ્રીચુત હસમુખલાલ ધીરજલાલ સાંકળિયા

એમ્. એ., એલ એલ. બી., પીએચ. ડી. (લંડન)

આ લેખમાં નિર્વચન મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ જોઈને કોઈ તેને દિવંચર ન માને, કારણ કે પ્રથમ તે આ લેખના વિદ્વાન લેખક પોતે જ તે વાતને નિશ્ચિત રૂપે સ્વીકારતા નથી. વળી શ્વેતાચર-દ્વિચરના ભેદો પડ્યા તે પહેલાંના કાળમાં શ્વેતાચરે નિર્વચન મૂર્તિઓને પણ ઉપાસ્ય ગણતા હતા. મથુરાના કંકાલીદીવામાંથી મળેલ, વગલખ બાવીસસો વર્ષ પહેલાંની જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ આ વાતની સચોટ સાક્ષી આપે છે. કંકાલીદીવામાંથી મળેલ મૂર્તિઓ નિર્વચન હોવા છતાં તેના ઉપર જે આચાર્યોનાં નામો આપ્યાં છે તે તથા તે નામોની સાથે જે ગણ, કુળ કે શાખાનાં નામો આપ્યાં છે તે નિરાસકપણે શ્વેતાચર સંપ્રદાયનાં જ છે.

તંની

અ ત્યારસુધી પુરાતન જૈનશિલ્પ (આસરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦-૪૦૦)ના નમુનાઓ ખાસ કરીને મથુરા અને એની આસપાસથી મળ્યા છે. ગુજરાત કે કાઠિઆવાડમાંથી ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાંના જૈનશિલ્પના નમુનાઓ હજી સુધી મારા જાણવામાં આવ્યા નથી. પરંતુ ૧૯૩૫માં ઢાંકમાં આની મને જાણ થઈ. ઢાંકમાં, હાલના શહેરની પાસે એક ખડકવાળી ટેકરી છે. તેની પશ્ચિમે, ખડકની ખીણમાં થોડીક નાની ગુફાઓ અને એની બહાર ખડક પર શિલ્પોની શોધ ડો. બર્જેસે ઇ. સ. ૧૮૭૩માં

૧. ગોંડલ સ્ટેટમાં જૂનાગઢથી ૩૦ પશ્ચિમ ઉત્તર-પશ્ચિમે. પુરાતનકાલમાં એ તિલ-તિલપટ્ટણ વગેરે નામથી ઓળખાતું. એની પ્રાચીન મહત્તાના અવશેષો હાલમાં તે બહુ દેખાતા નથી, પણ બ્યારે બ્યારે ત્યાં ખોદકામ કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રાચીન ધરોના પાયા, અને હિંદુ અને જૈન મૂર્તિઓ મળે છે. જુઓ Pi. I, Figs. 1, 2 and 3.

૨. જુઓ Burgess, "Antiquities of Kachh and Kathiawad," Archaeological Survey of Western India, Vol. II, p. 150.

કરી હતી. એમણે આ શિલ્પોનાં ચિત્રો કે ફોટા આપ્યા ન હતા, તેમ તેમનું વર્ણન પણ સતોષકારક નહોતું કર્યું. આથી કાલિઆવાડમાં જુના અવશેષોની શોધમાં ફરતા, ઢાંક જઈ, આ શિલ્પો જાતે જોવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. નિરીક્ષણ કરતાં ડો. બર્નેસે વર્ણવ્યાં હતાં તેમ આ શિલ્પો ઐદ્ય નહિ પણ જૈન માલમ પડ્યાં. એટલું જ નહિ પણ કાલિઆવાડમાંથી મળી આવેલાં જૈન કે ઇતર શિલ્પો કરતાં એ વધારે પ્રાચીન મને લાગ્યાં.^૩

પહેલાં ટેકરીના નીચલા ભાગ પર આવેલી ગુફાનાં શિલ્પો આપણે લઈએ. અહિં પહેલી ગુફા ૭' ૯" x ૮' ૪" છે અને એનું પ્રવેશદ્વાર લગભગ ૪ ફૂટ પહોળું છે. એમાં ત્રણ મોટા ગોખલા છે: એક દ્વારની સામે, બાકીના એક એક બાજુ પર. બાજુ પરના એક તરફના ગોખલામાં એક નિર્વસ્ત્ર (?) આકૃતિ^૪ પદ્માસનમાં ધ્યાનમુદ્રામાં (ખોળામાં ડાબા હાથમાં જમણે હાથ રાખીને) સ્થિર બેઠી છે. માથાપર ત્રણ રેખાઓથી ત્રણ છત્રો દર્શાવ્યાં છે. બાજુપર એક ચામર ધરનારો અને એની ઉપર વિદ્યાધર છે. વચ્ચેના ગોખલામાં આવી જ રીતે સિંહાસન પર બેઠેલી એક આકૃતિ છે, અને એની બંને બાજુપર ચામર ધરનાર છે. ડો. બર્નેસને આ આકૃતિઓ બુદ્ધની લાગી. બારીકાથી અવલોકન કરતાં જૈન લાગે છે, કારણ કે (૧) એ નિર્વસ્ત્ર (?) છે; (૨) તેમની હાથની મુદ્રા જૈન તીર્થંકરોના જેવી જ છે; (૩) એ, બાજુની ટેકરીપર આવેલી આકૃતિઓ (જે નિઃશંક જૈન તીર્થંકરોની છે, -)ના જેવી છે. આ આકૃતિઓ તેથી આદિનાથની હોય, કારણ મથુરાની^૫ આદિનાથની મૂર્તિ માફક નીચે સિંહાસન પર બે સિંહ તો છે, પણ વચ્ચેનું મુખ્ય લાંબન વૃષભ દેખાતું નથી.

બીજીની ઉપર જતાં, ખડકની ભીંતમાં થોડાંક આછાં કોતરી કાઢેલાં શિલ્પો છે. પહેલાં નીચલા ખુણાપરથી ઉપર આવતા એક “સ્ત્રી”નું^૬ શિલ્પ દેખાય છે. સ્ત્રીના ડાબા ધુંટણુ પર એક બાળક છે અને જમણા હાથની કોણી તે જ તરફના ધુંટણુપર ટેકવેલી છે, અને હાથ ઉંચો રાખેલો છે. કાનમાં મોટાં કર્ણકુલ છે, અને માથામાં સેંચાની મધ્યમાં એક બીજું આભરણુ પહેર્યું છે. ડો. બર્નેસે આ શિલ્પને જોળખ્યું નહિ. એ

૩. ઢાંક જવામાં મદદ કરવાને મારા વડીલ અને સ્નેહી શ્રી. રણછોડદાસ પટવારીનો અને શ્રી. મનસુખલાલ મહેતાનો; ત્યાં સુધી છેક જૂનાગઢથી મારી સાથે આવવામાં મારા મિત્ર શ્રી. શંભુપ્રસાદ દેસાઈનો; અને ત્યાં મારી પરોણાગત કરવામાં ઢાંકના મહુમ દરબારનો અને શ્રી. ગોરધનદાસ માલવીયાનો આભાર માનું છું.

૪. આ અને વચલા ગોખલાની આકૃતિઓના ફોટા “enlarge” (મોટા) થાય એવા સારા ન હોવાથી અત્રે ડાબા નથી.

૫. જુઓ Vincent Smith, “Jain Stupa and other Antiquities of Mathura,” Archaeological Survey of India, Vol. XX, pl. XCVIII.

૬. જુઓ Pl. II, fig. (from left to right)

અંબા કે અંબિકા તરીકે ઓળખાતી દેવીનું છે. એની આવી જ આકૃતિ મથુરાના પ્રચીન જૈન સ્તૂપમાંથી મળી આવેલા આદિનાથની મૂર્તિના આસનપર કોતરેલી છે,^૭ તેમ મધ્યકાલીન જૈન શિલ્પો^૮ અને ચિત્રોમાં^૯ પણ અંબિકા દેવી મળી આવે છે.

અંબિકાની જોડે, ૨૭ ઇચની એક નિર્વસ્ત્ર (?) આકૃતિ છે. એ કાર્યોત્સર્ગ અવસ્થામાં ત્રિધા કોતરેલા આસન ઉપર ઉભી છે. શરીરે તદ્દન સ્થિર છે અને હાથ બંને બાજુપર સીધા નીચે નાંખ્યા છે. આસનની પાછળ એક નાગ આ આકૃતિના માથાપર પોતાની સાત ફણાથી છત્ર કરતો ઉભો છે. આ શિલ્પ ૨૩મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથનું છે. એમનાં શિલ્પો તેા ઘણાં મળે છે, પણ નાગના આવા વળોવાળી આ એક જ મૂર્તિ છે, અને તે અદ્વિતીય લાગે છે.^{૧૦}

પાર્શ્વનાથની જમણી બાજુએ એક નાની ૮ ઇચની, નિર્વસ્ત્ર (?) આકૃતિ છે.^{૧૧} અને તેની જોડે સિંહાસનપર પદ્માસનપર બેઠેલી એક નિર્વસ્ત્ર (?) આકૃતિ છે.^{૧૨} એના ઓળામાં ડાયા હાથપર જમણો હાથ રાખેલો છે. સિંહાસનપર મધ્યમાં એક હરણુ અને બાજુ બે સિંહ છે. માથાપર ત્રણ રેખાથી છત્ર દર્શાવ્યું છે, અને બંને બાજુપર ચામર

૭. જુઓ Vincent Smith, op. cit., (આગળ કહી ગયેલું પુસ્તક), pl. XCVIII.

૮. ઇલોરા અને અંકાઇની ગુફાઓમાં. જુઓ “Arch. Survey Western India,” pl. XL, fig. 2. અને 58; ચિત્રા માટે, નવાબ, “જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ,” fig. 45.

૯. જુઓ Pl. II, fig. ૨.

૧૦. ભારહુત (જુઓ Cunningham, “The Stupa of Bharhut” pl. XXVIII)માં નાગના આવા જ વળો છે, પણ કેવલ બે જ છે; અમરાવતી (જુઓ Fergusson, “Tree and Serpent Worship” pl. LXXVI)માં ઠાંક કરતા જુદા જ છે. બાદમી (Arch. Survey Reports, 1874, pl. XXXVI, fig. 3)માં નાગ બીજી જાતનો છે. ઇલોરા (Fergusson, “Cave Temples of India,” pl. LXXXVI) દ્વિધા કોતરેલા આસન પર ઉભા છે, પણ નાગ બીજી જાતનો છે. આવા વળવાલો નાગ ટ્રેલીસના રોમન સિલ્પો (જુઓ Fergusson, “Tree and Serpent Worship,” p. 19. no 2) પર છે. પણ તેના માથા પર ફણા નથી; લન્ડનમાં South Kensington પર આવેલા India Museumમાં લગભગ આવા વળવાલો એક નાગ છે, તેમ તક્ષકેશ્વરમાં તક્ષકની મૂર્તિમાં આવી જાતના વળ છે. જુઓ “Arch. Survey India, Western Circle,” 1920, pl. XIII, p. 80)

૧૧. જુઓ Pl. II, fig. 3.

૧૨. જુઓ Pl. III, fig. 1.

ધરનાર ઉભો છે. ડો. બર્નેસે વર્ણવ્યું છે તેમ કપડાની ઘડીઓ અને માથાપર વાળ મને દેખાયા નહિ. વળી એમણે કહ્યું છે તેમ આ પુદ્ગની આકૃતિ નથી, પણ ૧૬મા તીર્થંકર શાંતિનાથની આકૃતિ છે, કારણ સ્વેતાંબર તેમજ દિગંબર જૈનમૂર્તિશાસ્ત્રમાં હરણુ એ શાંતિનાથનું લાંછન છે, જે કે સાધારણુ અવલોકન કરનારને ધર્મચક્ર અને હરણુને લીધે પુદ્ગની મૂર્તિ લાગે.^{૧૩} શાંતિનાથની આવી જ આકૃતિ મધ્યકાલીન અંકાઈ ગુફામાં છે.^{૧૪}

શાંતિનાથની જોડે કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં ઉભેલી એક નિવર્ણ (?) આકૃતિ છે.^{૧૫} અને બાજુપર એક ચામર ધારણુ કરનાર છે. મુખ્યાકૃતિને લાંબા કાન, અને ખભાપર પડતી વાળની લટો છે. આ જન તીર્થંકર તો અવસ્ય છે પણ લાંછન દેખાતું નથી એટલે ક્યા તીર્થંકર છે તે નક્કી કરી શકાતું નથી.*

આ આકૃતિની પછીની એ આકૃતિઓ^{૧૬} પણ જૈન તીર્થંકરોની છે. છેલ્લી એ આકૃતિઓ^{૧૭} આ સરખી જ છે, છતાં ચામર કરનારાનાં અસાધારણ મોટાં માથાં, સિંહાસનના ત્રણ સિંહો અને વચલા સિંહની નીચે ચક્ર નોંધવા લાયક છે. મધ્યમાં જે સિંહ છે તે લાંછન હોય તો આ આકૃતિ તીર્થંકર મહાવીરની હોવી જોઈએ.

તીર્થંકરોની આસપાસ જે આકૃતિઓ છે તે કેવલ ચામર ધારણુ કરનારાઓની છે,

૧૩. જૈનો પણ ધર્મચક્રને પૂજતાં, અને એની પૂજા બતલાવતાં મયુરામાંથી ઘણાં શિલ્પો મળ્યાં છે. જુઓ Vogel, "The Catalogue of the Mathura Museum," p. 70.

૧૪. જુઓ, Fergusson, "Cave Temples of India," p. 507.

૧૫. જુઓ Pl. III, fig. 2.

* આ મૂર્તિ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની છે. તીર્થંકરની જે મૂર્તિના ખભા ઉપર વાળની લટો હોય તે મૂર્તિ નિઃશંકપણે શ્રી આદીશ્વર ભગવાનની જ સમજવી, કારણ કે એ વાળની લટો શ્રી આદિનાથના જીવનના એક વિશિષ્ટ પ્રસંગને મૂર્ત કરે છે. શાસ્ત્રાના ઉલ્લેખ પ્રમાણે દરેક તીર્થંકર દીક્ષા લેતી વખતે પંચમુષ્ટિ લોચ (વાળને લાયવતી ખેંચી કાઢવા તે) કરીને દાઢી, મૂછ તથા માથાના બધા વાળ કાઢી નાખે છે. આદીશ્વર ભગવાન, દીક્ષા લેતી વખતે ચાર મુષ્ટિ લોચ કરીને પાંચમી મુષ્ટિથી માથાના પાછલા ભાગનો લોચ કરવા જતા હતા ત્યારે ઈશ્રની વિનંતીથી તેમણે તેટલો લોચ બાકી રાખ્યો હતો. આ કારણે આદીશ્વર ભગવાનની કોઈ કોઈ મૂર્તિમાં વાળની લટો મળે છે. મયુરામાંથી પણ આવી વાળની લટોવાળી મોટી મૂર્તિઓ મળેલ છે, જેમાંના એનાં ચિત્ર આ માસિકના પ્રથમ વર્ષના પાંચમા અંકમાં અમે પ્રકાશિત કર્યાં છે.

તંત્રી.

૧૬. જુઓ Pl. III, figs 3 and 4.

૧૭. આ photoમાં આવી નથી.

કે યક્ષો અને યક્ષિણીઓની ? બીજો વિકલ્પ સંભવિત નથી કારણકે ઉંચાં શિરઃછાદનો^{૧૮} સિવાય બીજાં કોઈ ચિહ્નો-ગુદી ગુદી ભતનાં વાહનો, શસ્ત્રો વગેરે-જે યક્ષો અને યક્ષિણીઓના લાંછન તરીકે આપણે જાણીએ છીએ તેમનો અભાવ છે. વળી આ આકૃતિઓમાં યક્ષિણીઓ તેા દેખાતી જ નથી. આટલું જતાં પરિવાર-આકૃતિઓ કદાચ યક્ષોની-આભૂષણો વિનાની-હોય. આમ માનવાનું કારણ એટલું જ કે જૈન ઐક્ય અને જૈન મૂર્તિશાસ્ત્રમાં આભૂષણો વગેરે પાછળથી દાખલ થયા તેમજ જૈન મૂર્તિશાસ્ત્રમાં પણ થયું હાજે છે, ન્યારે ઢાંકના તીર્થંકરો અને પરિવાર-આકૃતિઓ પ્રાચીન સમયનાં હાજે છે. આને લીધે યક્ષોની (૧) આકૃતિઓમાં આભૂષણો વગેરેનો તેમજ તેમની સાથેની યક્ષિણીઓનો અભાવ છે.

ઢાંકનાં શિલ્પો, ઉપર ખતલાવ્યું તેમ, જૈન છે, ઐક્ય નહિ. તીર્થંકરો નિર્વસ્ત્રો અને હાજે છે, જે કે ડો. બર્નેસને વસ્ત્રાનાં ચિહ્નો દેખાયાં હતાં. મને નિર્વસ્ત્ર હાજે છે પણ તેથી દિગંબર સંપ્રદાયના અનુયાયિઓએ કોતર્યાં હશે એમ નિઃશંક રીતે કહેવાય નહિ, કારણ કે કળા અને શૈલીની દ્રષ્ટિએ શિલ્પો કુશાન (અથવા ક્ષત્રપ) કે આરંભિક ગુપ્ત સમયના (ઇ. સ. ૧૦૦-૩૦૦) હાજે છે. આ કાળમાં જૈનધર્મના દિગંબર અને શ્વેતાંબર એમ બે ઢાંકાઓ પડ્યાને બહુ સમય થયો ન હતો; તેથી હાલ અથવા મધ્યકાલીન જટલો સખત ભેદભાવ ન હતો. ઢાંકના શિલ્પો, તેથી, આ ભેદભાવના કાલના પહેલાંનાં પ્રાચીન જૈનધર્મનાં હાજે છે. એમ હોય તો અત્યાર સુધી અધકારમાં પડી રહેલાં આ આ શિલ્પો કાઠિઆવાડમાં જૈનધર્મ તેમજ શિલ્પના ઇતિહાસનું એક નવું પ્રકરણ ખોલે છે.^{૧૯}

૧૮. ડો. બર્નેસ કહે છે, “બધા યક્ષો અને યક્ષિણીઓનાં એક સરખાં ઉંચાં શિરઃછાદનો હોય છે.” જુઓ “Digambara Jain Iconography,” p. ૬.

૧૯. આ લેખ, અંગ્રેજીમાં, લન્ડનની Royal Asiatic Societyના Journalમાં આ મહિને પ્રગટ થશે. અત્રે, એ Societyના સૌજન્યથી, અનુવાદ રૂપે પ્રગટ કર્યો છે.

-લેખક.

[“ કાઠિઆવાડમાં પ્રાચીન જૈન શિલ્પોનો ઉપલબ્ધ ” લેખનાં ચિત્રો]

Plate I]

[Fig. 1

ઢાંકમાં દાખલ થતાં શહેર બહાર
એક અંગવર શિલ્પ

[Fig. 2

ઢાંકમાં ખોદકામ કરતાં મળી આવેલી
જૈન તીર્થંકર વજેરેની મૂર્તિઓ.

[Fig. 3

ઢાંકમાં ખોદકામમાંથી મળી આવેલી
સૂર્ય અને સંજ્ઞાની મૂર્તિઓ.

Plate II]

ઉપર

ઢાંકમાં ખડકની ભીંત પર આઠા ક્રોતરેલાં જૈન શિલ્પો : (જમણીથી ડાબી તરફ જ્વેતાં) ૧ અખિલા, ૨ પાર્શ્વનાથ; ૩ નાનું ૮ ઇચનું શિલ્પ.

નીચે

ઢાંકમાં ખડકની ભીંત પર આઠાં ક્રોતરેલાં જૈન શિલ્પો : (જમણીથી ડાબી તરફ જ્વેતાં) ૧ શાંતિનાથ (ગયા ચિત્રમાં દર્શાવેલા પાર્શ્વનાથ અને નાનું શિલ્પ બાદ કરતાં); ૨ કાંથોત્સર્ગ અવસ્થામાં ઉભેલા તીર્થંકર; ૩ અને ૪ પદ્માસનમાં બેઠેલા જૈન તીર્થંકરો.

Plate

III

શ્રી વજ્રસ્વામી

[ભગવાન મહાવીરના શાસનના અંતિમ દશપૂર્વધરની જીવનકથા]

લેખક : મુનિસજ્જ શ્રી વાચસ્પતિવિજયજી

પ્રસ્તુત જીવનચરિત્ર એ કોઈ રાસ હવેરથી યોજનામાં આવેલ નથી, તેમજ કોઈ એક કલ્પનિક કથા પણ નથી. પરંતુ આ ગૌરવસર્યા ઐતિહાસિક ચરિત્રની પાછળ, ઇતિહાસના જીવંત સ્મારક સમા, પૂર્વ મહર્ષિઓ પ્રણીત અનેક મહાન ગ્રંથો અઘાપિ વિદ્યમાન છે.

પ્રાચીન મહર્ષિની આ ઐતિહાસિક જીવનરેખાને દોરવા માટે, ભવ્ય ભૂતકાળના ઇતિહાસને કહેતાં મહાન ગ્રંથોમાંથી જે કોઈ પણ તરવસરેલા રજકણો એકત્રિત થઈ શક્યા તેનું જ આ પરિણામ છે.

શ્રીમાન્ વજ્રસ્વામી ભગવાન્ કે જેઓ ચરમ તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુના શાસનમાં યયા સેઓનું જીવનવૃત્તાંત જનતાને લાલકાયક સમજાવવામાં આવી આપ્યું છે.

૫ ધ્વીરૂપી તજાવડીમાં કમલ સમાન અને ઋદ્ધિથી ઇદ્રપુરીની તુલના કરતો અવતિ નામનો દેશ હતો કે જ્યાં લક્ષ્મી અને સરસ્વતી મિત્રતા કરીને રહેતી હતી. ત્યાં લક્ષ્મીદેવીના મહેલસમું નુંબવન નામનું નગર હતું. તે નગરમાં લક્ષ્મીના પુત્ર સમાન ધન નામના શેક રહેવા હતા. ધણુ લાંબા વખતે તે શેકને ભાગ્ય ઉદ્યે એક તેજસ્વી પુત્ર રત્ન પ્રાપ્ત થયું હતું. જ્યારે તે પુત્ર ગર્ભમાં આવ્યો ત્યારે તે શેકને એટલા બધા ધનની પ્રાપ્ત થઈ કે જેથી તેને ધરના આંગણમાં ધનના ઢગલા કરવા પડતા, તેથી તે પુત્રનું ધનગિરિ એવું યથાર્થ નામ સાખવામાં આવ્યું. આધ્યાત્મસ્થાથી જ તેનું મન પડિતોની જેમ વિવેકથી કુશલ 'નનું' જતું હતું. અનુક્રમે તે યૌવનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છતાં આલપણુથી મહાત્મા પુરોહિતા સંમર્ગમાં આવેલ હોવાથી તે પરણવાને બિનકુલ ઇચ્છતો ન હતો, એટલુંજ નહિ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અભયર્યાના પરિણામને સ્વર્ગ અને મોક્ષના ફલરૂપ તે જાણતો હતો, તેથી તેનો વિવાહ કરવા ઉત્સુક થયેલા તેનાં માતાપિતા ધનગિરિ માટે જે જે કુળમાં કન્યાની માગણી કરતાં ત્યાં ધનગિરિ પોતે જ જઈને કહેતા કે 'હું' મોક્ષમંદિરમાં ચક્રવા માટે નીસરણીરૂપ શ્રી અરિહંતદેવે પ્રરૂપેણ શુદ્ધ ચારિત્ર અંગીકાર કરવાનો છું. માટે તમે વિચાર કરજો, આ પ્રમાણે કહ્યા પછી મારો દોષ નથી. "

તે નગરમાં ધનવાન્ ધનપાલ નમનો એક શેક વસતો હતો. તેને આર્યસમિત નામે એક સુલક્ષણુ પુત્ર અને સુનંદા નામે અપ્સરા સમાન પુત્રી હતી. કમલ: સુનંદને યૌવનને પ્રાપ્ત થયેલ જેઠને તેના પિતાએ તેના માટે ધનગિરિને, યોગ્ય વર તરીકે ધારી લીધો. પુત્રોએ પણ પિતા પાસે વાચના કરી કે 'હે પૂજ્ય, મારાં લગ્ન કરવાની આપની ઇચ્છા જ હોય તો

આપે ધન શેઠના રૂપથી કામદેવની પણ તર્જના કરે તેવા, ધનગિરિ સાથે જ મારાં લગ્ન કરવાં. અને હું ઇચ્છું છું કે તે ધનગિરિ જ મારા પતિ થાઓ!' આ પ્રમાણે પુત્રીનું કથન સાંભળી પિતાએ વિચાર કર્યો કે જો હું ધનગિરિ સાથે આનું લગ્ન નહીં કરાવું તો એ ચોકકસ સંયમ ગ્રહણ કરશે. એટલે મોહને વશ એવા ધનપાલે એક દિવસ ધનગિરિને કહ્યું: 'હે મહાભાગવાન ધનગિરિ, આ મારાં સુનંદાને તુ ગ્રહણ કર.' ત્યારે ધનગિરિએ કહ્યું: 'તમારા જેવા તત્ત્વદા મિત્ર સંસારરૂપી કારાગૃહમાં નાખે તે શું ઉચિત કહેવાય?' ત્યારે ફરી ધનપાલે કહ્યું: 'હે બદ્ધ, પૂર્વે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન વગેરે તિર્થંકરો આ તુણુ સમાન ભોગવાલિ કર્મને ભેગવીને ભવસાગરથી મુક્ત થયા, માટે મારું વચન માન!' આ પ્રમાણે તેના આગ્રહથી, પોતાનું મન વિરક્ત હોવા છતાં, 'હજુ મારે ભોગવાલી કર્મ ભોગવવાનું છે' એમ સમજીને તેનું વચન કમ્બુલ રાખી. સુનંદાનું પાણિ-ગ્રહણ કર્યું. સુનંદાના ભાઈ સમિત કુમારે ગૃહવાસમાં જળાક્રમણની જેમ વિરક્ત બાવે રહી છેવટે શ્રુતપારગામી સિંહગિરિજી મહારાજ પાસે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું. અનુક્રમે સુનંદા સગર્ભા થઈ, અને ગૌનમસ્વામીએ અષ્ટાષ્ટક પર્વત ઉપર વૈશ્રમણુ જાતિના જે દેવને પ્રતિભાષ આપ્યો હતો તે દેવ પોતાનું આયુષ્ય ક્ષીણ થતાં તેની કુક્ષિમાં અવતર્યો. પોતાના મિત્રદેવોથી, વિયોગ પામતા તે દેવે પૂર્વના પ્રેમને વશ થઈ સુનંદાને શ્રેષ્ઠ સ્વપ્નો જતાવ્યાં.

આ વખતે પોતાને અવસર પ્રાપ્ત થયો જણી, ધનગિરિએ પુત્રપ્રાપ્તિના અવલંબનથી સંતુષ્ટ થયેલ પોતાની પત્ની પાસે વ્રત અંગીકાર કરવાની સંમતિ માગીને કહ્યું: 'હે પ્રિયે, સ્વપ્નના બલથી હું નિઃસંદેહ કહી શકુ છું કે તને ચોકકસ પુત્રત્વ પ્રાપ્ત થશે. હું હવે આ ઇંદ્રજલ સમાન સંસારનો ત્યાગ કરી સંયમ લેવા ઇચ્છું છું. મારો તારી સાથે આ સંયમ માત્ર સાહસથી જ થયો છે, બાકી આ જગતમાં કલ્યાણકારી તો માત્ર પ્રવ્રજ્યા જ છે. માટે મને સહર્ષ દીક્ષાની અનુમતિ આપો!' આ સાંભળી સુનંદા વજ્રહ-તની જેમ ગિમ્મટ બની ગઈ અને કહેવા લાગી 'તમે દીક્ષા ગ્રહણ કરશો તો મારું...' ...આમ ખોલતાં તેને કંઈ રૂપાંત ગયો. ત્યારે ધનગિરિએ તેને અનેક રીતે સંસારની અસારત. અને મોક્ષ માટે ધર્મરાધનની ઉત્તમતા સમજાવી. અને પોતાને રાજપુત્રીથી ચારિત્ર ગ્રહણ કરવા અનુમતિ આપવા કહ્યું. સુનંદા સમગ્રુ હતી. છેવટે તેણે પોતાના સુખદુઃખનો વિચાર અણખો કરી ધનગિરિને અનુમતિ આપી. તેવામાં શ્રી સિંહગિરિ મહારાજ ત્યાં પંચર્ષા તેમની પાસે જઈ ધનગિરિએ પોતાના જ હાથે લેાય કરીને સમ્ય-કત્વ સામાયિક ઉચ્ચરીને બાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને જેમ સર્ષ કાચળીનો ત્યાગ કરી દે અને પછી નાસુ પશુ ન જુએ તેમ સંસારનો ત્યાગ કરી નિરંતર દુસ્તર એવા તપ તપતા અને બાવીસ દુઃસહ પરિસહોને સહન કરતાં આ પૃથ્વીતલને પાવન કરતાં વિચારવા લાગ્યા. સ્થૈર્ય આર્જવ, વિનયદિક, શિષ્યને ચેગ્ય ગુણોથી વિભૂષિત એવા તે સુતાંશ્વર ગુરુ પાસેથી શ્રુતનો સાર ગ્રહણ કરવા લાગ્યા.

આ બાબુ સમય પૂર્ણ થતાં સુનંદાએ ત્રણેશ લક્ષણા પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. આ વખતે સુનંદાની સખી જે રતિજગરણુ માટે આવી હતી તે બાલકને મહેણાં મારવા

લાગી કે 'હે વત્સ, જે તારા પિતાથીએ તે વખતે કૌતુહલ કરી દીધા લીધી ન હોત તો આજે તારા જન્મમહોત્સવ ખરેખર અહુજ સરોરીને ઉજવત !' આ પ્રમાણે સાંભળતાં પૂર્વિત દેવમયના જ્ઞાનશક્તિ તે આજ સંસારીની જેમ વિચાર કરતાં આગે: 'અહો, મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીએ ચરિત્ર લીધું. તેથી તે મહાનાગવશળી કહેવાય. વળા હું પણ સંયમથી જ ભવનો પાર પામીશ, આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તેને જનસ્મરણ જ્ઞાન પેદા થયું, અને તેણે પોતાનો પૂર્વભવ દેખ્યો. આત્મચરણથી સંસારની આસારતાને જાણીને, હજી જેના મુખમાં અન્નનો દાણો પણ પ્રવેશ કરી શક્યો નથી એવા તે કાવળુ આવકે પોતાના પિતાના પંથના પશ્ચિમ યત્રા (ચારિત્ર લેવા) ની ઇચ્છા કરી. પછી પોતે વિચાર કર્યો કે મારી માતા મારાથી ઉદ્દેગ પામશે તો જ મારો ત્યાગ કરશે. એમ સમજીને તેણે યાજ્ઞપથને મહાજ એવો રહનરૂપ ઉવાચ શોધી શક્યો, 'વાલાનાં રોદનં વલ્લં.' અને તે અનુસાર પોતે રોવાનું શરૂ કર્યું. તેની માતા તેને રોદથી અનેક રીતે ખોલાવે, વિવિધ ભતનાં રમવાનાં સાધનો બતાવે, છતાં તે છાનો ન રહ્યો. આથી સુનંદ વિચારવા લાગી કે-આ બાલક સર્વ રીતે આનંદ આપે તેવા છે, છતાં એ મોટેથી રહન કરીને જે કંટાળો આપે છે તેનાથી મારું મન ખરેખર દુઃખ છે. આવી રીતે પુત્રથી કંટાળી ગયેલી સુનંદાએ છસો વર્ષ તુલ્ય છ મહિના મવાકળથી પસાર કર્યાં. એવામાં એક વખત આર્થ ધનગિરિ અને આર્થ સમિતાદિક શિષ્યોથી પરિવરેણા સિંહગિરિ આચાર્ય તે નગરમાં પધાર્યાં. ત્યાં વસતિમાં ચિરાજમાન થયેલા ધનગિરિએ ગુરુમહારાજને વિનયિત કરી: 'હે ભગવન, આ નગરમાં અમારા સંસારીપણાના સ્વજનવર્ગ છે. માટે અમે આપ શ્રીમાનની આરાથી તેમને વંદન કરાવવા જવા ઇચ્છીએ છીએ.' આ પ્રમાણે પૂછતાં વત્તાં ત્યાં મુખ સૂચક શુકન યતાં નિમિત્તર ગુરુ મહારાજે કહ્યું 'હે મુનિઓ, આજ તમોને મહાન લાભ થવાનો છે, માટે ખુશીથી તમારા સ્વજન વર્ગ પાસે જાઓ. ભિક્ષામાં સચિત્ત, અચિત્ત કે મિશ્ર જે કાંઈ મળે તે મારા આરાથી ખુશીથી ગ્રહણ કરજો. આ પ્રમાણે ગુરુવચન શિરસાવંધ કરી મુનિઓ ભિક્ષાર્થે ગામમાં ગયા. અને સૌથી પ્રથમ સુનંદાને ઘેર જ ગયા. અને 'ધર્મ લાભ' એવો ઉચ્ચાર કર્યો. આ અવસરે પાડોશીઓ તથા સુનંદાની સખીઓ વગેરે આવીને સુનંદાને કહેવા લાગી: 'હે ભદ્રે, આ તારા પુત્રને તેના પિતાને સોંપી દે, એટલે આપણે જરા જોઈએ તો ખરા કે એને ગ્રહણ કરે છે કે નહીં. આજો યાજ્ઞકના સતત રહનથી કંટાળી ગયેલી સુનંદા તે પ્રમાણે કરવા ઉત્સુક થઈ. અને તે કાવળુ યાજ્ઞકને લઈને આર્થ ધનગિરિજી મહારાજને કહેવા લાગી "હે મહારાજ, આપના કાળ પર્યાંત જો કે આ આત્મકર્તુ મેં મારા આત્માથી પણ વધારે લાભન પાલન કર્યું છે, પરંતુ આ રહન કરતા તમારા પુત્રે મને ખરેખર છ છ મહિના સુધી નાટકશૈલીની જેમ નચાવી જે. કદાચ એ તમારી પાસે શાંત થશે. જો કે તમો સંયમી છો, તો પણ તમારા આ પુત્રને સ્વીકારો કે જેથી આ દુઃખમાંથી હું નિવૃત્ત થાઉં,' આ સાંભળી ધનગિરિ મહારાજે સ્પષ્ટ કહ્યું 'હે ભદ્રે, યદ્યપિ હું મારા પુત્રને ગ્રહણ કરીશ, પરંતુ સ્ત્રીઓનું વચન પાંગળા માણુસ જેવું અસ્થિર હોય છે.'

આ પુત્ર મને આપ્યા પછી તેને જરૂર પડતાવે થશે. માટે ખરાખર વિચાર કરીને

કર્મ કરતે' સુનંદા બોલી : 'હું કહું છું તે તરાતર જ છે, હું તેનાથી બહુ જ કંટાળી ગયેલી છું, માટે આપ તેને જરૂર સ્વીકારો.' આ પ્રમાણે સુનંદાને ૯૯ નિશ્ચય જાણ્યા પછી છેવટે પોતાની સાથે રહેલ આર્યસમિત મુનિવર્ય તથા સુનંદાની સખીઓ વગેરેને એ પ્રસંગના સાક્ષી બનવીને ધનગિરિજી રૂઢતથી વિરામ પામેલા એવા તે જાળકને સુનંદાને હાથે પોતાની ઝોળીમાં વહેરી તે ઘરથી ચલી નીકળ્યા. તે પુત્રના અત્યંત ભારથી તેઓની ભુજ્જ એકદમ તમ્બી ગઇ. ગુરુઆજ્ઞાનું પાત્રન કરી તે બંને સુનીંદ્ર ગુરુમહારાજની સમક્ષ હાજર થયા. એવામાં ભારથી ચાંપી વળી ગઈ કે ભુજ્જ જેની એવા આર્ય ધનગિરિજીને જોઈને ગુરુમહારાજ બોલ્યા 'હે મુનિઓ, આજે મિકાના ભારથી તમે બહુ જ શ્રમિત થઇ ગયા લાગે છે, માટે તે મને આપે કે જેથી યાકી ગયેલ તમારી ભુજ્જને શતિ મળે.' આ પ્રમાણે કહીને ગુરુમહારાજે ઝોળીને પોતાના હાથમાં લીધી. ઝોળીમાં જેતાં તેમાં મહા સૌભાગ્યવત્ અને દસમુખા આલકને જ્યેષ્ઠે તે જાળકનું નામ, તેનામાં વજ્ર જેટલો ભાર હેવથી, વજ્ર એ પ્રમાણે રાખવા નું અવ્યું. પછી સહુઓને કહ્યું કે 'આ આલક ભવિષ્યમાં મહાભાગ્યવત થશે. અને પ્રવરણના આધાર રૂપ થશે માટે તેની બહુ જ સભાળ રાખવાની છે.' ગુરુમહારાજે તે આલકને, લાલન પાલન સાથે, સાધવીઓને સોંપ્યો. સાધવીઓએ ભક્ત એવા શેષાતરની ધેર જઈને 'આ પુત્ર અમારા આત્મા સમાન છે માટે તેનું અત્યંત કાળજી પૂર્વકે પાપણુ કરતે' એમ આજ્ઞા કરીને તેઓને સોંપ્યો. આલકછેરમાં કુશળ એવી શેષાતરની સ્ત્રીઓ પણ તે કુમારને પોતાના પુત્ર કરતાં પણ અધિક સમજી પ્રીતિપૂર્વક ઉકારવા લાગી. આલક પણ તે સ્ત્રીઓને અશ્ચિ થાય તેની ચપલના કદાપિ ન કરતો. અને આહાર કરવાનાં પણ બહુ પરમિત રહેતો, ધારણુ તેને જાનિરમરણ ઉત્પન્ન થયું હતું. તે હંમેશાં જ્ઞાનચારિત્રાધિકનાં અનેક ઉપરણો લઈને આલકોડા કરતો અને એ રીતે શેષાતરીઓને હંમેશા આનંદ કરાવતો.

એક વખત પોતાના પુત્રને સુશીલ થયેલો જોઈને સુનંદાનું મન ડગમગ્યું થવા લાગ્યું. તે શેષાતર સ્ત્રીઓને "આ પુત્ર મારો છે," એમ વારંવાર કહીને યાચના કરવા લાગી. એટલે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે 'હે સુનંદે, તારો અને આ પુત્રનો માતા-પુત્રનો સંબંધ અમે જાણતા નથી. આ કુમાર તો અમારે ત્યાં ગુરુમહારાજની યાપણુ છે.' આ રીતે તે કુમાર પોતાને મળ્યો નહિ એટલે નિરાશ થયેલી તે દરથી તેને જોઈને સંતોષ માનવા લાગી. કમશ: તે સુનંદા, અતિ આશ્ચર્ય, તેમના જ ઘેર ધાવમાતાની માફક રહીને સ્તનપાનદિક વડે તેને ઉછેરવા લાગી.

થોડો સમય વીત્યો ત્યાં આર્ય ધનગિરિજી વિદાર કરતાં કરતાં ત્યાં પધાર્યા. સુનંદા પહેલેથી જ નક્કી કરીને ખેંચેલી હતી કે જ્યારે ધનગિરિજી આવશે ત્યારે મારો પુત્ર હું તેઓની પામેથી પાડો લામ લક્ષ્મણ. એટલામાં ધનગિરિજી ત્યાં પધાર્યા એટલે હર્ષથી ઘેલી અનેકો તે પુત્રના મોહને લીધે તે મહર્ષિઓની પામે ગઇ અને એ હાથ જોડી વિદામિ કરવા લાગી: "હે પ્રભો, મારો પુત્ર મને પાડો આપો." ધનગિરિજીએ કહ્યું: 'હે મુખ્યે, માગ્યા વિના જ તે તારી રાજપુત્રીથી આ પુત્ર અમને સોંપ્યો છે. વમન કરેલ અબની જેમ આપી દીધેલ વસ્તુની ક્યો મૂર્ખાં કરી પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા કરે? વળી તેના ઉપરથી તે,

સક્ષીઓ રાખીને પોતાનું વાતીપણું ઉઘવવી લઘુ છે માટે આ તારી માંગણી અસ્થાને છે.' આ પ્રમાણે ઉત્તર મળવાથી અને પક્ષ વચ્ચે મેટો વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયો, એટલે લોકોએ કહ્યું: વાદનો નિર્ણય ન્યાયમંદિરમાં રાગ સિવાય બીજી કોઈ પણ વ્યથાએ નિશ્ચિત નહિ જ થાય, માટે ત્યાં જાઓ.' આ પ્રમાણે સાંભળીને મોહને વશ થયેલ સુનંદા રાગ પાસે ન્યાય માગવા માટે લોધાની સાથે ગઈ. સાધુઓ પણ સંધ સહિત રાજસભામાં ગયા. ત્યાં સુનંદાના પક્ષની બેઠક રાગની ડાબી બાજુ અને આર્ય ધનગિરિજી તથા સંધની બેઠક જમણી બાજુએ હતી. અને તટસ્થ લોકો યથાસ્થાને બેઠા, પછી અનેના બોલવા ઉપર વિચાર કરીને જણાવ્યું 'જેના બોલાવવાથી બાકક જેની પાસે જાય તેનો એ બાકક છે એમ મનાશે.' આ પ્રમાણેનો નિર્ણય અને પક્ષે કબુલ કર્યો. પછી 'પ્રથમ કોણ બોલાવે' એ પ્રશ્ન થતાં લોકોએ કહ્યું 'આ બાકક સાધુઓના લાંબા વખતના પરિચયથી તેમની સાથે પ્રેમાળ થઈ ગયો છે તેથી તે એમનું વચન જલ્દથી શરૂ કરે નહિ. માટે પ્રથમ તેની માતા બોલાવે.' એટલે સુનંદાએ અનેક પ્રકારનાં રમકડાં અને ખાંચ વસ્તુઓ ખતાવી વજ્રને કહ્યું 'હે વત્સ, હું તારી જન્મદાત્રી માતા છું, તારા કાજે મેં અપાર સંકટો સહી મારી કાયાને કૃશ કરી નાખી હતી, માટે આ લોકોથી ન શરમાતાં જલ્દી મારી પાસે આવી અને મારા બોળામાં આગોટ, નહિતર માંડે આ હૃદય પાકેલા ધાળાની માફક દિવા થઈ (કાટી) જશે.' આ પ્રમાણે અનેક ઉપાયો કર્યા પણ વજ્ર તેની પાસે ન ગયો. કોઈ પણ માણસ પોતાની માતાના અગણિત ઉપકારોની અવગણના ન કરે એવ જાણનાં છતાં વજ્રકુમાર વિચાર કરવા લાગ્યા જે માતા પ્રતિ આકર્ષાઈને હું સંધની ઉપેક્ષા કરીશ તો મારે સંસારની અહુ જ વૃદ્ધ થશે. વળી આ મારી માતા ખરેખર ધન્ય છે, અને લઘુ કર્મી છે માટે જરૂર તે પણ દીક્ષા લઈ આત્મકલ્યાણ કરશે!

આ પ્રમાણે વિચારી વજ્રકુમાર જાણે પ્રતિભાસ્ય ન હોય તેમ સ્થિર કેમો રહ્યો અને માતાના મોહક ઉપાયોથી જરા પણ અલાયમાન ન થયો.

આ મર્વ દૃશ્ય જોઈને રાગએ કહ્યું: 'હે સુનંદે, આ બાળક જાણે તને માત્ર તરીકે જાણતો જ ન હોય તેમ તેં અનેક રીતે બોલાવ્યા છતાં પણ તારી પાસે આવ્યો નથી માટે હવે તું દુર ખસી જા, અને ધનગિરિજને બોલાવવા દે.' પછી રાગએ આર્ય ધનગિરિજને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે હવે આ બાળકને તમે બોલાવો, ત્યારે આર્ય ધનગિરિજએ કહ્યું કે 'હે સુનંદાનંદન, જે તારી વતને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા હોય તો અને તું તત્વનો જાણુ હોય તો આ ધર્મના ધન ૩૫ અમારા રજોહરણને તું સ્વીકાર.' આમ કહેતાંની સાથે જ બાળક હાથ લેવા કરતો દોડતો આવી પોતાના પિતાના બોળામાં જઈને બેઠો અને ધર્મધનને લઈ સહર્ષ નાચવા લાગ્યો. આ રીતે તે વજ્રકુમારે રજોહરણ સિવાય બીજી કશીયે વસ્તુ ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ નાખી નહિ. આ જોઈને હતાશ થયેલી સુનંદા આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગી કે મારા બાઈએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી, મમ ગ્રાહ્યેથરે પણ ચારિત્ર લીધું અને હવે આ મારો પુત્ર પણ જરૂર સંધમ લેશે માટે મારે પણ હવે પ્રવ્રજ્યા લેવી જ ઉચિત છે. આ પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય કરી સુનંદા પોતાને ધેર ગઈ અને સુનિએ પણ વજ્રકુમારને લઈને સ્વસ્થાને ગયા.

આ બનાવ બન્યા પછી વજ્રકુમારે, પોને ચારિત્રના આનંદાપાં રોવથી, સ્તનપાન છોડી દીધું અને પછી અનુક્રમે તેને અસાધ્ય મહારાજે દીક્ષા આપી, અને તેનું લાલન પાત્રન કરવા સાધ્વીઓને પુનઃ સોંપ્યો. આ ગાળુ મુનદાએ પણ તે અસાધ્ય મહારાજ પાસે ચરિત્ર અંગીકાર કર્યું. વજ્રકુમાર પોતે 'બુદ્ધિશાળી' હતા અને પદાનુસારી હોયી 'બુદ્ધિ તેમને જન્મથી જ વરસેલા હોવાથી ત્રપાત્રયમાં અધ્યયન કરતી સાધ્વીઓને મુખ્યતઃ જ સાંભળીને અગિયાર અંગને અભ્યાસ કર્યો.

ક્રમશઃ તેની ઉમર જવારે આઠ વર્ષની થઈ ત્યારે ગુરૂ મહારાજે તેને સાથે લક્ષને પરિવાર સંપત્તિ અન્યત્ર વિહાર કર્યો. એ વખત કોઈ પર્વત પાસે તે વજ્રમુનિનો પરીક્ષા કરવા તેના પૂર્વભવના નિત્ર જુભક દેવે વંકિય લક્ષ્મિથી મોટો વરનાદ વિદુર્ષો તેથી પૃથ્વી જાણે જલથી જ બનાવો ન હોય તેથી ભાનવા લાગી. આના સમયે અપકાયના જીવોની વિરામના ન થાય તેવી ઇચ્છાવાળા ગુરૂ મહારાજે એક વિશાળ પર્વતની ગુફામાં જઈન સ્થાન કર્યું. વરસાદ કોઈ પણ રીતે વિરામ ન પામ્યો એટલે મુનાશ્વરેએ ઉપવાસનો આશ્રય કર્યો. આ પછી સૂર્યોદય થયો ત્યારે મેઘ પણ, મર્મતા યાકથી થાકી ગયેલો મુસાફર થોડી વાર વિસામો લે તેમ, થોડી વાર બંધ રહ્યો. એટલે વજ્રમુનિના વ્રતથી સંતુષ્ટ થયેલો તે દેવ એક વલ્લિક સાધ્વીવાડ વિદુર્ષીને અને પોને મોટો સાધ્વીવ્રત બનાવે અને ગુરૂ મહારાજની પાસે પારણા માટે નિમત્રણ કરવા આગ્યો. ગુરૂજીની આજ્ઞાની ત્રણ એપ-ણામાં ઉપયોગ રાખવામાં પ્રતીજ્ઞા આપી વજ્રમુનિ ત્યાં આહારપાણી વહોરવા પધાર્યા તે વખતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો ઉપયોગ મુઁયો તો તેઓને દ્રવ્યથી કોણાપાક જોવામાં આગ્યો, ક્ષેત્રથી માલવ દેશ હતો, અને કાળ ઉતાળાની ઋતુ હતી પણ ભાવનો વિચાર કરતાં તે દેવ કે એમ જાણ્યું. વળી તેઓના પગ જમીનને સ્પર્શેલા હતા નહિ અને તેઓના કંઠની માળા જાણે નવો જ ન પહેરી હોય તેથી અમ્લાન હતી. આથી વજ્રપિ વિચારવા લાગ્યા કે સાધુઓને દેવપીંડ કલ્પે નહિ, અને આ તો દેવ છે માટે આ આહારપાણી મારે તો ખીલકુલ લેવાય જ નહીં. આમ જાણીને તેઓ તુરત પાછા ફર્યા. ત્યારે વલ્લિકવેપધારી દેવે પૂછ્યું તેના જવાબમાં વજ્રમુનિએ સ્પષ્ટ જણવ્યું કે આ દેવ-પિંડ જૈનમુનિઓને કલ્પે નહિ. આ સાંભળીને દેવ અત્યંત આનંદ પમ્યો. અને પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી વજ્રમુનિને વંદન કર્યું, અને તેમને વૈકિલક્ષ્મિ આપી. પછી વજ્રમુનિએ આવીને ગુરૂમહારાજ સમક્ષ સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. ગુરૂમહારાજે અન્યત્ર વિહાર કર્યો. તેઓએ પણ તેમના સાથે જ વિહાર કર્યો. થોડા વખત ગયો ન ગયો ત્યાં તે જ દેવે જેઠ મહિનામાં વજ્રમુનિને શ્રેયસ્કાંત નિમત્રણ કર્યું. ત્યાં પણ તેમણે જ્ઞાનના ઉપ-યોગથી તે આહાર ગ્રહણ ન કર્યો એટલે દેવ વધારે પ્રસન્ન થયો, અને તેઓને આકાશ-ગામિની વિદ્યા આપી. ભાગ્યવંત ગુરૂઓને જગતમાં શું દુર્લભ છે !

ગુરૂમહારાજ સાથે વિહાર કરતાં વજ્રસ્વામીને પદાનુસારી લક્ષ્મિથી પ્રાપ્ત થયેલા અગિયાર અંગ સુદૃઢ થઇ ગયા. વળી તે પૂર્વગત જે જે શ્રુતને અભ્યાસ કરવાતું સાંભ-ળતાં તેને તરત જ ગ્રહણ કરી લેતા હતા. જ્યારે સ્થાયર મુનિઓ વજ્રસ્વામીને અભ્યાસ કરવા પ્રેરતા ત્યારે તે નિદ્રાસ્થની જેમ ગણાયણ કરતાં. પાછા સ્થાયરોના આજ્ઞામંગના

બયથી ફરી તે ઉઠીને પોતાની શકિતનો પ્રદાશ ન કરતાં કાંઈક ન સમજી શકાય તેવું બોલતા અને મુનિઓ જે કાંઈ પણ બોલતા-બણતા તે સર્વ ધ્યાન પૂર્વક સાંભળતા હતા.

એક વખત ગુરમહારાજ બહાર સ્થાલિલ ભૂમિએ ગયેલા હતા અને અન્ય સાધુઓ ભિક્ષાર્યો ગામમાં ગયા હતા તે વખતનો લાભ લઈને બાલ્યભાવની ચપળતાથી બધા મુનિઓનાં ઉપકારણે (ઉપધિના વીંટીયા) લઈને ગોળ કુંડાળું કરીને ગોઠવી દીધાં. પછી ગુરમહારાજે સ્વમુખે પ્રકાશેષ એવા શુભરસદના સમૂહની, મહાકલ્પમ પૂર્વક પ્રત્યેક પ્રત્યેકને મોટા મેષની ગર્જના સરખા શબ્દ વડે, વાચના આપવી શરૂ કરી. થોડીવારમાં ગુરમહારાજ બહારથી પાછા આવ્યા, અને ગર્જના કરતો વજ્રમુનિનો શબ્દ તેમના કર્ણને અચડાવે. તેમણે વિચાર કર્યો કે શું મુનિ ગોચરીથી આવીને આ શાસ્ત્રાધ્યયન શરૂ છે? ત્યાં તો એક મુનિએ તે શબ્દ વજ્રમુનિનો છે એમ બરાબર એળખીને ગુરમહારાજને કહ્યું કે 'હે પ્રભો, આ તો વજ્રમુનિજનો શબ્દ છે,' એટલે ગુરજને ઘણો જ આનંદ થયો. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે ખરેખર આ ગર્જને ધન્યવાદ ઘટે છે કે જ્યાં આવા સમર્થ પડિત બાલમુનિ છે, પછી વજ્રમુનિજ ક્ષોભ ન પામે તેમ વિચાર કરીને મોટા સ્વરથી 'નિસ્સીદ્ધિ' એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કર્યો, એટલે આ શબ્દ ગુરમહારાજનો છે એમ બણી તરત જ બધાં ઉપકારણે સૌ સૌને સ્થાને ગોઠવી દીધાં, અને લગભગ અને બધા પામતા તે ગુરમહારાજની સમક્ષ હાજર થયા, અને તેમના બરણુની પ્રમાર્જના કરીને પ્રાસુક જલથી પ્રક્ષાલન કર્યું. અને ગુરમહારાજના ચરણના પાણીને વંદન કરીને માથે ચઢાવ્યું. આવા પ્રકારના તેમના વિનયને જોઈ ગુરુએ અત્યંત હર્ષ પૂર્વક તેમની સામે બોલ્યું. પછી 'વંચાવૃત્તાદિકમાં આ બાલમુનિની અવજ્ઞા ન થાય' એમ વિચાર કરીને ગુરમહારાજે ખીજ શિષ્યોને કહ્યું: 'અમે હવે ખીજે વિહાર કરીશું.' 'એમ સામળનાં મુનિઓએ કહ્યું કે 'હે પ્રભો, અમેને વાચના કાણ અપશે?' ત્યારે ગુરમહારાજે કહ્યું કે 'હે મુનિઓ, આ વજ્રમુનિ તમોને વાચના આપીને તમોને સંતોષ પમાડશે! એટલે પછી તે મુનિઓએ કાસ્તાવાજ્ઞા યજ્ઞ કાર્યે વિચાર્યે એ નીતિ મુજબ વિચાર કર્યા વિના જ ગુરમહારાજનું વચન સ્વીકારી લીધું. ગુરમહારાજે તરત જ અન્યત્ર વિહાર કર્યા પછી પડિલેહણુ વગેરે કાલિક ક્રિયા કરીને તે મુનિઓ વજ્રમુનિની પાસે વાચનાર્યે આવ્યા, એટલે તેમણે એવી સગસ રીતે વાચના આપી કે સર્વ મુનિઓ વિના પ્રવાસે વાચના સમજવા લાગ્યા. ને તેનું ઊંટું રહસ્ય પણ એવી સહેલાઈથી તેઓ સમજાવતા હતા કે જે જલ્દી અને વગર મહેનતે મંદમુદ્ધિવાળો પણ સમજી શકે. આ રીતે વાચના મળવાથી સર્વ મુનિઓને અપાર હર્ષ થયો. તેમણે વિચાર કર્યો કે જે ગુરમહારાજ થોડા દીવસમાં ન આવે તો સાર, ત્યાં સુધી આ વજ્રમુનિની પાસેથી જલ્દી શ્રુતસ્કંધ પૂરો કરી લઈએ. તેઓ વજ્રમુનિને ગુરમહારાજ કરતાં પણ અધિક માનવા લાગ્યા.

આ બાજુ આચાર્ય મહારાજ વિચારવા લાગ્યા કે વજ્રમુનિ આટલા દીવસમાં આપણા પરિવારમાં પરિચિત થઈ ગયા હશે અને સાધુઓ પણ તેના ગુણો જરૂર બણી ગયા હશે માટે હવે ત્યાં જઈને એ વજ્રમુનિ જે ભણ્યા નથી તે એને શીખવીએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને કહેના દીવસે આચાર્ય મહારાજ પાછા ત્યાં આવ્યા, એટલે મુનિઓ

વજ્રમુનિ સહિત તેઓની સન્મુખ ગયા, અને વંદન કર્યું. પછી ગુરૂમહારાજને વાચના સંબંધી બધા વૃતાંત પૂછ્યો ત્યારે તે બધા સાથે મળીને કહેવા લાગ્યા કે આપ પૂજ્યપાદના પ્રસાદથી અમોને વાચનાનું ભારે સુખ થઇ ગયું છે, આપ કૃપા કરીને સદાને માટે વજ્રમુનિને અમારા વાચનાચાર્ય બનાવો, એમ સાંભળીને ગુરૂમહારાજ બોલ્યા કે ‘મેં એ મહાન મુનિના અદ્ભુત ગુણ ગૌરવ તમને જણાવવા માટે જ ખાસ કરીને વિહાર કર્યો હતો.’

આ પ્રમાણે સાંભળીને મુનિઓને ઘણો જ આનંદ થયો. પછી ગુરૂમહારાજને શિષ્યોને કહ્યું ‘એ જ તમારા વાચનાચાર્ય થાઓ, પણ સામગો, એ આગક છે પણ જેમ નાનો પણ દોષ આખા મહેલને પ્રકાશિત કરી દે છે, તેમ આ વજ્રમુનિજી નાના છે તો પણ સમસ્ત જીવોને ઉપકાર છે. તમો જાણો કે આ શરીરથી જ આગક છે, આકી જ્ઞાનથી તો અતિ વૃદ્ધ છે. માટે તમારે તેની જરા પણ અજા ન કરવી. જો કે તમોને આ વજ્રમુનિ વાચનાચાર્ય તરીકે સોંપ્યા છે, પરંતુ તે હજી ‘વાચનાચાર્ય’ પદવીને યોગ્ય નથી થયા. કારણ કે ગુરૂના આખા વિના એ મત્ર સાંભળી સાંભળીને જ શ્રુતને ભણ્યા છે, માટે સંલેપાતુષ્ક રૂપ ઉત્સાર કલ્પ (જેમાં સક્ષેપથી અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે તે) આ વજ્રમુનિને પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ કે જેથી તે આચાર્ય પદવીને યોગ્ય થાય.’ આ પ્રમાણે કહીને ગુરૂમહારાજને પૂર્વે અપહિત શ્રુત વજ્રમુનિને અર્થસહિત શીખવ્યું. અને વજ્રસ્વામીએ પણ ગુરૂને સાક્ષીભૂત કરીને, આદર્શ જેમ પ્રતિનિબંધને અહણુ કરે તેમ, આપેલ સર્વ શ્રુતને અહણુ કર્યું. એ અહણુ કરવાથી વજ્રર્ષિ એવા શ્રુતજ્ઞ થયા કે પોતાના ગુરૂના પણ લાંબા વખતના દુર્ભેદ સંદેહને ભાંગી નાખવા લાગ્યા. અને ગુરૂના હૃદયમાં જેટલો દૃષ્ટિવાદ હતો તે સર્વ તેમણે તરત અહણુ કરી લીધો.

પછી આચાર્ય મહારાજ વિહાર કરતાં કરતાં દશપુરનામના નગરમાં પધાર્યા. તે વખતે ઉજ્જયિની નગરીમાં દશપૂર્વધારી આચાર્ય શ્રી. ભદ્રગુપ્તસૂરિજી છે એમ સાંભળી આ આચાર્ય મહારાજને વિચાર કર્યો કે તેમની પાસેથી દશપૂર્વ અહણુ કરવાને લાયક આ વજ્રમુનિ છે, કારણ કે તે પદાનુસારિણી લખ્ધિવાળા છે, તેથી લીલામાત્રમાં સાંભળવાથી જ અહણુ કરી શકશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરી વજ્રમુનિને આજ્ઞા કરી કે ‘તમો ઉજ્જયિની જાઓ અને ત્યાં ભદ્રગુપ્તાચાર્ય પાસેથી દશ પૂર્વનો અભ્યાસ કરી પાછા આવો. આ સર્વ મુનિઓ અત્યંત યુદ્ધિવાળા છે તેથી તમારી બરાબરી કોઈ કરી શકે તેમ છે જ નહિ. આ કાર્યમાં તમોને શાસનદેવ સંપૂર્ણ સહાય આપજો. હે વત્સ, કુવાનું પાણી જેમ ઉપવનનાં પ્રક્ષેમાં પ્રસરે તેમ આ સમસ્ત સાધુઓમાં તમારું શ્રુત પ્રસરે!’ આ પ્રમાણે કહીને ગુરૂમહારાજને તેમને તે તરફ જવાનો આદેશ કર્યો. અને સાથે જ સ્થવિર સાધુઓને જવા માટે આજ્ઞા કરી. આ રીતે જ મુનિઓ સહિત વિહાર કરી વજ્રમુનિ ઉજ્જયિની પહોંચ્યા અને રાત્રિ ગામની નજીક રહ્યા છે.

આ બાજુ તે જ રાત્રે ભદ્રગુપ્તાચાર્યને સ્વપ્ન આવ્યું, અને સવારમાં પોતાના શિષ્યો સમક્ષ રાત્રિએ આવેલા સ્વપ્નનાં વાત કરતાં તેમણે કહ્યું કે ‘હં શ્રમણો. આજે રાત્રે સ્વપ્નમાં દુર્ગ્ધથી પરિપૂર્ણ એવું મારું પાત્ર કોઈ અતિથિ આવીને સંપૂર્ણ પી ગયો. માટે

હે મુનિઓ, સમગ્ર દશ પુર્વનો અભ્યાસ કરનાર એવો કોઈ અતિથિ જરૂર આજે આવવો જોઈએ' આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી તેટલામાં વજ્રમુનિ તેઓની સમક્ષ આવીને ઉભા રહ્યા. અને ત્રિધિપૂર્વક દ્વિદશાવર્ત વંદન કર્યું. આચાર્ય મહારાજને તેમને જોઈને આનંદ થયો. અને તેમણે 'વાલમુનિને પોતાના કિત્સગમાં બેસાડી, સુખ પૃચ્છા પૂર્વક પૂછ્યું કે 'હે આલ મુનિવર, શું તમે કોઈ કાર્ય પ્રસંગને લઈને અને આવ્યા છો કે વિહારના કમથી સ્વાભાવિક આવી ચડ્યા છો? એલે વજ્રમુનિ વિનય પૂર્વક બેલ્યા 'હે પ્રભો, ગુરુમહારાજની આજ્ઞાથી આપશ્રીમાનના પાસે દશપૂર્વનો અભ્યાસ કરવા માટે હું આવ્યો છું. મારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને મને તે ભણાવો.' પછી ભદ્રપુત્રાચાર્યે તેમને દશ પૂર્વ ભણાવ્યા અને તેમણે પણ ગુરુની પ્રસન્નતા મેળવીને સર્વ ગ્રહણ કર્યા.

એક જ એમ જલને ગ્રહણ કરે તેમ સમ્યક્ પ્રકારે દર્શ પૂર્વ ગ્રહણ કરીને વજ્રધિએ ભદ્રપુત્રાચાર્યની અનુજ્ઞા લઈને વિહાર કરી તે કમલ: દશપુર નગરમાં ગુરુમહારાજ પાસે પધાર્યા, એટલે આચાર્ય સિંહગિરિજી મહારાજે તેમને પૂર્વની અનુજ્ઞા આપી અને તેમની આચાર્ય પદવીનો મહોત્સવ પૂર્વ ભવના મિત્રદેવોએ ઘણા જ બડા આડંબરથી કર્યો. આ શુભ અવસરે તેમને સર્વ અનુયોગની અનુજ્ઞા આપી, આચાર્ય પદવીથી વિભૂષિત કર્યા, અને સર્વ જિનેશ્વરોનાં તત્ત્વની તેમનામાં સ્થાપના કરી. પછી કેટલાક કાળે સિંહગિરિજી મહારાજે વજ્રમુનિને ગચ્છનું સુકાન આપીને અન્નપાનાદિના પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વક આ ઇન્દ્રજાળ સમાન દુનિયાને છોડી સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કર્યું.

ગુરુમહારાજે સ્વર્ગ ગમન કર્યું, એટલે જાણે વજ્રથી હણાયા ન હોય તેમ થોડીવાર તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા અને તેમના શોક્નો પાર ન રહ્યો. પછી છેવટ પોતાના આત્માને સમજાવીને શાંતી વાળી. ગુરુમહારાજે સ્વર્ગગમન કર્યા પછી એક વખત વજ્રધિ પાટલીપુત્ર નગરના ઉદ્યાનમાં સમવસર્યા. ત્યાં એકવાર તેમણે વૈકુંઠ લખિષ્ઠી પોતાનું કુરૂપ બનાવીને દેશના આપી ત્યારે લોકો કહેવા લાગ્યા કે અહો, આ યુજુને અનરૂપ રૂપ નથી. પછી બીજે દીવસે પોતાનું સુંદર રૂપ બનાવીને ધર્મદેશના આપી એટલે લોકો કહેવા લાગ્યા કે અહો, નગરના લોકોને ક્ષોભ ન થાય તેવા ભયથી આચાર્ય મહારાજે પોતાનું રૂપ કુરૂપ બનાવ્યું હતું.

તે જ નગરમાં મહાન્નકલિશાળી ધનનામનો એક શેઠ રહેતો હતો. તેને રૂકિમણી નામનાં રૂપવતી પુત્રી હતી. બ્યારે વજ્રવામીજી તે નગરમાં પધાર્યા તે વખતે તેમના સંપ્રદાયની સાધવીજીએ તે શ્રેષ્ઠીની યાનશાળા (ગાડીઓ રાખવાનો તબલો) માં ઉતારો કરેલ હતો. તેઓ વારંવાર શ્રી. વજ્રવામીજીના ગુણુની સ્તુતિ કરતાં હતાં તે સાંભળીને રૂકિમણીએ 'આ ભવમાં મારો વજ્રવામી જ ભર્તા થાઓ, જે તે નહિ થાય તો અન્ય ભોગથી સર્થુ' એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. આવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેને માટે જે માયું કરતા તે બધાનો તે નિષેધ કરતી. આ આમતની સાધવીઓને ખમર પડતાં તેને કહ્યું કે 'અરે ભદ્રે, તું ખરે-ખર ભોળી જણાય છે જે વીતરાગ, સંયમી અને પંચ મહાવ્રતને ભાર ઉપાડવામાં પુરે-પુરે એવા વજ્રમુનિને વરવાની ઇચ્છા રાખે છે.' આ પ્રમાણે બ્યારે તેઓએ કહ્યું ત્યારે તેણી બેસી કે 'જે વજ્રમુનિ દાક્ષિત જ રહેશે અને મારી સાથે લગ્ન નહિ કરે તો હું

પણ તેમના માર્ગને અનુસરીશ.' પછી એક વખત સમયનો અચાનક લાભ લઇને રૂકિમ-ણીએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે ' હે પૂજ્ય પિતાશ્રી, જ્યેને વરવાને માટે હું હંમેશાં ઝંખ્યા કરું છું તે વજ્રપિં અને આવેલ છે માટે મને વજ્રસ્વામીની સાથે જ પાણિયહણ કરાવો, નહિ તો મારે અગ્નિનું શરણ લેવું પડશે. આવી રીતે લગ્નનો ત્યાગ કરીને જે આ વસ્તુ મારે આપનો આગળ કહેતો પડે છે તેનું કારણ એક જ છે કે એ વજ્રસ્વામી અરે-અર મારા ભાગ્યેદયને લીધે જ અત્રે આવ્યા છે, પરંતુ એ મહાપુરુષ અત્રે વધારે વખત નહિ રહે એવો મને ભય રહે છે. અને કદાચ આજ જ તેઓ ચાલ્યા જશે તો હાથમાંથી ઉડી ગયેલ પક્ષીની જેમ પાછા ક્યારે આપશે તે કાંઈ સમજી શકાય નહિ. ' આ પ્રમાણે પુત્રીનો આગ્રહ જોઈ મોહને વશ થયેલા ધન શ્રેણી તરત જ પોતાની પુત્રીને, વિવાહને યોગ્ય અલંગરોથી શણગારીને, વજ્રસ્વામીજી જ્યાં હતા ત્યાં લઈ ગયા અને ' વરનારને ધન દેખીને લેલ યશે ' એવી બુદ્ધિથી સાથે સાથે અટળક ધન પણ લઈ ગયા. ધનશેઠે વજ્ર-સ્વામીજીને અંબલિ જોડીને વિતરણ કરી કે ' હે પ્રભો, મારા ઉપર કૃપા કરીને આ મારી પુત્રીનું પાણિયહણ કરી એનું જીવન સફળ કરો, કારણ કે એ આપને જ વરવા ઇચ્છે છે. વહી જીવન પર્યાંત દાન અને ભોગથી ખુટે નહી તેટલા આ અપરિમીત ધનને પણ કૃપા કરીને સ્વીકારો. ' આ સાંભળીને કૃપાસમુદ્ર વજ્રસ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો: ' હે શ્રેણિન, તમે ભોળા લાગો છો. પોતે સાંસારિક કારાગૃહમાં પડીને બીજાઓને પણ તેમાં નાંખવા ઇચ્છે છે. તમારા દ્રવ્યકોટીનો પણ શું ઉપયોગ છે, કારણ કે તે તો કેવળ આત્માને અંધનમાં જ રાખે છે. અમે તો આત્માન વાંછું રહ્યા, અમારે એવી સંસાર વધારનારી વસ્તુઓનો પડછાયો પણ ન જોઈએ. વિષયો વિષ કરતાં પણ અધિક ભયંકર છે, કારણ કે જન્માંતરમાં પણ પ્રાણીઓને અનર્થકારી થઈ પડે છે. માટે હે મહાનુભાવ, તમે તમારે માર્ગે જાઓ અને આવો નિરર્થક પ્રયત્ન છોડી દો. તમારી આ કન્યા મારા ઉપર જ અનુરાગ ધરાવતી હોય અને પોતાના મનથી મને જ ઇચ્છતી હોય તો તેણે વિપયાસક્રિતમાં ન દસતાં વિવેક પૂર્વક મોક્ષ સુખને આપનાર એવા જ્ઞાનદર્શન યુક્ત ચારિત્ર વ્રતને ધારણ કરવું ઘટે। હું જે કહું છું તે સર્વ તેના હિતને માટે જ છે, એમ સમજજો. ' આ પ્રમાણે વજ્રસ્વામી ભગવાનના ઉપદેશથી, લઘુર્મી હોવાથી, પ્રતિબોધને પામેલી રૂકિમણીએ તે જ વખતે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. આવું દૃશ્ય જોઇને ' અરેઅર આ જ ધર્મ શ્રેયસ્કર છે ' એમ નિચારી ધણા લોકો પ્રતિબોધ પામ્યા. અને વજ્રસ્વામી ત્યાંથી ખીજે દેકાણે વિહાર કરી ગયા. તે વખતે જન્મચં સંસિદ્ધ એવી પદ્માનુસાગિણી લખિંધને ધારણ કરનારા અને શ્રી સંધને ઉપકાર કરવામાં જ જેમનું લક્ષ્ય છે તેવા શ્રી. વજ્રસ્વામી ભગવાને આચારાંગ સૂત્રના મતાપરિગ્ના નામના અધ્યયનમાંથી આપ્રાશ્નમામિની વિદ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો, પરંતુ કહ્યું કે ' હવે કાલના અનુસારે ભાવીમાં જીવે અદ્યપુષ્ટિવાળા અને બહુ જ અલ્પ સત્ત્વને ધારણ કરનાર યશે અટે આ વિદ્યા મારે જ ધારણ કરવાની છે; અને આ વિદ્યાથી જ ખૂંટીપથી લઇને માનુષોત્તર પર્વત સુધી જવા આવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. '

પછી અનુક્રમે વજ્રસ્વામીજી વિહાર કરતાં કરતાં ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં ચિચરવા લાગ્યા. એક વખત ત્યાં વૃષ્ટિના અભાવે અત્યંત ભયંકર દુકાશ પડ્યો અને અત્તનો ધણો અભાવ દેખાવા લાગ્યો. અત્તના અભાવને લઇને તેઓને પણ સાહુઓની જેમ ઉણોદરી

તપ (જરૂર કરતાં ઝોછું ખાવું તે) થવા લાગ્યું. શ્રીમંતો પણ માન્યક્રમે માટે ખેલેલ દાનશાળાઓ અંધ કરવા લાગ્યા. આપું થવાથી ભીખારીઓ ખાવાતું નહિ મળવાથી બજારમાં દહીં વેચવાનાં ઠામને ફેડીને જીભવડે કુતરાનાં જેમ ચાટતા નજરે પડતા હતા, અને કંગાળ લોકો જીભને લકને કૃશ શરીરવાળા થઈ ગયા અને શરીરમાં ફક્ત ચામડાં અને હાડકાં સિવાય બીજું કંઈ પણ નહોતું રહ્યું. આપું થવાથી આપું નગર ખાલી થઈ જવાને લીધે તે સ્મશાન જેવું દેખાતું હતું. આન' ભયકર પરિસ્થિતિમાં હોવડે શ્રી સદે ન છુટકે દાન મુખવાળા થઈને શ્રી વજ્રસ્વામીજીને વિનંતી કરી: 'હે પ્રભો, આ દુઃખ સામગ્રમાંથી કાઠ પણ કપાયે અમારો ઉદ્ધાર કરો. 'સંઘપ્રયોજને વિદ્યોપયોગોડપિ ન દુષ્યતિ । સંઘના ઉપયોગ માટે વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કરવામાં દોષ છે જ નહિ, માટે કૃપા કરી અમારું રક્ષણ કરો' આ પ્રમાણે સંઘની વિનંતી માંભળીને કૃષ્ણાનિધાન શ્રી વજ્રસ્વામીજીએ પોતાની વિદ્યાના બળ વડે એક મહાવિશાળ પટ ચિકુચ્ચે અને પછી આજ્ઞા કરી એટલે સકળ સંઘ, જેમ મોટા વહાણમાં મોટો સાર્થ બેસે તેમ, તે મહાન પટ ઉપર બેસી ગયા એટલે તેમણે વિદ્યાના બળે વિમાનની જેમ આકાશ માર્ગે તે ચત્રાવવા માંડ્યો. તે વખતે વજ્રમુનિનો દંત નામનો શૈલ્યાતર પોતાના સહચારીઓને લેવા માટે ગયો હતો અને તેને આવતાં જરા વાર થઈ એટલે તે ઉડતા પટને બોધને તેણે જલ્દી પોતાના માથામાંથી વાળને ઉખેડીને આ પ્રમાણે મોટા અવાજે વજ્રસ્વામીજીને વિનંતી કરી કે 'હે પ્રભો, હું આપનો જ શૈલ્યાતર છું, અને આજે સાધર્મિક પણ છું તો મારો ઉદ્ધાર કેમ કરતા નથી? કૃપા કરીને મારો પણ ઉદ્ધાર કરો.'

આ પ્રમાણે તેની ઉપાલંબગર્ભિત વાણી સાંભળીને અને તેને માથામાંથી ઉખેડી નાખેલા વાળવાળો બોધને તેમણે 'જે ભવ્ય જીવ ધર્મિક વાત્સલ્યમાં, સ્વાધ્યાયમાં, ચારિત્રમાં, અને તીર્થ પ્રભાવનામાં ઉદય રાખતો હોય તેમનો મુનિઓએ જરૂર ઉદ્ધાર કરવો બોધએ' આ પ્રમાણે આગમાર્થનું સ્મરણ કરીને તે શૈલ્યાતરને પણ પટ ઉપર બેસાડ્યો.

આવક્રમે વિદ્યાબળથી ઉડતા પટને તે મહર્ષિ એક સુખી દેશમાં આવેલ મહાપુરીમાં લઇ ગયા કે જ્યાં ઐદ્યનુયાયી રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને જ્યાં ઐદ્ય ધર્મના જ રાગવાળો પ્રબલ વસતી હતી. અને જૈનો તથા ઐદ્યો પરસ્પર સંઘર્ષવડે પોતપોતાના દેવોની પૂજા વિશેષ પ્રકારે કરતા હતા. નગરમાં જે જે ફળ દુલ્લ વગેરે પૂજની સામગ્રી જોતા તે સર્વ વધારે પૈસા આપીને જૈનો લઇ જતા. આથી ઐદ્ય લોકો પુષ્પાદિ લેવા માટે અસમર્થ થતા અને તે જ કારણથી બુદ્ધ દેવાલયોનાં સામાન્ય પૂજા થતી અને જૈન મંદિરોમાં સારામાં સારી પૂજા થતી. આથી બુદ્ધમંત્રો સજ્જન પામીને રાજા પાસે ગયા અને વિનંતી કરી 'હે રાજા, જૈન ચડસાચડસીના લીધે એક પણ ફળ કે ફૂલ અમારા માટે રહેવા દેતા નથી અને જે કાંઈ હોય તે સર્વ મોં માગ્યા પૈસા આપીને લઇ લે છે. તેથી આગળ ભકતોને ફળ મળી શકતાં નથી. અને જૈનમંદિરોમાં ફળપુષ્પના દગલાના દગલાઓ નજરે પડે છે.' આ પ્રમાણે માંભળીને રાજાએ જૈનોને એક પગ દુલ ન મળી શકે તેથી હુકમ બહાર પાડ્યો, જેથી શહેરની તમામ બજારોનાં ગમે તે પૈસા આપવા છતાં એક પણ ફળ વા ફૂલ મેળવવું જતો માટે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. એવામાં પરમપવિત્ર પર્યુપણ્યપર્વ

નજીક આવતાં હોવાથી સમસ્ત જૈન સંઘ એકત્રિત થઇને શ્રી વજ્રસ્વામીજીને વિનંતી કરવા આવ્યો.

શ્રી સંઘે વજ્રસ્વામીને જોતોને કળકૃષ્ણ ન મળી શકે એવા રાજ્યના નિયમથી વાકેફ કર્યા અને કહ્યું કે 'હે પ્રભો, પર્યુષણપર્વના ઉત્તમ દિવસે નજીક આવે છે. એ દીવસોમાં પણ જો અમોને પુષ્પો નહિ જ મળે તો સાધુઓની માફક જ અમો પણ માત્ર ભાવ પૂજન જ કરી શકીયું. આપના જેવા ધુરધર આચાર્ય જનાં ને દુષ્ટ બુદ્ધિઓએ વારંવાર હરાવીને અમને મુવા જેવા કર્યા છે, તો અભિભૂત એવા શ્રી જૈન શાસનની પ્રભાવના કરીને અમને જીવનદાન આપો.' આ બેદજનક સમાચાર સાંભળી તેમણે કહ્યું 'હે શ્રાવકો, તમે શાંત થાઓ. તે આવતોને યોગ્ય પ્રયત્ન હું કરી આપીશ.' એ પ્રમાણે કહીને પોતાના વિદ્યાભગથી આગાશમાર્ગે ઉડીને એક નિમેષમાત્રમાં તે માહેશ્વરી નગરીમાં આવ્યા, અને નગરીના બહારના એક ઉપવનમાં ગયા. તે ઉપવન હુતાશન નામના એક દેવનું હતું. તેનો માળી વજ્રસ્વામીના પિતા ધનગિરિજીનો મિત્ર હતો. પ્રાતઃકાળમાં અચાનક વજ્રસ્વામીજીને જોઇને તે હર્ષ પામતો બોલ્યો 'હે પ્રભો, હું મારા આત્માને ખરેખર ધન્ય ગણું છું કે મને તમે ચિત્તથી દૂર કર્યો નથી. હવે કયા પ્રકારે આપનું આતિથ્ય કરી હું ફાર્થ થાઉં તે આપ કહો.' ત્યારે વજ્રસ્વામીએ કહ્યું કે 'હે ઉદ્યાનપાલક, મારે સુંદર પુષ્પોનું કામ છે, અને તે આપવા તું સમર્થ છે.' ત્યારે માળીએ કહ્યું 'હે પ્રભો, પુષ્પો ત્રહણ કરી મારા પર અનુચ્છ કરો, અહીં દરરોજ લગભગ વીશ લાખ પુલો થાય છે.' તેથી વજ્રસ્વામીએ તેને કહ્યું 'હે ભદ્ર, હું ખીજે જમને અહીં આપું, એટલામાં તું તૈયાર રાખજે.' આ પ્રમાણે કહીને દેવતાનાં માફક આકાશ માર્ગે ચાલીને તે મહામુનિ જીર્ણહમવંત પર્વત ઉપર ગયા. અને ત્યાંનાં સિદ્ધાચતનેમાં રહેલી શશ્વતી જિનેશ્વર ભગવંતની પ્રતિમાજીને વંદન કર્યું. પછી જ્યાં લક્ષ્મી દેવી રહે છે તે પશ્ચદ્વલ તરફ આકાશમાં ગયા. લક્ષ્મીદેવીએ વજ્રસ્વામીજીને જોયા, એટલે તરત જ વંદન કર્યું. પછી દેવીએ પૂછ્યું, હે મહાત્મન, આપનું કયા કારણે અત્રે આગમન થયું છે? મારા લાયક ગ્રાંઠ પણ પ્રાર્થ હોય તે દરમાવો.' એટલે મુનીંદ્ર બોલ્યા 'હે દેવી, આદેશ માત્ર એટલો જ છે કે તમારા હાથમાં રહેલ આ પદ્મ અમને આપો.' લક્ષ્મીદેવીએ તેમને પદ્મ આપ્યું એટલે ત્યાંથી વજ્રસ્વામી આકાશમાર્ગે પાંચ કરીને હુતાશનના વનમાં ગયા, અને ત્યાં પોતાની વિદ્યાશક્તિથી પાલક વિમાનના નાના ભાગ જેવું અનેક પ્રકારની શોભાવળું મનોહર વિમાન વિકુચ્યું અને તેના મધ્ય ભાગમાં શ્રી દેવીએ આપેલ કમલને સ્થાપન કર્યું અને તેની ચારે બાજુ ચિત્ર માળીએ અપેલ પુલો ગોઠવ્યાં. તે વખતે વજ્રસ્વામીજી મહારાજે જૂભા દેવતાઓને સંભારી એટલે જેમ દંદની પાસે દેવતાઓ હાજર થાય તેમ તે હાજર થયા અને ધન્દની જેમ તેમની ચારે બાજુ વીંટળાઇ ગયા. પછી છત્ર સમાન તે કમળની નીચે બેસીને વિમાનને આકાશમાર્ગે લઇ જતા માટે તેમણે આદેશ કર્યો, એટલે વિમાનની સાથે ચાલના જૂભક દેવતાઓ પણ પોતાના વિમાનમાં બેસીને ગીત વાદ્યાદિ પૂર્વક સાથે ચાલ્યા. તે વિમાનરથ દેવતાઓ વડે પરિવરેલ શ્રી વજ્રસ્વામી મહાપુરી આવ્યા. ત્યાં આકાશમાંથી જૂભક દેવતાઓએ સંગીન મહોત્સવ કર્યો, એટલે દિવ્ય વાજત્રોના મધુર સ્વરથી સમસ્ત શહેર ક્ષુદ્ધમય થઇ ગયું. એ જોઇને 'આ પોતાના દેવો છે' એમ માનતા બૌદ્ધ લોકો

અત્યંત ચમત્કાર પામ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે 'જુઓ, આપણા ધર્મનો પ્રભાવ કેવો છે કે સાક્ષાત્ દેવતાઓ પણ આવી આવે છે.' આ પ્રમાણે બેલીને તેઓ જૈન ધર્મીઓને હલકા પાડવાની ભાવનામાં હતાં, ત્યાં દેવતાઓએ જિનમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી સાચી વસ્તુ સમગ્રતાં આપુ દૃશ્ય બદલાઈ ગયું. ઔદ્ ભકતો કહેવા લાગ્યા કે આહો, આ પ્રભાવના તો અર્હર્શનની યદ્. પછી શ્રાવકો જિનેશ્વર ભગવંતની પૂજા કરીને ઘણા દર્પને પામ્યા અને ધર્મપણાના દીવસે ગુરમહારાજનો ધર્મોપદેશ સાંભળી કૃતકૃત્ય થયા. આ ચમત્કાર જોઈને ઔદ્ ધર્મનું પાલન કરવાવાળા તે રાજ્યે શ્રી જિનેશ્વર દેવ પ્રરૂપિત આર્હત ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. અને સાથે સાથે સમસ્ત પ્રજાએ પણ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો.

સંયમના ક્રમ પ્રમાણે ચાલનારા વજ્રસ્વામી પૃથ્વીતળ પર વિહાર કરતાં અનુક્રમે દક્ષિણ દેશમાં પધર્યાં. એટલે ત્યાંના લોકો મયૂરની જેમ હર્ષ પામ્યા. અને કહેવા લાગ્યા કે વસ્તુતસ્વનો પ્રકાશ કરતા આ મુનિ ખરેખર સૂર્યસમાન છે.

એકદા વજ્રસ્વામીને શ્લેષ્મની પીડા થઈ આવી તેથી કોઈ સાધુને તેમણે સુંઠ લાવવાનો આદેશ કર્યો. સાધુએ સુંઠ લાવીને તેમને આપી એટલે 'આહાર કર્યા પછી એનો ઉપયોગ કરીશ' એમ ધારીને તેમણે તે સુંઠ પોતાના કાને રાખી પણ આહાર કર્યા પછી, સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં ઉત્સુક થયેલા વજ્રવિ કાનપર રાખેલી તે સુંઠને એમને એમ જ ભૂલી ગયા. પછી સંધ્યાકાળે પ્રતિક્રમણ ક્રિયામાં મુખવસ્ત્રિકાથી પોતાના શરીરને પડિલેહતાં તે સુંઠ નીચે પડી. તેના પડતાં જ વજ્રવિને પોતાના આચાર્યપણાનું સ્મરણ થયું. તે વિચારવા લાગ્યા 'હા! હા! ધિક્કાર હો! આ મારો મોટો પ્રમાદ થયો.' એ રીતે તે નિંદ્રા કરવા લાગ્યા. પછી તેમણે વિચાર કર્યો કે પ્રમાદમાં કદી નિષ્કલંક સંયમ સધાય નહિ, અને તેવા સંયમ વિના મનુષ્યજન્મ અને જીવિતવ્ય અને નિરથક છે, માટે હવે આ શરીરનો ત્યાગ કરું. તે વખતે ચારે બાજુ બાર વરસનો દુષ્કાળ હતો, તેથી તેમણે પોતાના એક શિષ્યને કહ્યું કે 'લક્ષમૂલ્યવાળા ભાતની ભિક્ષા તું જે દિવસે પામીશ તેને બીજે દિવસે પ્રભાતે મુભિક્ષ થશે એમ તારે સમજી લેવું.' આ પ્રમાણે પોતાના શ્રુતપારગામી શિષ્ય વજ્રસેનને કહીને તેમને અન્યથ વિહાર કરવા દરમાવ્યુ એટલે વજ્રસેન મુનીન્દ્ર સાધુઓ સાથે વસુધા પર વિહાર કરવા લાગ્યા.

વજ્રસ્વામી પાસે રહેનારા સાધુઓ અનેક શ્રેર ભમતાં પણ ભિક્ષા મેળવી શકતા નહોતા એટલે ભિક્ષા વિના ક્ષુધા સહન કરવામાં અશક્ત બની મરેલા અને અન્નની વૃત્તિ રહિત તેઓ નિરંતર ગુરુએ લાવી આપેલા વિદ્યાપિંડનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. એકદા ગુરમહારાજે કહ્યું કે 'તાર વરસ સુધી આ પ્રમાણે વિદ્યાપિંડનો ઉપયોગ કરવો પડશે, માટે જો તમારા સંયમને આધા ન લાગતી હોય તો હું તમને દરરોજ લાવા આપું. નહીં તો આપણે અન્નની સાથે જ શરીરનો ત્યાગ કરી દઇએ.' આ પ્રમાણે ગુરુનું વચન સાંભળીને ધર્મરાગી એવા તે સાધુએ બોલ્યા 'આ પોષણરૂપ વિદ્યાપિંડને અને પોષવાલાયક આ પિંડ (શરીર) ને ધિક્કાર થાઓ! હું ભગવન્, અમારા ઉપર પ્રસાદ કરો કે જેથી આ પિંડ (શરીર) નો અમે ત્યાગ કરીએ.' પછી તે મુનિઓને લઇને વજ્રસ્વામી લોકાંતરમાં ઉઘોત કરવા માટે કોઈ પર્વત તરફ ચાલ્યા. તે વખતે એક ક્ષુદ્ધક મુનિને શેકતાં પણ ન્યારે તે

ન રહ્યો ત્યારે તેને કોઈ ગમમાં મૂકી દ- હેતરીને ગુઃમહારાજ પર્વતપર ચડ્યા એટલે 'ગુરમહારાજને અપ્રીતિ ન થાઓ' એમ મનમાં વિચારીને તે ક્ષુલ્લક મુનિ ભક્ત (આહાર) તથા દેહનો ત્યાગ કરી (અનશન કરીને) પર્વતની નીચે જ રહ્યા. યાં મધ્યાહ્ન કાળના સૂર્યના અત્યંત ઉષ્ણ તેજથી તમ થયેલા શિલાતળે પર રહેલા તે મુનિ ક્ષણવારમાં જ માખણના િંડની જેમ વિલાન થઇ ગયા, અને શક્તિમાન એવા તેમણે યોગીની જેમ શુભ ધ્યાનથી, શરીરનો ત્યાગ કરીને દેવલોકમાં ખીજ શરીરને ધારણ કર્યું એ વખતે દેવતાઓને આક્રમણને નીચે ઉતરતાં જોઈને સાધુઓએ વજ્રસ્વામીને પૂછ્યું કે 'હે પ્રભો, આ દેવતાઓ અહં કેમ ઉતરે છે?' તેમણે કહ્યું કે 'પેલા ક્ષુલ્લક મુનિએ અત્યારે પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું છે. દેવતાઓ તેમના શરીરનો નહિમા કરવા આવે છે.' આ પ્રમાણે સાંભળીને મુનિઓ વિચારવા લગ્યા કે 'જ્યારે આ બ્રહ્મમુનિએ પણ પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું, તો આપણે વૃદ્ધ છતાં કેમ ન સાધીએ?' આ પ્રમાણે સંવેગગમાં મગ્ન થયેલા એવા તે સાધુઓને ત્યાં એક નિઠ્યાદૃષ્ટિ દેવતાએ શ્રવણપણે પ્રકટ થઈને કહ્યું 'હે ભગવન્, માગપર પ્રસન્ન થઈને આજે પારણું કરો અને આ મારા સાકરના મોદક તથા જળ અરણ્ય કરો.' આ પ્રમાણે સાંભળીને એનો આગ્રહ આપણને પ્રીતિના કારણરૂપ નથી, માટે આપણે અન્યત્ર જઈએ, એમ વિચારીને તેઓ પાસેના ખીજ પર્વતપર ગયા. અને ત્યાંના દેવતાનું સ્મરણ કરીને તે મુનિઓએ કાપોત્સર્ગ કર્યો, એટલે દેવતાએ આવી નમસ્કાર કરી તેમને કહ્યું કે 'હે ભગવન્, આપ અહીં પધાર્યા એ મારા પર મોટા અતુચ્છ કર્યો' આ પ્રમાણે તેની વાણી સાંભળીને પ્રસન્ન થઈને સર્વ સાધુઓએ વજ્રસ્વામીની સાથે ત્યાં અનશન કર્યું. અને ભાગ્યવંત એવા તેઓ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં સ્વર્ગે ગયા. પછી ૨૬માં બેસી ઈંદ્ર ત્યાં આવ્યા અને પ્રમોદથી તે મુનિઓના શરીરની તેણે પૂજા કરી. તે વખતે ઈંદ્રે રથ સહિત ભક્તિથી પોતાના દેહની જેમ વૃક્ષાદિકને અત્યંત નમાવતાં, તે પર્વત ફરતી પ્રદક્ષિણા કરી એટલે તે પર્વતનું નામ રથાવત એવું પ્રસિદ્ધ થયું. દુષ્કર્મ ૩૫ પર્વતને બેઠવામાં વજ્રસમાન એવા શ્રી. વજ્રસ્વામી સ્વર્ગે જતાં દશમું પૂર્વ અને ચેતુ સંધ્યણુ વિચ્છેદ પામ્યું.

વજ્રસ્વામીના આયુષ્ય કે સ્વર્ગવાસના સમયના સંબંધમાં તેમના ચરિત્રમાં કંઈ પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી; પણ યુગપ્રધાન પદ્ધતિલિપેમાં એનો ખુલસો કરેલો છે. વજ્ર પ્રથમ ઉદયના ૧૮મા યુગપ્રધાન હતા, એ પ્રમાણે શ્રીદુષ્કર્મકાલ પ્રમણ્ય સંધરતવમાં લખ્યું છે. અને ભગવાન મહાવીરસ્વામીથી ૧૩મી પાઠે થયા છે એમ પટ્ટાવલ માં લખ્યું છે. એમનું કુલ આયુષ્ય ૮૮ વર્ષનું હતું, જેમાંના ૮ વર્ષ ગૃહપર્યાયમાં, ૪૪ વર્ષ સામાન્ય શ્રામણ્યપર્યાયમાં અને ૩૬ વર્ષ યુગપ્રધાન પર્યાયમાં વ્યતીત થયાં હતાં. વીર નિર્ગોણ સંવત ૪૯૬ માં વજ્રસ્વામી મહારાજનો જન્મ, વી. નિ. સં. ૫૦૪માં દક્ષા, વી. નિ. સં. ૫૪૮ માં યુગપ્રધાનપદ અને વી. નિ. સં. ૫૮૪માં (વિક્રમ સં. ૧૧૪) એ અંતિમ દસપૂર્વધરનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો.

હવે વજ્રર્ષિના વજ્રસેન નમના મુખ્ય શિષ્ય તિહાર કરતાં અત્યંત સમૃદ્ધિપૂર્ણ એવા સોપારક નગરમાં ગયા. ત્યાં યથાય નામનો જિતશત્રુ નામે રાજા રાજ્ય કંતો હતો. સમગ્ર ગુણને ધારણ કરનારી ધારણી નામે તેને પ્રિયા હતી. તે નગરમાં જિનદત્ત નામનો એક

ધનિક શ્રાવક રહેતો હતો. તેને ઈશ્વરી નામની સુશુભતી પત્ની હતી. તે વખતે દુકાળથી બધા દુઃખી થઈ ગયા હતા.

એકદા ધર્મપ્રધાન ઈશ્વરીએ પોતાના સ્વજનોને કહ્યું 'આપણે આજપર્યંત તો સુખમાં જ જીવી છીએ, પણ હવે ધાન્ય વિના દુઃખે કેટલો વખત જીવી શકીશું ? તે કરતાં વિધાન જમીને સમાધિરથ થઈ જવું સારું, માટે પંચપરમેષ્ઠિનું સ્મરણ કરતાં અત્યંત વૃત્તિથી આ દુઃખના મુક્તિ દેહનો ત્યાગ કરી દઈએ એટલે સ્વજનોએ કહ્યું કે 'ભલે એમ જ થાઓ! કારણ કે હવે આ શરીરથી અંત સમયે એ જ ફળ મેળવવા યોગ્ય છે.' પછી લક્ષ્મણ અન્ન સંબંધને તે જ્યાં તેમાં વિષ નાખવા જતી હતી ત્યાં વજ્રસેન મુનિ ત્યાં આવ્યા. તેમને જોઈને તે હર્ષિત થઈને વિચારવા લાગી કે ભાગ્યયોગે ચિત્ત, વિત્ત, અને પાત્ર એ ત્રણેનો યોગ મળ્યો છે, માટે આજે મુનિને દાન આપી આ જન્મ કૃતાર્થ કરું. આવા પાત્રની પ્રાપ્તિ કલાવિત્ત દૈરયોગે જ થાય છે. આ પ્રમાણે હર્ષિત થઈને તેણે મુનિને નિક્ષા આપી અને લક્ષ્મણ પાક સંબંધી હકીકત બધી તેમને નિવેદન કરી. એટલે વજ્રસેન મુનિએ કહ્યું, 'હે ભદ્રે, આ પ્રકારના સંકટથી જીવિતનો ત્યાગ ન કરો. કારણકે આવતી કાલે પ્રભાને નિઃસંશય સુનિક્ષ થશે.' તેણે પૂછ્યું 'હે ભગવાન, તમે સ્વયમેવ આ જાણ્યું છે કે બીજા કોઈ પાસેથી સાંભળ્યું છે?' તે બોલ્યા "શ્રી વજ્રસ્વામીએ મને કહ્યું છે કે બ્યારે તું લક્ષ્મણ પાક ભાતની નિક્ષા પામીશ તેને બીજે દીવસે પ્રાતઃકાળે સુનિક્ષ થશે.' આ પ્રમાણે તેમનું વચન સાંભળીને તે શ્રાવિકાએ દુઃખિક્ષના તે છેલ્લા દીવસને એક ક્ષણની જેમ વ્યતીત કર્યો. બીજે દીવસે પ્રભાતે ધાન્યથી પરિપૂર્ણ એવો નોકાસમૂહ દૂરથી ત્યાં આવ્યો, એટલે તે શ્રાવિકા તથા સર્વજનો તરત જ નિશ્ચિંત થયા. વજ્રસેન મુનિ પણ કેટલોક કાળ ત્યાં જ રહ્યા. જિનદત્ત શ્રેષ્ઠીએ પોતાની પત્ની અને ધણા પુત્રો સાથે મહોત્સવ સહિત જિનેશ્વર ભગવાનની પૂજા કરી, અને દીન જનોને દાન દીધું. ત્યારપછી બીજે દીવસે શ્રી વજ્રસેન મુનિ પાસે શાંત મનવાળા એવા તેમણે મહોત્સવ પૂર્વક અને લોકમાં હિતકારી એવી દીક્ષા ગ્રહણ કરી આત્મસાધનાનું વ્રત આદર્યું!

સાચું યુદ્ધ

इमेण चैव जुज्झाहि किं ते जुज्झेण वज्झओ ?
जुद्धारिहं खलु दुल्लभं ।

હે ભાઈ, તારી જાત સાથે જ યુદ્ધ કર. બહાર યુદ્ધ કરવાથી શું ?
એના જેવી યુદ્ધને થોડું બીજું વસ્તુ મળવી દુર્લભ છે.

શ્રી આચારાંગસૂત્ર

('મહાવજ્રસ્વામીનો આચારધર્મ')

जैन आगम साहित्य

लेखक:—श्रीयुत अगरचंदजी नाहटा, बीकानेर.

जैनोका सबसे प्राचीन साहित्य आगमग्रन्थ हैं। तत्कालीन (दार्शनिक, ऐतिहासिक, व्यावहारिक) संस्कृति जाननेके लिये ये ग्रन्थ बड़े ही महत्त्वके हैं पर खेद है कि इन ग्रंथोंपर नवीन-वैज्ञानिक शैलिये अभी तक विशेष आलोचना नहीं हुई। कतिपय पाश्चात्य विद्वानों और पं. बेचरदासजी आदिने कई वर्ष पूर्व इस संबंधमें कुछ निबंध लिखे थे, पर वह कार्य विशेष आगे नहीं बढ़ा। इसी लिये विविध दृष्टिकोणसे जैन आगमोंका जो असाधारण महत्त्व है वह जैन व जैनेतर जनता व विद्वानोंमें प्रकाशित नहीं हो पाया। कई वर्षोंसे मेरा विचार था कि आगमाभ्यासी विद्वान मुनियोंका ध्यान इस ओर आकर्षित किया जाय, ताकि इस परमावश्यक कार्यमें प्रगति होकर जैन आगम संबंधी अनेक नवीन ज्ञातव्य प्रगट हों।

इधर कुछ समयसे मैंने जैन आगम संबंधी कुछ अन्वेषण करना प्रारंभ कर दिया है, पर मेरा एतद्विषयक ज्ञान अत्यल्प है और सहायक भी जैसे अनुभवी चाहिये नहीं मिले अतः वह कार्य विशेष शीघ्रतासे सुसंपन्न होना कठिनसा है, अतएव आज केवल आगमोंकी संख्या संबंधी कुछ विचार कर कई प्रश्न आगमरहस्यवेत्ता विद्वानोंके समक्ष रखता हूं। आशा है वे इस संबंधमें विशेष अन्वेषण-आलोचना शीघ्र ही प्रकाशित करेंगे।

अंगसाहित्यमें आगमोंके उल्लेख

सबसे प्राचीन अंगसाहित्यमें, जैनागम कितने व कौन कौनसे थे, विशेष विचारणा नहीं पाई जाती। पर 'समवायांग' में केवल एकादश अंगोंके नाम व उनका विषयविवरण^१ पाया जाता है। स्थानांगसूत्र के १० वें अध्ययनमें १०-१० अध्ययनवाले १० ग्रंथोंके (अध्ययन नाम-संख्या सह) नाम पाये जाते हैं। ऐतिहासिक दृष्टिसे यह संबन्ध विशेष महत्त्व रखता है अतः उन १० ग्रंथोंके नाम व अध्ययनसंख्या (स्थानांगसूत्र पृ० ५०५ से ५१३ से) नीचे लिखी जाती है २:—

१ समवायांगसूत्र (मुद्रित, पृ० १२३) अनर्गत उक्त विषयविवरणानुसार वर्तमान प्रश्नव्याकरण शास्त्रोक्त रीत्या संपूर्ण नहीं ज्ञात होता।

२ इसके अतिरिक्त अंगसाहित्यमें अन्य कहीं कोई उल्लेख हो तो अनुभवी प्रगट करें, व एक ग्रंथमें अन्य ग्रंथकी भलामण दी हो उस विषयमें कहां कहां किस किस ग्रंथकी नामसूचना की गई है उसे भी खोज कर प्रगट करें।

१ कम्मविवागदसाओ—

१ मियापुत्ते २ त गोत्तासे ३ अंडे ४ सगडेति याधरो ।

५ माहणे ६ णंदित्सेणे ७ त सोरियसि ८ उदुंबरे । १ ।

९ सहसुहाहे आमलते १० कुमारे लेच्छती इति ।

२ उवासगदसा—१ आणंदे २ कामदेवे अ ३ गाहावति श्रुलणीपिता ।

४ सुरादेवे ५ चुल्लसतते ६ गाहावति कुंडकोलिते । १ ।

७ सहालपुत्ते ८ महासतते ९ णंदिणीपिया १० सालतियापिता ।

३ अंतगडदसा—१ णमि २ मातंगे ३ सोमिले ४ रामगुत्ते ५ सुदंसणे चैव ।

६ जमाली त ७ भगाली त ८ किं हंमे ९ पल्लते तिय । १ ।

फाले १० अंबडपुत्ते त, इमे ते दस आहिता ।

४ अणुत्तरोववातियदसा—

१ ईसिदासे य २ धण्णे त ३ सुणक्खत्ते य ४ कातिते ।

५ सट्टाणे ६ सालिभहे त ७ आणंदे ८ तेतली तित । १ ।

९ दसन्नभहे १० अतिमुत्ते पमे ते दस आहिया ।

५ आयारदसा—१ धीसं असमाहिट्टाणा २ पगवीसं सबला ३ तेत्तीसं
आसायणातो ४ अट्टविहा गणिसंपया ५ दस चित्तसमाहिट्टाणा ६ पगारस
उवासगपडिमातो ७ बारस भिक्खुपडिमातो ८ पज्जोसवणाकप्पो ९ तीसं
मोहणिज्जटाणा १० आज्ञाट्टाणं ।

६ पणहावागरणदसा—१ उवमा २ संखा ३ इसिभासियाई ४ आयरिय-
भासिताई ५ महावीरभासिआई ६ खोमगपसिणाई ७ कोमलपसिणाई
८ अहागपसिणाई ९ अंगुट्टपसिणाई १० बाहुपसिणाई ।

७ बंधदसा—१ बंधे २ य मोक्खे ३ य देवद्धि ४ दसारमंडलेवित ५
आयरियविप्पडिवत्तो ६ उवज्झातविप्पडिवत्तो ७ भावणा ८ विमुत्ती ९
सातो १० कम्मे ।

८ दोगेहिदसा—१ वाते २ विवाते ३ उववाते ४ सुक्खित्ते कसिणे
५ बायालीसं सुमिणे ६ तीसं महासुमिणा ७ बावत्तरिं सब्वसुमिणा ८ हारे
९ रामे १० गुत्ते ।

९ दीहदसा—१ चंदे २ खरते ३ सुक्के ४ त सिरिदेशो ५ पभावती ६
दीवसमुहोववती ७ बहूपुत्ति ८ मंदरेति त ९ थेरे संभूतविजते १० थेरे पम्ह
ऊसासनीसारे ।

१० संखेवितदसा—१ खुट्टियाविमाणपविभत्तो २ महल्लियाविमाण-

पविभत्ती ३ अंगचूलिया ४ वग्गचूलिया ६ अरुणोववाप ७ वरुणोववाप
८ गरुलोववाते ९ वेलंधरोववाते १० वेसमणोववाते^३।

व्यवहार सूत्रमें कितने वर्षोंकी साधुपर्यायवाला कौनसा आगम पढ सके
इसके उल्लेखमें निम्नोक्त आगमोंके नाम हैं:—

३ ^४आयारकप्प । ४ सुवगड । ५ दसा, कप्प, ववहार । ८ टाण, सम-
वायांग (टी. वर्षपर्याय ६ से ९) । १० विवाह (पन्नत्ति) । ११ ^५सुद्धियावि-
माणपविभत्ती, महल्लयाविमाणपविभत्ती, अंगचूलिय, वग्गचूलिया,
विवाहचूलिया (भाष्ये-महाकल्प टी. उपासकदशादि ५-५) । १२
^५अरुणोववाप, गरुलोववाप, वरुलोववाप वेसमणोववाप, वेलंधरोववाप ।
१३ उट्टाणसुप, समुट्टाणसुप, देविंदोववाप, णागपरियात्रणियाप । १४ सुमि-
णभावणा ^९ (टी. महास्वप्नभावना) १५ चारणभावणा । १६ तेअनिसग्ग ।

३. १ विपाकसूत्र (११ वां अंग), २ सातवां अंग, ३ आठवां अंग,
४ नवमा अंग और ५ दशाश्रुतस्कंध; इन उपर्युक्त पांच उपलब्ध ग्रंथोंमें
नं. ५ के अध्ययन उपरके उल्लेखानुसार ही हैं । नं. १,२,३,४ के अध्ययनों
के क्रम व नामोंमें फेरफार है वह विचारणीय है । नं. ६,७,८,९,१० ये
पांचों अनुपलब्ध हैं ।

नं. ६ के नामसाभ्यानुसार प्रश्नव्याकरण दसवां अंग माना जाता
है, पर समवायांगसूत्रके उल्लेखानुसार नहीं मिलता है । टीकाकारने भी
लिखा है—‘ प्रश्नव्याकरणदशा इहोक्तरूपा न दृश्यंते, दृश्यमानास्तु पंचाश्रव-
णैवसंघरात्मिका इति ’ । नं. ७,८,९,१० के स्वरूपसे भी टीकाकार अज्ञात
थे, खाने वे बहुत पहलेसे विच्छिन्न हैं । टीकाकार लिखते हैं—‘ तथा बंध-
दशा-द्विगृह्णितदशा-दीर्घदशा-संखेपिकदशाश्चास्माकमप्रतीता इति ’ । नं. ८
का स्वप्नों संबंधी वर्णनवाला ‘ महासुमिणभावणा ’ होगा । नं. ९ के कई
अध्ययन निरयावलिकामें हैं, छठा अध्ययन ‘ दीपसागर प्रज्ञप्ति ’ होगा ।
इनके तथा नं. १० के अध्ययनोंके नाम नंदी, पक्ख तथा व्यवहारसूत्रमें
आते हैं । इसी प्रकार समवायांगमें भी कई आगमों की अध्ययनसंख्या
आदिका जिक्र है । वर्तमानमें उन उन ग्रंथोंके उतने व उन नामोंके
अध्ययन हैं या नहीं यह भी मिलान करना परमावश्यक है ।

४. यह अंक साधुपर्यायके वर्षके सूचक हैं ।

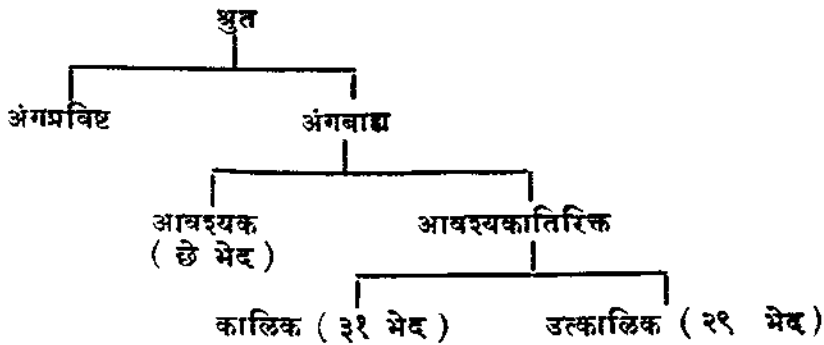
५. स्थानांगके उल्लेखानुसार ये १० ग्रन्थ स्वतंत्र न हो कर ‘ संक्षेपित
दशा ’ के १० अध्ययनरूप थे । व्यवहारसूत्रमें भी इन्हें अध्ययन कहा है ।

६. स्थानांगके उल्लेखानुसार यह ‘ दोनेहिदसा ’ का अध्ययन विशेष
होगा, या उन्हींके आधारसे रचा गया होगा ।

१७ आसीविस भावणा । १८ दिट्ठीविसभावणा । १९ दिट्ठिवायनामंग ।
२० सर्वश्रुत ।

प्रश्नव्याकरणका अन्वेषण-अंग ग्रंथोंमें प्राचीन प्रश्नव्याकरण अप्रकाशित हैं और वर्तमानसे भिन्न होना चाहिये । पाठणके भंडारोंमें इससे भिन्न असली प्रश्नव्याकरण उपलब्ध होनेका सुना गया है । यदि हो तो सर्व प्रथम उसे प्रकाशित करके अंगभूत मानना चाहिये । कई ग्रंथ असली नहीं मिलते तब नकली बनाकर कई लोग उसे असली प्रमाणित करनेका प्रयत्न करते हैं, जैसे विवाहचूलिकाके स्थान पर स्थानकवासी समाजकी ओरसे विवाहचूलिका नामक नवीन ग्रंथ छपा है ।

नंदीसूत्र और आगमसंख्या-नंदीरचना के समय आगमसाहित्य बड़ा अस्तव्यस्त हो गया था, फिरभी उसमें निम्न रूपसे आगमोंके नाम पाये जाते हैं :

अंगप्रविष्ट—१ आयारो, २ सुयगडो, ३ ठाणं, ४ समवाओ, ५ विवाह-पन्नत्ति, ६ नायाधम्मकहाओ, ७ उवासगदसाओ, ८ अंतगडदसाओ, ९ अणुत्तरोववाइअदसाओ, १० पण्हावागरण, ११ विवागसुअ, १२ दिट्ठिवाओ ।

आवश्यक—१ सामाअयं, २ चउवीसत्थयो, ३ वंदणंगं, ४ पडिकमणं, ५ काउस्सग्गो, ६ पच्चक्खाणं ।

कालिक—१ उत्तरज्झयणाई, २ दसाओ, ३ कप्पो, ४ ववहारो, ५ निसीहं, ६ महानिसीहं, ७ इसिभासिआई, ८ जंबूदीवपन्नत्ती, ९ दीवसागरपन्नत्ती, १० चंदपन्नत्ती, ११ खुट्ठिआविमाणपविभत्ती, १२ महत्ठिआविमाणपविभत्ती, १३ अंगचूलिआ, १४ वग्गचूलिआ, १५ विवाहचूलिआ, १६ अरुणोववाप, १७ वरुणोववाप, १८ गरुलोववाप, १९ धरुणोववाप, २० वेसमणोववाप, २१ वेळंधरोववाप, २२ देविदीववाप, २३ उट्टाणसुप, २४ समुट्टाणसुप, २५ वागपरिआवणिआओ, २६ निरयावलिआओ, २७ कप्पिआओ, २८ कप्प-वडिसिआओ, २९ पुप्फिआओ, ३० पुप्फचूलिआओ, ३१ वण्हीदसाओ ।

उत्कालिक—१ दसवेआलिअं, २ कप्पिआकप्पिअं, ३ चुल्लकप्पसुअं, ४ महाकप्पसुअं, ५ उववाइअं, ६ रायपसेणिअं, ७ जीवाभिगमो, ८ पण्णवणा, ९ महापण्णवणा, १० पमायप्पमायं, ११ नंदी, १२ अणुओगदाराइं, १३ देवि-इत्थो, १४ तंदुलवेआलिअं, १५ चंदाविज्झयं, १६ सूरपण्णत्ति, १७ पोरसि-मंडलं, १८ मंडलपवेसो, १९ विज्जाचरणविणिच्छओ, २० गणिविज्जा, २१ ज्ञाणविभत्ती, २२ मरणविभत्ती, २३ आयविसोही, २४ वीतरागसुअं, २५ संलेहणासुअं, २६ विहारकप्पो, २७ चरणविही, २८ आउरपञ्चखाणं ।^{१७}

पक्खिसूत्र—यद्यपि इस सूत्रके कर्ता व रचनाकालका निश्चित पता नहीं है, फिर भी यह प्राचीन ग्रन्थोंमें से एक है अतः उसमें उल्लिखित आगमों के संबंधमें लिखा जाता है:—

पक्खिसूत्रमें नामनिर्देशका क्रम नंदीसूत्र के समान ही है अतः यहाँ उसमें निर्दिष्ट सभी ग्रन्थोंके नाम न लिखकर उनसे अतिरिक्त ग्रन्थोंके नाम व क्रममें जो तारतम्य है उसी पर विचार किया जाता है:—

१ उत्कालिक ग्रन्थोंमें 'सूरपण्णत्ती' का नाम न होनेसे २९ के बदले २८ हैं ।

२ कालिक ग्रन्थोंमें छ नाम अधिक हैं—सूरपण्णत्ती, आसीविसभावणा, दिट्ठिविसभावणा, चारण (समण) भावणा, महासुमिणभावणा, तेयगति-सग्गाणं । इनमें से सूरपण्णत्ती का नाम नंदीमें उत्कालिकमें होनेसे अवशेष ५ अतिरिक्त हैं और नंदीमें कालिकमें उल्लिखित 'धरणोववाप' का इसमें नाम नहीं है । इस प्रकार पक्खिसूत्रानुसार कालिक श्रुतों की संख्या ३६ होती है । कालिक ३६, उत्कालिक २८ और अंग १२ मिलकर कुल संख्या ७६ होती है । और नंदी के अनुसार कुल संख्या ३१+२९+१२=७२ होती है ।

यहांतक तो वर्तमान मान्य आगमोंकी संख्या ४५ या उपांगादि भेद की कल्पना नजर नहीं आती । इसके बाद कबसे आगमोंकी संख्या ४५ माने जानी लगी और वह कहा तक ठीक है तथा ४५ आगमोंके नामोंमें

७. इनमें से कालिकके नं. ११, १२, १४, १५, १६ से २५ तक तथा उत्कालिक के २, ३, ४, ९, १०, १७, १८, १९, २१, २३, २४, २५, २६, २७ अनुपलब्ध हैं । कालिकके नं. ११ से २१ तक (नं. १९ के अलावा) के आगम स्वतंत्र ग्रन्थ न होकर स्थानांग उल्लिखित 'संखेवितदसा' ग्रन्थ के अध्ययनरूप ही हैं । कालिक के नं. २७ से ३१ तक स्वतंत्र ग्रन्थ माने हैं, पर ये पांचों निरयावलिका के ही पांच वर्ग हैं । निरयावलिकाकी आदिमें यही कहा है—'उवंगाणं पंच वग्गा पण्णत्ता-तं जहा-निरयावलिआओ १ कप्पवडिसि आओ २ पुप्फिआओ ३ पुप्फवलिआओ ४ वण्हिदआओ ५ ।

भी फेरफार क्यों है इत्यादि विषय की चर्चा किसी अन्य लेखमें कि जागगी ।

आगमसाहित्य संबंधी प्रश्न—अब आगमसाहित्य संबंधी कतिपय प्रश्न सहज उद्भव होते हैं वे लिखता हूँ । आगमतत्त्ववेत्तागण समुचित उत्तर देनेका अनुग्रह करें:—

१ आगमसाहित्य व उनके रचयिता संबंधी उल्लेख प्राचीन व नवीन प्रामाणिक ग्रन्थोंमें कहां कहां प्राप्य हैं ?

२ नंदीसूत्रमें निर्दिष्ट सभी आगम उस समय उपलब्ध थे? आगम रूपसे मानने योग्य क्या इतने ही ग्रन्थ थे? नंदी के रचयिता श्री देववाचक श्री देवद्विगणि क्षमाश्रमण ही हैं या भिन्न? प्रश्न पद्धतिमें हरिश्चन्द्रगणिने दोनोंको भिन्न माना है । यदि देववाचक भिन्न हैं तो उनका अस्तित्व-काल क्या है ?

३ पक्खिसूत्र के रचयिता व रचनाकाल क्या है ? इनमें जो ५ ग्रन्थों के नाम अधिक हैं वे नंदीमें क्यों नहीं हैं ? उनमें से अभी अनुपलब्ध आगम कब विनष्ट हुए ?

४ अंगों के साथ उपांगों का संबंध जोड़ना कितना प्राचीन है ? उपांगरूपसे मान्य ग्रन्थ कबसे उपांग-कल्पनामें आए व वे पहले कितने थे ? उनका रचनाकाल तथा कर्ता (पञ्चवणा के अतिरिक्त) कौन है ? इसी प्रकार छेद ग्रन्थोंकी संख्या ६ व मूलकी ४ कबसे निश्चित हुई ? अंगों के साथ उपांगोंका संबंध कहां तक ठीक है ?

५ आगमोंकी संख्या ४५ कबसे निश्चित हुई ? संख्या व नामसूची सबसे प्राचीन कौनसे ग्रंथमें है ? ४५ आगमों में नंदीमें उपलब्ध कई आगमोंको छोड़कर पिण्डनिर्युक्ति, ओघनिर्युक्ति जैसे निर्युक्तिग्रंथोंको क्यों सामिल किया गया ? आगमोंकी संख्या ८४ कही जाती है उसका कोई प्राचीन उल्लेख या नामसूची लभ्य है ?

६ महानिशीथ के उद्धार कर्ताओंके ८ नाम आते हैं वे समकालीन नहीं, तब उन्होंने मिलकर कैसे उद्धार किया ? बृहत् टिप्पनिका आदिमें उनकी तीन वाचनाओंका जिक्र है वे तीनों अभी उपलब्ध हैं ?

७ अंगोंकी पद-प्रमाण संख्या द्विगुण कहां तक ठीक है ? वह संभव पर भी कैसे हो सकती है, क्योंकि भगवती तकके ग्रंथ इतने परिमाणमें उपलब्ध हैं और ज्ञाता, उपाशकादि इतने छोट रूपमें ही कैसे याद रहे ? पदका परिमाण क्या ? नंदीके समय या ग्रंथलेखनके समय क्या वर्तमानमें उपलब्ध पदप्रमाण (ग्रंथाग्रन्थ) ही आगम थे ?

૮ ભગવતી આદિમં ઉલ્લિખિત નિર્યુક્તિ આદિ પંચાંગી કૌનસી? શીલાં-કાચાર્યને જિસ પ્રાચીન વૃત્તિકા ઉલ્લેખ કિયા હૈ વહ કવ વનો, કવ વિચ્છિન્ન હુઈ? ઉતને થોડે અરસેમં પ્રાચીન સમી વૃત્તિયાં આદિ વિશાલ સાહિત્ય કૈસે નષ્ટ હો ગયા?

૯ દેવદિગ્ગણિ ક્ષમાશ્રમણ કે સમય આગમલેખનપ્રણાલી કૈસી થી?

૧૦ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન અંગાદિ ગ્રંથોકા રચના કાલા, ભાષાકી દૃષ્ટિસે, ભિન્ન ભિન્ન માનતે હૈ વહ કહાંતક ઠોક હૈ? ભાષાતારતમ્ય કયોં?

૧૧ ભગવાન મહાવીર ઓર બુદ્ધ સમકાલીન હોને પર મી જૈનાગમોમં બુદ્ધકા સ્પષ્ટ નિર્દેશ કયોં નહીં હૈ? દોનોંકા વિહારસ્થલ ઓક હોને પર ઓર દોનોંકે લોકભાષા અપનાને પર મી બૌદ્ધ ગ્રંથોકો ભાષા પાલી ઓર જૈન આગમોંકી ભાષા અર્ધમાગધી કયોં? પાલી ઉસકે પ્રાચીન મી કહી જાતી હૈ.

इस निबंधमें निर्दिष्ट आगमोंमें से जो उपलब्ध हैं उनमेंसे अप्रकाशित को शीघ्र प्रकाशित करना चाहिए।

જૈન કળાનો પ્રકર્ષ

હિંદી કળાનો અભ્યાસી જૈનધર્મને જરાય ઉવેખી શકે નહિ. જૈનધર્મ તેને મન કળાનો મહાન આશ્રયદાતા, ઉદારક અને સંરક્ષક લાગે છે. વેદકાળથી માંડી ઠેક મધ્યકાળ સુધી દેવના ઓની કલાસૃષ્ટિના શણુગારથી હિંદુ ધર્મ લગાઇ રહ્યો હતો. કાળ જતાં કળા ધીમે ધીમે ઉપાનતના સ્થાનેથી પતિત થઈ ઇન્દિયાસ્થાનનું સાધન બની રહ.....તે વખતે દેશની કળા લક્ષ્મણ પૂજ્ય અને પવત્ર વાવથી આશરો આપનાર જૈન મંત્રકારોએ તમા જૈન ધર્મનો નામ અને કાર્ત્તવ્ય અમરગામી કળાએ પોતાની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી છે. મહાપદની સંહાનૃષ્ટ પુત્રી થતાં જ ગિરનાર, શત્રુઝય અને આખૂનાં શખરો પર કારી-ગરોનાં ટાંણાં ગાથ ઉઠ્યાં અને જગન્ માત્ર પરમપદમાં ડરા બ્ય એવી દેવનગરીઓ ઝળવી ગીડી... જૈનધર્મને કળાએ જે કાર્ત્તવ્ય અને પ્રસિદ્ધિ અપાવી તેથી હિંદ આખું મગર છે અને એ દરેક ભારતવાસીનો અમર વાસો છે.

શ્રી રવિશંકર રાવળ.

પાટલીપુત્ર નગર

(વર્તમાન પટના)

નો કથાનક રૂપે

ટુકો પરિચય

૪ પાટલીપુત્ર ૪

: લેખક :

પંચ્યાસજી

મહારાજ

શ્રી

કસ્તુરવિજયજી

અ શેઠગા, પાતાપુરી, ચંપાપુરી વગેરે અનેક પ્રાચીન નગરીઓના ઇતિહાસની માફક પાટલીપુત્ર નગરનો ઇતિહાસ પણ પ્રાચીન અહેવાલોથી ભરેલો છે, માટે તેની બીના અનેક શસ્ત્રોના આધારે આ પ્રમાણે જણાવવામાં આવે છે :

પ્રાચીન કાળમાં શ્રેણિક મહારાજના મૃત્યુ બાદ તેમના પુત્ર કોણિક મહારાજે પિતાના મરણથી થયેલા શોકને દૂર કરવા માટે ચંપાનગરી વસાવી. ત્યારથી એ કોણિકના રાજ્યની રાજધાની તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામી. કાલાન્તરે રાજા કોણિકના પુત્ર ઉદાયી ચંપાનગરીના રાજા થયા. જેમ કોણિક મહારાજ પોતાના પિતા શ્રેણિકના મરણ બાદ તેમનાં સમાસ્થાનો, કીડા-સ્થાનો વગેરે જોઇને દિગ્ગંધર થયા હતા, તેવી રીતે રાજા ઉદાયી પણ પોતાના પિતા રાજા કોણિકના સમાસ્થાન વગેરે જોઇને ધણા દિલગીર થતા હતા. નીતિચનેતાઓએ હૃદયના શોકાદિ અનિષ્ટ પ્રસંગ દૂર કરવાને માટે ઉપયોગી અનેક સાધનોમાં સ્થાન પરાવૃત્તિને વિશિષ્ટ સાધન તરીકે જણાવી એ. આ વાત સુદ પુરુષોને ધ્યાન બહાર હોઇ શકે જ નહિ. આથી ઉદાયી રાજાએ વિચાર કરીને અને પ્રધાનોની અનુમતિ લઇને, પિતાએ કરેલી પ્રવૃત્તિની માફક, નવું નગર વસાવવાને માટે સ્થાનને શોધવા શ્રેષ્ઠ નૈમિત્તિકોને હુકમ કર્યો. તેઓ પણ બીજા બીજાં સ્થળો તપાસ કરતાં કરતાં અનુક્રમે ગંગાનદીને કાંઠે આવ્યા. તે જ સ્થળે તેઓ (નૈમિત્તિકો) પ્રકૃલિત પાટલી (પાટલા)નું ઝાડ જોઇને અને તેની સુંદરતા જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યા. તે ઉપરાંત બીજા આશ્ચર્યકારક યત્નાવ એ જોયો કે—તે ઝાડની શાખા ઉપર એક ચાપપક્ષી મોહું ખુશું રાખીને બેઠું હતું, તેના મોઢામાં સ્વભાવે ધણા કીડાઓ દાખલ થતા હતા. આ બીના જોઇને તે નૈમિત્તિકોએ વિચાર કર્યો કે જેમ આ ચાપપક્ષીના મોઢામાં પોતાની મેજે આવીને કીડાઓ પડે છે તેમ આ જ સ્થળે જો નવું નગર વસાવવામાં આવે તે આપણા ઉદાયીરાજાને પણ સ્વભાવે (અનાયાસે) લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય. આવા વિચાર કરી તેઓએ રાજા પાસે આવી તમામ બીના જણાવી. એ સાંભળીને રાજા ધણો ખુશી થયો. આ પ્રસંગે સભામાં બેઠેલા એક અનુભવી ધરડા નિમિત્તિઆએ કહ્યું કે હે રાજા આ પાટલીનું ઝાડ ધણું ઉત્તમ જણવું. બીજા ઝાડોનો માફક આ સામાન્ય ઝાડ નથી કારણ કે આના મહિમાને જણનારા પ્રાચીન મહર્ષિ ભગવતોએ આનો મહિમા આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે:—

૧. નિમિત્તશાસ્ત્ર જણનાર. તેઓ પ્રાચીનકાળમાં ભૂમિ આદિની પરીક્ષા કરવામાં હોશિયાર ગણાતા.

પાટલાદુ પવિત્રોડયં મહામુનિકરોટિમ્ : ।

વકાવતારોડસ્ય મૂલ-જીવશ્ચેતિ વિશેષત : ॥ ૧ ॥

અર્થ—મહારાની એવા મહાત્માની ખોપરીમાંથી આ આડ ઉત્પન્ન થયેલું છે અને મહાપવિત્ર છે. અને વધારામાં જણુ ॥ લાયક ખીના એ છે કે વિશેષ કરીને આ આડનો મૂલનો છવ એકાવતારીર છે.

આ સાંભળીને રાજ્યે કહ્યું કે તે મહાત્મા કોણુ થયા, ત્યારે વૃદ્ધ નિમિત્તિઆએ કહ્યું કે હે રાજ્ય! આ મહાત્માનું આશ્ચર્યકારી ચરિત્ર હું કહું છું તે સાવધાન ધરને આપ સાંભળો :

ઉત્તર મથુરામાં રહેનાર દેવદત્ત નામનો વર્ણિપુત્ર મુસાફરી માટે નીકળ્યો હતો. તે અનુક્રમે ફરતો ફરતો એક વખત દક્ષિણ મથુરામાં આવ્યો, ત્યાં તેને જયસિંહ નામના વ્યાપારીના પુત્ર સાથે મિત્રાચારી થઈ. એક વખત મિત્રના આગ્રહથી તેના ઘરે ભોજન કરવા માટે દેવદત્ત ગયો. ત્યાં તેના મિત્ર (જયસિંહ)ની અર્ણિકા નામની બહેન જમનાના ઘાળમાં ભોજન પીરસી ને વીંજણાથી દેવદત્તને પવન નાંખવા લાગી. આ વખતે દેવદત્ત તેનું સુંદર રૂપ જોઈને તેની ઉપર અનુરક્ત (આસક્ત) થયો. ત્યાંથી ઘેર જઈ પોતાના ખાનગી નોકરો દ્વારા જયસિંહની પાસે અર્ણિકાનો માંગણી કરી. તેઓની પાસેથી આ ખીના સાંભળીને (અર્ણિકાના ભાઈ) જયસિંહે દેવદત્તના નોકરોને કહ્યું કે હું મારા ઘરને છોડીને જે દૂર ન રહેતો હોય તેને મારી બહેન અર્ણિકા આપવા (પરણાવવા) ચાહું છું. તેમાં તાત્પર્ય એ છે કે હમેશાં હું બહેન અને બનેલીના દર્શન કરી શકું. જ્યાં સુધી મારી બહેન પુત્રાણી ન થાય ત્યાં સુધી મારે ત્યાં દેવદત્ત રહેવું જોઈએ, એ પ્રમાણે જે દેવદત્ત કયુલાત આપે તો હું આપવા (પરણાવવા) ને તૈયાર છું. નોકરોએ આ ખીના દેવદત્તને જણાવી. તેણે તે કબૂલ કર્યું. ત્યારબાદ જયસિંહે ઉત્તમ દિવસે દેવદત્તને પોતાની બહેન પરણાવી. ત્યારબાદ તે રથાને રહેતા એવા તેની ઉપર એક વખત માતાપિતાને કાગળ આવ્યો. તે વાંચતાં તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. આ બનાવ જોઈને અર્ણિકાએ રડવાનું કારણ પૂછ્યું. જ્યારે આગ્રહ પૂર્વક પૂછતાં પણ કારણ ન જણાવ્યું ત્યારે પોતે કાગળ લઈ વાંચ્યો. આ કાગળમાં માતાપિતાએ લખ્યું હતું કે હે પુત્ર! અમે બંને અંતિમ અવસ્થાને પામ્યા છીએ. જે તારે અમારાં હેલકાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા હોય તો જલદી આવવું. આવી ખીના વાંચીને અર્ણિકાએ પતિને આશ્વાસન આપ્યું અને પોતાના ભાઈને આગ્રહપૂર્વક સમજાવ્યો, જેથી તેણે બંનેને જવાની આજ્ઞા આપી. આ વખતે અર્ણિકા સગળાં હતી. પતિની સાથે અનુક્રમે ઉત્તર મથુરા તરફ પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં અર્ણિકાએ એક પુત્રરતને જન્મ આપ્યો. આ બાળકનું નામ પાડવાની બાબતમાં 'મારાં વૃદ્ધ માતા નામ પાડશે' એમ દેવદત્તે પરિવારને જણાવ્યું, જેથી દાસદાસસી વગેરે એ બાળકને અર્ણિકાપુત્ર એમ કહીને બોલાવતા હતા. અનુક્રમે દેવદત્ત વગેરે પોતાના નખરમાં પહોંચ્યા અને વૃદ્ધ માતાપિતાને નમસ્કાર કરી તેમના ખોળામાં બાળક સ્થાપન કર્યો. દેવદત્તની વિનંતીથી એ બાળકનું નામ તેઓએ સંધીરણુ પાડ્યું. તો પણ આ બાળક અર્ણિકાપુત્ર

૩. આ આડનાં મૂળનો છવ ત્યાંથી નીકળી મનુષ્યલવ પામી તે લવમાં મોક્ષમાં જશે.

તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. અનુક્રમે ઉંમર વધતા અભ્યાસાદિના ક્રમે કરાને આ બાબક યૌવન અવસ્થાને પામ્યો. ઉત્તમ પુરૂષો કિંપાક ફળના જેવા શબ્દાદિ વિષયોમાં ક્ષણે પણ આસક્તિ રાખતા નથી, એમ અર્જુનકાપુત્ર પણ એ જ કોટિના હતા, જેથી તેમણે સાંસારિક વિલાસોને ધાસની જેમ તુચ્છ ગણી અને તેઓનો ત્યાગ કરીને જયસિંહ નામના આચાર્ય મહારાજની પાસે પવિત્ર દીક્ષા ગ્રહણ કરી મીતાર્થ થયા અને આ આર્થપદ પામ્યા.

અનુક્રમે વિચરતા વિચરતા ધણે સમય વીત્યા બાદ વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના પરિવાર સહિત તે અર્જુનકાપુત્ર આચાર્ય મહારાજ મંગાનદીને કાંઠે રહેલા પુષ્પમદ્ર નામના નગરમાં પધાર્યાં. આ વખતે ત્યાં પુષ્પકેતુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને પુષ્પવતી નામની રાણી હતી. રાણી પુષ્પવતીને પુષ્પચૂળ નામે પુત્ર અને પુષ્પચૂળા નામની પુત્રી હતી. આ બંનેનો યુગલ (જોડણ) રૂપે જ જન્મ થયો હતો. આ બંને બાઈ બહેનને માહોમાંહે ધણે પ્રાતિભાવ હતો. આ પ્રસંગ જોઈને રાજાએ વિચાર કર્યો કે આ બંને જો વિષુટાં પડશે તો જરૂર જીવી શકશે નહીં અને હું પણ આ બંનેનો વિયોગ સહન કરી શકું તેમ નથી. માટે આ બંનેનો પતિપત્ની રૂપે વિવાહ થાય તો ઠીક, એમ વિચારીને રાજાએ છલથી મંત્રી, મિત્ર અને નગરના લોકોને પૂછ્યું કે સભાજનો! અન્ત:પુરની અન્દર જે રત્ન ઉત્પન્ન થાય તેનો માલિક કોણુ? આ પ્રશ્નનો સભાજને જવાબ આપ્યો હે રાજા! દેશની અન્દર જ રત્ન ઉત્પન્ન થાય તેનો રાજા હચ્છાનુસાર ઉપયોગ કરી શકે તો પછી અન્ત:પુરમાં ઉત્પન્ન થયેલા રત્નના આપ માલિક ગણાઓ તેમાં નવાઈ શી? આ બાબતમાં ગેરવાજબી છે જ નહિ. સભાજનોના આ શબ્દ સાંભળીને રાજાએ પોતાના વિચાર પ્રમાણે ક્ષમ મહોત્સવની તૈયારી કરી, તે વખતે રાણી પુષ્પવતીએ આમ કરવાની ના પાડી છતાં રાજાએ પોતાનું ધાર્યું કર્યું. રાણી પુષ્પવતીને આ અયોગ્ય બનાવ જોઈને અને પોતાનું અપમાન થયેલું જાણીને સંસાર ઉપરથી વૈરાગ્ય ભાવ જાગ્યો. જેના પરિણામે તેણીએ સંયમ ગ્રહણ કરી નિર્મળ સાધના કરી, દેવલોકની ઋદ્ધિ મેળવી. કાળાન્તરે પુષ્પકેતુ રાજા મરણ પામ્યા બાદ કુંવર પુષ્પચૂળ રાજા થયો. હવે તે દેવે (પુષ્પવતીના જીવે) અવધિ-જ્ઞાનથી આ બંનેનું અકૃત્ય જાણીને સ્વપ્નમાં પુષ્પચૂળાને ધણા દુઃખથી રીયાતા એવા નારકાઓને દેખાડયા. આ જોઈ પુષ્પચૂળા જાગી ગઈ અને હૃદયમાં ભય પામી. તેણીએ પતિની આગળ સર્વ બીના જણાવી દીધી. રાણીના બધને દૂર કરવા માટે પુષ્પચૂળ રાજાએ ધણાએ જ્ઞાન્તકમ કરાવ્યાં, છતાં પણ તે દેવે હમેશના નિયમ પ્રમાણે પુષ્પચૂળા રાણીને નરક સ્વરૂપને દેખાડવાનો નિયમ છોડયો નહીં, એટલે તેણે સ્વપ્નમાં આ બીના જણાવવી ચાલુ રાખી. ત્યારે રાજાએ જેન સિવાય અન્ય ધર્મવાળાઓને બોલાવીને પૂછ્યું કે નરક-સ્થાન કેવું હોય? આના જવાબમાં કેટલાએક લોકોએ ગર્ભવાસને, કેટલા લોકોએ કેદખા-નાને તેમજ કેટલા લોકોએ દરિદ્રતાને નરકસ્થાન તરીકે જણાવ્યું અને કેટલા લોકોએ પરાધી પણુ એ નરકસ્થાન છે એમ જણાવ્યું. આ બધી બીના સાંભળીને રાણી પુષ્પચૂળાને લગાર પણુ સનોષ થયો નહીં, કારણ કે સ્વપ્નમાં જોયેલા નરકવાસોની બીનાની સાથે આનો લગાર પણુ મેળ મળતો ન હતો. છેવટે રાજા પુષ્પચૂળે જેનાચાર્ય શ્રી અર્જુનકા-

પુત્ર મહારાજને બોલાવીને આ બીના પૂછી. તેમણે રાણીએ સ્વપ્નમાં જેવું નરકતું સ્વરૂપ જોયું હતું, તે જ પ્રમાણે નરકતું સ્વરૂપ જણાવ્યું. આ સાંભળી રાણીએ કહ્યું, કે હે ભગવન, આપે પણ મારા જેવું સ્વપ્ન જોયું હોય તેમ લાગે છે, કારણ કે મારા સ્વપ્ન દર્શનમાં અને અપના કહેવામાં લગભર પણ તફાવત જણાતો નથી. આ બાબતમાં આચાર્ય મહારાજને કહ્યું, કે હે રાણી, મેં કંઈ સ્વપ્ન જોયું નથી, પરંતુ પવિત્ર જૈનામોથી જણાવે આ બીના કહી છે. અવસરે પુષ્પચૂડાએ પૂછ્યું કે કેવાં કેવાં પાપકર્મો કરીને જીવો નરકમાં જાય છે? ત્યારે ગુરૂમહારાજે કહ્યું, કે હે રાણી! પાંચ કારણને સેવનારા જીવો નરકમાં જાય છે, તે આ પ્રમાણે ૧ મહારંભ સમારંભ કરનારા, ૨ ધનવિષયમાં તીવ્ર આસક્તિ રાખનારા, ૩ ગુરૂની સાથે શત્રુભાવ રાખનારા, ૪ પંચેન્દ્રિયનો વધ કરનારા અને ૫ માંસમંદિરાતું બક્ષણ કરનારા!

કાળાન્તરે તે દેવે રાણી પુષ્પચૂડાને સ્વપ્નમાં સ્વર્ગદર્શન કરાવ્યું. રાજાએ પૂર્વની માફક આ બાબત પાખંડીઓને પૂછી. તેઓએ કહેલી બીના રાણીએ સ્વપ્નમાં જોયેલી બીના સાથે સરખાવતા મળતી ન આવવાથી રાજાએ હેવટે અર્થિકાપુત્ર આચાર્યને બોલાવી સ્વર્ગતું સ્વરૂપ પૂછ્યું. જવાબમાં આચાર્ય મહારાજે જ્યારે સ્વર્ગતું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જણાવ્યું ત્યારે રાણીએ પૂછ્યું કે કયા કયા કારણોથી સ્વર્ગ મળી શકે? ત્યારે આ પ્રશ્નના જવાબમાં આચાર્ય ભગવતે જણાવ્યું કે સમ્યક્ત્વ. સમ્યક્ત્વ સહિત દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ ધર્મની આરાધના વગેરે કારણોથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ બીના સાંભળી રાણી લઘુકર્મી હોવાથી પ્રતિબોધ ધારી અને તેણે દીક્ષાગ્રહણ કરવા માટે રાજાની પાસે આજ્ઞા માગી, ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે મારે ધરે જ હમેશા બિક્ષાગ્રહણ કરવાની કલ્પલાત હોય તો ખુશીથી દીક્ષા ગ્રહણ કર. રાણીએ તેમ કરવા કબૂલ કર્યું. ત્યારબાદ મહોત્સવ પૂર્વકે રાણીએ આચાર્યની પાસે દીક્ષા લીધી અને અનુક્રમે બણી મણી મીતાઈ ચંદ્ર. એક વખત આચાર્ય મહારાજે શ્રુતગાનના ઉપયોગથી જણ્યું કે ભવિષ્યમાં અમુક વખતે દુકાળ પડશે, આ કારણથી તમામ સાધુસમુદાયને સુકાળવાળા દેશ તરફ વિહાર કરાવ્યો, અને પોતે તો જ્ઞાની વ્યાધિને લઈને ત્યાં જ રહ્યા. આ વખતે પુષ્પચૂડા સાધવી અન્ત:પુરમાંથી બાનપાણી લાવી આપતાં હતાં. સાધવી પુષ્પચૂડા આવા પ્રકારની ગુરૂબ્રહ્મિત ઉત્તમ ભાવનાથી કરતા હતા જેના પરિણામે એક વખતે ક્ષાપક શ્રેણિમાં ચઢીને મોહનીયદિ ચરેપ ધાતિકર્મ હણી કેવળગાન પામ્યા. આ રી કમ્ય કારિને પામ્યા છતાં પણ તે સાધવી (પુષ્પચૂડા) ગુરૂમહારાજનું વૈયાપચ્ય (ગોચરી વગેરે) પૂર્વની માફક કાયમ કરતા હતા. જ્યાં સુધી ગુરૂમહારાજને 'આ કેવળા જે' એમ જાણવામાં ન આવ્યું ત્યાં સુધી વૈયાવચ્ચાદિ શુભુષા ચાલુ રાખી. આ પ્રસંગે વૈયાવહાની બીના એ સમજવાની છે કે "કેવળી છતાં પણ વિનયને ચૂકતા નથી."

૪ રત્નપ્રભાદિ સાત નરકો છે. તેમાં રહેલા નારખીના જીવોને ત્રણ પ્રકારની વેદના (ક્ષેત્ર-કૃત, પરમાધાર્મિકકૃત, પરસ્પરકૃત વેદના) છે, ઈત્યાદિ નરકોતું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું. આ બાબતનો વિસ્તાર ન. પ. વ. ૧૭ અને પ્રવચનસારોદ્ધાર વગેરે ગ્રન્થોથી જાણવો.

૫ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય; આ ચાર કર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ જીવોને ઠાંકનાર હોવાથી ધાતિકર્મ કહેવાય છે.

કેવળજ્ઞાને પામેલાં સાધવી પુત્રવૃક્ષા ગેચરીના પ્રસંગનાં ગુરુમહારાજને જે જે પસંદ હોય તે તે લાવી આપે છે. એક વખત ચાલુ વરસાદમાં આ સાધવી ગોધરી લાવ્યું, ત્યારે ગુરુમહારાજને કહ્યું કે હું મહાનુભવ તમે જ્ઞાનજ્ઞાને જાણે છે છતાં પણ માંડ વરસાદમાં ગોધરી કેમ લાવ્યા? આ આખત કેવળજ્ઞાની સાધવીજીએ હાથ ભેડીને જ તમ આપ્યો કે હું ભગવન, જે રસ્તે અચિત્ત અપદ્મય વાસનો હતો તે જ મારે ચક્ર હું ગોધરી લાવી છું, જેથી આ આખતમાં લગાર પણ દોષાપતિ નથી. ત્યારે ગુરુમહારાજને કહ્યું કે આવી ખીના છંદસ્થ કેવી રીતે જાણી શકે? ત્યારે સાધવીજીએ કહ્યું કે મને કેવળજ્ઞાન થયું છે. કેવળજ્ઞાન થયેલ જાણીને આચાર્ય મહારાજને વિચાર્યું કે મેં કેવલીની આજ્ઞાતના કરી તેથી 'મિન્દ્યામિદુકકડ' દેવો જોઈએ, એમ વિચારીને મિન્દ્યામિદુકકડ દીધો. ત્યારબાદ આચાર્ય મહારાજને પૂછ્યું કે હું મુક્તિ પામીશ કે નહીં, આના જવાબમાં કેવળજ્ઞાની સાધવીએ કહ્યું કે તમારે ઉત્તાવળ કરવી નહીં. ત્યારે તમે ગંગાનદી ઉતરશો ત્યારે તમને કેવળજ્ઞાન જરૂર થશે. એક વખત ગંગા નદીને ઉતરવા માટે આચાર્ય મહારાજ લોકોની સાથે નાવમાં ચડ્યા. ત્યાં ખીના એની બની કે જે જે આજ્ઞુ આચાર્ય બેસે તે તે તરફ વહાણ ડૂબવા માંડ્યું. તેથી આચાર્ય મહારાજ વચમાં બેઠા, ત્યારે આખુંએ વહાણ ડૂબવા લાગ્યું. આથી કંટાળીને લોકોએ આચાર્ય મહારાજને નદીમાં ફેંકી દીધા (આ વખતે આચાર્ય મહારાજની પાછલા ભવની પત્ની કે જે અણુમાનિતી હોવાને લઈને આચાર્ય મહારાજની ઉપર દ્રેષ ધારણ કરતી હતી તે મરીને વ્યતરી થઈ હતી) આ વખતે આ વ્યતરીએ પાણીમાં પડતા આચાર્યને શૂળમાં ધરોળ્યા. આવી તીવ્ર વેદના ભોગવવાના પ્રસંગે પણ આચાર્ય મહારાજ અપકાય જીવોની ઉપર દયાના પરિણામ રાખતા હતા, પરન્તુ પોતાને થતી વેદના ઉપર લગાર પણ લક્ષ રાખતા ન હતા. અનુક્રમે ભાવનાની વિશુદ્ધિ વડે ક્ષપકશ્રેણિમાં આરૂઢ થયા અને અન્તકૃત કેળલી થઈને સિદ્ધિપદ પામ્યા. આવા ઉત્તમ પ્રસંગે નજીકમાં રહેલા દેવતાઓએ આચાર્ય મહારાજનો નિર્વાણ-મહોત્સવ કર્યો. આવી રીતે આ સ્થળે પ્રકૃષ્ટ (સર્વોત્કૃષ્ટ) યાગ (પૂજા) પ્રવર્ત્યો માટે આ સ્થળ પ્રયાગ એ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. અને અન્ય દર્શનીઓ શક્તીમાં ધરોળવાના પ્રસંગને જોઈને ગાડરીયા પ્રવાહની માફક પોતાના ઉપર કરવન મુગવવા લાગ્યા. તે સ્થળે રહેલાં ત્રણ વૃક્ષોને મન્નજીએ ઘણી વાર કાપી નાખ્યા ત્રતાં પણ તે વૃક્ષો વારંવાર ઉગે છે.

નદીના પાણીમાં રહેલી આચાર્ય મહારાજની ખોપરી માછલોઓના પ્રહારને સહન કરતી તેમજ પાણીના મેળવઓમાં તણાતી તણાતી નદીને કાંડે આવી, છીપતો માફક આમતેમ પછાતી પછાતી થઈ એક ગુપ્ત પ્રદેશમાં બરાધ ગઈ. એ ખોપરીના અન્દરના ભાગમાં એક વખત પાટલા (વૃક્ષ)નું બાજ પડ્યું. અનુક્રમે એ ખીજ ખોપરીના કર્પરને ભેદીને જમણી હડપચીમાંથી પાટલાનું ઝાડ ઉગ્યું. એ ઝાડ મોટા સ્વરૂપે થયું.

હું રાજન, આ પ્રમાણે આ મુનિનું વૃત્તાન્ત સાંભળીને તેમજ તે પસંગે પાટલા-વૃક્ષ ઉપરના આપપક્ષિની ખીના ધ્યાનમાં લઈને તમારે આ સ્થાનનાં નગર વસાવવું જોઈએ અને શ્રિયાજાણીનો શબ્દ સંભળાય તેટલી હદ સુધી સૂત (દોરી) દેવું જોઈએ. એટલે કે જમીનની હદ સમજવાને માટે લાઇનદોરી દેવી જોઈએ. આ વૃક્ષ નિર્મિતિયનું વચન સાંભળી રાજાએ તેમ કરવા માટે નિમિત્તિયાને કુકમ કર્યો. ત્યારબાદ તેઓએ પાટલા-

વૃક્ષને પૂર્વ તરફ ગણીને (રાખીને) પશ્ચિમ તરફ, પછી ઉત્તર તરફ, પછી પૂર્વ તરફ, પછી દક્ષિણ તરફ એ રીતે શીયાળણીના શબ્દ સુધી જઈને લાઇન દોરી નક્કી કરી. એ પ્રમાણે નગરની રચના સમચોરસ રાખી.

ત્યારપછી નિમિત્તિઆએ નક્કી કરેલી લાઇનદોરી પ્રમાણે તે સ્થળે રાજ્યને નગર વસાવ્યું અને તે નગર પાટલાના આડને લઈને પાટલીપુત્ર એ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું, * કાળાંતરે વિકરવર ઘણાં કુસુમો (પુષ્પોના સમુદાય) વડે શોનાયમાન હોવાથી તે જ પાટલીપુત્ર નગર કુસુમપુર નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. ઉદાયીરાજ્યએ આ નવા નગરમાં શ્રી. નેમિનાથ બગવાનતું એત્ય બંધાવ્યું અને ત્યાં હાથીશાળા, અશ્વશાળા, રથશાળા, મોટા નાના મહેલ, દરવાજા, બાગર, દાનશાળા, પૌષધશાળા વગેરે તૈયાર કરાવ્યાં. આ નગરમાં ઉદાયીરાજ્યએ જેમ સાંઠા કાળ સુધી રાજ્ય પાલન કર્યું તેવી રીતે જૈનધર્મની પણ અપૂર્વ પ્રભાવના કરી. એક વખત ઉદાયીરાજ્ય પૌષધવ્રતમાં રહ્યા હતા તે વખતે વિનય-રતના પ્રપંચથી ઉદાયીરાજ્ય કાળધર્મ પામી દેવલોકની ઋદ્ધિ પામ્યા.

ત્યારબાદ એટલે પ્રભુ શ્રી. મહાવીરના નિર્વાણથી આઠ વર્ષ વીત્યાબાદ હજમ અને ગણિકાનેા પુત્ર નદ નામે રાજા થયો. અતુક્રમે નવમા નન્દરાજના વખતમાં પરમાર્હત (મહાશ્રાવક) કલ્પકના વંશમાં થયેલા શકડાળ નામે મંત્રી થયા. તેમને સ્થૂલભદ્ર અને શ્રીયક નામના બે પુત્રો અને યક્ષા ૧, યક્ષદત્તા ૨, જૂતા ૩, જૂતદત્તા ૪, એણા (સેણા) ૫, વેણા ૬, અને રેણા ૭ એ નામની સાત પુત્રીઓ હતી. યક્ષાર્દ સાતે પુત્રીઓની યાદશકિતની બાબતમાં એમ કહ્યું છે કે પ્રથમ પુત્રીને એક વાર કહેતામાં જ આવે તે યાદ રહી જાય. એમ બીજીને બે વાર કહેવથી યાદ રહી જાય. ત્રીજીને ત્રણ વાર, ચોથીને ચાર, પાંચમીને પાંચ વાર, છઠ્ઠીને છ વાર અને સાતમીને સાત વાર કહેલી બીના યાદ રહી જાય.

કોશાવેશ્યા અને તેની પહેલ કયકોશ્યા એ બંનેની જન્મભૂમિ તરીકે આ નગર પ્રસિદ્ધ છે. આ જ પાટલીપુત્ર નગરમાં મન્ત્રીશ્વર ચાણક્યે નન્દરાજનું રાજ્ય મૂળથી ઉખેડીને મૌર્ય-વંશના શ્રી. ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યગાદી ઉપર સ્થાપન કર્યો. તે ચંદ્રગુપ્ત રાજના વંશમાં અનુ-ક્રમે બિન્દુસાર, અશોક, કુણાલ અને સંપ્રતિ એ નામના રાજાઓ થયા. આ કુણાલના પુત્ર સંપ્રતિ મહારાજ ત્રણ ખંડ પ્રમાણે ભરતક્ષેત્રના અધિપતિ હતા. એ મહાશ્રાવક હતા અને તેમણે અનાય દેશોને પણ મુનિવિહારને લાયક બનાવ્યા હતા.

સર્વકળાના સમુદાયને ભણનાર રાજા મૂળદેવ અને મહાર્ધનક અચલ નામના

૬ યત ઉક્તમ્-ગડહેસુ પાટલિપુરે સંપદ્ધરાયા તિલંહભરહર્ષઈ । અજ્જ-સુહત્થિગણહરં, પુચ્છહ પળાં પરમસદ્દો ॥ જોડદેશમાં પાટલીપુત્ર નગરમાં પરમ શ્રાવક ભરતના ત્રણે ખંડના અધિપતિ સંપ્રતિ મહારાજ વિનય પૂર્વક શ્રી. આર્યસુહસ્તિ ગણ-ધર ભગવંતને (દિવાળીકલ્પની ઉત્પત્તિ વિષયક) પ્રશ્ન પૂછે છે. (દિવાળીકલ્પ)

* બીજાં ઐતોમાં ઉદાયી રાજાની માતાનું નામ પાટલીરાણી હોવાથી નગરનું નામ પાટલીપુત્ર એવું રાખ્યું એમ પણ આવે છે. આથી “પાટલીપુત્ર” શબ્દને અર્થ ઉદાયીરાજ્ય પણ કરી શકાય.

સાર્થવાહ તથા વેશ્યાઓમાં અગ્રેસર દેવદત્તા નામની મણિષ્રા એ ત્રણે પૂર્વે આ નગરમાં રહેતા હતા.

પૂન્ય શ્રી. ઉમાસ્વાતિ વાચક ૭ મહારાજે ભાષ્યમહિન તત્વાર્થસૂત્રની આ નગરમાં રચના કરી હતી. આ ઉમાસ્વાતિ મહારાજ ઠોલીષણિ ગોત્રના હતા અને સંસ્કૃત પાંચસો પ્રકરણોના રચનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. અહીંયાં વિક્રાનોને સંતોષ પમાડે તેવી ચોરાસી વાદશાળાઓ હતી આ નગરની નજીકમાં વિશાળ અને ઉંચા તરંગો જ્યાં ઊછળી રહ્યા છે, એવી ગંગા નદી વહે છે.

આ પાટલીપુત્રની નજીકમાં ઉત્તર દિશાએ વિશાલ વાલુકા (રેતી ઢગલાઓતું) રચળ છે. ભવિષ્યમાં પાણીના ઉપદ્રવના પ્રસંગે કલ્કી રાજ અને આચાર્ય શ્રી. પ્રાતિપદ મહારાજ વગેરે શ્રી સંઘ આ વાલુકા સ્થલ ઉપર અહીંને પાણીના ઉપદ્રવથી મુક્ત થશે તેમજ કલ્કીરાજ અને તેના વંશના ધર્મદત્ત, નિતશત્રુ, અને મેઘધોષ વગેરે રાજાઓ પણ અહીંયાં થશે. આ પાટલીપુત્ર નગરમાં, જ્યાં નંદરાજાતું નવાણુ કે દિ દ્રવ્ય સ્થાપન કરેલું છે એવા, પાંચ સ્તૂપો છે. અહીંયાં લક્ષણવાતી નગરોના સુવ્રતાને (પાદશાહે) પુષ્કલ દ્રવ્યની ધત્તકાથી આ સ્તૂપોની ઉપર ધણાએ હુમલાઓ કર્યા એટલે ઉખેડી નાખવાના પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે બધા પ્રયત્નો સૈન્યમાં ઉપદ્રવ ફેલાવનારા થયા, એટલે સુવ્રતાને દ્રવ્ય લેવામાં શક્તિ નહીં.

આ જ નગરમાં યુગપ્રધાન મહાપુરુષ શ્રી. ભદ્રાહુસ્વામી, આર્યમહાગિરિજી, આર્યસુહસ્તિ સુરિજી, વજ્રસ્વામી વગેરે પૂન્ય પુરુષો વિચર્યા હતા અને ભવિષ્યમાં આચાર્ય શ્રી. પ્રાતિપદસુરિ મહારાજ વગેરે પૂન્ય પુરુષો વિચરશે. વળી મહાપ્રિતવત ધનનામના શેઠની પુત્રી શકિમણી કે જે વજ્રસ્વામીને પતિ તરીકે સ્વીકારવાની આહવા રાખતી હતી તેને વજ્રસ્વામીએ પ્રતિબોધ પમાડીને અહીંયાં દીક્ષા આપી હતી.

આ જ નગરમાં અભયા રાણી કે જે મરોને વ્યન્તરીપણે ઉત્પન્ન થઇ હતી તેણીએ સુદર્શન શેઠને શીલથી ચલાવવા માટે વારવાર ઉપસર્ગ કર્યા છતાં પણ ચલાવમાન ન થયા અને શીલ ધર્મનો કસોટીમાં સંપૂર્ણ વિજયશાળી નાંવડયા હતા. મહારાશીલવીર શ્રી. સ્થૂલિમદ્ર મહારાજ કોશ્યા વેશ્યાની ચિત્રશાલામાં અહીંયાં જ ચતુર્માસ રહ્યા હતા. તેઓશ્રી જ્યે રસવાલો આહાર વાપરતા હતા અને કોશ્યા વેશ્યાનો તીવ્ર અનુરાગ હતો છતાં પણ તેમણે પરમ-શીલભાવને ટકાવી કામશત્રુની ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. તેમની સ્પર્ધાથી સિંહ ગુફાવાસી

૭ 'વાચક' શબ્દ ઉપરથી 'સમજવું' જોઈએ કે આ મહાપુરુષ પૂર્વધર હતા. પ્રાચીન કાળમાં પૂર્વના જ્ઞાન સિવાય 'વાચક' પદવી મળી શકે જ નહીં એવો વ્યવહાર હતો. કહ્યું છે કે.

વાહ અ ચમાસમણે દિવાયરે વાયગત્તિ ઇકઠ્ઠે । પુઠ્ઠવગર્ચમિ ચ સુત્તે ઇ ઇ સહા પચટ્ટત્તિ ।

અર્થાત્ વાહીપદવી, ક્ષમાશ્રમણપદવી. દિવાકરપદવી કે વાચકપદવી એ ચારમાંથી કોઈ-પણ પદવી પૂર્વજાત જ્ઞાન હોય તે જ મળી શકે.

મુનિ પણ અહીં (કાશ્યા વેશ્યાને ત્યાં) આતુર્ભાસ નાટે આવ્યા હતા અને કાશ્યાચર્યા ચલયમાન થયા આ પ્રસંગે આ વેશ્યાએ તેમણે જેવા દુઃ દેવમાંથી મુનિની પાસે રત્નકંબલ મંગાવીને અને તેને વપરીને ખાલમાં નાખી દેવના દુઃખાન્તરકે નિને પ્રતિભોષ પમાડયો હતો, જેના પશ્ચિમે તે મુનિરાજ યુરમહારાજના પાસે ગઈને આસે ચના લેવા પૂર્વક નિમળ સજ્જમની આરાધનમાં ઉજ્જમાત બન્યા. આ ઘટના પણ અહીં જ બની હતી.

અહીં બાર વરસના દુકાલના પ્રસંગે આચાર્ય શ્રી. સુરિચતમહારાજે તમામ ગમ્મને સુકાળવાળા દેશ તરફ વિહાર કરાવ્યો ત્યારે તે પ્રસંગે તે આચાર્ય મહારાજના નાના બે શિષ્યોએ આંખમાં અદૃશ્ય બનાવનાર અંજન આંજીને રાજ્ય અંદ્રનુપ્તની સાથે કેટલાએક દિવસ ભોજન કર્યું. તે વાર પછી યુરમહારાજે ઇપકો આપવાથી વિષ્ણુપુત્રે એ બંનેનો નિર્વાહ કર્યો.

યુગપ્રધાન મહાપુરૂષ શ્રી વજ્રસ્વામીજીની બીજી આશ્ચર્યકારી ખીના આ નગરમાં આ પ્રમાણે બની હતી: એક વખત પૂન્ય શ્રી વજ્રસ્વામીજી મહારાજ પોતાના સુવિદિત મુનિઓ સહિત વિહાર કરતા કરતા આ નગરમાં પધાર્યા. તે વખતે પહેલા પ્રવેશ કરવાના દિવસે નગરની સ્ત્રીઓને ચિતક્ષોભ ન થાય એ ધરાદાયી વૈક્રિયલબ્ધિ દ્વારા સામાન્ય રૂપ કર્યું હતું અને અપૂર્વ દેશના આપી હતી. આ દેશના સાંભળી ધણુ જ પુશી થયેલા રાજા, મન્ત્રી વગેરે શ્રોતાઓ માંહેમાંહે વાતચીત કરવા લાગ્યા કે આચાર્ય મહારાજના ગુણો ધણા ઉત્તમ છે, પરંતુ જોઈએ તેવું ગુણાનુસાર રૂપ નથી તેવું શું કારણ? અતુકને આ વાત સર્વત્ર ફેલાતાં પરમ્પરાએ અનેક લબ્ધિનિધાન શ્રી વજ્રસ્વામીજીએ સાંભળી ત્યારે બીજા દિવસે સ્વાભાવિક નિરૂપમ રૂપ વિકુર્વીને હજાર માંખડીનાળા સોનાના કમળ ઉપર ખેસી દેશના આપવા લાગ્યા. તે સાંભળીને અને તેમનું અપૂર્વ રૂપ દેખીને શ્રોતાઓ ધણા જ પુશી થયા ।

આ જ નગરના મધ્ય ભાગમાં મહાપ્રતિભાશાળી માતૃદેવતાઓનો પ્રતિમાઓ હતી, જેના પ્રભાવે સમર્થ શત્રુઓ પણ પાટલીપુત્રને જીતવામાં અસમર્થ નીવડ્યા હતા. આ પ્રસંગે (નૈમિત્તિક વેપકરી) આશ્ચર્યના કહેવા પ્રમાણે બ્યારે નગરના લોકોએ તે માતૃમંડળ ઉખાડી નાખ્યું ત્યારે અન્દ્રનુપ્ત અને પર્વતક આ બંને જણાએ પાટલીપુત્ર સ્વાધીન કર્યું. (ત્યારપછી આ નગરમાં અન્દ્રનુપ્ત રાજ થયો.)

આ પ્રકારે અનેક ચિરસ્મરણીય વિશિષ્ટ ઘટનાઓથી ભરેલા આ નગરની અન્દર અનેક ઉત્તમ વિદ્યાઓના જાણકાર પુરૂષો વસતા હતા. તેમજ સ્મૃત, પુરાણ, ભરત, વાત્સ્યાયન, ચાણક્યશાસ્ત્ર (નીતિશાસ્ત્ર) વગેરે વિશિષ્ટ શાસ્ત્રોમાં કુશળ પુઃષોની પણ ખાખી ન હતી.

૮ પરિશિષ્ટ પર્વમાં વિષ્ણુપુત્રના સ્થાને ચાણક્યનું નામ આપ્યું છે તે આ પ્રમાણે.

ઘાણક્યોઽપિ તમાચાર્ય. મિથ્યાદુષ્કતપૂર્વકમ્ ।

વન્દિત્વાઽભિદધે સાધુ, શિક્ષિતોઽસ્મિ પ્રમદ્ધર : ॥

અથ પ્રમૂતિ યદ્ ભક્તપાનોપકરણાદિકમ્ ।

સાધુનામુપકુરુતે, તદાદેયં મદ્યોકસિ ॥

બહોતેર કંગાઓના જાણુધાર પુરૂષો પણ અધિક પ્રમાણમાં વસતા હતા. તેમજ મન્ત્રવિદ્યા મન્ત્ર-તન્ત્ર વિદ્યા વગેરેમાં અને રસવાદ, ધાતુવાદ, નિધિવાદ, અંજન પ્રયોગ, ચુટિકા પ્રયોગ, પાદપ્રસેપ પ્રયોગ, ૯ રત્નપરીક્ષા, વસ્તુ વિદ્યા, તેમજ સ્ત્રી પુરૂષ, હાથી, ઘોડા, બળદ; વગેરેના લક્ષણો ઓળખવામાં અને ઇન્દ્રજાદિ પ્રયોગ કરવામાં તેવી જ કાવ્યશાસ્ત્રમાં હોશીયાર એવા પુરૂષો પૂર્વે અહીંયા રહેતા હતા. આર્યરક્ષિતને ચૌદે વિદ્યા બણવાતું સ્થાન આ જ હતું, અહીંયાથી બણ્યાને (નાની ઉમરમાં) ચૌદે વિદ્યામાં પારમાત્મી યદ્ય પોતાના દશ્યપુર નગરમાં ગયા હતા. તેમજ મહાવૈભવશાળી ધનિક પુરૂષો કે જેઓ હાથી હજાર યોજન આવે તેમાં જેટલાં પગલાં પડે તે દરેક પગલામાં હજાર હજાર સૈનૈયાં ભરી શકે એવા ધનાઢ્ય પુરૂષો અહીં વસતા હતા.

કેટલાએક ધનાઢ્ય પુરૂષો તેા એવા હતા કે જેઓ એક આઠક પ્રમાણુ તલ વાવવામાં આવે, અને જ્યારે તે તૈયાર થાય ત્યારે તે તલની શિંગોમાંથી જેટલા તલ નીકળે તેટલા હજાર સોના મહોર પમાણુ દ્રવ્યના સ્વામી હતી. બીજા કેટલાએક એવા પશુ વૈભવશાલી હતા કે જેઓ યોગાસામાં વહેલી પર્વતની નદીના પ્રબળ પાણીના વેગને જાણેન્ધ એક દિવસના માંખણુવડે પાલ બાંધીને અટકાવવાને સમર્થ હતા એટલે કે પુષ્કળ ઝોકુળોના સ્વામી હતા.

બીજા કેટલાએક એવા શ્રીમતો અહીંયા રહેતા હતા કે જેઓ પુષ્કળ અશ્વસેના સમ્પત્ત હતા. તેમાં એક દિવસના ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્તમ નીતિવંત ઘોડાઓના બચ્ચાઓના સ્કંધ ઉપર રહેલા કેશ વડે આખા પાટલીપુત્ર નગરને વીંટી શકે એવા સમર્થ હતા અને બીજા ધનિકો એવા બે પ્રકારના શાલિરત્ન (અંગર)ને ધારણુ કરનારા હતા, જેમાંતુ પહેલા નંબરતું શાલિરત્ન જુદી જુદી જાતના શાલિબીજ (અંગર)ને ઉત્પન્ન કરી શકે, અને બીજું ગર્દભિકા નામતું જે શાલિરત્ન તેનો એવો પ્રભાવ હતો કે તેને વારંવાર લણીયે તેા પશુ ફરી ફરી ઉગે.

આ પ્રમાણુ ગૌડ દેશના મુચુટ સમાન પાટલીપુત્ર નગરની ટુંકામાં બીના જણાવી. ભવ્ય જીવો આ બીનાને જાણીને અને ત્યાં બનેલી ઉત્તમ ઘટનાઓને ધ્યાનમાં લઇને પોતાની જીવનસુધારણુને અંગે યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરી સ્વાત્મકલ્યાણુ કરે એ જ હાર્દિક ભાવના !

૯ પછે હેપ લગાડી આકાશ, પાણી વગેરેમાં ગમન કરી શકાય એવો પ્રયોગ.

દસ શ્રાવકો

[સંક્ષિપ્ત જીવનકથા]

લેખક : આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયપદ્મસરિજી

અ વિચિત્ર પ્રભાવશાલિ, ત્રિકાલાઆધિત શ્રી જૈનેન્દ્ર દર્શન, બીજાં બધાં દર્શનોમાં અગ્રેસર ગણાય છે, તે સર્વોંશે ઘટિત જ છે. મધ્યસ્થભાવે તમામ વાદીઓને ઉચિત ન્યાય તે જ આપી શકે છે, કારણ તે નિષ્પક્ષપાતી દર્શન છે. બ્યાં પક્ષપાત હોય ત્યાં ઉચિત ન્યાય દેવાનો અધિકાર લગભર પણ ટકી શકતો નથી. પક્ષપાતો ભવેદ્ વસ્ય તસ્ય પાતો ભવેદ્ ધ્રુવ જૈનદર્શન સર્વોંશે પદાર્થોંની વિચારણા કરે છે માટે અનેકાંત દર્શન; અને આપેક્ષિકવાદને માન્ય રાખે છે તેથી ' સ્યાદાદ દર્શન ' તરીકે વિવિધ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. પીપરને જૈન વધારે ઘૂંટવામાં આવે તેમ તે અધિક ફાયદો કરે છે તેમ સ્યાદાદ દર્શનનો ગુરુગમથી મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ વધુને વધુ અભ્યાસ કરવાથી આત્મવિકાસ પ્રત્યે ભવ્ય જીવો નિર્ભયપણે પ્રયાણ કરી શકે છે. આમ કરીને પૂર્વે-અનંતા ભવ્ય જીવો સિદ્ધિ પદ પામ્યા. (હાલ પણ મહાવિદેહમાં પામે છે. અને ભવિષ્યમાં પામશે.) અને પ્રભુ મહાવીરના વર્તમાન શાસનમાં પણ એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી શકે છે. જુઓ સાધુઓમાં-ગણુધર શ્રી ગૌતમસ્વામી, સિંહ અણુગાર, રોહક મુનિવર, અતિમુકત, ધન્ય-કુમાર, શાલિભદ્ર, અવતી સુકુમલ વગેરે; સાધ્વીઓમાં-ચંદનબાલા, મૃગાવતી વગેરે, શ્રાવકોમાં-૧ આનંદ, ૨ કમદેવ, ૩ ચુલ્લની પિતા, ૪ સુરાદેવ, ૫ સુલ્લશતક, ૬ કુંડકોલિક, ૭ સદાજ પુત્ર, ૮ મહાશતક, ૯ નંદિનીપિતા, ૧૦ તેતલીપિતા-શંખ-શતક વગેરે; અને શ્રાવિકોમાં-રેવતી, સુલ્લસા વગેરે. તેમાંથી આનંદ શ્રાવકાદિના આદર્શ જીવનમાંથી ભવ્ય શ્રાવકોને આત્મોત્તતિનો માર્ગ લાધી શકે એ ઇરાદાથી, તેઓના જીવનની ટૂંક બીના અહીં જણાવી છે.

૧ શ્રી આનંદ શ્રાવક

જિનાલયાદિ ધર્મસ્થાનોથી શોભાયમાન એવા વાણિજ્યગ્રામ નામના નગરમાં આનંદ નામે મહર્દિક વ્યાપારી (શ્રાવક) રહેતા હતા. તે આર કોડ સોનૈયાના સ્વામી હતા. તેમાંથી તેમણે ત્રણ વિભાગ પાડ્યા હતા. એક ભાગના ચાર કોડ સોનૈયા નિધાનમાં દાટેલા હતા, બીજા ચાર કોડ સોનૈયા વ્યાજમાં તથા બાકીના ચાર કોડ સોનૈયા વ્યાપારમાં રોકેલા હતા. તેમને ચાર ગોકુલ^૧ હતાં. તેમને નિર્મલ શીલ, વિનય, વગેરે ગુણોને ધરનારી શિવાનંદા નામે ગૃહિણી હતી. વાણિજ્યગ્રામની બહાર ઈશાન ખૂણામાં કોલ્લાગ નામનું એક પર હતું.

૧ દસ હબર ગાયોનું એક ગોકુલ અણુલું. એવા ચાર ગોકુલ (૪૦ હબર ગાયો)ના સ્વામી હતા.

મહી' આનંદ શ્રાવકનાં સગા-સંબંધિજનો અને મિત્રો રહેતાં હતાં. આ નગરની સામેના ભાગમાં દ્રુતપલાશ નામનું ચૈત્ય હતું. ત્યાં એક વખત પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવ પધાર્યા. આ અવસરે વિશાલ પર્ષદા મળી. આ વાતની ખબર આનંદ શ્રાવકને પડતાં પ્રભુના આગમનથી તે ધણુ ખુશી થયા, અને સ્નાન કરી-શુદ્ધ થઇને પોતાના પરિવારની સાથે પ્રભુની પાસે આવ્યા, અને વંદન કરી ઉચિત સ્થાને બેઠા. આ અવસરે પ્રભુએ બન્ધુ જીવેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે દેશના દેતાં જણાવ્યું કે—

મઘજલદિમ્મિ અપારે, દુલહં મણુઅત્તણંપિ જંતૂણં ॥

તત્થવિ અણત્થદ્ધરણં, દુલહં સન્નમ્મવરરવણં ॥ ૧ ॥

અર્થ—આ સંસાર સમુદ્રમાં ભરકતા જીવેને મનુષ્યપણું પામવું દુર્લભ છે, (કારણ કે નિર્મલ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની આરાધનાથી મુક્તિપદ મળી શકે છે. અને દર્શનાદિ ત્રણેની સમુદ્ધિત આરાધના મનુષ્ય ગતિમાં જ થઇ શકે છે) તેમાં પણ અનર્થનો નાશ કરનાર (આવિચ્છિન્ન પ્રભાવશાલિ, ત્રિકાન્ધાપાધિત જૈનધર્મરૂપિ (ચિંતામણિ) રત્ન મળવું વિશેષ દુર્લભ છે. જેને ચિંતામણિ રત્ન મળ્યું હોય, એનાં દુઃખ દારિદ્ર્યાદિ કષ્ટો જરૂર નાશ પામે. એમ ધર્મરૂપિ ચિંતામણિરત્નની આરાધના કરનારાં બન્ધુ જીવેનાં પણ, આ ભવમાં અને પર ભવમાં, તમામ દુઃખો નાશ પામે છે અને તેઓ જરૂર વાસ્તવિક સુખનાં સાધનો સેવીને અખંડ અવ્યાપાધ પરમ સુખનો અનુભવ કરે છે.

જે દુર્ગતિમાં જતા જીવેને અટકાવે અને સદ્ગતિ પમાડે, તે ધર્મ કહેવાય. આના ૧ સર્વવિરતિધર્મ અને ૨ દેશવિરતિ ધર્મ, એ એ બેદ છે. જેમ જેમ કર્મોતું જોર ધટે, તેમ તેમ જીવ દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ આદિ ઉત્તમ ગુણોને સાધી શકે છે. નિર્મલ ત્યાગમની આરાધના કર્યા સિવાય આત્મિક ગુણોનો આવિર્ભાવ થઇ શકતો નથી, આથી જ તીર્થ'કરાદિ અનંતા મહાપુરૂષોએ આ પંચ મહાવ્રતમય સર્વવિરતિની આરાધના કરી પરમ પદ મેળવ્યું છે. આ ઉત્તમ સર્વવિરતિ ધર્મ અંગીકાર કરવાને અસમર્થ બન્ધુ જીવેએ યથાશક્તિ દેશવિરતિ ધર્મની આરાધના કરવી જોઇએ. દેશવિરતિની નિર્મલ યોગથી આરાધના કરનારા બન્ધુ જીવે મોડામાં મોડા આદમે ભવે તો જરૂર મુક્તિપદ પામે છે.

આવી નિર્મલ દેશના સાંભળીને આનંદશ્રાવકને શ્રદ્ધાગુણુ^૨ પ્રકટ થયો. તેમને ખાત્રી થઇ કે પ્રભુદેવે જે ખીના કહી છે, તે નિઃશંક અને સાચી છે.

પોતાના મિથ્યાત્વ શત્રુનો પરાજય થવાથી ખુશી થઇને તેમણે પ્રભુદેવને કહ્યું: ' હે પ્રભો, આપે દુરભાવેશો ધર્મ અને રૂચ્યો છે, હું ચોક્કસ માતું છું કે—સંસાર કેદખાતુ છે. અને ખરું સુખ સર્વસંયમની આરાધના કરવાથી જ મલી શકે છે. પરંતુ મોહનીય કર્મની તથા પ્રકારની ઓછાશ નહિ થયેલી હોવાથી હાલ હું ચારિત્રધર્મને અંગીકાર કરવાને અસમર્થ છું. જેથી હું બારવ્રતમ દેશવિરતિ ધર્મને અંગીકાર કરવા ઇચ્છું છું.' પ્રભુદેવે કહ્યું

૨ આથી સમજવાતું મને છે કે પ્રભુદેશનાના અનેક લાભોમાં સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ પણ થાય. દેશનાશવણથી શ્રદ્ધાપામેલા જીવેની ગણતરીમાં આનંદ શ્રાવકને જરૂર ગણવા જોઇએ.

જહાસુહં દેવાણુપ્પિય ! મા પહિંબંધો કાયઠ્ઠવો હે દેવાણુપ્પિય જેમ સુખ કિપજે તેમ કરો, (આવા ઉત્તમ કાર્યમાં) વિલાંબ કરશો નહિ!' પછી આનંદ શ્રાવકે પ્રભુની પાસે શ્રાવકનાં બારે વ્રત અંગીકાર કર્યાં^૩ ત્યારબાદ યોગ્ય દિનશિક્ષા આપી પ્રભુએ કહ્યું: 'હે મહા-નુભાવ, મહાપુણ્યોદયે પ્રાપ્ત કરેલા આ દેશવિરતિ ધર્મનું બરાબર આરંભના કરજો!' પ્રભુની આ શિખામણુ અંગીકાર કરીને પ્રભુને વંદન કરીને આનંદશ્રાવક પોતાના ઘરે ગયા. ઘરે જઈને પોતાની પત્ની શિવાનદાને સહર્ષ અર્ધી બીના જણાવી એટલે તેણે પણ દેશવિરતિ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

આનંદ શ્રાવકના વ્રતધિકાર પ્રસંગે ઉપદેશપ્રાસાદ વગેરેમાં આ પ્રમાણે વિસ્તારથી કહ્યું છે: શરૂઆતમાં તેમણે પ્રભુની પાસે દ્વિવિધિત્રિવિધ નામના ભાંગાએ કરીને સ્થૂત છૂર હિંસાદિકના ત્યાગ સ્વરૂપ પાંચે અણુવ્રતો અંગીકાર કર્યાં, તેમાં ચોથા અણુવ્રતમાં સ્વ (પોતાની) સ્ત્રી સિવાયની અન્ય સ્ત્રીઓના પરિહારનો નિયમ હતો અને બાકીનામાં (૧) શેકડ ધનમાં ચાર કરોડ સોનામહોરો નિવાનમાં, ચાર કરોડ વ્યાજે, ચાર કરોડ વ્યાપારમાં એમ ચાર કરોડ રાખી શકું, તેથી વધારે રાખી શકાય નહિ, (૨) દસ હજાર ગાયોનું એક ગોકુળ એવાં ચાર ગોકુળ રાખી શકું, (૩) એક હજાર ગાડાં અને બેત્રીને માટે પાંચસો હજાર અને બેસવાને માટે ચાર વાહન રાખી શકું, એવો નિયમ કર્યો. છૂટા દિવિષિ-પરિમાણુ વ્રતમાં ચારે દિશામાં જવા આવવાનો નિયમ કર્યો. (આ બીના સાતમા અંગમાં વિસ્તારથી વર્ણવી છે). સાનમા ભોગોપભોગ વ્રતમાં સ્થૂત દિવિષિએ બારીસ અબદ્ય અને બત્રીશ અનંતકાય તથા પંદર કર્માદાનનો ત્યાગ કર્યો. દાતનુમાં તે જોડીમંત્રનું લાકડું; મર્દન (તેજ યોજવા યોજાવવા)માં શતપાક અને સદત્તપાક તેજ; ઉદ્ધર્તન (પીડી)માં ધર્મ અને ઉપલેટનો પિષ્ટ (આટો); સ્નાનમાં ઉણુ જલના માટીના આઠ ઘડા પ્રમાણુ પાણી; પહેરવાનાં વસ્ત્રોમાં ઉપરનું અને નીચેનું એમ બે વસ્ત્રો; વિષેપનમાં, ચંદન, અગર, કપૂર અને કુંકુમ; ફૂલમાં પુંડરીક કમળ અને માતલીનાં ફૂલ; અન્નકારમાં નામાંકિત મુદ્રિકા (વીંટી) તથા બે કુંડળ; ધૂપમાં અગર અને તુરુક; પેય (પીવા લાયક) આદારમાં મગ, ચણાં વગેરે તળીને કરેલ અથવા ધીમાં ચોખાને તળીને બનાવેલો ચોખાનો પ્રવાહી પદાર્થ (સાગડી વ્યાદિ); પકવાનમાં ઘેઅર અને ખાંડનાં ખાંજાં; માનમાં કલમશાલીના ચોખા; કહેળમાં મગ, અડદ અને ચણાં; ધીમાં શરદ કકતુનું થવેલુ ગાયનું જ ધી; શાકમાં મીંઠી ડોડી તે પલવલનું શાક; મધુર પદાર્થમાં પલ્લક; અનાજમાં વડા વગેરે; ફળમાં ક્ષારમલક (મીંઠાં આંબળાં), જળમાં આકાશથી પડેલું પાણી; અને મુખવાસમાં જલકુળ, લવિંગ, એસાયચી, કકકોલ અને કપૂર આ પાંચ પદાર્થોથી મિશ્રિત તંબોલ; એમ ઉપર જણાવેલ ચીજો વાપરી શકાય, તે સિવાય બીજાનો ત્યાગ કર્યો. શ્રી ઉનાસક દશાંગશૂત્રમાં આ બીના વિસ્તારથી જણાવી છે. આ પ્રમાણે દેશવિરતિ ધર્મની સાધના કરવામાં ઉજ્જમાળા બનેલા બંને દેવતાએ ચૌદ વર્ષ સફલ કર્યાં.

એક વખત મધરાતે આનંદ શ્રાવક જાગી ગયા, અને આ પ્રમાણે ધર્મજનનરિકા

૩ ઉપાસકદશાંગમાં આ બાબતે વિસ્તારથી જણાવી છે.

૪ આનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ શ્રી શ્રાવકધર્મજનનરિકા નામના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે, તે શેર-લાલ જેસિંગભાઈ અને શા. હમ્મરદાસ તરફથી છપાયેલ છે. બેટ તરીકે મલી શકે છે.

(ધર્મનું ચિંતન) કરવા લગ્યા કે- મહો, રાગદ્વેષ-પ્રમાદનાં માર્ગં છુવન ઘણું વીતી ગયું. માટે હવે જલદી ચેતીને ધર્મરાધનમાં વિશેષ ઉદ્ધમ કરવો જોઈએ. ગયેલો સમય પાછો મેળવી શકાતો નથી, માટે હુ હવે પ્રમાદ દૂર કરીને શ્રવકની અગિયાર પ્રતિમાની યથા-શક્તિ આરાધના કરી માનવજન્મ સફલ કરું. આ પ્રમણે નિચારીને સવારે પોતાના કુટુંબને તથા સગા બહાલાને બોલવ્યાં. તેમનો ભોજન વસ્ત્રાદિક વડે આદરસત્કાર કરીને તેઓની સમક્ષ આનંદ શ્રાવકે મોટા પુત્રને ગૃહાદિનો વહીવટ સોંપ્યે, ત્યારબાદ પોતે નીચે જણાવ્યા મુજબ પ્રતિમાઓનું વહન કરવા તૈયાર થયા. પ્રતિમા એટલે એક જાતનો વિશિષ્ટ આભિ-ચક્ર (પ્રતિજ્ઞા-નિયમ). તે અગિયાર પ્રતિમાઓનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સમજવું:—

૧. સમ્યક્ત્વ પ્રતિમા—એક મહિના સુધી નિર્મલ સમ્યક્દર્શન ગુગુની સેવના કરવી તે. આ પ્રસંગે દેવાભિયોગ, રાજાભિયોગ, ગણાભિયોગ, બલાભિયોગ, ગુરુનિગ્રહ, વૃત્તિકાંતાર; આ છ આગાર હોવા નથી. અને શંકા, ઠાંકા, વિચિકિત્સા, અન્યદર્શન પ્રશંસા અને અન્ય દર્શનિઓનો પરિચય આ પાંચ અતિચારો (એક જાતના સામાન્ય દોષ) ન લાગે તેમ વર્તવાનું હેય છે.

૨. વ્રત પ્રતિમા—આ પ્રતિમા સાધતી વખતે પહેલી પ્રતિમાની ક્રિયા સાધવાની જરૂર હોય છે. તે તરફ લક્ષ્ય રાખીને જે મહિના સુધી બારે વ્રતની નિર્મલ સાધના કરવી તે વ્રત પ્રતિમા કહેવાય. આમાં અતિચારથી સાવધાન રહેવું જોઈએ, અને અપવાદ પણ હોય જ નહિ.

૩. સામાયિક પ્રતિમા—ત્રણ મહિના સુધી હંમેશાં સવાર સાંજ નિર્દોષ સામાયિકની સાધના કરવી તે. આમાં પહેલી જે પ્રતિમાનું અનુષ્ઠાન ચાલુ હોય છે—એમ આગળ પણ જરૂર વાદ રાખવું કે આગળ આગળની પ્રતિમા આરાધતી વખતે પાછળ પાછળના તમામ પ્રતિમાઓનું અનુષ્ઠાન ચાલુ હોય જ.

૪. પૌષ્ઠ પ્રતિમા—દર મહિનાની જે આઠમ અને જે ચૌદસ તથા એક પૂનમ અને એક અમાસ. એમ (દર મહિને) છ પર્વને વિષે ચાર પ્રકારનો નિર્મલ પૌષ્ઠ કરવો. એમ ચાર મહિના સુધી કરવું તે પૌષ્ઠ પ્રતિમા કહેવાય.

૫. કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા—પાંચ મહિના સુધી પહેલાં કલ્યા મુજબ છ પર્વને વિષે પૌષ્ઠ કરવો જોઈએ. અને તેમાં રાતે ચારે પહેર સુધી કાયોત્સર્ગ રહેવું. તે કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા કહેવાય. આ ખાત્યન અન્ય ત્રયોમાં સવિશેષ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે—આ પ્રતિમા વહન કરતી વેળાએ સ્નાન (ન્હાવા)નો નિષેધ, દિવસે જ્યાં અજગશ હોય ત્યાં ભોજન કરી શકાય. રાતે સર્વથા ભોજનનો ત્યાગ, કમ્પ્લ બાંધવાનો નિષેધ, દિવસે ક્ષણચર્યા પ્રાણવું. તથા રાતે અપર્વાતિથિમાં ભોગનું પરિમાણ કરવું જોઈએ, વળી પર્વાતિથિએ પૌષ્ઠ ક્રિયામાં રહેવા પૂર્વક રાતે ચોટા વગેરે સ્થલે કાયોત્સર્ગ કરવો જોઈએ. અહીં રાત્રિભોજન નહિ કરવાની સૂચના કરી તેથી એમ સમજવું કે—કિત્તમ શ્રાવકોએ અનેક જાતના બાલ અને અબ્યંતર ગેરકામ જાણીને રાત્રિભોજનનો જરૂર ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને ઓમાસના વખતમાં તો તે તરફ વધારે કાળજી રાખવી જોઈએ. જે કોઈ શ્રાવક તે નિયમ કાયમને

મટે કરવાને સમર્થ ન હોય, તેઓએ પણ આ પાંચમી પ્રતિમાથી માંડીને તે નિયમ અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઈએ.

૬. પ્રહાયર્થ પ્રતિમા—આની અંદર છ (૬) મહિના સુધી દિવસે અને રાતે સર્વથા નિરતિયાર પ્રહાયર્થ ધારણ કરવાનું હોય છે.

૭. અચિત્ત પ્રતિમા—સાત મહિના સુધી સચિત્તનો ત્યાગ કરે, અચિત્ત અશન પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય વાપરે.

૮. આરંભત્યાગ પ્રતિમા—આમાં આઠ મહિના સુધી કોઈ પણ જાતનો આરંભ ન કરી શકે.

૯. પ્રેમ્ય પ્રતિમા—આમાં પોતાના નોકર વગેરેની મારફત પણ આરંભના કાર્ય ન કરાવી શકાય. એવો નિયમ નવ મહિના સુધી પાળવનો હોય છે.

૧૦. ઉદ્દિષ્ટવર્જન પ્રતિમા—આમાં પોતાના નિમિત્તે બીજાઓએ જે આહાર કર્યો હોય, તે દસ મહિના સુધી ન લઈ શકાય. ક્ષુરમુંડસ્થિતિ હોય, અને શિખા (ચોટલી) રખાય.

૧૧. શ્રમણ્યૂત પ્રતિમા—આમાં અસ્વાથી મુંડન કરાવે અથવા લેવા કરાવે, એટલે મસ્તકે કેશ ધારણ ન કરાય. (કેશરહિત મસ્તક હોવું જોઈએ.) અને રજોહરણુ (ગાંધી) પાત્રાં વગેરે મુનરજનાં ઉપકરણો રાખવા જોઈએ. તથા તેમની જેમ એપણીય અશનાદિ લઈ શકાય. સ્વજનાદિ પ્રત્યે પોતે નિઃસ્નેહ નથી જેથી ગોચરીના અવસરે ‘પડિમાપડિવ-ણુરસ સાવગરસ ભિક્ષમ’ દેહિ ” એમ બોલીને કુટુંબમાંથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરે. એ પ્રમાણે અગિયાર મહિના સુધી ધર્મધાત્રે તે શ્રમણ્યૂત પ્રતિમા ગ્રહેવાય. કહ્યું છે કે—

લુહમુંડો લોપણ વા, રયહરણં ઉગ્ગહં જ વેત્તૂણં ॥

સમણભૂઓ ચિહરદ, ધમ્મં કાપણ ફાસંતો ॥ ૧ ॥

આ એક માસાદિ કાલ ઉત્કૃષ્ટ કર્યો. અને જઘન્ય કાળ દરેક પ્રતિમાનો અંતમુદ્ધર્ત અંતમુદ્ધર્ત પણ કર્યો છે. અને તે મરણ સમયે અથવા દીક્ષા લેવામાં (તે પ્રસંગે) સભવે છે. તે સિવાય નહિ. શ્રી પચાશક અને પ્રવચનસારોદ્ધાર વગેરેમાં વધારે બીના વર્ણવી છે. આ પ્રમાણે અગિયાર પ્રતિમા વહન કરતાં પાંચ વર્ષ અને પાંચ (છ) મહિના થાય છે. એ અગિયાર પ્રતિમા ઉલ્લાસથી કરતાં આનંદ શ્રવકનું શરીર કૃશ (દુર્બલ) થયું. આ અવસરે તેમણે અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મનું શરણ અંગીકાર કરી અનશન ગ્રહણ કર્યું. અનુક્રમે નિર્મલ પરિણામ ધારા વચતાં વધતાં અવધિજ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ થવાથી તેમને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

એક દિવસ વાણિજ્યપ્રામની બહાર પ્રભુ મહાવીર ચૌદ હજાર મુનિવરોના પરિવાર સાથે પધાર્યા, ત્યારે પ્રભુને પૂછીને, શ્રી ગૌતમ ગણુધર ત્રીજી પોર્સીમાં તે ગામમાં યથાર્થિ નિર્દોષ આહાર ગ્રહણ કરીને ગામની બહાર નીકળતાં કોલ્લાક સંનિવેશની નજીકમાં આવ્યા, ત્યારે લોકોના મુખથી આનંદ શ્રાવકના અનશન તપનું વૃત્તાંત સાંભળીને પોતે તે પ્રત્યક્ષ

જેવા કોલ્લાકસન્નિવેશમાં આવેલી પૌષ્પશાલામાં અવ્યા. તે વખતે આનંદ શ્રાવક ગણુ-
ધર ગૌતમ મહાગજને આવવા જોઈને ધણા જ ખૂશી થયા. અને ભાવથી વંદના નમસ્કાર
કરી બોલ્યા: 'હે પ્રભો, અકરી તપસ્યા કરવાથી હું ધણો દુર્બલ થયો છું, તેથી આપની
પાસે આવવા અસમર્થ છું. માટે આપ કૃપા કરીને અહીંયા પધારો.' આથી ગૌતમ
સ્વામી ત્યાં આનંદ શ્રાવક રહેતા હતા ત્યાં આવ્યા. આનંદ શ્રાવકે વિધિપૂર્વક વંદન કરી પ્રશ્ન
કર્યો: 'હે ભગવન, શ્રાવકને અવધિજ્ઞાન થાય ખર?' ગૌતમસ્વામી બોલ્યા 'ઉત્તમ શ્રાવકને
થાય.' ત્યારે આનંદ શ્રાવકે કહ્યું 'મને અવધિજ્ઞાન થયું છે, હું એ જ્ઞાનથી ઉચે સૌધર્મ-
દેવલોક સુધી, નીચે રત્નપ્રમા પૃથ્વીના લેલુચ્ચય (લોહુક) નામના નરકવાસ સુધી અને ઉત્તર
તિહું લવણુ સમુદ્રને વિષે પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાં પાંચસો યોગ્ય સુધી અને ઉત્તર
માં ક્રુસ્કરિમાચળ સુધી રૂપી પદાર્થોની ખીના જાણું છું.' આ સાંભળીને ગૌતમસ્વામીએ
કહ્યું: 'હે ભદ્ર, શુદ્ધરથને અવધિજ્ઞાન થાય, પણ તમે કહ્યા પ્રમાણે એવું મોટું અવધિજ્ઞાન ન
થાય, માટે તમે મિથ્યાદુષ્ટન આપો.' આનંદ શ્રાવકે કહ્યું કે 'હે સ્વમિન અસત્ય બોલ-
વાના પ્રસંગે તેમ કરવું ઉચિત ગણાય, માટે આપે મિથ્યાદુષ્ટત દેવો જાકરો.' તે સાંભળી
ગૌતમ મહારાજ શંકામાં પડયા, એટલે તેમણે પ્રભુ પાસે જતને તેવું સ્વરૂપ પછયું. જવા-
બમાં પ્રભુદેવે આનંદ શ્રાવકના કહેવા મુજબ જ જણાવ્યું એટલે ગૌતમ મહારાજે આનંદ
શ્રાવકની પાસે આવીને મિથ્યાદુષ્ટત આપ્યો. ધન્ય છે આગ મહાપુરુષોને કે જેઓ
આવી ઉંચ કોટીને પામ્યા છતાં સત્ય વસ્તુ સમજતાં નહીં પની ભૂલ ખમાવે છે. એ પ્રમાણે
આનંદ શ્રાવક ૨૦ વર્ષ સુધી બહુ પ્રકારના શીલવ્રતાદિ ધર્મકૃત્યની આરાધના કરી, છેવટે
એક માસની સલેખનામાં કાલધર્મ પ.મી સૌધર્મ નામના પહેલા દેવલોકના અરણ્ય
નામના વિમાનમાં દેવ થયા. ત્યાં ચાર પદ્યોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં
ઉત્તર શ્રાવક કુવમાં જન્મ પામી, અવસરે સંયમાદિની સાધના કરી નિદ્ધિપદ પામશે વિશેષ
ખીના શ્રી ઉપામકદશાંગ, વર્ધમાનદેશના, ઉપદેશપ્રાસાદિ ઐથોથી જાણી લેવી.

૨ શ્રી કામદેવ શ્રાવક.

ચંપાનગરીમાં કામદેવ નામના એક સદ્ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમને ભદ્રા નામની સ્ત્રી
હતી. અને તે અઠાર કરોડ સૌનૈયાના સ્વામી હતા. તેમાં છ કરોડ સૌનૈયા નિધાનમાં, છ
કરોડ વ્યાજમાં અને છ કરોડ વ્યાપારમાં જોડાયલા હતા. તે છ ગોકુલના અધિપતિ હતા.
આ ચંપાનગરની નજીકમાં પૂર્ણભદ્ર નામનાં ચૈત્ય હતું, ત્યાં દેવાધિદેવ પ્રભુ મહાવીરદેવ
પધાર્યા. આ ખખર સાંભળીને કામદેવ શ્રાવક ખુશ થયા. પ્રભુને વંદના નમસ્કાર કરી
તેમણે પ્રભુની દેશના સભગીને જિનધર્મની ઉપર અડગ શ્રદ્ધા રાખીને આનંદ શ્રાવકની
પેઠે પ્રભુદેવના પાસે ધારે પ્રતે અંગીકાર કર્યાં. તે પ્રમાણે તેની સ્ત્રીએ પણ કર્પુ. અને
બંને જણા અપૂર્વ ઉલ્લાસથી પ્રતોની આરાધના કરી આત્માને નિર્મલ બનાવતા હતાં.

એક વખત ધર્મજગન્નિદ્રા કરવાના પ્રસંગે કામદેવને આનંદ શ્રાવકની જેવો વિચાર
થયો, જેથી તેમણે પોતાના મોટા પુત્રને કુંડુંબની સંભાળ રાખવાની ભલામણ કરીને પૌષ-
પશાલામાં આવીને દર્બના સંધારા ઉપર બેસી પ્રભુદેવનું ધ્યાન કરતાં આનંદ શ્રાવકની
જેમ તે કામદેવ શ્રાવક પ્રતિમાવહન કરતા લાગ્યા. એક વખત તે ધ્યાનમાં એક હતા

તે વખતે સૌતર્કે-દ્રે ત્યાં સુત્રર્ના સભામાં કામદેવના ધર્મશ્રદ્ધાદિ ગુણોની પર્યાસા કરી. તે પર શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર કોઈ દેવ તેની પરીક્ષા કરવા આવ્યો. તે દેવ દેવતા-શક્તિથી (વર્ધકવલ્લમ્બિથી) ઘણાં ભયંકર રૂપો ત્રિકુનીને 'કામદેવ, જો તું ધર્મને છોડી નહિ દે તે આ તરવારના ધા કરીને તારૂ જીવિત અભિ હરો લખશ જેથી તું કુધ્યાનથી ઘણું પીમા ભોગવીશ,' આ પ્રમાણે તેણે વાનવાર કહ્યું તો પણ કામદેવ લગારે ડચાં નહિ, કે ધર્મશ્રદ્ધાથી અલાયમાન પણ થયા નહિ. તારે તેણે કોપથી જ્ઞાનચોગ બનીને કામદેવને તરવારના ઝાટકા માર્યા. તો પણ તે અલાયમાન થયા નહિ. ત્યારબાદ તેણે એક ક્ષાથીત્વં રૂપ વિકુબ્ધું, અને કામદેવને કહ્યું કે- 'હે દાંકિષ્ઠ, હું તને સંઠમાં જન્મીને અહર આક્રમ શમાં ઉછાળીશ, અને જ્યારે તું પાછો નીચે પડીશ ત્યારે પગ નીચે દયાવને તને કચરી નાંખીશ.' એમ કહીને ઘણીએ કદથના કરી તો પણ શ્રેણી લગાર પણ ચલાયમાન થયા નહિ. ત્યારબાદ તે દેવે બયંકર સર્પતું રૂપ કરીને કામદેવને ધમકી આપી. 'એ વીર-ધૂર્વાના ધર્મને તું છોડી દે અને મને નમસ્કાર કર, નહિ તો હું તને ઘણાં તીવ્ર ડંભ મારીને હેરાન કરીશ, જેથી તું રોમાઈ રીજાઈને મરણુ પ્રાપ્તશ.' તોએ શેઠ ચલાયમાન થયા નહિ, ત્યારે તે સર્પે તેમના શરીરને તથુ ભગ્ગા દછને મળે આકરા ડંખ માર્યા. તથુ વેદના પણ શેઠે આનંદ પૂર્વક સહન કરી અને લગાર પણ ડચા નહિ. તેથી તે દેવ આક્રમે અને છેવટે નમસ્કાર કરીને જોડ્યો: 'હે ધર્મવીર, તમને ધન્ય છે. તમારી અડગ શ્રદ્ધાને મે બરેબર તપાસી છે. આથી હું પણ પ્રભુ મહાવીરના ધર્મમાં અડગ શ્રદ્ધાણુ બન્યો છું. મારા ધર્મગુરૂ તમે જ છો. સુખડના ઝડની જેમ પરોપહો મહન કરીને તમે મને સમ્યક્દર્શન રૂપી અપૂર્વ સુગંધ આપી તેથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું. મારા કરેલુ ગુના માફ કરજો.' એમ કહીને તથુ પ્રદક્ષિણા દછને તેના ઉપકારને યાદ કરતો તે દેવ સ્વસ્થાને ગયો.

ત્યારબાદ કામદેવ કાકરસગ્ગ પારીને પ્રભુ મહાવીરને વંદન કરવા ગયા, તે વખતે પ્રભુદેવે બારે પર્યાદાની સમક્ષ કામદેવને પૂછ્યું: "હે મહાનુભાવ, તે આજ રાતે મહા બયંકર તથુ પરીપહો ધૈર્ય રાખીને સહન કર્યાં, અને ધર્મધ્યાનમાં સ્થિરતા રાખી મેરૂ પર્વતની જેમ અડગપણે પ્રતો જાળાયાં, એ વાવ સાચી છે ?' કામદેવે કહ્યું. 'પ્રભો, આપે કહ્યું તેમજ છે.' પછી પ્રભુએ આ બીના ગૌતમાદિક સુતીશ્વરોને જણાવીને સંયમમાં સ્થીર કર્યાં. ત્યાં રહેલા સર્વ લોકોએ પણ કામદેવની ઘણી પ્રશંસા કરી. પ્રભુની બલ્મ દેશના સાંભળીને કામદેવ આવક પોતાને ઘેર ગયા. તેમણે આનંદ આવકની માફક અગિયાર પ્રતિમાઓ વડન કરીને, વીશ વર્ષ સુધી આવક ધર્મની આરાધના કરી. અને અતે એક મહિનાની સલોખના અષ્ટરીને સમાધિમરણુ પામી સૌધર્મ દેવ ડના અરણ્યાબ નામના વિમાનને વિષે તે દેવપણે ઉમ્મન થયા. ત્યાં ચાર પર્યોપમના અધુબનું સુખ ભોગવીને મહાચિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ આવક કુલમાં જન્મ પામી ચારિત્રની આરાધના કરી સિદ્ધિ-પદ પામશે.

૩ શ્રી સુલેલીપિતા.

વરાણસી નગરીમાં સુલેલીપિતા નામે એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમને સ્થમ (સોમ) વાઘની સ્ત્રી હતી. તે ચોવીસ કરોડ દ્રવ્ય (સોના મહોર)ના સ્વામી હતા. તેમાંનું ૮ કરોડ

નિધાનમાં, તેટલું જ વ્યાજમાં અને તેટલું જ દ્રવ્ય વ્યાપારમાં ફરતું હતું. તે આઠ ગોકુલના સ્વામી હતા. તેમણે પ્રભુ શ્રી. મહાવીરદેવની આ ભવમાં અને પર ભવમાં પરમ કલ્યાણ-કારિણી દેશના સાંભળીને શ્રી. આનંદ અને કામદેવની માફક બારે પ્રતો સ્વીકાર્યા હતાં.

એક વખત પોતાના કુટુંબનો બાર મોટા દીકરાને સોંપીને તે પૌત્રધરાલામાં પૌત્ર અંગીકાર કરી આત્મિક ભાવના ભાવી રહ્યા હતા, તેવામાં મધરાતે એક દેવે હાથમાં તરવાર લઈ તેમને ધમકી આપી 'હે શ્રાવક, તું આ ધર્મનો ત્યાગ કર, જો તેમ નહિ કરે તો તારા મોટા દીકરા વગેરેને તરવારથી મારી નાખીશ.' આવાં આકરાં વચનો સાંભળવા છતાં પણ સુલ્લનીપિતા લગાર પણ ચલાયમાન ન થયા. આથી તે દેવે ઘણા કોષિષ્ટ ઘટ્ટને સુલ્લનીપિતાના નાના, મધ્યમ અને મોટા એ ત્રણે પુત્રોને લાવીને તેની સમક્ષ મારવા માંડ્યા. પછી ત્રણે પુત્રોને ઉક્ળતા તેલના તાવડામાં નાંખ્યા, અને તેઓના માંસ અને લોહી સુલ્લનીપિતાના શરીર ઉપર છાંટ્યા. તેપણ તે લગાર પણ ચલાયમાન થયા નહિ. પછી તેણે તેને વારંવાર આ પ્રમાણે કહ્યું : 'હે શ્રાવક, જો તું મારા કહેવા મુજબ ધર્મનો ત્યાગ કરીશ નહિ, તો હમણાં જ તારી માતા બદા સાર્થવાહીને અહીં લાવીને તારા દેખતાં માર મારીને તપાવેલા તાવડામાં નાંખીશ, અને તેણીના માંસ અને રૂધિર તારા શરીરની ઉપર છાંટીશ, જેથી તારે આ ભયકર પીડા ભોગવતાં ભોગવતાં ઘણી મુશ્કેલીએ અગ્રણે મરવું પડશે.' આ પ્રમાણે બહુવાર ધમકાવ્યા છતાં પણ તે ધર્મોપાધનમાં મિશ્રલ રહ્યા. આ અવસરે સુલ્લનીપિતાને વિચાર આવ્યો કે આ તો કોઈ હલકો માણસ લાગે છે. આણે મારા ત્રણ પુત્રોને મારી નાંખ્યા અને હવે મારી માતૃશ્રીને મારવા તે તૈયાર થયો છે, માટે કોઈ પણ ઉપાયે આને પકડવો જોઈએ. આવો વિચાર કરી, જેવામાં તેને પકડવને હાથ લાંબા કર્યો તેવામાં તે દેવ ઉડીને આકાશમાં ચાલ્યો ગયો, અને સુલ્લની-પિતાના હાથમાં એક ધાંભતો આવ્યો. પછી તેણે મોટા શબ્દોથી કોલાહલ કર્યો, તેમાં પોતાના પુત્રનો શબ્દ સાંભળી તેની માતા બદાસહી લ્યાં આવી. તેણીએ કોલાહલ કરવાનું કારણ, પૂછ્યું એલે સુલ્લની પિતાએ માતૃશ્રીને તમામ બીના જણાવી. તે સાંભળી માતાએ કહ્યું : 'હે વત્સ તેં કહ્યું તેમાંનું કંઈ પણ અન્યું નથી. મને લાગે છે કે કોઈ મિથ્યાત્વી દેવે તારી ધર્મપરીક્ષા કરવા માટે લખિધથી તારા પુત્રોની જેવાં અને મારા જેવા રૂપે બનાવીને તેમ કથું હશે. હે પુત્ર પ્રભુ શ્રી. મહાવીરતું ફરમાન એ કે વ્રતમાં લાગેલા દોષોની અસોચનાદિ સાધનો દ્વારા શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. અહીં તને પૌત્રધ વ્રતમાં અતિ-ચાર લાગ્યો છે, તેની આલોચના કરી લે.' માતાના આ વચનો સાંભળી પુત્ર ઉલ્લાસથી તે પ્રમાણે કથું.

આ પ્રસંગ એવો બોધ આપે છે કે—આર્ય માતાઓએ પોતાના પુત્રના વ્રતનિયમાદિ તરફ જરૂર કાળજી રાખવી જોઈએ. આ પછી સુલ્લનીપિતાની ઘણી ખરી જીવનચર્યા આનંદ શ્રાવકની જીવનચર્યાને મલતી હોવાથી તે પ્રમાણે જાણ્યું. તેમણે શ્રવક ધર્મની અગિયારે પ્રતિમા વહી હતી. છેવટે તે સમાધિપૂર્વક કાલધર્મ પામી પહેલા સૌધર્મ દેવ-લોકને વિષે અરૂણપ્રમ નામના વિમાનમાં ચાર પલ્લોપમના આક્રમે દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. લથી ચ્યનીને તે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ જૈનધાર્મિક કુલમાં જન્મ પામી અવસરે મહા ધર્માવશાલિ આત્રવતી દીક્ષામી આરાધના કરી અખંડનંદમય સિદ્ધિસ્થાન પામશે.

૪ મહાશ્રાવક સુરાદેવ

વારાણસી નગરીમાં સુરાદેવ નામના એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમને ધન્યા નામની સ્ત્રી હતી. આ સુરાદેવને કામદેવના જોડેલી દ્રવ્ય સંપત્તિ અને ગોકુલો હતાં. એક દિવસ પ્રભુ શ્રી મહાવીરની દેશના સાંભળીને આનંદાદિ મહાશ્રાવકોની માફક પ્રભુની પાસે તેમણે આર વ્રત અંગીકાર કર્યો. આ વ્રતોનું ઉત્ક્રાસથી આરાધન કરતાં, ઉપસર્ગના પ્રસંગે પણ તેણે ધર્મનો રંગ છોડ્યો નહીં. એમને ત્રણ પુત્રો હતા. જેમ કામદેવ શ્રાવકના પ્રસંગે અન્યું હતું, તેમ અહીં પણ એક વખત એમ અન્યું કે—કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ દેવે તેમના ત્રણ પુત્રોને મારી નાંખવાની ધમકી આપતાં કહ્યું: ‘હે સુરાદેવ, તું આ ધર્મને છોડી દે.’ છતાં પણ શ્રીસુરાદેવ લગાર પણ ચલાયમાન થયા નહિ. ત્યારે દેવે કહ્યું ‘હે સુરાદેવ, હજુ પણ તારે જીવવાની ઇચ્છા હોય તો જલ્દી આ ધર્મને છોડી દે, નહિ તો હું તારા શરીરમાં સોજા મહારોગ ઉત્પન્ન કરીશ, જેથી તારે ધણી વેદના ભોગવવી પડશે, અને તેથી તારે બહુ રીઆઇ રીઆઇને મરણું પડશે.’ દેવનાં આ વચનો સાંભળીને શ્રીસુરાદેવે કોલાહલ કર્યો જે સાંભળીને તેમની સ્ત્રી ધન્યા આવી પહોંચી. તેણીએ તમામ ખુદાસો કર્યો, જેથી સુરાદેવ સ્વસ્થ બન્યા. અહીંથી આગળની ખીના શ્રી કામદેવની માફક જાણવી. શ્રી સુરાદેવે શ્રાવકની અગિયારે પ્રતિમા વહન કરીને અતિમ સમયે શ્રી આનંદાદિની માફક સંલેખનાદિ કરવા પૂર્વક સમાધિમરણે મરણ પામી સૌધર્મ દેવલોકના અરણ્યકાંત નામના વિમાનમાં દેવતાઇ ઝડિ મેળવી. ત્યાંના દેવતાઇ સુખો આર પલ્યોપમ સુધી ભોગવીને ત્યાંથી વ્યવીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ કુલમાં જન્મ પામી, અવસરે સંયમાદિની સાધના કરી પરમાનન્દમય મોક્ષસુખને પામશે.

૫ મહાશ્રાવક યુલ્લશતક

શ્રી આલંબિકા નગરીમાં યુલ્લશતક નામના એક સદ્ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમને બહુલા નામે સ્ત્રી હતી. શ્રાવક કામદેવની માફક તેમને ધનસંપત્તિ ગોકુલ વગેરે હતાં. પ્રભુશ્રી મહાવીરદેવની પાસે તેમણે વ્રતો અંગીકાર કર્યો હતાં અને શ્રાવકની અગિયારે પ્રતિમાઓ વહન કરી હતી. યુલ્લન પિતાને જેમ ઉપસર્ગ થયો હતો તેમ અહીં પણ તેમ થયું હતું. તેમાં તકાવત એટલો હતો કે—આને ધર્મથી ચલિત કરવાને માટે પરીક્ષક દેવે તેના પુત્રને ઉપસર્ગ કર્યો હતો એટલે દેવે પુત્રને મારવાની ધમકી આપી હતી. તોપણ તે ચલાયમાન થયા નહિ. છેવટે દેવે કહ્યું: ‘હે યુલ્લશતક, જે તું આ ધર્મને નહિ છોડે તો તારી અઘાર કોડ સોનીયા પ્રમાણુ તમામ લક્ષ્મીને આ નગરીના ચોટા આદિ સ્થલે વિખેરી નાંખીશ. જે જોઈને તને ધણું આર્ત રોદ્રધ્યાન થશે, અને અસમાધિ મરણ થશે.’ આ પ્રસંગે યુલ્લશતકે કોલાહલ કર્યો, જે સાંભળી તેમની સ્ત્રી બહુલાએ આવીને સત્ય ખીના જાણવી જેથી તે શાંત થયા. બાકીની ખીના શ્રી આનંદાદિની માફક જાણવી. અતિમ સમયે શ્રાવક યુલ્લશતક સમાધિ મરણ પામી સૌધર્મ દેવલોકના અરણ્યસિદ્ધ વિમાનમાં દેવપણે આર પલ્યોપમના આયુષાળા દેવ થયા. ત્યાંથી વ્યવીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિપદ પામશે.

૬ મહાશ્રાવક કુંડકોલિક

કાંપિલ્યપુરની અંદર કુંડકોલિક નામના એક સદ્ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમને પુષ્પમિત્ર

નામની સ્ત્રી હતી. કામદેવની માફક તેમને સમૃદ્ધિ અને ગોકુલો હતો. પ્રભુશ્રી મહાવીરદેવની પાસે આનંદાદિની જેમ તેમણે દ્વાદશવ્રતમય શ્રાવકધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. તે એક વખત મધ્યરાતે પોતાની અશોકવાડીમાં પૃથ્વીશિલાપટ્ટક પર આવ્યા. ત્યાં આવીને પોતાની નામાંકિત મુદ્રા અને ઉત્તરાસંગ વચ્ચે રાખી ધર્મધ્યાનની ઉત્તમ ચિંતવના કરવા લાગ્યા. આ અવસરે એક દેવ પ્રકટ થયો. તેણે તેનાં મુદ્રા અને વચ્ચે ત્યાંથી ઉપાડી આકાશમાં અદ્ધર રહી આ પ્રમાણે કહ્યું કે—“ અરે કુંડકોલિક, ગોશાલા મંખલિ પુત્રે કરેલી ધર્મપ્રરપણા સારી છે, કારણ કે તેમાં ઉદ્યમાદિક કાંઈ પણ નથી. તે એમ કહે છે કે—જીવો ઉદ્યમ કરે, છતાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી, માટે સર્વ ભાવ નિયત છે. શ્રી વીરપ્રભુની પ્રરપણા સારી નથી, કારણ કે તે ઉદ્યમ વગરેને સ્વીકારે છે.” આ પ્રમાણે દેવ કહી રહ્યો એટલે કુંડકોલિકે સુકિત પૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો ‘હે દેવ, જો એમ હોય તો તને આ જે દેવતાક ઋદ્ધિ મળી છે તે ઉદ્યમાદિક સાધનોની સેવનાથી મળી કે તે વિના મળી ? એ કહે.’ દેવે જણાવ્યું: ‘હે કુંડકોલિક, ઉદ્યમાદિક સાધનોની મદદ સિવાય હું દેવતાક ઋદ્ધિ પામ્યો છું.’ કુંડકોલિકે કહ્યું ‘જો ઉદ્યમાદિક સાધનો સિવાય તને આ ઋદ્ધિ મળી હોય તો તેવા બીજા જીવોને તેવી ઋદ્ધિ કેમ મળતી નથી ? ઉદ્યમાદિ વિનાના જીવોને તારા (ગોશાલાના) મતે દેવપણું મલવું જોઈએ, પણ તેમ તો નથી. અને જો તું એમ કહીશ કે—મને ઉદ્યમાદિથી આ ઋદ્ધિ મળી, તો પછી ‘ગોશાલાનો મત સારો છે’ એમ તારાથી કહી શકાય જ નહિ.’ આથી દેવ નિરતર બન્યો. એટલે મુદ્રા અને ઉત્તરાસંગ વચ્ચે જ્યાં હતું ત્યાં ચૂકીને સ્વસ્થાને ગયો.

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પ્રભુ મહાવીરદેવ સપરિવાર પધાર્યા. આ બીના જાણી મહાશ્રાવક કુંડકોલિક પગે ચાલીને પ્રભુ દેવની પાસે આવ્યા. બાકીની બીના કામદેવની માફક જાણી. જ્યારે કુંડકોલિક પ્રભુની પાસે આવ્યા ત્યારે સમાગમ પ્રભુએ દેવને નિરતર કરવાની બીના જાણાવવા પૂર્વક તેમની પ્રશંસા કરી. શ્રાવક કુંડકોલિકે એ રીતે દેશનિરતિ ધર્મની એક વર્ષો સુધી આરાધના કર્યા બાદ પ્રતિભાવહન કર્યું અને અંતે એક આસના સંલેખના કરીને સમાધિમગ્ન પામીને પહેલા દેવશોકમાં અશ્લુધ્વજ વિમાનની અંદર ચાર પલ્લોપમના આકાષે દેવ થયા. ત્યાંથી ચાલીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિપદ પામશે.

૭ મહાશ્રાવક સદાલપુત્ર

પોલાસપુર નગરમાં સદાલપુત્ર નામના એક કુંભકાર શ્રાવક રહેતા હતા. તે ગોશાલાના મતને માનતા હતા. તેમને અગ્નિમિત્રા નામની સ્ત્રી હતી. તેમની ધનસંપત્તિ ત્રણ કરોડ સોનેવાની હતી. તેમાંનું એક કરોડ નિધાનમાં, તેટલું વ્યાજમાં તથા તેટલું જ દ્રવ્ય વ્યાપારમાં રહેતું હતું. તેમને એક ગોકુળ હતું. તેમને આધીન કુંભારની પાંચસો દુકાનો હતી.

આ સદાલપુત્ર એક વખત મધ્યરાતે અશોક વાડીમાં ગોશાલાએ કહેલા ધર્મનું ધ્યાન કરતા હતા. આ વખતે એક દેવે પ્રકટ થઈને કહ્યું ‘હે દેવાનુપ્રિય, અહીં મહામાહણ કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શનના ધારક શ્રી. અરિહંત પ્રભુ પધારશે. તમારે તેમની વંદનાદિ વિધિ સાચવી ખરી લાગણીથી સેવના કરવી.’ આ પ્રમાણે બે ત્રણવાર કહીને તે દેવ

સ્વર્ગમાં ગયો. દેવનાં આ વેણુ સાંભળીને સદાશપુત્રે વિચાર્યું કે-તેણે કહ્યા પ્રમાણે ગુણોને ધારણ કરનાર મારો ધર્માચાર્ય ગોશાલો છે તે અહીં સત્તરે પધારશે, ત્યારે હું તેમને વંદન કરવા જઈશ. સવારમાં પ્રભુ પધાર્યાનો ખબર પડતાં પરવાર સાથે સદાશપુત્રે ત્યાં આવી વંદના કરી યોગ્ય સ્થાને બેસી પ્રભુદેવની દેશના સાંભળી. ત્યારબાદ પ્રભુદેવે તેને રાતે અનેલી બીનાની બખતમાં પૂજાં સદાશપુત્રે તે સાચી હોવાનું કહ્યું. પછી પ્રભુદેવે કહ્યું. 'હે સદાશપુત્ર. તે દેવે જે કહ્યું હતું તે તારે ગોશાલાને આશ્રીને ન સમજવું.' પ્રભુએ કરેલા આ ખુલાસાથી તેને ખાત્રી થઈ કે દેવે કહેલા ગુણો મહાવીર પ્રભુ િ ઘટે છે. માટે હું તેમને વંદના કરીને પીઠ ફક્કાદિ વાદરવા માટે નિમંત્રણ કરું, આમ વિચારી તેણે વંદન કરી પ્રભુને કહ્યું -હે ભગવન. આ નગરની પહારના ભાગનાં કુંભકારની ૫૦૦ દુકાનો છે. તેને વિષે તમે પીઠ વગેરે અહણુ કરીને વિચરો. આ પ્રમાણે સદાશપુત્રના વેણુ સાંભળીને પ્રભુએ તેમ કહ્યું.

એક વખત સદાશપુત્ર શાલામાંથી માટીના વાસણોને તડકે મૂકતા હતા. ત્યારે અવસર જોઈને પ્રભુએ તેને પૂછ્યું 'આ વાસણો ઉઘમથી બન્યા કે વિના મહેનતે બન્યા?' ત્યારે તેણે કહ્યું 'વગર મહેનતે બન્યા, મારે હું ઉઘમને માનવો નથી.' પ્રભુએ કહ્યું 'આ વાસણો કામ મણુસ ચેરી બન્યા તો તું તેને શું કરે?' સદાશપુત્રે કહ્યું 'હું તેની તાડના તર્જના. હનનાદિ કદર્થના કરું.' એટલે પ્રભુએ કહ્યું 'હે સદાશપુત્ર, તારાં જ વચનથી તું ઉઘમને ખૂબ કરે છે, તો પછી તારાથી તેના નિષેધ કગણ જ નહિ.' પ્રભુદેવે કહેલા યુક્તિગર્ભિત વચનોથી તે પ્રતિબોધ પામ્યો, અને તેણે વંદનાદિ કરી પ્રભુની પાસે ખારે પ્રતો અંગીકાર કર્યા. તેનો આગે પણ તેની માફક શ્રાવક ધર્મ સ્વીકાર્યો.

આ બીના જાણીને ગોશાલો સદાશપુત્રને પોતાના ધર્મમાં બેચવા માટે પોતાના પરિવાર સાથે ત્યાં આવ્યો. આજીવિકની સભામાં પોતાનાં ઉપકરણો મૂકીને કેટલાએક નિયતન વાદીઓને સાથે લઈને સદાશપુત્રની પાસે જવા નીકળ્યો. સદાશપુત્રે ગોશાલાને આવતો જોયો, પણ તેણે તેનો તલભાર પણ આદર સત્કાર કર્યો નહિ. અને તે મૌનપણે બેસી રહ્યો. આ પરિસ્થિતિ ઉપરથી ગોશાલાને ખાત્રી થઈ કે આ સદાશપુત્ર પ્રભુ મહાવીરના ધર્મનો દુદરાગી છે. તેણે વિચાર્યું કે શ્રી. મહાવીરના ગુણોત્કર્ષિત કરવાથી મને પીઠ ફક્કાદિ મલી શકશે. આ ધરણથી ગોશાલાએ કહ્યું: 'હે સદાશપુત્ર, અહીં મહામાહણુ, મહાગોપ, મહાસાર્થવાહ, મહાધર્મકથક અને મહાનિર્ધામક આવ્યા હતા?' સદાશપુત્રે પૂછ્યું: 'દેવાનુપ્રિય, એવા કોણુ છે?' ત્યારે ગોશાલાએ કહ્યું: 'તેમ પ્રભુશ્રી મહાવીર દેવ છે.' શ્રાવક સદાશપુત્રે કહ્યું-'કયા કારણથી તે તેવી ઉપમાને લાયક છે?' ગોશાલાએ કહ્યું '(૧) પ્રભુ મહાવીર અનંત જ્ઞાનાદિને ધારણ કરનારા ચોસઠ ઇન્દ્રોને પાત્ર પૂજ્ય છે અને અહિંસા ધર્મના પ્રખર ઉપદેશક છે, તેથી મહામાહણુ કહેવાય છે. (૨) પ્રભુ મહાવીર બધાં કામોદિ ભયંકર શત્રુઓનો બાસ વર્તી રહ્યો છે, એવો આ સંસાર અટવોમાં ભટકતા ભવ્ય જીવોડપિ પશુઓને ધર્મરૂપિ દડે કરી સીધા માર્ગે ચલાવે છે, અને નિર્ભયુપિ વાડાને પમડે છે, માટે મહાગોપ કહેવાય છે. (૩) જેમ સાથવાહ. સયેના માણુસેને જંગલના ઉન્મર્ગે જતા અટકાવે અને ઇષ્ટ નગરે પહોંચાડે, તેમ પ્રભુ જીવોને વિષય કપાયોદિ

સ્વરૂપ ઉન્માર્ગે જતાં અટકાવે છે, અને મુકેશ્વરિ ઇષ્ટ નગરે પહોંચે છે. માટે મહા સાથવાહ કહેવાય છે (૪) પ્રભુદેવ સન્માર્ગથી ખસીજતા બબ્બ જીવોને શાંતિ બરેલાં વચ્ચે વડે સન્માર્ગમાં લાવે છે, અને સંસાર સમુદ્રને પાર પમાડે છે, તેથી ધર્મકથક કહેવાય છે. (૫) ખલાસી જેમ નાવમાં ખેસાડી નિર્દાનપણે સમુદ્રના સામે કાંડે ઇષ્ટ નગરે પહોંચાડે, તેમ પ્રભુદેવ બબ્બ જીવોને ધર્મશિપિ હોડીમાં ખેસાડી સંસારનો પાર પમાડે છે માટે મહાનિર્ધામક કહેવાય. 'ગોશાલાનાં આ વચ્ચે સાંભળી સદાલપુત્રે તેને પૂછ્યું 'હે દેવાનુપ્રિય, મારા ધર્માચાર્ય સર્વજ્ઞ પ્રભુ મહાવીરની સાથે તમે વાહ કરવા સમર્થ છો?' ગોશાલાએ સ્પષ્ટ ના કહી. પછી સદાલપુત્રે કહ્યું 'હે દેવાનુપ્રિય તમે મારા ધર્માચાર્યના વખાણુ કરો છો તેથી જ હું મારા પીઠ ફલદાદિ વાપરવાનું તમને નિમંત્રણુ કરું છું, પરંતુ ધર્મ માનીને હું નિમંત્રણુ કરતો નથી. તમે મારી કુંભકારની દુકાને જાઓ અને પીઠદિને શ્રદ્ધુ કરો.' ત્યારબાદ ગોશાલા તે પ્રમાણુ કર્યું. પછી ગોશાલાક 'આ સદાલપુત્ર મહાવીર દેવનો પરમ દૃઢ શ્રાવક છે, માટે હવે અહીં રહેવું ઉચિત નથી' એમ વિચારી ખીન્ને સ્થલે તે ચાલ્યો ગયો. એક વખત સદાલપુત્ર દેશવિરતિ ધર્મનો આરાધના કરતાં ચૈદ વર્ષો ચોલાગાદ, આનંદ વગેરેની પેઠે પૈષધ શાલામાં રહ્યા હતા. આ અવસરે સુલ્લનીપિતાની જેમ તેમને દૈવિક ઉપનર્ગ થયો, તેમાં ફેર એટલો કે એથીવાર દેવે કહ્યું કે 'જે તું આ ધર્મનો લાગ નહિ કરે તો હું તારી આ અગ્નિમિત્રા સ્ત્રીને જરૂર હણીશ.' આ વચન સાંભળી સદાલપુત્ર ક્રોધાહલ કરી તે દેવને પકડવા ગયા, તેવામાં દેવ આક્રમમાં ઉડી ગયો. ક્રોધાહલ સાંભળીને અગ્નિમિત્રા આવી અને તેણીએ સત્ય ખીના જણાવી સમાધાન કર્યું. અનિમ સમયે મહાશ્રાવક સદાલપુત્ર એક માસની સંલેખના કરવા પૂવક સમાધિમરણુ પામી સૌવર્મ દેવલોકે અરણ્યર ચ વિમાનમાં ચાર પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા દેવ થયા. યાંથી વ્યવીને મહ વિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિપદ પામશે.

૮ મહાશ્રાવક મહાશતક

રાજગૃહી નગરીમાં મહાશતક નામે એક ગાથાપતિ રહેતા હતા. તેને રેવતી પ્રમુખ તેર સ્ત્રીઓ હતી. તેની પાસે એવીશ કરેડ સેને. જેટલી ધનસંપત્તિ હતી તેને નિધાન, વ્યાજ અને વ્યાજમાં આઠ અક કરેડ એમ ત્રણુ વિભાગે વ્યવસ્થિત કરી હતી. તેમની પાસે આઠ ગોકુલ હતાં. ત્રેક સ્ત્રીના પિતા તરફથી પગ તેમને પ્રણી હક્કથી અને ગોકુલ મળ્યાં હતાં તેમણે પ્રભુને પાસે બાર વનો અગીકાર કર્યાં હતાં. તેમાં પેતાની નિશ્ચાયા એવીશ કરેડ સેનવા અને આઠ ગોકુલ રાખી તેમણે બાકીના (રેવતી પ્રમુખ તેર સ્ત્રીઓ) દ્રવણના ત્યાગ કર્યાં હતાં. રેવતી પેતાની શોકયે ઉપર પ્રત્યક્ષ છર્ખાનાવ રાખતી હતી, એથી તેણીએ પેતાની ૩૨ શોકયે પૈકી છને શત્રુથી અને છને ઝેર દધને મારી નાંખી, તે તમામ સ્ત્રીઓનું વ્યય પોને સ્વાધીન કર્યું. અને પોતે એકલી બોગ બેગવવા લાગી. આ તરફ તીવ્ર આસકિતના પરિણામે તે માંસ મદિનાનો પણ ઉપયોગ કરવા લાગી. એક દિવસ નગરીમાં અમારી ઘેબણા થઈ, આથી રેવતીને માંસ મળી શક્યું નહિ ત્યારે તેણીએ ખાનગી રીતે પેતાના પિયરના નોકરોની પાસે મંગાવીને ખાવા માડ્યું.

મહાશનક દેશવિરત ધર્મની આરાધના કરતા કરતા ચૌદ વર્ષ વીત્યા બાદ પોતાના વડિલ પુત્રને કુડુંબાદિનો ભાર સોંપીને પૌષ્ણશાલામાં આવ્યા. ત્યાં વિધિપૂર્વક ધર્મધ્યાન કરી રહ્યા હતા તેવામાં મદો-મત્ત રેવતીએ ધર્મથી ચલાયમાન કરવાને માટે અને ભેગ ભોગવવા માટે આરો અનુકૂલ ઉપસર્ગ કર્યો, તેપણુ તે લગાર પશુ ધર્મધ્યાનથી ચલિત ન થયા. ત્યારે રેવતી યાકીને સ્વસ્થાને ચાલી ગઈ. તેમણે શ્રાવકની અગિયારે પ્રતિમા અને વિવિધ તપની આરાધના કરીને આનંદ શ્રાવકનો માફક શરીરને શુષ્ક બનાવી દીધું. અવસરે શુભ ધ્યાનાદિ સાધનોના પ્રતાપે તેમને અવધિરાન પ્રકટ થયું. આ જ્ઞાનથી તે લગણુ સમુદ્રમાં પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં એક એક હજાર યોજન પ્રમાણુ ક્ષેત્રની બીના જાણવા લાગ્યા. બાકીની બીના આનંદ શ્રાવકની માફક જાણવી.

એમને એક વખત રેવતીએ ફરીવાર ઉપસર્ગ કર્યો, ત્યારે ક્રોધમાં આવીને તે અવધિરાનિએ કહ્યું 'હે રેવતી, શા માટે આ પ્રમાણુ ચીકણાં કર્મ બાંધે છે? આના પાપને લઈને જ તું સાત દિવસમાં અહીંથી મરીને પહેલી નરકમાં ઉપજશ'. પોતાના પતિનાં આ વચન સાંભળીને રેવતી ભય પામીને દુઃખે દિવસો કાઢવા લાગી, અને સાતમે દિવસે મરીને પહેલી નરકે ગઈ.

આ અરસામાં શ્રી મહાવીર પ્રભુ ત્યાં પધાર્યા. તેમણે મહાશતકને ઘેર શ્રી ગૌતમસ્વામીને મોકલીને કહેવરાવ્યું: 'હે શ્રાવક, તમારે ક્રેધાદિની આલોચના લેવી જોઈએ.' મહાશતકે પોતાની બૂલ કબૂલ કરી શ્રી ગૌતમસ્વામીની પાસે આલોચના લીધી. છેવટે તે એક માસની સંલેખના ડરી સમાધિમરણુ પામી સૌધર્મ દેવકોકના અરણ્યાવતસક વિમાનમાં દેવ થયા. ત્યાં આર પલ્યોપમ સુધી સુખ ભોગવી ત્યાંથી ચ્યવીને મહાવિદેહમાં સિદ્ધિપદ પામશે.

૬ મહાશ્રાવક નંદીનીપિતા

આવસ્તી નગરીમાં નંદીની પિતા નામે એક ગાથાપતિ રહેતા હતા. તેમને અર્ધિની નામે સ્ત્રી હતી. તેમનાં ગોકુલ અને દ્રવ્ય સંપત્તિનાં બીના આનંદ શ્રાવકની માફક જાણવી. તેમણે પ્રભુની પાસે શ્રાવકધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. અનુક્રમે તેનો આરાધના કરતા કરતા બ્યારે ચૌદ વર્ષ પૂરા થયા, ત્યારે તેમણે પુત્રને કુડુંબનો ભાર સોંપ્યો, અને પૌષ્ણશાલામાં આવી વિવિધ ધર્મક્રિયા કરવા પૂર્વક સર્વ પ્રતિમાઓની આરાધના કરી. છેવટે તે સમાધિ મરણુ મરણુ પામી અથેર વિમાનમાં દેવપણુ કલ્પન થયા. અનુક્રમે મહાવિદેહે સિદ્ધિપદ પામશે. બાકીની બીના પૂર્વની માફક જાણવી.

૧૦ મહાશ્રાવક તેતલીપિતા

આવસ્તી નગરીમાં તેતલીપિતા નામે એક ગાથાપતિ રહેતા હતા. તેમને ફાલ્ગુની નામે સ્ત્રી હતી. તેમનો સમૃદ્ધિ અને વ્રતાદિની બીના પૂર્વની માફક જાણવી. અવસરે તે પોતાના પુત્રને કુડુંબનો ભાર સોંપી પૌષ્ણશાલામાં આવીને પ્રતિમાવદન કરવા લાગ્યા. આ વગેરે બીના શ્રી આનંદ શ્રાવકાદિની માફક જાણવી. છેવટે અતિમ આરાધના કરીને મહાશ્રાવક તેતલીપિતા કૃપ્ય વિમાનમાં દેવ થયા. ત્યાં આર પલ્યોપમનું આયુષ્ય પૂરું કરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ થશે.

ઉપસંહાર

આ દશે શ્રાવકોએ પંદરમા વર્ષની શરૂઆતમાં કુટુંબની તમામ વિવિધ ઉપાધિનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમનો દેશ વરતિપર્યાય વીસ વર્ષ પ્રમણુ હતો એટલે તેઓએ નિર્મલ શ્રાવકધર્મની વીસ વર્ષ સુધી આરાધના કરી હતી. તેમજ તેઓ સર્વ સૌધર્મ દેવલોકમાં સરખા આકૃષ્ટે દેવપણે ઉપજ્યા હતા. અત્રે ઉપસર્ગ થયાની બાબતમાં જરૂર યાદ રાખવું કે પહેલા, છઠ્ઠા, નવમા અને દશમા એ ચાર શ્રાવકોને દૈવિકાદિ ઉપસર્ગો થયા નથી. બાકીના છ શ્રાવકોને ઉપસર્ગો થયા છે. પહેલા આનંદ શ્રાવકને સર્વલઘ્નિધાન શ્રી ગૌતમસ્વામીની સાથે પ્રત્યેકતર થયા. અને છઠ્ઠા શ્રાવકને દેવની સાથે ધર્મચર્યા થઈ હતી. દશે શ્રાવકો વિધિપૂર્વકે ઉભય ટંકે પ્રતિક્રમણ, ત્રિ-લ-પૂજન, દાન-શીલ-તપ-ભાવ ગુરુબક્તિ, સ્વાધ્યાય, સંયમ, જિનાયાપાલન, પવનિને પૌષ્ઠાદિ ધાર્મિક ક્રિયા, નમસ્કાર સ્મરણ, પરાપકાર, યતના, સાધર્મિકચાતસલ્ય, વ્યવહારશુદ્ધિ, રથયાત્રા, તીર્થયાત્રા, ઉપશમ, વિવેક, સંવર, ભાષાદિસર્મિત, છએ જીવનકાયની દયા, ધાર્મિક જનોની સોબત, ઈન્દ્રિયદમન, ચારિત્રની તોષ ઉત્કંઠા, સંઘની ઉપર બહુમાન, આગભાદિ લખાવવાં, તાર્થ-ભાવના સદાચારિ પુરુષોનાં ગુણુગાન, નિંદાના પ્રસંગમૌન રહેવું, આત્મસ્વરૂપની વિચારણા વગેરે વગેરે ઉત્તમ જ્ઞાનક્રિયાગર્ભિત રુદ્રશુભના પ્રતાપે જેવી રીતે ધર્મચીર બનીને આત્મોત્તતિ સાધી ગયા, તેવી રીતે ભવ્ય જીવો વર્તન કરીને નિજગુણરમણતામય પરમપદને પામે એ જ લાર્કિક ભાવના !

(વાચકોની અનુકૂળતા માટે દસ શ્રાવક યંત્ર આની પાછળ આપ્યું છે.)

જૈનધર્મ

જગતમાં અમારો ધર્મ પરિપૂર્ણ છે એવો જૈનોનો જે મત છે તેનું હર્બર્ટ વોરન (H. Warren) અને પેટોલ્ડ (O. Pertold) સમર્થન કરે છે; જૈનધર્મથી વધારે સારો ધર્મ સંભવતો નથી, એમ પેટોલ્ડી માને છે, કારણ કે ભાવનાત્મક, યોદ્ધિક અને વ્યાવહારિક-સત્ય ધર્મનાં એ ત્રણ તત્ત્વોનું એ ધર્મમાં સામંજસ્ય છે. પરમપુરુષ વિષે નિત્શે (Nietzsche)ની ભાવના જેવી શ્રેષ્ઠ જીવની ભાવના એ ધર્મમાં છે એટલે કે જીવના પરિપૂર્ણ વિકાસની સૃષ્ટાપરૂષના જેવી ભાવના છે. એ ધર્મમાં અહિંસાધર્મ બહુ દૂરગામી છે અને બીજા ધર્મોના સર્વે નીતિ નિયમો કરતાં એના અહિંસા ધર્મના આચારથી બહુ સફળ પરિણામો આવે છે.

—“ જૈનધર્મ ” નામક પુસ્તક

દશ શ્રાવક-ચંત્ર
સંયોજક—આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયપદ્મસૂરિજી મહારાજ
[ભગવાન મહાવીરના દશ શ્રાવકોની વિગત સંબંધવતું કોષ્ટક]

નામ	જન્મસ્થાન	પત્નીનામ	કન્યાકોટી	ગોકુલ	ઉપસર્ગ	વિમાન	નીચેની બીના બધાની એક સરખી સમજવી
૧ આનંદ	શિવિચંપ્રસ્થ	શિયાનંદા	૧૨	૪	—	અરુણ	૧ બધાએ અગિયાર પ્રતિમા વહી હતી.
૨ કામદેવ	ચંપાનગરી	—	૧૮	૬	દેવનો	અરુણાભ	૨ બધાનો દેશવિરતિ પર્વોય ૨૦ વર્ષનો હતો.
૩ સુલ્લાચીરિતા	વાગારસી	સ્વાયા	૨૪	૮	"	અરુણપ્રભ	૩ બધાએ એક માસનું અભ્યાસન કર્યું હતું.
૪ સારાદેવ	"	ધન્યા	૧૮	૬	"	અરુણક્રાંત	૪ બધા પહેલા સૌધર્મ દેવલોકમાં ગયા.
૫ સુલ્લાશનક	આલમદા	બહુલા	"	"	"	અરુણસિદ્ધ	૫ બધાનું દેવભવનું આશ્રય ચાર
૬ કુંડકોલિક	કાપિલ્યપુર	પુષ્પ મત્રા	"	"	"	અરુણદેવજ	પર્યોપમનું છે.
૭ સદાનમુચ	પોલાસપુર	અગ્નિમત્રા	૩	૧	દેવનો	અરુણદિગ્ધિ	એક એકાદશ સહજાર ગય પ્રમાણ
૮ મહાશતક	ગજગૃહી	રેવતી	૨૪	૮	સ્ત્રીનો	અરુણાવતંસ	બણવું.
૯ નદિની પીતા	આનંત	અશ્વિનો	૧૨	૪	—	અથેર	
૧૦ તેનજીપીતા	"	કાલગ્ન	"	૧	—	કોલ	

શ્રી કલ્પસૂત્ર વગેરેના ઉલ્લેખ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરના ૧૫૯૦૦ શ્રાવકોમાં આ દસ શ્રાવકો સુખ્ય હતા. આ બધા નવ તપ્યોના શાતા અને ધર્મક્રિયામાં દહરંગી હતા. શ્રી સમવાયાંગ અને નંદીસૂત્રના ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ દશે શ્રાવકોનો સવિસ્તર પરિચય સાતમા અંગ શ્રી ઉચ્ચસકલશાંકસૂત્રમાં આપ્યો છે.

એક હજાર વર્ષનાં

પાઠચિહ્નો

[વીરનિર્વાણના એક હજાર વર્ષનો ખાસ ખાસ ઘટનાઓની યાદી]

લેખક : સુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી

આ નિશોધકની યોજના પ્રમુખે જે કે આ લેખમાં ભૃમ મહાવીરના નિર્વાણ પછીની આતિહાસિક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ, છતાં અગત્યને ધ્યાનમાં રાખીને અને એ વિષયની અનુકૂળતાને લીધે વીરનિર્વાણ પૂર્વનો-ભૃમ મહાવીરના જન્મથી શરૂ થતી-ઘટનાઓથી આ લેખને પ્રારંભ કર્યો છે. આમાં ખાસ કરીને ભૃમ મહાવીરના જીવનના ઘટનાઓ અને તેમના સમકાલીન કેટલીક વ્યક્તિઓની ચોક્કસ ઘટનાઓ આમાં આપી છે. વાચકોની સરળતાની ખતર વીરનિર્વાણ પૂર્વની ઘટનાઓ સાથે વીરજન્મ સંવત અને સાથે સાથે ઇસ્વીસન પૂર્વનો સંવત પણ આપેલ છે. અને વીરનિર્વાણ પછીની ઘટનાઓમાં વીરનિર્વાણ સંવત અને ઇસ્વીસન પૂર્વનો સંવત આપેલ છે.

આ લેખમાં આપેલી ઘટનાઓ સિવાયની બીજી કેટલીક ઘટનાઓ એવી છે કે જેને ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી હતો, પણ એક તો એ બધી ઘટનાઓનો ચોક્કસ સાલવારી નથી મળતી અને બીજું એ બધાનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો બહુ જરૂરી પણ નથી એમ ધારીને એનો ઉલ્લેખ જતો કર્યો છે. વળી કેટલાક અગત્યના પ્રસંગોની સાલવારી ન મળવા છતાં એ પ્રસંગોની મહત્તાને કારણે અહીં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમાં કેટલાક પ્રસંગો છુટી પણ ગયા હશે!

જે ઘટનાઓનો સંવત નથી મળ્યો ત્યાં ડેશ (—)નું નિશાન મૂક્યું છે.

જે ઘટનાઓનો, અહીં આપેલ સંવત નિશ્ચિત નથી લાગ્યો ત્યાં ટુલ (*)નું નિશાન મૂક્યું છે.

વીરજન્મ સંવત	ઈસ્વીસન પૂર્વ	ઘટના
૧	૫૮૮	ક્ષત્રિય કુંડમાં ભ. મહાવીરનો જન્મ પ્યારમે દિવસે વર્ધમાન નામ પાડ્યું.
૫	૫૮૩	આમલકી કીડ, દેવનો ઉપદ્રવ, દેવાએ મહાવીર નામ આપ્યું.
૭	૫૮૧	વર્ધમાન કુમારને નિશાળે એસાર્યા. ઇન્દ્ર અને વર્ધમાન કુમારની વચ્ચે પ્રશ્નોત્તર થયા. ઈન્દ્રે વ્યાકરણની રચના થઈ.
૧૬-૨૦	૫૮૨ થી ૫૭૮	વર્ધમાન કુમારનું યશોદા કુમારી સાથે લગ્ન.
૨૮	૫૭૦	વર્ધમાન કુમારનાં માનાપિતાનો સ્વર્ગવાસ. વર્ધમાન કુમારે વડિલ ભાઈ નંદીવર્ધન પાસે દીક્ષાની અભિમતી માગી. નંદીવર્ધને

વીરજન્મ સંવત	ઈસ્વીસન પૂર્વે	ઘટના
૩૦	૫૬૮	અનુમતી ન આપતાં, જે વર્ષ ચોમવા પ્રભુ. વર્ધમાન કુમારે વડિલ ભાઈની આજ્ઞા માથે ચડાવી. નંદીવર્ધનનો રાજ્યાભિષેક થયો.
૩૧	૫૬૭	અંડગ્રીશિક અને કંચલ શંખલનો પ્રસંગ. રાજગૃહીમાં ચોમસું. ગોશાળાનો મેળાપ. ગોશાળાએ સ્વયં ભ. મહાવીરની દીક્ષા લીધી.
૩૯	૫૫૯	પ્રભુ મહાવીરનું અનિયત ચતુર્માસ.
૪૦	૫૫૮	કૂર્મગ્રામ જતાં ગોશાળાએ તલના છોડના પુષ્પના શુભેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. કૂર્મગ્રામમાં ગોશાળાએ વૈરાયન તાપસની મસ્કરી કરી, એટલે તાપસે ક્રોધિત થઈ તેજોલેશ્યા મૂકી. ભ. મહાવીરે શાંત-લેશ્યા મૂકી ગોશાળાને અચાલ્યો, અને ગોશાળાના પૂછવાથી તેજો-લેશ્યાનો વિધિ બતાવ્યો. કૂર્મગ્રામથી સિદ્ધાર્થપુર જતાં તલના પુષ્પના શુભેનો તલની શિંગમાં ઉત્પન્ન થયેલા જોયા અને ગોશાળાએ નિશ્ચિતિવાદ પોતાના મનમાં દહ કર્યો. પછી ગોશાળો ભ. મહાવીરથી જુદો પડ્યો અને તેજોલેશ્યા સાધી અષ્ટાંગનિમિત્તનું જ્ઞાન મેળવી પોતાને સર્વજ્ઞ તરીકે જાહેર કર્યો અને નવો મત ચલાવ્યો. ભ. મહાવીરનું દશમું ચતુર્માસ આવરિતમાં થયું.
૪૧	૫૫૭	મ્લેચ્છભૂમિમાં પેદાલગ્રામમાં સંગમક દેવનો ઉપસર્ગ. અને ગિણાલામાં ચતુર્માસ. ચતુર્માસ પછી ચમરેન્દ્રનો પ્રસંગ કૌશા-મ્પીમાં માગશર વદી એકમે અભિગ્રહ લીધો. શતાનિકે ચંપાનો ભંગ કર્યો. લગભગ ૭ મહિના પછી ચંદનચાળાના હાથે ભ. મહાવીરનો અભિગ્રહ પૂર્ણ થતાં ભગવાને પારણું કર્યું. પછી મેંદીક ગ્રામમાં ગોવાળિયાએ કાનમાં ખીલા નાખી ઉપસર્ગ કર્યો.
૪૨	૫૫૬	ચંપાનગરીમાં ચતુર્માસ.
૪૩	૫૫૫	વૈશાખ શુદ્ધ દશમે ઝગ્ગુવાલુકાને તીરે ભગવાને કેવળજ્ઞાન થયું. વૈશાખ શુદ્ધ ૧૧ ઇંદ્રભૂતિ-ગોતમ આદિ ૧૧ વિદ્વાન પ્રાહલિયાએ ૧૪૪૪ શિષ્યો સાથે ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી. તે જ દિવસે ગણધરપદની અને ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી. આ સાલમાં ગણધરોએ દ્વદશાંગીની રચના કરી. રાજા શ્રલિકતું જૈન થવું. પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિની દીક્ષા. આદ્ર કુમારની દીક્ષા. અભયકુમારની દીક્ષા. શ્રલિકતું મરણ. કોશિકનો રાજ્યાભિષેક. મગધની રાજધાની

વીરજન્મ ઉદ્ધિવસન
સંવત્ પૂર્વે

ધટના

- યંપાનગરીમાં સ્થપાઇ, કોણિકતું વિશ્વલાપતિ એક રાજા સાથે
યુદ્ધ થયું, જેતું બીજું નામ ' મહાકંટકશીલા ' હતું.
- ૫૭ ૫૪૧ જમાલી પ્રથમ નિહનવ થયો. ગોશાળાએ ભગવાન ઉપર તેજો-
લેસ્થા મૂકી. ગોશાળાતું મૃત્યુ થયું. જંબૂકુમારનો રાજગૃહીમાં જન્મ.
- ૫૯ ૫૩૯ તિષ્યયુગ બીજો નિહનવ થયો.
- — યુદ્ધદેવતું નિર્વાણ. પ્રદેશીરાજને કેશીમુનિનો પ્રતિબોધ. પ્રદેશીતું
જેન થયું. કેશીમુનિ અને ગૌતમસ્વામીનો સંવાદ. કેશીમુનિનો
ભ. મહાવીરપ્રરૂપિત પંચ મહાવ્રતનો સ્વીકાર. ગૌતમ સ્વામીતું
અષ્ટાપદ ઉપર યાત્રાર્થે ગમન અને પંદરસો તાપસોનો પ્રતિબોધ.
હાલિકનો પ્રસંગ.
- ૭૨ ૫૨૬ આસો વદિ અમાવાસ્યાએ ભ. મહાવીરસ્વામીતું અપાષાપુરોમાં
મોક્ષગમન, દિવાળી પર્વની શરૂઆત. અવન્તિપતિ ચંડપ્રદોતતું
મરણ.

૧૧ નિર્વાણ સંવત

- ૧ ૫૨૬ ગૌતમસ્વામીને કાર્તિક સુદિ એકમે કેવળજ્ઞાન. અવન્તિપતિ ચંડ-
પ્રદોતની ગાદીએ પાલકનો રાજ્યાભિષેક. સુધર્માસ્વામી ગમ્બઝિપતિ
બન્યા. જંબૂકુમાર આદિની દીક્ષા.
- ૧૨ ૫૧૪ ગૌતમસ્વામીતું રાજગૃહીમાં વૈભારગિરિ પર્વત ઉપર નિર્વાણ.
સુધર્માસ્વામીને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ.
- ૨૦ ૫૦૬ સુધર્માસ્વામીતું નિર્વાણ.
- ૨૧ ૫૦૫ જંબૂસ્વામીતું કેવળજ્ઞાન. યુગપ્રધાન પ્રભવસ્વામીની દીક્ષા.
- ૩૬ ૪૯૦ શયંભવસ્વામીનો જન્મ.
- ૬૦ ૪૬૬ અવન્તિપતિ પલકતું મૃત્યુ. પાટલીપુત્રમાં ઉદાયી રાજાતું મરણ.
- ૬૧ ૪૬૫ નંદવંશના પ્રથમ નંદના રાજ્યનો પ્રારંભ.
- ૬૪ ૪૬૨ જંબૂસ્વામીતું નિર્વાણ. દશ વસ્તુનો વિચ્છેદ. મોક્ષ બંધ થયું.
પ્રભવસ્વામી યુગપ્રધાન થયા. શયંભવસ્વામીની દીક્ષા.
- ૭૦ ૪૫૬ રત્નપ્રભસૂરિએ ઉપકેશ વંશની સ્થાપના કરી. ઓસવા
લોની ઉત્પત્તિ.
- ૭૧ ૪૫૫ પ્રથમ નંદતું મરણ. બીજા નંદતું રાજ્યારોહણ.
- ૭૫ ૪૫૧ પ્રભવસ્વામીતું સ્વર્ગગમન. શયંભવસૂરિ યુગપ્રધાન થયા.
- ૮૧ ૪૪૫ બીજાનંદતું મરણ અને ત્રીજાનંદનો રાજ્યાભિષેક.
- ૮૪ ૪૪૨ યશોભદ્રસૂરિની દીક્ષા.
મનકમુનિનો દીક્ષા શયંભવસૂરિએ દશવૈશલિક સૂત્ર રચ્યું,
મનકમુનિનો સ્વર્ગવાસ.

વૈરનિર્વાણ સંવત	ઈસ્વીસન પૂર્વ	ઘટના
૯૪	૪૩૨	ત્રીજા નંદતું મરણ અને યોથાનો રાજ્યાભિષેક.
૯૮	૪૨૮	શવ્યભવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ. યશોભદ્રસૂરિ યુગપ્રધાન.
૧૧૬	૪૦૩	યોથા નંદતું મરણ અને પાંચમાનો રાજ્યાભિષેક.
૧૩૯	૩૮૭	ભદ્રબાહુસ્વામીની દીક્ષા.
૧૪૪	૩૮૨	પાંચમા નંદતું મરણ અને છઠ્ઠાતું રાજ્યારોહણ.
૧૪૬	૩૮૦	સ્થૂલભદ્રજીની દીક્ષા.
૧૪૮	૩૭૮	યશોભદ્રસૂરિજીનું સ્વર્ગગમન. સંભૂતિવિજયજી યુગપ્રધાન.
૧૫૦	૩૭૬	છઠ્ઠા નંદતું મરણ. સાતમાનો રાજ્યાભિષેક.
૧૫૬	૩૭૦	સંભૂતિવિજયસૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ. સાતમા નંદતું મૃત્યુ આઠમાનો રાજ્યાભિષેક.
૧૬૦	૩૬૬	આઠમા નંદતું મરણ. નવમાનો રાજ્યાભિષેક. ભદ્રબાહુસ્વામી યુગપ્રધાન થયા. ખાટલીપુત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ સૂત્રવાચના થઈ.
૧૭૦	૩૫૬	ભદ્રબાહુ સ્વામીનું સ્વર્ગગમન. સ્થૂલભદ્રજી યુગપ્રધાન.
૧૭૫	૩૪૫	આર્ય મહાગિરિજીનો દીક્ષા.
૨૧૪	૩૧૨	અવ્યક્ત નામનો ત્રીજો નિહનવ થયો.
૨૧૫	૩૧૧	સ્થૂલભદ્રજીનું સ્વર્ગગમન. નંદવંશનો નાશ. નવમા નંદતું મરણ. મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના. આર્ય મહાગિરિજીનું યુગપ્રધાનપદ પરમાહંતૌપાસક આશ્વકયમંત્રી થયો.
૨૧૬	૩૧૦	ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક.
૨૨૦	૩૦૬	અશ્વમિત્ર નામનો ચોથો નિહનવ થયો.
૨૨૧	૩૦૫	આર્ય સુહસ્તિસૂરિજીની દીક્ષા.
૨૨૮	૨૯૮	ગાગેય નામનો પાંચમો નિહનવ થયો.
૨૩૬	૨૮૭	ચંદ્રગુપ્તનું મૃત્યુ ^૧ . બિંદુસારનું રાજ્યારોહણ.
* ૨૪૫	૨૮૧	ગળગ્રપદ તીર્થમાં આર્ય મહાગિરિજીનું સ્વર્ગગમન. મંત્રી આશ્વકયનું અનશન પૂર્વકે સ્વર્ગગમન.
૨૪૫	૨૮૧	આર્ય સુહસ્તીસૂરિજીને યુગપ્રધાનપદ.
૨૬૫	૨૬૧	બીજા મૌર્ય સમ્રાટ બિંદુસારનું મૃત્યુ. અશોકનો રાજ્યાભિષેક.
૨૭૩	૨૫૩	અશોકનો બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર.
—	—	અવન્તિસુકુમારની દીક્ષા. સંપ્રતિનો જન્મ.
* ૨૮૧	૨૪૫	સંપ્રતિને જૈનધર્મનો પ્રતિગ્રેષ્ઠ. તેનો જૈનધર્મનો સ્વીકાર.

૧ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અને પૌર્વાત્ય અજૈન વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે ઈ. સ. મૂ. ૨૯૮માં ચંદ્રગુપ્તનું મૃત્યુ થયું છે. આ રીતે લગભગ દસ વર્ષનું અંતર (મૌર્ય સામ્રાજ્યનો ઈતિહાસ) બધાય મૌર્ય રાજ્યોમાં સમજવું.

વીરનિર્વાણ સંવત	ઈસ્વીસન પૂર્વે	ઘટના
૨૯૧	૨૩૫	આર્ય સુહસ્તીસુરિણનો સ્વર્ગવાસ.
૩૦૦	૨૨૪	સુરિયત્પુરિ અને સુપ્રતિમહસુરિણથી ક્રાટિક ગમ્મઠની ઉત્પત્તિ.
૩૦૧	૨૨૫	સમ્રાટ અશોકનું મરણ. યુવરાજ સંપ્રતિનો ઉજ્જયિનીમાં રાજ્યાભિષેક. દશરથ પાટલીપુત્રનો રાજા બન્યો.
૩૦૯	૨૧૭	દશરથનું મરણ. સંપ્રતિ ભારતનો સર્વેસર્વો (સમ્રાટ) બન્યો. ભારતમાં અને ભારતનો બહાર જૈનધર્મનો પ્રચાર. સંપ્રતિના કુટુંબઝોની દીક્ષા.
—	—	અર્વાતમાં અવતિસુકુમારના પુત્રે જિનમંદિર બંધાવ્યું જે 'મહાકાળ' તરીકે ખ્યાત થયું. સંપ્રતિએ શકુની વિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.
* ૩૧૭	૨૦૯	સંપ્રતિનો સ્વર્ગવાસ. શાલિશુક રાજા બન્યો. તત્પર્યંતસૂત્રના કર્તા શ્રી ઉમાસ્વામિ વાચક થયા.
* ૩૧૮	૨૦૮	શાલિશુકનું મરણ. દેવવર્મા રાજા થયો.
૩૨૦	૨૦૬	ઈંદ્રને નિગોદ્ધનું સ્વરૂપ સમજાવનાર અને પત્રવણી સૂત્રના કર્તા પ્રથમ કાલિકાચાર્ય અપરનામ સ્યામાચાર્ય થયા.
—	—	શતધનુ અને બૃહદ્રથ રાજાઓ થયા.
૩૨૩	૨૦૩	મૌર્યવંશનો નાશ. ૨ પુષ્યમિત્ર રાજા બન્યો.
* ૩૨૫	૨૦૧	પુષ્યમિત્રનો જૈનધર્મ ઉપરનો અત્યાચાર શરૂ થયો.
૩૨૭	૧૯૯	કલિંગપાત ખારવેલની પુષ્યમિત્ર ઉપર ચઢાઈ.
૩૩૧	૧૯૫	કલિંગપાત ખારવેલનો પુષ્યમિત્ર ઉપર ખીજી ચઢાઈ. પુષ્યમિત્રને નમાવ્યો અને તેનો જીનમૂર્તિ ખારવેલ પોતાના દેશમાં લઈ ગયો.

૨ આ ગણનામાં ઘણા મતભેદ છે. વિચારશ્રેણીની આ ગણના.—

સદ્વી પાલગરણો પળવણસયં તુ હોઈ નન્દાર્ણ ।
અટ્ટસયં મુરિયાણ તોસ ચ્ચિય પૂસમિત્તસ્સ ॥
બલમિત્તભાણુમિત્તાણ સદ્ધિ વરિસાણિ ચ્ચત્ત નહવાણે ।
તહ ગહમિહ્લરજ્જં તેરસ સગસ્સ ચ્ચડ ॥

આમાં ૬૦ પાલકનાં, ૧૫૫ નંદનાં, ૧૦૮ મૌર્યનાં, ૩૦ પુષ્યમિત્રનાં, ૬૦ અભિમિત્ર ભાણુ-મિત્રનાં, ૪૦ નભોવાહનનાં, ૧૩ ગર્હલિલનાં, ૪ શક રાજાનાં એમ કુલ ૪૭૦ થાય છે. ન્યારે ઇતિહાસવિદ્ મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજી તિથ્યેગાલી પ્રકરણના આધારે 'મુરિયાણ સદ્ધિસયં' હી મૌર્યનાં ૧૬૦ વર્ષ ગણે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે મૌર્યનો ૧૩૮ વર્ષ રાજકાળ છે. મેં અહીં કેટલાક સંવતોમાં વિચારશ્રેણીની મદદ લીધી છે. "દુઃપમ કાલ મી અમણ સંવરતોત"માં પણ મૌર્યના ૧૦૮ વર્ષ જ ગણાવી વીર નિં સં ૩૨૩ સુધીની ગણના આપી છે.

(જુઓ પદાવલી સમુચ્ચય ભા. ૧, પૃ. ૧૭.)

વીરનિર્વાણ સંવત	ધરવીસન પૂર્વે	ઘટના
૩૩૫	૧૯૧	આચાર્ય ગુણસુંદરસૂરિ યુગપ્રધાન થયા.
૩૫૩	૧૭૩	પુષ્યમિત્રનું મરણ. બ્રહ્મમિત્ર-ભાતુમિત્ર રાજા થયા.
૩૭૨	૧૫૪	આચાર્ય સુસ્થિતસૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ.
* ૩૭૬	૧૫૦	ધંદ્રને નિગોદનું સ્વરૂપ સમજાવનાર અને પન્નવણામૂત્રના કર્તા પ્રથમ કાલિકાચાર્ય અપર નામ શ્યામાચાર્યજી થયા હ
૪૧૩	૨૧૩	નભોવાહનના રાજકાળનો પ્રારંભ.
૪૧૪	૧૧૨	યુગપ્રધાન આચાર્ય સાંડિલ્યનું સ્વર્ગગમન.
૪૪૧	૮૫	ધંદ્રદિવ્યસૂરિજીનું સ્વર્ગગમન. પ્રિયથંથસૂરિ થયા.
૪૫૦	૭૬	આચાર્ય રેવતીમિત્ર યુગપ્રધાન થયા.
૪૫૩	૭૨	ગર્દભિલ્લકેટક, સંવત્સરી પાંચમના બદલે ચોથે કરનારા બીજા કાલિકાચાર્ય થયા. યુગપ્રધાન આચાર્ય અપુટાચાર્ય થયા. પાદલિખતસૂરિ થયા. ગર્દભિલ્લનું રાજ્ય ચાલુ. કાલિકાચાર્યની બહેન સરસ્વતી સાધવીનું ગર્દભિલ્લે અપહરણ કર્યું એટલે તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવા કાલિકાચાર્ય સાહિદેશ (પારિસકુગ) ગયા.
૪૬૬	૬૯	ગર્દભિલ્લ પદબ્રહ્મ થયો-તેનું રાજ્ય ગયું. સરસ્વતી સાધવોનો છુટકારો થયો. શકોનું રાજ્ય શરૂ થયું.
૪૭૦	૫૬	યુગપ્રધાન આચાર્ય મંચુનો સ્વર્ગવાસ. શક રાજ્યનો અંત. રાજા વિક્રમદિલ્હના રાજ્યનો પ્રારંભ. વિક્રમસંવતનો પ્રારંભ.
૪૮૪	૪૨	આચાર્ય અપુટાચાર્યે બૌદ્ધોના હાથમાંથી શકુનિકા તીર્થની રક્ષા કરી. વૃહવાદીસૂરિ થયા. કુમુદ્યંદ્રની દીક્ષા અને આચાર્યપદ. આચાર્ય પદ પછી કુમુદ્યંદ્ર સિદ્ધસેન દિવાકર તરીકે ખ્યાલ થયા. તેમણે આગમોને સંસ્કૃતમાં કિતારવાના ધરાનાથી નવધર મંત્રને સંસ્કૃતમાં નમોઽર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુમ્યઃ આવું સૂત્ર બનાવ્યું આથી સદે તેમને દોષત ઠરાવીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું. સિદ્ધસેન દિવાકરે વિક્રમરાજને પ્રતિબોધ કર્યો, કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર રચી અવંતી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ પ્રગટ કરી. વિક્રમે જૈન-ધર્મ રવીકાર્યો. સિદ્ધસેન સૂરિજીએ સન્મતિતર્ક, બત્રીશ બત્રીશી, ન્યાયાવતાર વગેરે ગ્રન્થો બનાવ્યા. વિક્રમે શકુનિકાતીર્થનો જીજ્ઞાસુ કરાવ્યો. (આ ઘટનાઓ વિક્રમના કાળમાં બનાઈ છે તેનો યોગસંવત મળતો નથી.)
૪૮૮	૩૮	સિદ્ધસેન દિવાકરનો દક્ષિણમાં સ્વર્ગવાસ.

૩ વીં નિં સંં ૩૨૦ (૬૦ સં ૫૦ ૨૦૬)માં આ આચાર્ય યદ્દ જયનો આગળ હલ્લેખ કર્યો છે. આ સમય માટે મતભેદ હોવાના કારણે અહીં ફરી હલ્લેખ કર્યો છે.

વીરનિર્વાણ સંવત	ઈસ્વીસન પૂર્વે	ઘટના
૪૯૨	૩૪ વજ્રસેનસૂરિજીનો જન્મ.	
૪૯૪	૩૨ આર્ય ધર્મ યુગપ્રધાનતું સ્વર્ગગમન.	
૪૯૬	૩૦ વજ્રસ્વામીના પિતા ધનગિરિની દીક્ષા. વજ્રસ્વામીનો જન્મ.	
૪૯૯	૨૭ આર્ય સમિતસૂરિજીએ ૫૦૦ તાપસોને પ્રતિબોધી દીક્ષા આપી એટલે બ્રહ્મહીપકા શાખા નીકળી.	
૫૦૧	૨૫ વજ્રસેનજીની દંક્ષા.	
૫૦૪	૨૨ વજ્રસ્વામીની દીક્ષા	
* ૫૧૬	૧૦ વજ્રસ્વામીનું આચાર્ય પદ.	
૫૨૨	૪ આચરક્ષિતસૂરિજીનો જન્મ.	
૫૨૫	૧ શત્રુંજય તીર્થ ઉપર ઉપદ્રવની શરૂઆત.	
[અહીં ઇસ્વીસન પૂર્વેનો કાળ સમાપ્ત થઈ ને ઇસ્વીસનનો પ્રારંભ થાય છે. ઇસ્વીસનમાં અને વિક્રમ સંવતમાં ૫૬ વર્ષનું અંતર છે એટલે ઇસ્વીસનના આંકડામાં ૫૬ ઉમેરવાથી વિક્રમ સંવત્ નિશ્ચિત થાય છે. હવે પછીનો આંક ઇસ્વીસન પૂર્વનો નહીં પણ ઇસ્વીસનનો આંક સમજવો.]		
૫૨૬	૧ ઇસ્વીસન પૂર્વનો અંત અને ઇસ્વીસનનો પ્રારંભ.	
* ૫૨૬	૧ ભીષણ દુકાળને કારણે વજ્રસ્વામી સંધને જમનાપુરી લઈ ગયા. ત્યાંના બૌદ્ધ રાજાને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યો.	
૫૩૦	૪ વિક્રમરાજાનું સ્વર્ગગમન અને ધર્માદિત્યનો રાજ્યાભિષેક.	
૫૩૩	૭ યુગપ્રધાન ભદ્રગુપ્તનો સ્વર્ગવાસ	
૫૪૪	૧૮ આર્યરક્ષિતજીની દીક્ષા. રોહિત નામે જૂઠું નિહાવ થયો.	
૫૪૮	૨૨ વજ્રસ્વામીનું યુગપ્રધાનપદ. શ્રાગુપ્તનો સ્વર્ગવાસ.	
—	— આર્ય રક્ષિતસૂરિ પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવવા વજ્રસ્વામી પાસે જતા હતા ત્યારે વચમાં ઉજ્જવિનીમાં તેમણે આર્ય ભદ્રગુપ્તસૂરિજીને નિર્યામણ કરાવ્યું.	
૫૭૦	૪૪ ધર્માદિત્ય રાજાનું મરણ. ભાદ્રલ્લનો રાજ્યાભિષેક.	
૫૭૮	૫૨ વજ્રસ્વામીએ શત્રુંજયતીર્થનો ઉપદ્રવ દૂર કર્યો અને જવડશાહને ઉપદેશી શત્રુંજયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.	
૫૮૧	૫૫ ભાદ્રલ્લનું મરણ. નાઇલ્લનું રાજ્યારોહણ.	
૫૮૪	૫૮ બીજા ચાર દુષ્કળીનો કાળ. ગોણામાહિજ નામનો સાતમે નિહાવ થયો. વજ્રસ્વામી રથાવર્તગાર ઉપર અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા. વજ્રસેનસૂરિ પાટે આવ્યા.	
* ૫૮૪	૫૮ આર્યરક્ષિતસૂરિએ ચાર અનુયોગ જુદા કર્યા.	
૫૯૫	૬૯ નાઇલ્લનું મરણ. નાહડ રાજા થયો. દેવસૂરિજીએ કોરંટકમાં પ્રતિષ્ઠા કરી તેને તીર્થ સ્થાપ્યું.	

સંવત	વિસ્તાર	ઘટના
૫૯૬	૭૦	બારહુકાળી સમાપ્ત. નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર, નિવૃત્તિ અને વિદ્યાધરની દીક્ષા.
૫૯૭	૭૧	આર્ચરક્ષિતસૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ.
૬૦૫	૭૯	નાહડતું મંચુ. શકસંવતનો પ્રારંભ.
૬૦૯	૮૩	સ્થવીરપુરમાં શિવભૂતિથી દિગંથરોની ઉત્પત્તિ (મોટિકમત સ્થાપન)
૬૧૭	૯૧	વજ્રસેનસૂરિ યુગપ્રધાન થયા. યુગપ્રધાન પુખ્યમિત્રતું સ્વર્ગ.
૬૨૦	૯૪	વજ્રસેનસૂરિતું સ્વર્ગગમન. ચંદ્રમંચની સ્થાપના.
૬૪૫	૧૧૯	વનવાસી મંચની ઉત્પત્તિ.
૬૮૯	૧૬૭	યુગપ્રધાન નાગહરતીનો સ્વર્ગવાસ.
૭૨૦	૧૯૪	ત્રીભ કાલિકાચાર્ય થયા.
૭૨૮	૨૦૨	અબમેર વસ્યું.
૭૪૫	૨૧૯	યુગપ્રધાન રેવતીમિત્રનો સ્વર્ગવાસ.
૭૭૦	૨૪૬	નાગપુરમાં વીરસૂરિજીએ નામનાથથી પ્રતિષ્ઠા કરી.
૮૨૩	૨૯૭	બ્રહ્મહીપિક, યુગપ્રધાન સિદ્ધસૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ.
૮૨૭ થી ૮૪૦	૩૦૧ થી ૩૧૪	મથુરામાં સ્કંદલાચાર્ય અને વલ્લીમાં નાગશુનસૂરિજીએ આગમવાચના કરી. (જુઓ પરિશ્લેષ પર્વ.)
૮૪૫	૩૧૯	વલ્લીનો પ્રથમ ભંગ થયો.
૮૮૪	૩૫૮	મલ્લવાદીએ બૌદ્ધોને જીત્યા, શત્રુંજયની રક્ષા કરી અને નયચક્ર નામના મહાગ્રંથની રચના કરી.
૮૮૬	૩૬૦	ચૈત્યવાસની સ્થાપના. તેનું જોર વધ્યું
૮૯૮	૩૭૨	અનગસેન તુચ્ચરે દીલ્હી રાજધાની સ્થાપી
૯૯૯	૩૭૩	યુગપ્રધાન નાગશુનનો સ્વર્ગવન.
૯૭૮	૪૫૨	યુગપ્રધાન જૂ-દિનસૂરિનો સ્વર્ગવાસ.
૯૮૦ થી ૯૯૩	૪૫૪ થી ૪૬૭	વલ્લી ૧ દેવદિગ્ગજ ક્ષમાશ્રમને આગમવાચના કરી. કલ્પસૂત્રને સભામાં વાંચવાના પ્રારંભ થયો આગમવાચનામાં સહાય કરનાર એ.થા કાલિકાચાર્ય અને ગાંધર્વ વદીવેતાળ શાંતિસૂરિજી થયા.
૧૦૦૦	૪૭૪	સત્યમિત્ર આચાર્યતું સ્વર્ગગમન. પૂર્વજ્ઞાનનો વિચ્છેદ થયો તથા આરમા અંગ દૃષ્ટિવાદને વિચ્છેદ થયો.

વીરનિર્વાણના એક હજાર વર્ષની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓનો આ રીતે અહીં સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. કોઈ ખાસ ઘટના રહી જતી હોય તો વિદ્વાનો તેને આમાં ઉમેરી શે એવી આશ્ના સાથે આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ ૧

સ્કંદિશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ દેવદિગ્ધિ ક્ષમાશ્રમણ સુધીમાં ૭ આચાર્ય યુગપ્રધાનો વચ્ચેમાં થયા છે, જેમાંના ૧ નાગજીવન અને ૨ જૂનદિન એ બે સિવાયનો સમય મળતો નથી. એ ૭ આચાર્ય આ પ્રમાણે થયા : ૧ હિમવંત, ૨ નાગજીવન, ૩ ગેવિદ, ૪ જૂનદિન, ૫ લેહિત્ય અને ૬ દુર્ગણિ પદ્ધતિ દેવદિગ્ધિ ક્ષમાશ્રમણ થયા. જે બેના સંવતો મળ્યા છે તે આગળ આપ્યા છે. બાકીના ચારનો સમય વિદ્વાનો પ્રગટ કરશે તો લાભ થશે.

આવી જ રીતે કુરુપસુતમાં વળસ્વામી-જે વીરનિ, સં. ૫૮૪ વિક્રમ સં. ૧૧૪માં સ્વર્ગે ગયા તેમની પદ્ધતિ શ્રી દેવદિગ્ધિ ક્ષમાશ્રમણ સુધીમાં બે જ આચાર્યોનો સમય મળે છે, બાકીનો મળતો નથી. તે આ પ્રમાણે છે: આર્યરક્ષ, આર્યપુષ્યગિરિ, આર્યદ્વાલ્યુમિત્ર, અર્યવનગિરિ આર્યશભુવન, આર્યનદ્ર, આર્યક્ષત્ર, આર્યરક્ષ, આર્યનાગસરિ, આર્યજેહીલ, આર્યવિષ્ણુ, આર્યકાલિકસરિ (પ્રસિદ્ધ), આર્યસપલિત, (આર્યબદ્ર), આર્યવૃદ્ધ, આર્યસંઘપાલિન, આર્યહસ્તિ, આયધર્મ, આર્યસિંહ, આર્યધર્મ, આર્યસાંકિલ્ય અને શ્રી દેવદિગ્ધિ ક્ષમાશ્રમણ. આમાં આર્યકાલિક અને ૨ આર્યસાંકિલ્ય આ બેનો સમય મળે છે. બાકીનાનો સમય શોધવાની જરૂર છે.

પરિશિષ્ટ ૨

હિમવંત ચેરાવલીમાંથી કેટલીક ઘટનાઓ અહીં આપી છે. આમાં બંને જાતની ઘટનાઓ છે: એક તો ઉપર લેખમાંના સંવતો સાથે મોટા ભતભેદવાળી અને બીજી તેમાં ઉલ્લેખાદ્ય નથી તેવી. ઇતિહાસક વિદ્વાનોને ચર્ચા કરતી વખતે હિમવંત ચેરાવલીકારની માન્યતા ખ્યાલમાં આવે તેટલા માટે અહીં તે ઘટનાઓની સાલવરી આપી છે.

વીરનિર્વાણ સંવત્

ઘટના

૧૮	શોભનરાયનું કલિંગમાં રાજ્યારોહણ.
૩૧	ઉદાયીરાજ્યે પાટલીપુત્ર નગર વસાવ્યું.
૭૦	આર્ય જંબુસ્વામીનું નિર્વાણ થયું.
૧૪૮	ચામુંડરાયનો કલિંગમાં રાજ્યાભિષેક. આઠમા નંદની કલિંગ પર ચઢાઈ.
૧૮૪	સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તનું સ્વર્ગગમન. બિન્દુસારનું રાજ્યારોહણ.
૨૦૯	બિન્દુસારનું સ્વર્ગગમન. અશોકનો રાજ્યાભિષેક.
૨૨૭	ક્ષેમરાજનું કલિંગમાં રાજ્યારોહણ.
૨૩૯	સમ્રાટ અશોકની કલિંગ ઉપર ચઢાઈ.
૨૪૪	અશોકનું મરણ. સંપ્રતિનો પાટલીપુત્રનો રાજ્યાધિકાર.
૨૪૬	સંપ્રતિ ઉગ્ગધિની ગયો. પાટલીપુત્રમાં પુણ્યરથનો રાજ્યાધિકાર.
૨૭૫	વુદુરાજનું કલિંગમાં રાજ્યારોહણ.

વીરનિર્વાણ સંવત્	ઘટના
૨૮૦	પુણ્યરથનું મૃત્યુ. વૃહરથનો પાટલીપુત્રમાં રાજ્યાભિષેક.
૨૯૩	ઉજ્જયિનીમાં અરાજકતાનું પ્રવર્તન.
૨૯૪	ખલમિત્ર-ભાતુમિત્રનું ઉજ્જયિનીમાં રાજ્યારોહણ.
૩૦૦	ખારવેલ-મિત્રરાયનો રાજ્યાભિષેક.
૩૦૪	વૃહરથની હત્યા. પાટલીપુત્રનું રાજ્ય પુણ્યમિત્રે કબ્જે કયું.
૩૩૦	મિક્ષપુરાજનો સ્વર્ગવાસ. વક્રરાયનો રાજ્યાભિષેક.
૩૫૪	ખલમિત્ર-ભાતુમિત્રનું મરણ. નભોવાહન રાજા બન્યો.
૩૬૨	વક્રરાયનું મરણ. વિદુહરાયનો રાજ્યાભિષેક.
૩૬૪	નભોવાહનનો સ્વર્ગવાસ.
૩૮૫	વિદુહરાયનો સ્વર્ગવાસ.
૪૧૦	વિક્રમરાજનો ઉજ્જયિનીમાં રાજ્યાભિષેક.

વીરનિર્વાણ સંવત્	વિક્રમ સંવત્	ઘટના
૧૫૩	૫૬૩	૨કંદિલસુરિની પ્રમુખતામાં મથુરામાં આગમવાચના.
૨૦૦	૬૧૦	ગંધર્વસ્તિસુરિજીએ આચારાંગનું વિવરણ રચ્યું.
૨૦૨	૬૧૨	૨કંદિલસુરિજીનું મથુરામાં સ્વર્ગગમન.

વાચકો જોઈ શકશે કે આમાં સંવતોમાં ઘણો ફેરફાર છે.

પરિશિષ્ટ ૩.

આ લેખ લખવામાં નિમ્ન ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે.
 ૧. પ્રસૂત સુમોધિકા, પટ્ટાવલી સમુચ્ચય ભા. ૧, વિચારશ્રેણી (જૈન સાહિત્ય સંશોધક), તપમગ્ધ પટ્ટાવલી (જૈન સ્વે. ડો. હેન્ડલ), પરિશિષ્ટ પર્વ, પ્રભાવક ચરિત્ર ભાષાંતર (પર્યાલોચના સહિત), પ્રાચીન ભારતવર્ષનું સિંહાવલોકન અને વીરનિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાવ્યગણના.

આ ગ્રંથકરોનો આભાર માની આ પરિશિષ્ટો સમાપ્ત કરું છું.

જ્ઞાનનો સાર

एयं खु नाणिणो सारं, जत्र हिंसइ किंचण ।
 अहिंसासमयं चैव, एतावन्तं वियाणिया ॥
 ज्ञानीना ज्ञानतो सार जे छे के, ते कोधनी हिंसा
 करतो नथी. अहिंसानो सिद्धांत पणु जेट्ठो न छे.
 सूत्रकृतांग
 ('महावीरस्वामीनो संयमधर्म')

રાજધિરાજ

લેખક:—શ્રીચુત ખાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ

દેવોની નગરી અલકાપુરી તો કોઈએ જોઈ નહોતી; પણ મોટા મોટા શાહસોદામરો વાતો કરતા, કે ભાઈ, અલકાપુરી જોવી હોય તો એકવાર રાજગૃહિ જાએ !

આ એ જ અલકાપુરી અનેકું રાજગૃહિ ! મગધનું પ્રતાપી પાટનગર. એના વૈભવશાળી બબરો વચ્ચેથી જ્યારે રત્નકંબલના વેપારીએ પોતાના સાંઢિયાને બિભા કર્યા ત્યારે સમીસાંજ થતી જતી હતી.

રાજગૃહિના જોયા જોયા પ્રાસાદો પર સધ્યા રંગબેરંગી સાલુ ફરફરાવી રહી હતી અને રાજદરવાજાંએ ચોંઢિયાં હમણાં જ આરંભાયાં હતાં. રાજગૃહના બગીચાનાં સૂર્યમૂખી ફૂલો પણ હમણાં જ પૂર્વબણી મહોં ફેરવી ગયાં હતાં: ને રાજગૃહનું શયનાગાર શોભાવવા ઘસીઓ મંદારપુષ્પની માળાઓ જલદી જલદી ગૂંથવા હરીફાઈ આહરી બેઠી હતી.

“ જોમ લીધી આ અલકાપુરી ! થાક્યા ભાઈ, આ મામના લોકોથી. સોજ સોજ રત્નકંબલમાંથી એકનોથ બાર એજો ન થયો ! ”

સાંઢિયા દોરીને નગરના દરવાજા તરફ પાછો ફરતો એ શાહસોદામર આ નગરી પર માહું લગાડી રહ્યો હતો. ચીન જેટલે દૂર દેશાવરથી એણે રેશમ આણ્યું હતું. ઇરાનની અમૂલ્ય ગૂંથણી એના પર ચઢાવી હતી. રત્નકંબલ જેમને બલમલા વેપારીઓ છકક થઈ જતા. સહુ એકી અવાજે કહેતા: “ ભાઈ, રાજગૃહિ જા ! ત્યાં કોઈ કદરદાન જરૂર મળશે.”

પણ રાજગૃહિને આંટો નિષ્ફળ ગયો. રાજગૃહિના રાજગૃહએ તો સ્પષ્ટ કહ્યું: “ આવાં બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો ખરીદી પ્રમને માથે હું બાર લાદવા માગતો નથી. ” અને જે વસ્તુને ખરીદવાની કિંમત ખૂદ રાજગૃહ ન કરી શકે, એ ખરીદવાનું સ્વપ્નું પણ બીજો કોણ માણી શકે ?

શાહસોદામરની નિરાશાનો પાર નહોતો. એ નગરીને અને પોતાના ભાગ્યને કોસતો દરવાજા બણી જતો હતો. એ વેળા એક સ્ત્રીએ આવી વિનંતી કરી :

“ સોદામરજી, ધડીવાર થોભો ! મારા માલિકને ખબર કરી પાછી આણું છું. કદાચ એ તમારી બધી રત્નકંબલો ખરીદી લેશે. ”

સોદામર હસ્યો. એને આ સ્ત્રી ઘેલી લાગી. એણે પ્રશ્ન કર્યો :

“ યમલી, તારો માલિક કોણ ? અને મારા રત્નકંબલની કિંમત તું જાણે છે ? ”

“ મારો માલિક નગરશેઠ શાલિભદ્ર. કિંમત જાણવાની મને પરવા નથી. કૃપા કરીને જાણવાર થોભો ! ”

દાસી ઉતાવળે પગલે રાજગૃહિના પૂર્વભાગમાં આવેલ વિશાળ પ્રાસાદ તરફ ચાલી ગઇ. શાહસોદાગર કેવલ કુતૂહલ ખાતર દ્વયવાર ઝીમો રહ્યો. ઘોડીવારમાં તે ખેલી દાસી આવતી જણાઇ.

“ સેદાગરજી, પધારો ! અમારા માલિકનાં માતૃશ્રી આપને ખોલાવે છે. માલ જેટલે ક્ષેત્ર તેટલો સાથે રાખશો. ”

“ બલે, બલે ! ” શાહસોદાગરને આ દાસીના ખોલવા પર વિશ્વાસ નહોતો. છતાં કૌતુક ખાતર એ એની પાછળ ચાલ્યો.

અન્ને જણા વિશાળ મહાસયના દરવાજો અવી પહોંચ્યા. શાહસોદાગરે પૃથ્વીનાં પડ વીધી નાખ્યાં હતાં. અજબ દેશોમાં ફર્યો હતો. મોટા માંખાતાઓને મળ્યો હતો; પણ આ મહાસયની સાલખી અને કાક જોઇ એ અજબજબ થઇ ગયો. આખો મહાસય સંગેમરમરનો હતો. રવેશ સેનાથી રસેલા હતા. ગોંપમાં રત્ન, મણિ, માણુકનું જડનકામ હતું. જમીન પર ધરિન-અરબસ્તાનમાં પણ અસભ્ય એવી જરિયાની જાજમ બિછાવેલી હતી.

અતરની સુગંધથી મધમધી રહેલા ધુવારાઓ ઉડી રહ્યા હતા, અને સંગીતનો દિવ્ય ધ્વનિ વાતાવરણમાં ગૂંજી રહ્યો હતો. શાહ સોદાગર એક પછી એક ઝોરડાઓ વટાવતો હતો અને એવું મગજ કામ ન કરે એવું ચૈશ્વર્ય જોતો જતો હતો. દાસ, દાસીઓનો તે પાર નહોતો.

કેટલાએક ઝોરડાઓ વટાવ્યા બાદ, દાસી અને સોદાગર એક વિશાળ ખંડમાં આવી પહોંચ્યાં. એક જાજરમાન વૃક્ષ સ્ત્રી અહીં રત્નજડિત સુવર્ણ સિંહાસન પર બેઠી હતી. શું એ ખંડની શોભા ! સોદાગર વસ્તુની કિંમત કરી જાણ્યો હતો. એ આ અમૂલ્ય વસ્તુ-શાહુગારના મૂલ મૂલવવામાં મગ્ન થઇ ગયો.

“ શાહસોદાગરજી, શું રાજગૃહ પર તમને માડું લાગ્યું ? રાજજી તરફ કંઈ અરૂચિ થઇ ? ”

“ માતાજી, દૂરદેશાવરથી જાન-માલતું જોખમ વેડતો આશાભર્યો અહીં આજ્યો હતો. ખૂદ રાજજીએ પણ મારા માલની કદર ન કરી ! ”

“ સોદાગરજી, ત્યાં જ તમારી બૂલ થાય છે. અમારા રાજજી પોતાને પ્રજ્ઞના સેવક ગણે છે. પ્રજ્ઞના પૈસા આવા શોખ પાછળ વાપરવા એમને નથી ગમતા. ” વૃક્ષ માતાએ પોતાના રાજજીનો બચાવ કરવા માંડ્યો. રાજ અને પ્રજ્ઞ વચ્ચેના હેતનું આ દૃશ્યનત હતું.

“ માજી, ત્યારે અમારો માલ કોણ ખરીદે ? ”

“ અમે છીએ ને, સોદાગરજી ! કાઠો તમારો માલ. મૂલ કરો તમારા માલનાં ! ”

“ માજી, મારી પાસે રત્નકંબલો છે. એક એકની કિંમત લાખ લાખ સેનેયા છે. ”

‘ બલા, કેટલી કંબલો છે ? અરે. દાસી ! જા બધી વહુરાણીઓને ખોલાવી લાવ, એમને ગમે એ રંગ પસંદ કરી લેવાનું કહે ! ”

સોદાગર કંબો અહાર કાઢીને પહોળી કરવા લાગ્યો. જોતજોતામાં ૩૨ સ્ત્રીઓ આવીને ખડી થઇ મઠ. શાહસંદાગર તો આવનારીઓનાં રૂપ જોઇ અંગૂઠ મયો. એણે ધણું અંતઃપુર જોયાં હતાં. ખડી ખડી રાજરાણીઓનો મહેમાન બન્યો હતો; પણ અ સૌદર્ય તો એણે ક્યાંય જોયું નહોતું.

ધરતી પર વસનરી આ ન હોય. વડકી સ્વર્ગલોકની અપ્સરાઓ ! સોદાગર તો કંપનાના મર્ચમાં ડૂબી ગયો. ત્યાં તો વૃદ્ધ માતાએ કહ્યું:

“સોદાગરજી ! આ કંબો તો સોજ છે, ને મારી વહુરાણીઓ ૩૨ છે. બીજી સોજ લાવો !”

“માતાજી ! બીજી સોજ ક્યાંથી લાવું ? મારી આખી દોલત અને અર્ધી જિંદગી અર્ધીને તો આ તૈયર કરી છે. બીજી મળવી હવે અશક્ય છે.”

“ભરે ત્યારે, કરી નામો એના બે ભાગ, ને વહેંચી દો બત્રીસેને ! પહેરવાના તહિ તો પગ લૂંછવાના કામમાં તો આવશે.”

“માતાજી, આ રત્નકંબલના બે ભાગ ? શું જોલો છો ? એક સોજ પરાવનાં કાંટા લાગ્યા જેટલું દુઃખ થાય, ત્યાં એના પર મારે સગે હાથે કત્તર ચલાવું ?”

“દાસી, સોદાગરજીને મૂલ્ય ચૂકવી દે ! અને તારા હાથે આના બે કકડા કરી બત્રીસેને વહેંચી દે !”

દાસીએ મૂલ્ય ચૂકવી દીધાં. રત્નકંબલના ચીરીને બત્રીસ કકડા કર્યાં ને એક એક વહેંચી દીધાં.

સોદાગર આ દૃશ્ય જોઇ શકતો નહોતો. આશ્ચર્યથી એનું હૃદય કંબલની સાથે ચીરાઇ રહ્યું હતું.

“સોદાગરજી, જાઓ અને દેશેદેશ કહેજો કે આવાં રત્નકંબો રાજગૃહિના રાજાજી તો શું, પણ ત્યાંના સામાન્ય ગૃહસ્થો હાથપગ લૂંછવામાં વાપરે છે. જાઓ, અને જોલો મહારાજા એલિફન્ટની જય !”

“માતાજી, તમારા જેવાં પ્રબળનોથી જ રાજગૃહિ જાયું છે. અરેખર, દેવોની નગરી અલકાપુરી તો કોઇએ જીવતાં જોઇ નથી; પણ જે જોવી હોય તો રાજગૃહિ જાઓ, એ સંદેશો હું દેરડેર કહીશ.”

વૃદ્ધ માતાના મુખ પર અમીરાતનો સતોષ હતો: સોદાગરનું ભવદરિદ્ર આજે ટળી મયું હતું.

(૨)

નગરસૈક શાલિભદ્રના દિવ્ય પ્રસાદનો તે.તીંગ દરવાજા ખૂલ્યો, ત્યારે વહેલી સવારનો એક કાસદ કંઠક સંદેશો લઇને ત્યાં ખડો હતો. રાજાજીનો એ કાસદ હતો, પણ રાજાજીની એને ખાસ આજ્ઞા હતી કે વહેલી સવારની મીઠી નીંદરમાં કોઇને ખલેલ ન પહોંચાડીશ.

નગરશેઠનાં માતૃશ્રી ભદ્રાશીશણીને સંદેશો પહોંચાડવામાં આવ્યો. અરે, રાજાજીનો સંદેશો ! ભદ્રાશીશણી સામે પગલે આવ્યાં. સંદેશો સાંભળ્યો. પણ છેવટે નિરાશ થઇ બોલ્યાં :

“કાસદ, એ સોગે સોળ રત્નકંબલ મેં ખરીદેલી પણ મહારાજ શ્રેણિકની નગરીની આંટ વધારવા મારી વહુઓએ એની સામે ચીરોને, પમ લૂંછીને ખાળમાં ફેંકી દીધી. રાજાજીને કહેજો કે ખીજ કામસેવા ફરમાવે !”

કાસદ નમસ્કાર કરી રવાના થયો. થોડીવારમાં એ પાછો ફર્યો. એ સંદેશો લાવ્યો હતો, કે ખૂદ રાજાજી હાથીની અંબાડીએ ચઢી નગરશેઠની મુલાકાતે આવે છે.

ધન્યભાગ્ય મુજ રંકના ! આજ આ પ્રાસાદ રાજાજીના ચરણરજો પાવન થવાનો. વહુ-માતા ભદ્રાશેઠાણીએ સ્વાગત માટે આજા આપી દીધી. જ્ઞેતજ્ઞેતમાં રાજાશાહી સ્વાગતની સંપૂર્ણ તૈયારીઓ થઈ ગઈ.

ભદ્રાશેઠાણી પ્રાસાદની સાતમી મંજીલ પર આરામ કરતા પુત્રને ખખર આપવા અને રાજાજીનું સ્વાગત કરવા તૈયાર થવાનું કહેવા મવાં. નમરશેઠ શાલિભદ્ર એક વિરામસન પર આરામ લઈ રહ્યા હતા. દેવાંગના જેવી અતીસ સ્ત્રીઓ આસપાસ વીંટળાઈ વળી હતી. કોઈ ઉંચાં અતરો લગાવતી હતી. કોઈ પખો ઢોળતી હતી, કોઈ ગીત ગાતી હતી. કોઈ નૃત્ય કરતી હતી. સ્વર્ગનું સુખ જાણે અહીં જ મૂર્ત થયું હતું.

“બેટા, વધાનણી આપવા આવી છું.” ભદ્રાશેઠાણીએ ઉપર આવતાં કહ્યું.

“શું છે, માતાજી !” શાલિભદ્રે પ્રશ્ન કર્યો. શું શાલિભદ્રનું રૂપ ! કામદેવનો બીજો અવતાર !

“બેટા, આજે શ્રેણિક મહારાજ આપણે ઘેર પધારે છે.”

“માતાજી, એમાં મને શું પૂછો છો ? તમારી વ્યવસ્થામાં મેં કપે દિવસે મારું મારું ? શું શ્રેણિક મોટો વેપારી છે ? તો એને આપણી મોટી વખારે ઉતારો આપો.”

ભદ્રાશેઠાણી હસ્યાં. પાસે જઈ પુત્રના મસ્તકને સૂંઘતા કહ્યું : “બેટા, આપણા રાજાજી આવે છે. મગધના પતિ મહારાજ શ્રેણિક પધારે છે.”

“શું માતાજી, મારે માથે પણ રાજા છે ?”

“હા, બેટા !”

“સારે તું મને કહેતી હતી, કે બેટા, અહીં જ સ્વર્ગ છે. તને કોઈ રોકટોક કરનાર નથી. આ બધું તારું છે. તું સ્વતંત્ર છે. શું એ બધું ખોટું હતું ? મારે માથે પણ રાજા છે ?” બાંધમાંથી કોઈ સહાયો જાગતો હોય એવી દશા શાલિભદ્રની હતી.

“બેટા, એમાં શું નવાઈ લાગે છે ? સહુને માથે રાજા તો હોય જ ને !”

“એટલે આટઆટલી સાહયબી છતાં, અશ્ચર્ય છતાં બધું ગુલામીથી ત્રિપ્ત ! મારે માથે રાજા !”

“દુનિયામાં દરેકને માથે રાજા હોય, મારા બેટા ! પૃથ્વીની વાત તો શું કહું, સ્વર્ગમાં પણ રાજા હોય છે ને !”

“શું સારે સ્વતંત્રતા ક્યાંય પણ નથી ?”

“અવશ્ય છે, બેટા ! અને તે ત્યાગીપણામાં અને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ! પણ આપણને એ બધું દુર્લભ.”

“મા, મારા માથે રાજા હોય, એ વિચાર જ મારાં આ સુખોને દુઃખમય કરી નાખે

છે. પૃથ્વીની વ્યવસ્થા કરનાર રાજા જેવો, શું ત્યાગ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા કરી અતાવનાર કોઇ રાજાનો પણ રાજા, રાજધિરાજ હશે ?”

“હા, એવો રાજધિરાજ જરૂર છે. એ પોતાના આશ્રયે આવેલાને પરાધીન નથી બનાવતો. સ્વતંત્ર બનાવે છે.”

“મા, મારે એવા રાજધિરાજની જરૂર છે, જે મને પરતંત્ર નહિ પણ સ્વતંત્ર બનાવે ! એનું નામ ?”

“પ્રભુ મહાવીર !”

નગરશેઠ શાલિભદ્રને રાજધિરાજ પ્રભુ મહાવીરની એવી તાલાવેલી લાગી, કે એ રાજા શ્રેણિકતું સન્માન ન કરી શક્યો. પરાધીનતા એને ડરી રહી હતી. એ કાંઈ પણ રાજ્ય પાસે ન રોકાતાં એ સાગમી મંજીલે ચઢી ગયો. એ દહાડે રાજધિરાજ પાસે જવાના વિચારમાં એવો ગૂંથાઈ ગયો કે એને કશુંય ન ગમ્યું.

પ્રજાની સમૃદ્ધિમાં પોતાની સમૃદ્ધિ લેખનાર મહારાજા શ્રેણિક આજે ખૂબ ઉલ્લાસમાં હતા. શાલિભદ્રનો ઠંઠ જોષ એ તો અગમ્ય થઈ ગયા હતા. આ બધામાં એ પોતાનું ગૌરવ જોષ રહ્યો હતા. જીવન શાલિભદ્ર પોતાની પસંદી જસદી ચાલ્યો ગયો, એનું પણ એમને મારું નહોતું લાગ્યું.

(૩)

કુમળપત્રની કેદમાં પૂરાયેલ ભમરાને જ્યારે પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે કંઈક લાકડાને કેરી કાઢનાર એના ડંખ સહેજવારમાં જાગ્રત થઈ જાય છે. શાલિભદ્રની આજે એવી સ્થિતિ હતી.

એને સ્વતંત્રતા બક્ષનાર રાજધિરાજને ભેટવાની આગ્રહા જાગી હતી. જેને કોઈ પ્રજા નથી, માલ નથી, મિલકત નથી, સિંહાસન નથી કે સૈન્ય નથી; અને છતાંય જગતના તમામ રાજાઓ કરતાં વધુ સમૃદ્ધિશાળી છે, એવા રાજધિરાજનાં દર્શન વગર હવે એનું નહોતું.

અને એ સુસમય તરતમાં સાંપડ્યો. વનપાળ ખપર લાગ્યો હતો, કે પ્રભુ મહાવીર નજીકના વનમાં પધાર્યા છે. વગર સુખાસને, એક પણ નોકર ચાકર વગર, અડવાણે પગે શાલિભદ્ર દર્શનાર્થે જાવડ્યો. જે પુત્રે કદી જમીન પર પગ મૂક્યો નથી, સયનો આતાપ સહી નથી. એને આ રીતે ચાલ્યો જતો જોઈ ભદ્રાશેઠાણીની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

માતાએ અપાર વિનવણીઓ કરી.

પત્નીઓએ બનતું મદું વેચ્યું.

નોકર-ચાકર ઘેરી વળ્યાં.

દોલત સાલખી મૂંગું આકર્ષણ કરવા લાગી.

પણ કુમળપત્રની કેદ શાલિભદ્ર ક્યારનો ભેટી ચૂક્યો હતો. એને કોઈ ન રોકી શક્યું. આઝાદીના આશકોનો માર્ગ કાણ, ક્યારે રોકી શક્યું છે, કે આયારે રોકાય ?

શાલિભદ્ર રાજધિરાજના ચરણે પડ્યો. આઝાદીના બંને ઉપાસકોનાં જ્ઞાન દેવતાંએ ગાયાં. તારનાર ને તરનાર બંને જગવંદનીય બની રહ્યાં !

વંદન હો ! એ રાજધિરાજ પ્રભુને અને એ રાજધિરાજના અનન્ય ઉપાસક શાલિભદ્રને ! સહુને શાલિભદ્રની ઋણિ હજારે ! ત્યાગની ને તપની !

ધર્મવીર ચેટકરાજ

પૂર્વ ભારતની શોભા સમે વિદેહ દેશ તે કાળે સુખસમૃદ્ધિથી ભરપૂર હતો.

ધર્મવીર મહારાજ ચેટકર ત્યારે વિદેહમાં શાસન આજીવું હતું. તેમણે વિદેહ દેશને ધનધાન્યથી આપાદ્ય બનાવ્યો હતો. સંસ્કાર અને સદાચારમાં પણ વિદેહની પ્રજા ખીન્ન કોઇ દેશ કરતાં ઉતરે એમ ન હતી. અને વિદેહ દેશની રાજધાની વૈશાલી નગરી તે એક નમૂનેદાર નગરી બનેલી હતી. તેની શોભા અને વૈભવ વિલાસનાં સાંવેનોને સમૃદ્ધ બનાવવામાં વિદેહપતિએ કોઈ વાતની ઓછી નહોતી રાખી !

મહારાજ ચેટકર બને સિદ્ધવી કુળના ક્ષત્રિય હતા અને તે વખતના સિદ્ધવી રાજા એના તે અગ્રેસર હતા—ખીન્ન બધા નાના મોટા સિદ્ધવી રાજાઓ તેમને ઉપરી તરીકે સ્વીકારી બરેર પડતાં તેમની સલાહ અને સૂચના મેળવી અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પાર પામતા. મહારાજ ચેટકર પોતે પણ પોતાને સહજ મળેલા રાજ્યને સાચવીને સમૃદ્ધ બનાવવામાં રત રહીને ખીન્ન કોઈના પણ રાજ્યને પડાવી લેવાની ઘનતથી સદા બાળગા રહેતા. અને આ જ ગુણે તેમને સમગ્ર લીન્નવી રાજવીઓના અગ્રેસરપદે—સુરખીપદે સ્થાપન કર્યા હતા.

મહારાજ ચેટકરનો ધર્મ પરાયણતાનો ગુણ સૌથી ચરિયાતો હતો. તે પરમાત્મા મહાવીરદેવના પરમ ઉપાસક બન્યા હતા. અને તેમની ધર્મશ્રદ્ધા એવી અડગ હતી કે તેને કોઇ પણ સયોગમાં ડગાવી ન શકાય. પોતાની આ ધર્મપરાયણતાના સરકાર પોતાના કુટુંબીઓમાં અને ખાસ કરીને પોતાનાં સંતાનોમાં ઉતરે તે માટે મહારાજ ચેટકર હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહેતા. બે કે ઇતિહાસના ઉલ્લેખ પ્રમાણે, તેમને એકે પુત્ર ન હતો—તે અપુત્રિયા હતા, પણ તેમને સાત પુત્રીઓ હતી અને તે બધી પુત્રીઓને ધર્મના સંસ્કાર આપી એક આદર્શ પિતા તરીકે પોતાને ફરજ બજાવી હતી. પોતાના પિતા તરફથી મળેલ ધર્મસંસ્કારના આ અમૂલ્ય વારસાના પ્રતાપે દરેક પુત્રીએ પોતાના પતિ ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો હતો એ વાતની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

મહારાજ ચેટકરે નિયમ કર્યો હતો કે પોતાની પુત્રીનું પાણીગ્રહણ કેઇ પણ પરધર્મી રાજવી સાથે ન કરાવતું. બલે પછી એ રાજા ગમે તેટલો મોટો હોય કે ગમે તેટલો બળવાન હોય ! પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં મહારાજ ચેટકરે કટલીક વખત વગર નોતરી આફતો વહોરી લીધી હતી, પણ તેથી તેમની ધર્મશ્રદ્ધા કદી ડગી ન હતી. ગમે તે ભોગ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવ માં તેમને એક પ્રકારે આત્મસંતોષ થતો.

આ ઉપરાંત, ક્ષત્રિયોચિત વીરતામાં મહારાજ ચેટકર કોઇથી ઉતરે એવા ન હતા. પોતાની ટેક બળવતાં કદી યુદ્ધ આવી પડે તો તેથી કદી પાછી પીડ ન કરતા કે પોતાની વીરતાને ક્લંક લાગે તેવી રીતે નમતું ન આપતા. એ એક અચૂક તીરંદાજ—આણવાળી હતા અને તે કાળના બાહ્યાવળીઓમાં તેમની બરોમરી કરી શકે એવો આણવાળી ભાગ્યે જ મળતો. તેમણે તાકેલું નિશાન ખાત્રા બધ એ અશક્ય હતું.

મહારાજ ચેટકરની સાત પુત્રીઓમાંની પાંચ પુત્રીઓનાં લગ્ન જુદા જુદા દેશના જૈન ધર્મી રાજવીઓ સાથે થઇ ગયા હતાં અને સુબ્યેષ્ઠા અને ચિલ્લાણા નામની બે પુત્રીઓનાં લગ્ન થયા બાકી હતાં. એક વખત મગધસમ્રાટ મહારાજ શ્રેણિકે સુબ્યેષ્ઠાનાં રૂપ અને

યુવનો પ્રશંસા સાંભળીને ચેટકરાજ પાસે તેનું પોતાના માટે મર્યાદા કર્યું.

આ વખત દરમિયાન મહારાજ શ્રેણિકને હજુ પરમાત્મા મહાવીર-દેવનો ધર્મોપદેશ મળ્યો નહતો. એટલે તે હજુ આર્હતોપાસક થયા ન હતા અને મહારાજ ચેટક આ વાત જાણતા હતા એટલે પેતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તે પોતાની પુત્રીને તેમને શી રીતે આપી શકે ?

મહારાજ શ્રેણિક એક સત્રાટ હતા અને એની સત્તા અને મહત્તાનો કોઈ પાર નહોતો. આના એક બળવાન રાજવીની માગણીનો ઇન્કાર કરવામાં કેટલું જોખમ સમાયું હતું તે ચેટકરાજ જરાજર જાણતા હતા. પણ પેતાની પ્રતિજ્ઞા આગળ તેમને બીજા વિચારો કરવાના ન હતા. તેમણે પોતાના કુળની ઉચ્ચતાના બદલે મહારાજ શ્રેણિકની માગણીનો ઇન્કાર કરતાં જાણવ્યું કે “ વિવાહ સંબંધ તો સમાન કુળની વચ્ચે જ શોભે ”

શ્રેણિક રાજા આવો ઉત્તર સાંભળવા તૈયાર ન હતા. તેના ગુસ્સાએ મર્યાદા મૂકી. અને ચેટકરાજ ઉપર આક્રમણ વાદળો ધેરાવા માંડ્યાં. છતાં ચેટકરાજ ડગે એમ ન હતું.

છેવટે અભયકુમારની બુદ્ધિથી, બળના બદલે કળનો ઉપયોગ કરીને સુબ્યેષ્ઠાને મેળવવી એવો નિર્ણય થયો. કેટલાક પ્રયત્નના અંતે સુબ્યેષ્ઠાના મનમાં શ્રેણિકને વરવાની વૃત્તિ જાગૃત થઈ. પણ સુબ્યેષ્ઠાની પોતાની ઠીલના કારણે મગધરાજ સુબ્યેષ્ઠાને બદલે ચિલ્લાણાને લઈને રવાના થયા અને તે મગધની સામ્રાજી બની બેઠી. પોતાની પુત્રી પરધર્મીને પરણે એ ચેટકરાજને મન મોત સમું હતું એટલે તેણે ચિલ્લાણાના આ પગલાને અયોગ્ય ગણ્યું અને મહારાજ શ્રેણિક સાથેનો તેનો સંબંધ વધુ કડવો બન્યો.

પણ ચિલ્લાણા પોતાના પિતાના મનને જરાજર જાણતી હતી. તેને ખબર હતી કે ચેટકરાજને શ્રેણિકપ્રત્યે વ્યક્તિગત અણુગમો નથી પણ તેના પરધર્મીપણા પ્રત્યે અણુગમો છે. વળી તે પોતે પણ જૈનધર્મના સંસ્કારોને તજવા તૈયાર ન હતી. છેવટે ચિલ્લાણાના પ્રયત્નથી અને બીજા અનેક સંયોગોને લીધે મગધરાજ શ્રેણિક આર્હતોપાસક બન્યા એટલે ચેટકરાજનો ક્રોધ ઓસરી ગયો. તે એક દાનો દુસ્મન હતો એટલે દુસ્મનાવટનું કારણ દૂર થતાં તેને મિત્ર બનતાં વાર નહોતી લાગતી ! તેનો મગધરાજ પ્રત્યેનો અણુગમો જતો રહ્યો અને બંને-સસરા જમાઈ-વચ્ચે સમાનધર્મીપણાની લાગણીએ રનેહના અંકુરો ઉભા કર્યાં.

પોતે મનથી માનેલ પતિને ન મેળવી શકી એટલે સુબ્યેષ્ઠાએ બીજા પુરૂષને પરણવાનું માંડી વાળ્યું અને પોતાના પિતા તરફથી મળેલા ધર્મસંસ્કારના બળે સંસારનો ત્યાગ કરી આત્મસાધનાનો માર્ગ લીધો.

ખૂબ જતાં મહારાજા ચિલ્લાણાને ત્રણ પુત્રો થયા : કોણિક, હલ્લ અને વિહલ્લ.

કોણિકની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓથી કંટાળીને તેમજ તેના કાચાદાના બંધ થાય તે માટે શ્રેણિકે પોતાની હયાતીમાં જ મગધની ગાદીનો ત્યાગ કરીને કોણિકને મગધરાજ બનાવ્યો અને હલ્લ અને વિહલ્લમાંના પ્રથમને વીરવલ્લય અને બીજાને સેચનક હાથી આપ્યાં.

કોણિક તુચ્છ સ્વભાવનો હતો. પોતાને સમગ્ર મગધનું રાજ્ય મળ્યા છતાં હલ્લ અને વિહલ્લને પોતાના પિતાએ વીરવલ્લય અને સેચનક હાથી આપ્યા તે એને ન ગમ્યું; તે ગમે તે રીતે એ બેય વસ્તુઓ લઈ લેવા માગતો હતો, પણ જ્યાં સુધી મહારાજ શ્રેણિક જીવતા હોય ત્યાં સુધી તેમ કરવામાં તેને ડહાપણુ ન લાગ્યું.

પણ કાળાંતરે મહારાજ શ્રેણિકનું મરણ થતાં જ ખોટાં બહાનાં ઉભાં કરીને તેણે હલ્લ

અને વિહલની પાસેથી એ એ સ્ત્રીને લઇ લેવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. હલ્લ અને વિદલ્લ કોણિકની કુટુંબીતિથી પરિચિત હતા અને પોતાની શક્તિ અને સ્થિતિનું તેમને ખાન હતું, એટલે તે બંને કોણિકનો સામનો ન કરતાં પોતાના પિતામહ મહારાજ એટકની પાસે જતા રહ્યા, અને પોતાની બધી પરિસ્થિતિથી તેમને વાકેફ કરી પોતાનું રક્ષણ કરવાનું કહ્યું.

કોણિકના તુચ્છ સ્વભાવથી મહારાજ એટક સુપરિચિત હતા અને તેની ઇચ્છાની આડે અવવામાં સાપના દરમાં હાથ નાખવા જેવું સાહસ હતું એ પણ તે સારી રીતે જાણતા હતા. છતાં શરણામતરદાણુની ક્ષત્રિયવટની ભાવના તેમની રંગેરંગમાં વહેતી હતી. શરણાગતને જનકરો દેવામાં ક્ષત્રિયવટને કલંક લાગે! અને એમાંય વળી આ શરણાગત તો પોતાની સગી પુત્રીના પુત્રો-પોતાના દૌહિત્રો જ હતા એટલે પછી તો વિચારવાનું જ ક્યાં રહ્યું? એટલે તેમણે ગમે તે આદન આવે તેનો સહર્ષ સામનો કરવાનો નિશ્ચય કરી, હલ્લ વિહલને શરણ આપી નિર્ભય કર્યાં.

આ તરફ કોણિકને ખચર પડી કે હલ્લ અને વિહલને પોતાના પિતામહ એટકરાજનું શરણ સ્વીકાર્યું છે ત્યારે તેના યુરસનો પાર ન રહ્યો. તે એક અવિચારી રાજવી હતો, એટલે પોતાના નશ્વરા સ્વાર્થની ખાતર પણ યુદ્ધ વહેરી લેતાં, હજારો પ્રાણોના નાશનો કે પોતાની નિર્દોષ પ્રજાના અપાર નુકશાનનો તેને વિચાર ન આવ્યો. તેણે એટક મહારાજ સામે-પોતાના પિતામહની જ સામે-યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને એક દિવસ તે વૈશાલીના પાદરમાં લાવલરકર સાથે આવી પહોંચ્યો.

મહારાજ એટક આ વખતે વૃદ્ધ થયા હતા-જીવનની છેલ્લી વીસીમાંથી તે પસર થતા હતા. છતાં તેનાં શૂન્ય અને શક્તિમાં હજી એટ નહોતી આવી, ક્ષત્રિયવટનું શોણિત તેની નસોમાં હજીય વેગ પૂર્વક વહેતું હતું. પોતાની તીરંદાજ ઉપર તેને હજીય અટક વિશ્વાસ હતો. અને પોતાના એક જ બાણે કોણિક ભૂમિચારતો થશે તેની તેમને ખાતરી હતી. પણ યુદ્ધભૂમિમાં આવતાં જ તેમના મનમાં અજબ પલટો થઇ ગયો.

આજનો યુદ્ધદેવતા જાણે માનવસંહારને ધિક્કારતો ન હોય તેમ તેમને આ યુદ્ધ પ્રત્યે સખ્ત અણુગમે જાગ્યો. અત્યાર સુધી, યુદ્ધ અને જય-પરાજયના મણુકા ફેરવતું મન મિલકુલ અંતર્મુખ બની ગયું, અને આત્મસાધના ને આત્મશુદ્ધિના મણુકા ફેરવવા લાગ્યું. જેમાં આટઆટલા નિર્દોષ પ્રાણીઓનો સંહાર થાય તે યુદ્ધ અને તે યુદ્ધના નિમિત્તભૂત રાજ્ય તરફ તેમને સખ્ત અણુગમે જાગ્યો.

-અને એક સુભાગી પગે તેમણે શસ્ત્રો નીચાં મૂકીને આત્મદમન કરીને આ પાર્થિવ શરીરનો અંત આણવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમણે અણુમણુ આદર્યું અને જ્યાં યુદ્ધભૂમિના ડાલાહલોમાં આર્ત અને રાંદ ધ્યાનની સભાવના હતી ત્યાં ધર્મધ્યાનની નીસરણીએ ચઢીને પોતાના આત્માનું સાધન કરી એનો અત્મા પરલોક પ્રયાણ કરી ગયો.

આ રીતે ધર્મવીર મહારાજ એટકે પોતાના પ્રાણના ભોગે હજારો નિર્દોષ જીવોનો સંહાર અટકાવ્યો! અને પ્રણ મહાવીરની અહિંસાનો જયજયકાર થયો! **૨.**

મુદ્રક : ચંદ્રસંકર ઉમારાંકર શુક્લ, પ્રકાશક : સીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ, મુદ્રણસ્થાન : યુગધર્મ મુદ્રણાલય સલાપોસ કોસ રોડ અમદાવાદ, પ્રકાશનસ્થાન : શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જોશિંગલાઈની વાડી, ધીકાંટ, અમદાવાદ.

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિની સ્થાપના અંગે
અમિલ ભારતવર્ષીય જૈન ચેતાંબર મૂર્તિપૂજક
મુનિશાસ્ત્રજ્ઞોના ડરાવ.

ડરાવ દસમો

“આપણા પરમ પવિત્ર પૂજ્ય શાસ્ત્રો તથા તીર્થોદિ ઉપર ચતા આશ્રે-
ષેના સમાધાનને અંગે (૧) આચાર્યમહારાજ શ્રીમત્ સાગરા-
નંદસરિણ (૨) આચાર્યમહારાજ શ્રીમદ્ વિજયમણિસરિણ (૩)
પંચાસણ મહારાજ શ્રી જ્ઞાનપ્રવિજયમણ (વર્તમાનમાં શ્રી વિજય-
જ્ઞાનપ્રવિજયમણ) (૪) મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયમણ (૫) મુનિરાજ
શ્રી દર્શનવિજયમણની મંડળી નીમી છે. તે મંડળીએ તે કાર્ય નિય-
માવલી તૈયાર કરી શરૂ કરવું અને ખીજા સર્વ સાક્ષીઓએ જે
માખતમાં યોગ્ય મદદ જરૂર કરવી. તેમજ જે મંડળીને જોઈતી
સહાય આપવા આવકોને પ્રેરણા અને ઉપદેશ આપવો.”

